

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 90

— *Частина 4* —

Ужгород, 2025

*Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).*

*Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 09 від 29.08.2025 р.**

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Вовченко Р.А. КРИМІНОЛОГІЧНА ОЦІНКА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	11
Геркула Н.М. ОСОБА КОЛАБОРАНТА: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИЯВЛЕНІ НА ТРЕТІЙ РІК ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ.....	19
Гуцу С. ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ ВІД НЕЗАКОННОГО ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	26
Джужа О.М., Тичина Д.М. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ «HUMAN TRAFFICKING» З МЕТОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ, ТРУДОВОЇ ТА ІНШОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ.....	32
Дьоменко С.В., Лінчевський В.І. ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ВЕДЕННЯ БАЗИ ДАНИХ ПРО ВКЛАДНИКІВ: СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ В КОНТЕКСТІ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК СКЛАДУ Ч. 1 СТ. 220-1 КК.....	40
Журавель В.В. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ЩО САМОВІЛЬНО ЗАЛИШИВ ВІЙСЬКОВУ ЧАСТИНУ АБО МІСЦЕ СЛУЖБИ.....	48
Загиней-Заболотенко З.А. ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЯК НАПРЯМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ.....	56
Касьянов І.О. ПРИМИРЕННЯ ВИННОГО З ПОТЕРПІЛИМ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ.....	63
Кернякевич-Танасійчук Ю.В. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ (РЕФОРМУВАННЯ) В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	69
Левченко Ю.О., Микитчик О.В. ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ПІДРОБЛЕННЮ ДОКУМЕНТІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ТА ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ.....	76
Лисак А.А. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАКТИЦІ КСУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	82
Марін О. ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ «КОМАНДНОЇ» ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У НАЦІОНАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ.....	88
Навроцький Д.М. ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТАТТЯМИ 402, 403 КК УКРАЇНИ.....	97
Нестерова І.А. ПСИХІЧНІ АНОМАЛІЇ В СИСТЕМІ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ОЗНАК ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ.....	106

Панталієнко Т.П. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НЕТЕРПИМОСТІ ДО ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	111
Плутницька К.М., Ковтун К.О. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА.....	117
Політова А.С. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ЗА ДОПОМОГОЮ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ.....	123
Расюк Е., Мозоль С. ВПЛИВ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА ФІНАНСОВУ СИСТЕМУ ЯК СКЛАДОВУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	130
Рябчинська О.П., Большакова Д.О. ОСОБЛИВОСТІ ПОМ'ЯКШЕННЯ ПОКАРАННЯ ОСОБАМ, ЯКІ ВЧИНИЛИ КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПРИ УКЛАДЕННІ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ.....	142
Савка О.І., Урлапова О.Я. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШАХРАЙСТВО У СФЕРІ НЕРУХОМОГО МАЙНА У КРАЇНАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА.....	151
Сєдих П.В. СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОТИДІЯ КРИМІНАЛЬНОМУ СЕПАРАТИЗМУ В УКРАЇНІ.....	159
Сідельніков А.В. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОГРОЗУ АБО НАСИЛЬСТВО ЩОДО ЗАХИСНИКА ЧИ ПРЕДСТАВНИКА ОСОБИ ЗА КК УКРАЇНИ ТА КК ФРАНЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	164
Таволжанський О.В. ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНСТРУКТИВНОГО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У ПРИВАТНОМУ СЕКТОРІ.....	171
Тома М.Г. КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ.....	179
Фіалка М.І. ОСОБИСТІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШНИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕДМЕТУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ.....	184
РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Басалюк Н.В. ШОПЛІФТИНГ: ОКРЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ.....	190
Борейко Г.Д. ДО ПИТАННЯ ПРО ОЗНАКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	195
Броневицький С.С., Рокунь С.В., Часова Т.О. УКЛАДЕННЯ УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	204
Бут Ю.А. ЗАКОННІСТЬ ТА ЮРИДИЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ЗАСАДИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....	210

Важинський В.М., Топорецька З.М. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ІНСТИТУЦІЙНОГО ІНВЕСТИВАННЯ: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ ТА СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ.....	216
Гора І.В., Колесник В.А. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОЦИДУ ТА ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ.....	222
Горобець О.В. ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ.....	231
Загородній Є.О. ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ, РИЗИКИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВОВОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	239
Ільченко С.Ю., Рокочий А.Л. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЖИТЛА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....	245
Каверіна Т.П. ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ ЯК ОСОБА, ЗНИКЛА БЕЗВІСТІ: ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ СТАТУСУ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ.....	251
Каланча І.Г. ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ РОБОТИ З ДОКАЗАМИ, ЩО МАЮТЬ ЕЛЕКТРОННУ ФОРМУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	258
Костюченко О., Стеценко Д. ВІДШКОДУВАННЯ ПОТЕРПІЛИМ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ В РЕЗУЛЬТАТІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ.....	267
Кравчук П.Ю. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАЙНОВИХ ПОКАРАНЬ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	273
Кривонос М.В. ПРОБЛЕМАТИКА ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	278
Крижевський А.В. ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ІНТЕРНЕТ-ШАХРАЙСТВА, ВЧИНЕНОГО УЧАСНИКАМИ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ.....	284
Крикніцький Я.І. АЛГОРИТМІЧНІ СИСТЕМИ І ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ УПЕРЕДЖЕНЬ ТА МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ.....	290
Курман О.В. ПЕРЕВАГИ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ЦИФРОВИХ СЛІДІВ.....	297
Кучинська О.П., Смоляк І.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ТА ЗМІНІ ПІДСЛІДНОСТІ.....	303
Машталяр О.М. РОЗПІЗНАВАННЯ ХОДИ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ МЕТОД ІДЕНТИФІКАЦІЇ: АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТЕЙ, РИЗИКІВ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ.....	310
Охріменко В.В. ПІДСТАВИ ДО ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ.....	318

Петрик В.В. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У КРАЇНАХ СВІТУ.....	324
Плюсква А.В. ЕТАПИ ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАННЯ В СУДІ.....	329
Попович І.І. СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ СУДОВОЇ ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ.....	335
Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	342
Тіщенко В.В., Бєлік Л.С. СЛІДЧА СИТУАЦІЯ У ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ І ПРАКТИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ.....	348
Шкелебей В.А., Галаган В.І., Удовенко Ж.В. ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	355
Щербанюк О.В. СТЫГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ ПІДСАНКЦІЙНИХ АКТИВІВ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА.....	362
Юсупов В.В., Марчук Р.П. ПРОТИДІЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	367

CONTENTS

SECTION 8. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Vovchenko R.A. CRIMINOLOGY ASSESSMENT AND CHARACTERISTICS OF POLICE OFFICERS COMMITTING CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF OFFICIAL ACTIVITIES.....	11
Herkula N.M. COLLABORATOR: TRENDS IDENTIFIED IN THE THIRD YEAR OF A FULL-SCALE INTRUSION.....	19
Gutsu S. PROTECTION OF EMPLOYEES' LABOR RIGHTS FROM ILLEGAL VIDEO SURVEILLANCE: A CRIMINAL LAW ASPECT.....	26
Dzhuzha O.M., Tychyna D.M. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PREVENTION OF HUMAN TRAFFICKING FOR THE PURPOSE OF SEXUAL, LABOUR AND OTHER FORMS OF HUMAN EXPLOITATION.....	32
Demenko S.V., Linchevsky V.I. VIOLATION OF THE PROCEDURE FOR MAINTAINING A DATABASE OF DEPOSITORS: SOCIAL CONDITIONALITY OF CRIMINAL LAW PROTECTION IN THE CONTEXT OF OBJECTIVE SIGNS OF PART 1 OF ARTICLE 220-1 OF THE CRIMINAL CODE.....	40
Zhuravel V.V. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MILITARY PERSONNEL WHO LEAVE THEIR MILITARY UNIT OR PLACE OF SERVICE WITHOUT PERMISSION.....	48
Zahynei-Zabolotenko Z.A. ON THE PROBLEM OF UNDERSTANDING THE MODERNIZATION OF UKRAINE'S CRIMINAL LEGISLATION AS A DIRECTION OF CRIMINAL LAW LAWMAKING.....	56
Kasianov I.O. RECONCILIATION BETWEEN THE PERPETRATOR AND THE VICTIM OF CRIMINAL OFFENCES AGAINST PROPERTY.....	63
Kerniakevych-Tanasiichuk Yu.V. THE PENAL SYSTEM OF UKRAINE: MODERN TRENDS IN DEVELOPMENT (REFORM) IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....	69
Levchenko Yu.O., Mykytych O.V. MAIN AREAS OF IMPROVEMENT OF MEASURES TO PREVENT FORGERY OF DOCUMENTS SUBMITTED FOR STATE REGISTRATION OF LEGAL ENTITIES AND INDIVIDUAL ENTREPRENEURS.....	76
Lysak A.A. THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE: THE CRIMINAL LAW ASPECT.....	82
Marin O. PROBLEMS OF INTRODUCING "COMMAND" RESPONSIBILITY INTO THE NATIONAL CRIMINAL LAW OF UKRAINE.....	88
Navrotsky D.M. THE CONCEPT OF THE SUBJECT OF CRIMINAL OFFENSES UNDER ARTICLES 402, 403 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	97
Nesterova I.A. MENTAL ANOMALIES IN THE SYSTEM OF CRIMINOLOGICAL SIGNS OF THE CRIMINAL'S PERSONALITY.....	106

Pantalienko T.P. FORMATION OF A LEGAL CULTURE OF INTOLERANCE TO DOMESTIC VIOLENCE: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES.....	111
Plutytska K.M., Kovtun K.O. CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW.....	117
Politova A.S. THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF ISSUES RELATED TO CRIMINAL LAW COUNTERACTION TO THE LEGALISATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS USING VIRTUAL ASSETS.....	123
Rasiuk E., Mozol S. THE IMPACT OF ORGANIZED CRIME ON THE FINANCIAL SYSTEM AS A COMPONENT OF UKRAINE'S ECONOMIC SECURITY UNDER MARTIAL LAW.....	130
Riabchynska O.P., Bolshakova D.O. FEATURES OF MITIGATION OF PUNISHMENT FOR PERSONS WHO HAVE COMMITTED CORRUPTION CRIMINAL OFFENCES IN THE COURSE OF CONCLUDING A PLEA AGREEMENT.....	142
Savka O.I., Urlapova O.Y. CRIMINAL LIABILITY FOR FRAUD IN THE FIELD OF REAL ESTATE IN COUNTRIES WITH A CONTINENTAL LEGAL SYSTEM.....	151
Sedikh P.V. SPECIAL CRIMINOLOGICAL COUNTERACTION TO CRIMINAL SEPARATISM IN UKRAINE.....	159
Sidielnikov A.V. CRIMINAL LIABILITY FOR THREAT OR VIOLENCE AGAINST A DEFENSE COUNSEL OR A LEGAL REPRESENTATIVE UNDER THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE AND THE CRIMINAL CODE OF FRANCE: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	164
Tavolzhanskyi O.V. PROBLEMS OF IMPLEMENTING CONSTRUCTIVE CORRUPTION PREVENTION IN THE PRIVATE SECTOR.....	171
Toma M.G. CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF COLLABORATIONISM.....	179
Fialka M.I. THE PERSONALITY OF A CRIMINAL OFFENDER AS AN ELEMENT OF THE SUBJECT OF CRIMINOLOGICAL SCIENCE.....	184
SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY	
Basaliuk N.V. SHOPLIFTING: SELECTED FORENSIC ASPECTS.....	190
Boreiko H.D. TO THE QUESTION OF SIGNS OF ABUSE OF RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	195
Bronevitskyi S.S., Rokun S.V., Chasova T.O. CONCLUSION OF PLEA AGREEMENTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	204
But Yu. LEGALITY AND LEGAL CERTAINTY AS STRUCTURAL ELEMENTS OF THE BASIS OF THE RULE OF LAW.....	210
Vazhynskyi V., Toporetska Z. OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE CHARACTERISTICS OF CRIMES IN THE FIELD OF INSTITUTIONAL INVESTMENT: CONCEPTUAL, CATEGORICAL AND STRUCTURAL ANALYSIS.....	216

Hora I.V., Kolesnyk V.A. CERTAIN ASPECTS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF ECOCIDE AND WAR CRIMES AGAINST THE ENVIRONMENT.....	222
Gorobets O.V. THE PERSON OF THE CRIMINAL AS AN ELEMENT OF THE CRIMINAL CHARACTERISTICS OF ABUSE OF POWER OR OFFICIAL POSITION.....	231
Zahorodniy Y.O. GUARANTEES OF HUMAN RIGHTS PROTECTION DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION UNDER MARTIAL LAW: CHALLENGES, RISKS, AND DIRECTIONS FOR IMPROVING LEGAL SAFEGUARDS UNDER MARTIAL LAW.....	239
Ilchenko S.Y., Rokochy A.L. CURRENT ISSUES OF DEFINING THE CONCEPT OF HOUSING IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE.....	245
Kavierina T.P. MILITARY PERSONNEL AS A PERSON MISSING IN ACTION: PROBLEMS OF ESTABLISHING STATUS AND LEGAL CONSEQUENCES.....	251
Kalancha I.G. ORGANIZATIONAL ASPECTS OF PROCESSING DIGITAL EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE.....	258
Kostiuchenko O., Stetsenko D. COMPENSATION FOR DAMAGES TO VICTIMS CAUSED AS A RESULT OF THE WAR.....	267
Kravchuk P.Yu. PROCEDURAL PROVISION OF PROPERTY PUNISHMENTS DURING CRIMINAL PROCEEDINGS.....	273
Kryvonos M.V. THE ISSUE OF CONFIRMING THE LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR DURING PRE-TRIAL INVESTIGATIONS.....	278
Kryzhevsky A.V. THE IDENTITY OF A VICTIM OF INTERNET FRAUD COMMITTED BY MEMBERS OF ORGANIZED CRIMINAL ASSOCIATIONS.....	284
Kryknitskyi Y.I. ALGORITHMIC SYSTEMS AND THE PRESUMPTION OF INNOCENCE: LEGAL ANALYSIS OF BIASES AND PROTECTION MECHANISMS.....	290
Kurman O.V. ADVANTAGES AND CHALLENGES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE EXAMINATION OF DIGITAL TRACES.....	297
Kuchynska O., Smolyak I. REALIZATION OF THE VICTIM'S RIGHTS DURING THE DETERMINATION AND CHANGE OF INVESTIGATIVE JURISDICTION.....	303
Mashtaliar O.M. GAIT RECOGNITION AS AN INNOVATIVE IDENTIFICATION METHOD: ANALYSIS OF CAPABILITIES, RISKS, AND THE REGULATORY ENVIRONMENT IN UKRAINE.....	310
Okhrimenko V.V. GROUNDS FOR THE START OF A PRE-TRIAL INVESTIGATION: CERTAIN ASPECTS.....	318
Petryk V.V. THE CONCEPT AND CLASSIFICATION OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN DIFFERENT COUNTRIES OF THE WORLD.....	324
Pliuskva A.V. STAGES OF MAINTAINING PUBLIC PROSECUTION IN COURT.....	329
Popovych I.I. MODERN POSSIBILITIES FOR CONDUCTING CERTAIN TYPES OF FORENSIC TECHNICAL EXAMINATION OF DOCUMENTS.....	335

Pchelina O.V., Pchelin V.B. ORGANIZATION OF INTERACTION DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES.....	342
Tishchenko V.V., Bielik L.S. INVESTIGATIVE SITUATION IN THE THEORY OF CRIMINALISTICS AND IN THE PRACTICE OF INVESTIGATION.....	348
Shkelebei V.A., Galagan V.I., Udovenko Zh.V. PROBLEMS OF LEGISLATIVE REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION UNDER MARTIAL LAW.....	355
Shcherbanyuk O.V. RECOVERY OF SANCTIONED ASSETS AND THE RULE OF LAW.....	362
Yusupov V.V., Marchuk R.P. COUNTERACTING THE ILLEGAL CIRCULATION OF VIRTUAL ASSETS IN UKRAINE: ISSUES OF LEGAL REGULATION.....	367

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.1>

КРИМІНОЛОГІЧНА ОЦІНКА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вовченко Р.А.,

аспірант кафедри кримінології та інформаційних технологій

Національної академії внутрішніх справ

e-mail: ruslan0027@gmail.com

ORCID: 0009-0008-3046-0100

Вовченко Р.А. Кримінологічна оцінка та характеристика працівників поліції, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності.

У статті здійснено комплексну кримінологічну оцінку особи працівника поліції, який вчиняє кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, що дозволяє виявити типові закономірності та сформулювати узагальнену типову характеристику потенційного злочинця в правоохоронній системі України. Дослідження базується на аналізі статистичних даних, профілюванні поведінкових і професійних характеристик особи, а також емпіричних результатах спостережень за діяльністю поліції в умовах воєнного стану. Наголошено, що кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності здебільшого вчиняються не одноособово, а в складі груп (з двома і більше учасниками), часто за наявності чіткого планування та розуміння наслідків протиправної поведінки.

Особливу увагу приділено характеристиці мотиваційних установок та особистісних якостей осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності. Для цих поліцейських притаманний прагматичний і егоцентричний тип мислення, байдужість до інтересів суспільства, прагнення до особистого збагачення, а також завищене відчуття власної важливості та уявність статусу. Показово, що значна частина респондентів демонструє толерантність до корупції як з боку самих поліцейських, так і з боку суспільства. Факторами ризику слугують політична нестабільність, соціально-економічні перекося, незавершена реформа органів досудового розслідування, неналежне матеріально-технічне забезпечення та кадрова криза, зокрема – демотивація випускників закладів вищої освіти МВС України, з яких понад третини сумніваються в привабливості служби ще до початку кар'єри.

Отримані висновки мають практичне значення для вдосконалення профілактичної політики в системі Національної поліції України, формування системи внутрішнього контролю, кадрового добору та розробки індивідуальних механізмів виховання осіб, схильних до службової злочинності. Особливий акцент зроблено на необхідності інтегрування кримінологічного аналізу в загальну систему управління ризиками в поліції.

Ключові слова: корупція, службова злочинність, поліцейський, Національна поліція, кримінологічна характеристика, правопорушник, мотивація, відповідальність, загрози, деформація, запобігання.

Vovchenko R.A. Criminology assessment and characteristics of police officers committing criminal offenses in the sphere of official activities.

The article carries out a comprehensive criminological assessment of the personality of a police officer who commits criminal offenses in the sphere of official activities, which allows to identify typical

patterns and form a generalized typical characteristic of a potential criminal in the law enforcement system of Ukraine. The study is based on the analysis of statistical data, profiling of behavioral and professional characteristics of a person, as well as empirical results of observations of police activities under martial law. It is emphasized that criminal offenses in the sphere of official activities are mostly committed not individually, but in groups (with two or more participants), often with clear planning and understanding of the consequences of illegal behavior.

Particular attention is paid to the characteristics of motivational attitudes and personal qualities of individuals prone to committing criminal offenses in the field of official activity. These police officers are characterized by a pragmatic and egocentric type of thinking, indifference to the interests of society, a desire for personal enrichment, as well as an inflated sense of self-importance and an imaginary status. It is significant that a significant part of the respondents demonstrate tolerance for corruption both on the part of the police officers themselves and on the part of society. Risk factors include political instability, socio-economic imbalances, incomplete reform of pre-trial investigation bodies, inadequate material and technical support, and a personnel crisis, in particular, demotivation of graduates of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, of whom more than a third doubt the attractiveness of the service even before the start of their careers.

The obtained conclusions have practical significance for improving preventive policy in the system of the National Police of Ukraine, forming a system of internal control, personnel selection and developing individual mechanisms for educating persons prone to official crime. Special emphasis is placed on the need to integrate criminological analysis into the general system of risk management in the police.

Key words: corruption, official crime, police officer, National Police, criminological characteristics, offender, motivation, responsibility, threats, deformation, prevention.

Постановка проблеми. Особливу увагу науковців привертає не лише аналіз причин та умов, що зумовлюють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, але і сама кримінальна поведінка представників правоохоронних органів. Це питання набуває особливої гостроти в контексті реформування сил безпеки, підвищення стандартів доброчесності та посилення суспільного контролю над діяльністю поліції. Вивчення характеристики працівника поліції, який вчиняє кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, має важливе значення для розвитку кримінологічної науки та вдосконалення профілактичної роботи. Кримінальні правопорушення, вчинені такими особами, які наділені владними повноваженнями та мають доступ до інформації й інших ресурсів, посягають не лише на окремі правовідносини, а й на основи публічної безпеки, підриваючи довіру до державних інститутів та нівелюючи принцип справедливості. В умовах зростання вимог до правоохоронців та динаміки суспільних трансформацій дана проблематика потребує постійної уваги та поглибленого міждисциплінарного дослідження. Саме тому, у межах цієї статті планується здійснити аналіз основних кримінологічних особливостей поведінки працівників поліції, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, з метою формування науково обґрунтованих підходів до запобігання цьому небезпечному явищу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У науковій літературі питання службової злочинності розглядалося з різних позицій. Концептуальні ідеї щодо розроблення системи кримінологічного впливу на неї та окремі її сегменти свого часу висловлювали представники вітчизняної кримінологічної школи, зокрема: В.В. Бардачов, В.Є. Боднар, О.Ю. Бусол, В.В. Василевич, О.М. Ігнатів, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Кулик, А.О. Литвяк, В.А. Мазійчук, О.А. Мартиненко, М.І. Мельник, Ю.В. Нікітін, Ю.В. Орлов, Д.М. Тичина, В.М. Трепак, В.І. Шакур та ін. Водночас, необхідно наголосити, що у працях зазначених вище науковців питання запобігання кримінальним правопорушенням у сфері службової діяльності працівників Національної поліції України не розглядалося крізь призму умов воєнного стану (саме в цей період перед правоохоронцями постали нові, нетипові завдання, суттєво розширено їх функції та повноваження, у тому числі й для працівників органів досудового розслідування у зв'язку із внесенням змін до кримінального процесуального законодавства України), які обумовили зростання професійного навантаження на поліцейських, збільшили кількість ситуацій, що потребують швидких і відповідальних рішень, й створили додаткові ризики прояву корупційної поведінки.

Метою статті є здійснення кримінологічної оцінки та характеристики особи працівника поліції, який вчиняє кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, з метою виявлення

типових закономірностей, мотиваційних установок та особистісних якостей потенційних правопорушників у правоохоронній системі України для формування ефективних механізмів профілактики службової злочинності та вдосконалення системи внутрішнього контролю в органах Національної поліції.

Виклад основного матеріалу. Поведінка є своєрідним показником рівня соціалізації індивіда, тобто відповідності вчинків існуючим у певний період часу у визначеному середовищі нормам, звичаям, традиціям тощо. Визначення особистості як носія соціальних, морально-психологічних якостей, індивідуальних ознак і соціальних функцій, реалізованих у суспільстві, є предметом дослідження багатьох наук, зокрема, філософії, соціології, психології тощо. Однак, з погляду кримінології, об'єктом вивчення виступає специфічний різновид особистості – злочинець [9, с. 194]. Відхилення у поведінці (девіації – від лат. *deviatio*) переважно мають негативний зміст і зумовлені неспроможністю або відсутністю бажання у особи засвоювати позитивний соціальний досвід, адаптуватися до загальноприйнятих норм поведінки, навіть якщо ці норми їй відомі та нею усвідомлені [1].

Загалом, проблема дослідження особи злочинця залишається складною, багатогранною й дискусійною, оскільки навколо цього питання тривають наукові суперечки й постійно виникають різного роду тлумачення. На думку А. П. Закалюка, «особистість злочинця» необхідно розглядати як сукупність соціально-типових характеристик, що сформувалися внаслідок несприятливого соціального розвитку та проявляються у формах поведінки, які є соціально неприйнятними і, в крайньому вияві, суспільно небезпечними. Саме такі риси визначають криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи, безпосередньо впливаючи на вчинення кримінального правопорушення [3, с. 239]. Науковець підкреслює важливість розмежування термінів «особа» і «особистість». Під поняттям «особистість» мається на увазі соціальний аспект індивіда, у той час як «особа» відображає його індивідуальність у контексті суспільних відносин. Окрім соціальних рис, особа має й інші властивості, які також впливають на її поведінку та мотивацію, тому ці поняття не слід ототожнювати – навіть у кримінологічних дослідженнях [9, с. 195; 3, с. 253].

На слушну думку В.І. Тимошенко, якщо особа-злочинець має певний набір специфічних якостей, що стали одним із чинників учинення кримінального правопорушення, то відповідні властивості мають бути притаманні особі ще до вчинення протиправного діяння та бути доступними для аналізу з боку кримінологів, а не виводитись з факту самого злочинного діяння [12, с. 139]. Саме тому виділити перелік рис, які б однозначно вирізняли злочинця від законослухняного громадянина, надзвичайно складно [5, с. 85; 8, с. 43]. У цьому контексті не можна повністю погодитися з підходом А.Ф. Зелінського, який вважає за доцільне використовувати термін «особу злочинця» лише стосовно осіб, які систематично займаються злочинною діяльністю, що відображається в ступені їх суспільної небезпеки через конкретні факти злочинної діяльності. Водночас щодо інших осіб, котрі лише одноразово вчинили кримінальне правопорушення, доцільніше вести мову про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а не про «особу» як стійкий тип [4].

Зміст особистості розкривається через конкретизацію суспільних відносин у внутрішньому світі людини, ціннісних орієнтаціях, переконаннях, соціальних якостях. Особистість формується під впливом системи суспільних зв'язків і цінностей, які відображаються у її свідомості та поведінці. Виходячи з багатьох трактувань, А. П. Закалюк пропонує розглядати структуру особи злочинця як комплекс кількох блоків ознак: а) пов'язані із соціальними характеристиками: ознаки, що відображають процес соціалізації (освіта, вид діяльності, звички, риси, набуті в сім'ї, спосіб проведення вільного часу тощо); ознаки соціального статусу та виконуваних ролей (соціальна позиція, приналежність до певних соціальних груп та інше); безпосередні характеристики спрямованості особистості (потреби, інтереси, система цінностей); б) психофізіологічні риси (тип реакцій, адаптація, моторика, особливості темпераменту); фізичне здоров'я (загальний стан, наявність фізичних вад чи хронічних захворювань); психічний стан (наявність патологій, що викликають осудність, або аномалій у межах осудності); індивідуальні психологічні якості (риса характеру, в тому числі негативні, вольові й суспільно небезпечні характеристики) [3].

Своєю чергою, О.М. Джужа вважає, що вивчення особи злочинця має здійснюватися на трьох рівнях: по-перше, на індивідуальному коли аналізуються особливості конкретного правопорушника; по-друге, на груповому, який дозволяє визначити риси злочинців, притаманні певній підсистемі кримінальних правопорушень; і, нарешті, на загальному рівні, що охоплює типові характеристики осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в цілому [13, с. 20]. За слушним

переконанням С.А. Шалгунової, особа злочинця, як і будь-який інший індивід, характеризується цілою низкою ознак: демографічних (стать, вік, стан здоров'я), моральних (світогляд, інтереси, життєва орієнтація), соціальних (трудова діяльність, сімейно-побутові відносини) та психологічних (емоційна сфера, особливості темпераменту, вольові якості тощо). Зазначені характеристики знаходять своє відображення у специфічних індивідуальних властивостях злочинця та у його стосунках із потерпілими [13, с. 128–129].

З огляду на різноманіття теоретичних підходів, важливо враховувати особливості тієї категорії злочинців, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, зокрема у лавах Національної поліції. Оскільки поліцейські наділені значним рівнем суспільної довіри та виконують специфічні завдання з охорони правопорядку, будь-які прояви службової злочинності з їхнього боку мають певний кримінологічний резонанс. Саме тому, аналізуючи структуру особи злочинця цієї категорії, доцільно застосовувати цілісний підхід, який поєднує соціально-демографічні характеристики, кримінально-правові ознаки та морально-психологічні властивості. Такий міждисциплінарний аналіз дозволяє не лише ідентифікувати типові риси осіб, схильних до протиправної поведінки у сфері службової діяльності, але й формувати науково обґрунтовані стратегії профілактики правопорушенням у поліцейському середовищі.

Соціально-демографічні. У 2022 році спостерігалось подальше зменшення кількості осіб, викритих у вчиненні кримінальних правопорушень, що є продовженням стійкої тенденції, яка розпочалася ще у 2014 році. Згідно з офіційними статистичними даними, протягом звітного періоду було встановлено 74 314 таких осіб, що на 25% менше порівняно з аналогічним показником попереднього року та майже вдвічі менше, ніж у 2013 році [6; 7]. Аналіз структури осіб, які учиняють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності серед працівників поліції, демонструє чітке домінування чоловіків. Середній відсоток поліцейських чоловічої статі, причетних до кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, становить близько 91%, тоді як жінки-поліцейські складають у середньому лише 9% від загальної кількості. Означуваний гендерний розподіл залишається відносно стабільним протягом останнього десятиліття, а незначні коливання у співвідношенні між чоловіками і жінками не впливають на загальну динаміку. Подібні тенденції пояснюються низкою факторів, зокрема структурою кадрового складу поліції, специфікою службових функцій й соціально-психологічними ознаками та властивостями, притаманними професійній діяльності правоохоронців.

Аналізуючи характеристику осіб-поліцейських, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, варто зазначити, що абсолютна більшість таких правопорушень учиняється громадянами України (відповідно до нормативних вимог, до лав Національної поліції можуть бути прийняті лише громадяни України, що й зумовлює відповідний розподіл серед засуджених осіб). Щодо вікових характеристик, кримінологічний аналіз свідчить про переважання серед злочинців осіб середнього віку. Основну частку становлять колишні поліцейські у віці від 21 до 42 років (близько 73% від загальної кількості викритих злочинців цієї категорії). Найменша частка правопорушень припадає на працівників найстарших вікових груп (від 55 до 65 років), що становить лише 2–3% загальної кількості. На наше переконання це, з одного боку, пояснюється особливостями професійної та соціальної активності у цьому віці, а з іншого – законодавчо встановленим граничним віком проходження служби в поліції, який обмежує перебування на посаді та, відповідно, зменшує ймовірність залучення до протиправної діяльності у старших вікових категоріях.

На момент вчинення кримінального правопорушення 72 % поліцейських перебували у шлюбі, що свідчить про відносну стабільність їхнього сімейного стану. Серед засуджених 16 % були неодруженими або незаміжніми, ще близько 12% не надали інформацію про сімейний статус. Щодо наявності дітей: у 81% осіб була щонайменше одна дитина, при цьому у 56% – одна дитина, у 41% – двоє дітей, і лише у 3% – троє чи більше. Отримані дані свідчать, що переважна більшість поліцейських мали сформований соціальний і сімейний статус, що, з одного боку, мало б стримувати від учинення правопорушення, а з іншого – могло стати додатковим фактором ризику за умови матеріальних труднощів, побутових проблем чи прагнення забезпечити більш високий рівень добробуту для своєї родини.

Щодо освітнього рівня, абсолютна більшість поліцейських, засуджених за вчинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, мали вищу освіту (понад 76%). Це суттєво перевищує аналогічний показник серед загальної злочинності, де частка осіб з вищою освітою

становить лише 15–25%. Високий рівень кваліфікації зумовлює специфіку злочинної діяльності в органах поліції – вона зазвичай пов’язана з попередньою підготовкою, ретельним плануванням, розвиненими комунікативними навичками та постійним контролем над ситуацією. Так, злочинна активність у цій категорії значною мірою корелює із професійним досвідом, освітнім та інтелектуальним потенціалом злочинців, що потребує врахування у процесі профілактики.

Особливий кримінологічний інтерес становить аналіз трудового стажу працівників поліції, які були притягнуті до відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності. Ретельний розгляд цього аспекту дає змогу визначити, наскільки набуті професійні навички, досвід, а також знання специфіки проходження служби впливають на формування злочинної поведінки у зазначеній категорії працівників. Згідно з узагальненими статистичними даними, лише 5% засуджених мали стаж роботи в органах поліції менше одного року, тоді як близько 15% відпрацювали від 1 до 3 років, ще 25% – від 3 до 6 років. Найчисельнішу групу склали особи з досвідом служби понад 6 років, їх частка становила майже 35%. Варто також відзначити, що щодо 20% засуджених, через неповноту даних, встановити точну тривалість трудового стажу не вдалося. Відповідний розподіл свідчить, що більшість поліцейських, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, мали достатній досвід роботи у правоохоронних органах, володіли знаннями щодо порядку документообігу, а також тонкощами службової діяльності, що й забезпечувало «перевертням» у погонах можливість реалізовувати протиправні схеми, уникати виявлення правопорушень і ускладнювати розкриття злочинних діянь.

Кримінально-правові. Вивчення судимостей, повторності правопорушень, та специфіки притягнення до відповідальності дає змогу глибше усвідомити фактори, що сприяють рецидиву, а також оцінити ефективність системи контролю й профілактики у поліцейських колективах. Саме ці аспекти стануть предметом подальшого дослідження. Аналіз мотивів та кримінально-правових аспектів поведінки поліцейських, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, свідчить, що рішення про протиправні дії у більшості випадків було не імпульсивним, а обдуманим та зваженим. Зокрема, за результатами дослідження, понад 74% осіб, притягнутих до відповідальності, свідомо планували вчинення кримінального правопорушення, що вказує на наявність сформованого наміру та чітке усвідомлення можливих наслідків. Близько 23% осіб характеризуються підвищеною готовністю до порушення закону, що проявляється у повторюваній схильності до протиправної поведінки за певних умов. Натомість раптове, спонтанне прийняття рішення про вчинення кримінального правопорушення без істотного впливу ситуаційних чинників зустрічалося лише у 8% випадків.

Формування наміру щодо протиправної поведінки відбувалося як під впливом оточення (29% випадків), так і самостійно, без зовнішнього впливу (16%). Це свідчить про важливість мікросоціальних зв’язків, авторитету групи та колективної атмосфери у поліцейських підрозділах, а також про наявність особистісних чинників, що впливають на прийняття рішення про вчинення кримінального правопорушення.

Тривалість злочинної діяльності у більшості засуджених не перевищувала одного року – така динаміка зафіксована у 51% випадків. При цьому кожен другий поліцейський (45%) обмежився одним епізодом протиправної поведінки, ще 25% учинили два епізоди, а 30% – три і більше. Серед тих, чия злочинна активність тривала понад рік, 16% здійснювали протиправні дії протягом двох-трьох років, тоді як триваліша злочинна кар’єра (понад три роки) зустрічалася у 4% засуджених.

Для поліцейських, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, не є характерним рецидив. Зазначене пояснюється, передусім, вимогами до кадрової забезпечення в правоохоронних органах, а також регулярними перевітками та наявністю законодавчих обмежень щодо можливості працевлаштування у поліції для раніше засуджених осіб. Однак в будь-якому випадку, характер планування та здійснення кримінальних правопорушень працівниками поліції, а також динаміка злочинної поведінки та низький рівень рецидиву в цій категорії, свідчать про необхідність постійного вдосконалення системи профілактики, службового контролю та оцінювання професійної доброчесності поліцейських. При цьому, не варто ігнорувати той факт, що рецидивісти залишаються соціально небезпечною категорією, здатною суттєво впливати на загальний рівень кримінальної загрози у державі [7, с. 70].

У розрізі цього, необхідно зазначити, що дослідниками організованої злочинності приділялася увага структурній побудові злочинних угруповань, наголошувалося на наявності загальної

схеми, що може корегуватися певними особливостями, наводилися приклади існування спільнот, у яких ватажок прямо пов'язаний з членам групи, та таких, що складаються з кількох спільнот, які діють у різних містах та регіонах [9, с. 34], підкреслювалася залежність рівня організованості та віддалення організаційних, управлінських функцій від безпосередньо виконавських [9, с. 12], при характеристиці шляхів діяльності злочинних угруповань вказувалося на організацію в них такої структури управління злочинною діяльністю, яка звільняє його керівників від необхідності безпосередньої організації конкретних діянь чи від участі у їх вчиненні [11, с. 27], гіпотетична модель злочинного угруповання подавалася у вигляді своєрідної піраміди, яка включала функціональні групи виконавців, забезпечення та безпеки, а також елітарну групу, яка здійснює управлінські, організаційні та ідеологічні функції [11, с. 32–36]. Мова також велася про складний механізм організованої злочинності, який поглинає в себе злочинні групи, перетворюючи їх на свої структурні елементи [14, с. 51].

У контексті нашого дослідження, у 41 % випадків фіксуються типові для поліцейських малочисельні групи з двох-трьох осіб, які, користуючись службовим становищем і взаємною довірою, спільно реалізують злочинний умисел. Близько 17 % епізодів стосуються діяльності більш організованих груп, чисельність яких перевищує чотири особи, а дії відзначаються розподілом ролей і попереднім плануванням. Групова злочинна активність часто виявляється у спільному зловживанні владою, службових підставах для покривання або фальсифікації матеріалів проваджень, незаконному отриманні матеріальних вигод чи передачі конфіденційної інформації. У подібних випадках важливою особливістю є наявність стійких неформальних відносин між учасниками, що забезпечують підвищену латентність діянь, ускладнюють їхнє розкриття та притягнення винних до відповідальності. Варто наголосити на тому, що співучасть у вчиненні кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності є не лише результатом особистих домовленостей, а й відображенням негативного мікроклімату, що може складатися у колективі, особливо за тривалої спільної роботи, коли формуються відносини взаємної підтримки і солідарності. До того ж у 13% виявлених випадків організовані групи з числа поліцейських взаємодіяли із зовнішніми учасниками, – цивільними особами, зокрема, представниками державних органів та установ, що свідчить про поширеність міжструктурних корупційних зв'язків.

Морально-психологічні. Морально-психологічні ознаки поліцейських, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, знаходять своє відображення у системі їх ставлень, як до держави, суспільства, службового колективу, так і до виконання обов'язків, власної особистості, почуття честі і гідності. Відповідні взаємини, установки й пріоритети визначають мотиваційну основу поведінки та впливають на вибір того чи іншого варіанту дій.

Дані, отримані із джерел правоохоронних і судових органів, дозволяють стверджувати, що серед основних мотивів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності поліції домінують прагнення отримати матеріальну вигоду та інші корисливі стимули, хоча не слід виключати й випадки учинення злочинних дій із мотивів помсти чи ненависті. Водночас, судова практика рідко деталізує ці мотиви, обмежуючись стандартними формулюваннями на кшталт «з корисливих мотивів», не розкриваючи глибини спонукальних чинників. Однак аналіз матеріалів дає підстави виділити значну варіативність корисливих інтересів – від епізодичного отримання вигоди до складних схем організованої взаємодії між корумпованими службовими особами та представниками комерційних, владних чи кримінальних структур. Означувані форми співучасті базуються на взаємній вигоді, обміні послугами, незаконному сприянні або «прикритті» правопорушень на користь колег чи зовнішніх учасників. Не менш важливим чинником виступає й вплив вищого керівництва та посадових осіб, які інколи сприяють збереженню корупційних практик задля отримання системної неправомірної вигоди, формування сприятливої звітності чи утримання позитивного іміджу підрозділу. При цьому, згідно з анкетуванням, приблизно 17% поліцейських мали чітке уявлення про мінімальний «пори́г» вигоди, яка виправдовувала для них ризик вчинення кримінального правопорушення, а ще 10% вважали, що перевищення певного рівня матеріально-го збитку є недопустимим і може призвести до негативних наслідків.

Таким чином, мотивація до вчинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності у поліції залишається складним багатовимірним явищем, де матеріальні, соціальні й корпоративні спонукальні чинники тісно переплітаються із системою внутрішньої організаційної культури, характером взаємовідносин у колективі та особливостями функціонування правоохоронної системи загалом. Варто зауважити, що більшість поліцейських, які притягуються до кримінальної

відповідальності, зазвичай характеризуються позитивно як за місцем попередньої роботи, так і за місцем проживання та на території вчинення кримінального правопорушення. Проте аналіз судових матеріалів дозволяє стверджувати, що подібні характеристики часто мають формальний характер і, зазвичай, не відображають реальної сутності особи, обмежуючись загальними, стереотипними судженнями. На відміну від злочинців загальнокримінального спрямування, ці особи здебільшого не виявляють схильності до зловживання алкоголем, не вживають наркотики, не є учасниками порушень громадського порядку й рідко фігурують у хроніці дрібних адміністративних правопорушень.

Висновки. Надано кримінологічну оцінку та представлено типову характеристику поліцейського, який вчиняє кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності. Абсолютна більшість таких осіб громадяни України, що пояснюється законодавчими вимогами щодо комплектування органів Національної поліції. Переважну частину серед викритих злочинців становлять особи чоловічої статі (91%), що обумовлено специфікою діяльності і суттєвим їх переважанням в штатному розписі. За віковим критерієм домінують працівники віком від 21 до 42 років (73%), а найменша частка злочинців спостерігається у старших вікових групах (від 55 до 65 років) – лише 2–3% (пояснюється з одного боку соціальною і професійною активністю у молодому віці, а з іншого законодавчо встановленим граничним віком перебування на службі в поліції). Типовий злочинець із цієї категорії має вищу освіту (76%), перебуває у шлюбі (72 %), виховує одну дитину (81 %) та має трудовий стаж роботи понад 5 років (35%). Схильний до групового вчинення кримінальних правопорушень у складі двох і більше осіб. Для нього характерне свідоме планування злочинної діяльності з усвідомленням наслідків як під службовим впливом оточення (29% випадків), так і самостійно (16%). Не обмежується лише одним епізодом злочинної діяльності. Типовими рисами є егоцентризм, прагматизм, цинізм, байдужість до загальнонаціональних інтересів та орієнтація на особисте збагачення; водночас завищена самооцінка та уявлення про власну «винятковість» і самодостатність супроводжуються прагненням продемонструвати сміливість, рішучість і організаторські здібності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки: навч.-метод. посібник до спецкурсу соц.-пед. Циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків». Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 224 с.
2. Джужа О.М., Горлач С.В. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ.* 2014. № 2 (91). С. 15–21.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
4. Зелінський А.Ф. Кримінологія: навч. посіб. Харків: Рубікон, 2000. 240 с.
5. Іванов Ю.Ф. Кримінологія : навч. посіб. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. 264 с.
6. Кримінальна ситуація в Україні в умовах війни: основні тенденції. 2022 рік: монографія / авт. кол.: М.Г. Вербенський, О.Г. Кулик, І.В. Наумова та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 388 с.
7. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції. 2021 рік: монографія / авт. кол.: М.Г. Вербенський, О.Г. Кулик, І.В. Наумова та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.Г. Вербенського. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 340 с.
8. Кримінологія: Загальна і Особлива частини: підручник / за заг. ред. проф. І.М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.
9. Макаренко Н. К. Запобігання професійній злочинності в Україні: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 455 с.
10. Матвієнко А.А. Здійснення оперативно-розшукового провадження при вчиненні злочину організованою злочинною групою. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2014. № 2. С. 12–14.
11. Організована злочинність в Україні / за ред. Я.Ю. Кондратьєва. Київ: НАВСУ, 1999. 124 с.
12. Тимошенко В.І. Теоретичні проблеми кримінології: збірник наукових праць. Київ: ФОП Маслаков, 2021. 300 с.

13. 13. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
14. 14. Яницька Н.В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 177 с.

УДК: 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.2>

ОСОБА КОЛАБОРАНТА: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИЯВЛЕНІ НА ТРЕТІЙ РІК ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

Геркула Н.М.,
*аспірантка кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Геркула Н.М. Особа колаборанта: тенденції, виявлені на третій рік повномасштабного вторгнення.

У статті здійснено всебічний кримінологічний аналіз особистості колаборанта з урахуванням соціально-демографічних, кримінально-правових та морально-психологічних характеристик. Дослідження ґрунтується на поєднанні статистичних даних, матеріалів судової практики та напрацювань сучасної наукової літератури, що дозволило створити комплексне уявлення про типологічні риси осіб, які вчиняли колабораційну діяльність.

Метою роботи стало виявлення кількісних і якісних параметрів особистості колаборанта та встановлення закономірностей, що впливають на формування готовності до співпраці з державою-агресором. Для досягнення поставленої мети проведено комплексний, системний аналіз статистики Офісу Генерального прокурора України за період з початку повномасштабного вторгнення рф до грудня 2024 року включно.

Емпіричну основу дослідження склало також вибіркове вивчення 117 судових вироків у кримінальних провадженнях за звинуваченням у колабораційній діяльності. Такий підхід надав змогу детально дослідити не лише правову кваліфікацію діянь, а й особистісні та соціальні характеристики: сімейний стан, особливості шлюбних та родинних відносин, місце проживання та соціальне оточення.

Результати аналізу засвідчили наявність виразних закономірностей у формуванні особи колаборанта. Виявлено гендерні та вікові тенденції, рівень освіти, професійна зайнятість, наявність або відсутність судимості, характер попереднього соціального досвіду, а також мотиваційні установки, світоглядні орієнтації та ставлення до державності. Окрему увагу приділено формам і способам вчинення колабораційної діяльності.

Встановлено, що формування особистості колаборанта є наслідком стійких соціально-психологічних механізмів, які зумовлюють лояльність до співпраці з окупаційними структурами. Це підкреслює необхідність створення не менш стійких та комплексних профілактичних інструментів, здатних запобігати виникненню таких рис або мінімізувати їхній вплив.

У підсумку сформовано узагальнений кримінологічний портрет колаборанта, наведено його визначення та окреслено найбільш типові риси. Отримані результати мають прикладне значення для розроблення превентивних заходів, оскільки дозволяють враховувати вихідні соціальні та психологічні характеристики потенційних правопорушників і спрямовувати профілактичну роботу на недопущення формування схильності до колабораціонізму.

Ключові слова: злочинність, особа злочинця, колабораційна діяльність, колаборант, особа колаборанта, держава-агресор, риси колаборанта, колабораціонізм.

Herkula N.M. Collaborator: trends identified in the third year of a full-scale intrusion.

The article provides a comprehensive criminological analysis of the personality of a collaborator, taking into account socio-demographic, criminal-legal, and moral-psychological characteristics. The study is based on a combination of statistical data, materials from judicial practice, and contemporary scientific literature, which has made it possible to create a comprehensive picture of the typological features of individuals who engaged in collaboration.

The aim of the work was to identify the quantitative and qualitative parameters of the collaborator's personality and to establish the patterns that influence the formation of readiness to cooperate with the

aggressor state. To achieve this goal, a comprehensive, systematic analysis of statistics from the Office of the Prosecutor General of Ukraine was conducted for the period from the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation to December 2024 inclusive.

The empirical basis of the study also included a selective study of 117 court verdicts in criminal proceedings on charges of collaboration. This approach made it possible to examine in detail not only the legal classification of the acts, but also personal and social characteristics: marital status, characteristics of marital and family relationships, place of residence, and social environment.

The results of the analysis revealed clear patterns in the formation of the collaborator's personality. Gender and age trends, level of education, professional employment, presence or absence of a criminal record, nature of previous social experience, as well as motivational attitudes, worldview orientations, and attitudes toward statehood were identified. Special attention was paid to the forms and methods of collaboration.

It was established that the formation of the collaborator's personality is the result of stable socio-psychological mechanisms that determine loyalty to cooperation with the occupying structures. This emphasizes the need to create equally stable and comprehensive preventive tools capable of preventing the emergence of such traits or minimizing their impact.

As a result, a generalized criminological portrait of a collaborator has been formed, its definition has been given, and the most typical features have been outlined. The results obtained are of practical importance for the development of preventive measures, as they allow for the initial social and psychological characteristics of potential offenders to be taken into account and preventive work to be directed towards preventing the formation of a tendency towards collaborationism.

Key words: crime, criminal personality, collaborative activity, collaborator, collaborator's personality, aggressor state, features of a collaborator, collaboration.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження кримінологічного портрету колаборанта зумовлена необхідністю розробки дієвих інструментів запобігання та протидії колабораційній діяльності в умовах повномасштабного вторгнення та, сподіваємось, скорішої повоєнної реінтеграції майбутніх деокупованих територій. Незважаючи на високий рівень інтересу з боку науковців до явища колабораційної діяльності, стійкі та однакові погляди щодо виокремлених проблемних питань наразі перебувають на стадії формування. Обговоренню кримінологічної характеристики особи колаборанта, хоч вже й присвячено низку фахових публікацій, однак тема залишається дискусійною й досі.

Метою статті є дослідження статистичних даних та наявних підходів до кримінологічної характеристики особи колаборанта, їх аналіз та узагальнення особливих рис портрету колаборанта.

Стан опрацювання проблематики. Масив досліджень колабораційної діяльності динамічно та невинно поповнюється напрацюваннями науковців. Зокрема, глибинну розробку концепцій, поглядів та підходів у розумінні колабораційної діяльності здійснюють О.В. Зайцев, М.А. Рубашенко, І.В. Яковчук, Н.В. Шульженко, С.О. Харитонов, Є.О. Письменський, Р.О. Мовчан, І.Б. Медницький тощо. Водночас, найбільше публікацій науковців присвячено саме кримінально-правовій характеристиці колабораційної діяльності, на противагу -кримінологічна оцінка цього діяння переважно носить фрагментарний, а не комплексний та системний характер.

Виклад основного матеріалу. Еволюційний розвиток злочинності і зміна суспільних відносин змушує законодавця вводити нові склади злочинів, які раніше були не відомі кримінальному законодавству, щоб вчасно й ефективно протидіяти злочинним проявам і захищати соціальні інститути [1, с. 87]. Так криміналізація колабораційної діяльності стала рішучою відповіддю на загрози, пов'язані з повномасштабним вторгненням держави-агресора та окупацією території України. За роки перебування в площині кримінально-карних діянь колабораціонізм набув специфічних рис, а його виконавці – типових характеристик.

Дослідження особи колаборанта, що скоїла кримінальне правопорушення, є невід'ємною складовою кримінологічної характеристики будь-якого виду злочинності. Систематичне виявлення ідентичних або подібних рис в характеристиці осіб, що вчиняють однакові протиправні діяння, підсвічує закономірності у формуванні і розвитку цих рис, вказує на ті інститути суспільства, що уможливили чи, навіть, зумовили формуванні таких девіантних якостей. Водночас, слід пам'ятати, що портрет злочинця це абстрактна модель, узагальнений погляд на виявлені тенденції, а відтак і кожен окремий прояв протиправної поведінки має індивідуальні особливості, притаманні

єдиному суб'єкту. Отже, ідея розробки портрету колаборанта полягає у спробі віднайти найбільш типові ознаки суб'єктів правопорушення, згрупувати їх та синтезувати причини формування цих рис.

В.В. Голіна зазначає, що особа злочинця – це сукупність істотних і стійких соціальних властивостей і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпечності, а винний в цьому особі – властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [2, с. 37].

Досліджуючи корисливу насильницьку злочинність, Б.М. Головкін запропонував здійснювати аналіз кримінологічної характеристики особи шляхом пошуку відповідей на три послідовних питання: а) хто ці люди; б) як вони сприймають соціальну дійсність та ставляться до неї і в якій інтегративній властивості міститься їх криміногенна сутність; в) у яких формах кримінальної поведінки вони реалізують цю властивість і чому? На думку автора, відповіді на ці запитання мають дати взаємопов'язані та взаємозумовлені *соціально-демографічна, морально-психологічна та кримінально-правова характеристики* злочинця [3, с. 119]. Абстрагуючись від тематики корисливої насильницької злочинності, ми використаємо запропонований науковцем підхід до аналізу особи колаборанта, спробуємо дати відповіді на усі з вузлових питань та сформуємо соціальне типове для колаборанта.

Надалі викладення матеріалу ми здійснюватимемо з урахуванням такого тлумачення:

соціально-демографічна характеристика – як певний статус особи, який визначається її належністю до того чи іншого класу (соціального прошарку) і до групи із соціально-демографічною характеристикою (стать, вік, освіта, сімейний стан, службове становище, національна та професійна приналежність, рівень матеріального достатку тощо);

кримінально-правова характеристика – спрямованість і характер учиненого злочину, наявність судимості, вчинення злочину у складі організованої групи або злочинної організації, роль у злочинній організації тощо;

морально-психологічна характеристика – спрямованість особи, система ціннісних орієнтацій, моральні якості особи, її соціальні позиції та інтереси, основні потреби, ставлення до норм моралі, рівень правосвідомості, звички; основні психічні й психофізіологічні особливості; соціальна поведінка, взаємини в колективі, сім'ї, навчальному закладі, найближчому оточенні, а також зв'язки з антисуспільним елементом і самооцінка [4, с. 113].

Соціально-демографічні ознаки колаборанта.

В якості емпіричної бази було використано дані статистики, розміщеної на сайту Офісу Генерального Прокурора (далі – ОГП), та матеріали судової практики. Зокрема, за даними ОГП протягом 2022 року обліковано 3 851 кримінальне правопорушення за ст. 111-1 Кримінального кодексу України (далі – ККУ); протягом 2023 року – 2 320 кримінальних правопорушень за ст. 111-1 ККУ; протягом 2024 року – 2 420 кримінальних правопорушень за ст. 111-1 ККУ. З вказаної кількості облікованих кримінальних правопорушень вдалось виявити таку кількість осіб, що вчинили кримінальні правопорушення: у 2022 році – 726 осіб; у 2023 році – 1 169 осіб; у 2024 році – 819 осіб [5].

В цьому контексті вважаємо за необхідне зробити припущення, що така різниця у співвідношенні кількості виявлених осіб до кількості облікованих кримінальних правопорушень пов'язана із доволі високим рівнем латентності колабораційної діяльності, адже значна кількість осіб, що скоюють цей вид кримінального правопорушення, перебувають на тимчасово окупованій території або на території держави-агресора, що унеможливорює їх притягнення до кримінальної відповідальності.

Повертаючись до аналізу статистичних даних, зупинімося на аналізі гендерних показників. Так у 2022 році кількість жінок з числа виявлених осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, становила 233 жінки (32%); у 2023 році – 549 жінок (~49%); у 2024 році – 355 жінки (~43%). Середній показник демонструє, що 41% від загальної кількості виявлених осіб, що вчинили колабораційну діяльність, є жінками, відтак щонайменше 59% кримінальних правопорушень, передбачених ст.111-1 ККУ скоюються чоловіками. Варто відмітити, що колабораційна діяльність характеризується доволі високим рівнем вчиненості жінками.

Вікові показники демонструють, що найбільша частка виявлених осіб скоюють кримінальне правопорушення у віці 40-54 роки: у 2022 році кількість таких осіб становила 298 осіб або 41%;

у 2023 році – 505 осіб або 43%; у 2024 році – 372 особи або 45%. Другою за чисельністю є група осіб у віці 29-39 років: у 2022 році їх частка становила 177 особи або 24,4%; у 2023 році – 291 особа або 24,8%; у 2024 році – 240 осіб або 29,3%. Найнижчий рівень схильності до скоєння колабораційної діяльності спостерігається серед молоді 18-28 років (у 2022 році – 49 осіб або 6,7%; у 2023 році – 81 особа або 6,9%; у 2024 році – 58 осіб або 7%). Зважаючи на наведені показники та результати обрахунків можна зробити висновок, що вікова тенденція колаборантів залишається сталою. Відповідь на питання щодо причин такої незначної чисельності осіб з числа молоді, які вчиняють колабораційну діяльність, на наш погляд, варто шукати в детермінантах колабораційної діяльності. Попередньо можемо зробити висновок, що ці показники пов'язані з поширеністю здебільшого проукраїнських поглядів серед громадян України у віці 18-28 років, а звідси й асоціювання себе саме з українською державою та її культурою, суспільством, цінностями. Крім того, однією з причин співпраці в державо-агресором може бути прагнення особи покращити своє матеріальне та/або професійне становище; в цей час молодь переважно зберігає здоровий ентузіазм та віру в здатність реалізувати амбіції в майбутньому. Звертаємо увагу, що наведені причини не є вичерпними та потребують окремої публікації.

Варто відмітити, що колабораційна діяльність вчиняється здебільшого особами, що здобули вищу освіту. Так у 2022 році кількість виявлених осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, і мали при цьому вищу або фахову передвищу освіту становила 405 осіб або 55,7%; у 2023 році – 681 особа або 58,2%; у 2024 році – 458 осіб або 55,9%. На другому місці за поширеністю перебуває базова середня та профільна середня освіта: у 2022 році – 236 особи або 32,5%; у 2023 році – 330 осіб або 28,2%; у 2024 році – 263 особи або 32,1%. Решта осіб – ~12% (середній показник за період 2022 рік – 2024 рік) – здобували професійну (професійно-технічну освіту) [5].

З цього приводу вважаємо за необхідне погодитися з авторами публікації (Лисько Т.Д., Сенько А.В.) в частині того, що вчинення колабораційної діяльності вимагає наявності у особи відповідного досвіду в політичній, військовій, економічній сферах, тому під час вивчення вікових груп осіб, які займалися колабораційною діяльністю, було встановлено, що переважна більшість колаборантів – це вікова група 30–55 років (близько 80%) [7]. Отже слід зробити висновок, що відповідні професійні навички колаборантів зумовлюються наявністю релевантної у них освіти та досвіду роботи у такій сфері. Відтак, показники освітнього рівня та вікового цензу певним чином є закономірними в контексті скоєння колабораційної діяльності.

Характеристика залученості колаборантів до трудової діяльності свідчить, що доволі значна кількість таких осіб є працездатними, однак не працювали та не навчалися на момент скоєння кримінального правопорушення. Так у 2022 році з загальної кількості виявлених частка працездатних становила 349 осіб або 48%; у 2023 році – 569 осіб або 48,6%; у 2024 році – 599 осіб або 73%. З числа працездатних, що не працювали та не навчалися на момент скоєння кримінального правопорушення, близько 6,5% осіб перебували на обліку в центрі зайнятості, тобто мали офіційний статус безробітного. Орієнтовна кількість пенсіонерів з числа виявлених осіб, що вчинили кримінальне правопорушення протягом 2022-2024 років, може становити близько 14%. Однак звертаємо увагу, що в цій частині розрахунки є наближеними, оскільки здійснювались на підставі даних щодо кількості виявлених осіб, що вчинили колабораційну діяльність, у віці від 60 років. Застерігаємо про можливість похибки у цих розрахунках з огляду на те, що право на призначення пенсії за віком (з урахуванням набутого страхового стажу) може виникати у особи також у 63 або 65 років. Водночас на підставі вибіркового аналізу 117 вироків суду шляхом вільного доступу до ЄДРСР вдалось встановити, що близько 11% засуджених осіб на момент ухвалення вироку були пенсіонерами. Відтак, частка пенсіонерів у загальній кількості колаборантів становить близько 12,5%. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в середньому близько 30% осіб, що вчинили колабораційну діяльність, є залученими до трудової діяльності та/або навчаються. Це означає, що близько 70% осіб з тих чи інших причин не працюють та не навчаються, що ставить їх у становище соціального ризику. Зазвичай люди прагнуть вжити заходів з покращення свого матеріального становища. В умовах окупації співпраця з ворогом в одній з форм колабораційної діяльності насправді може сприйматися особами колаборантів не як протиправна поведінка, а як пристосування до нових реалій життя, як пошук «найкращого» способу реалізації себе та своїх здібностей.

Оцінка показників сімейно-шлюбні відносини засуджених осіб здійснювалася також на підставі вибіркового аналізу 117 вироків суду шляхом вільного доступу до ЄДРСР. У значній частці

досліджуваних вироків дані щодо шлюбу не зазначаються (близько 42%); у 28% випадків засуджені особи перебували у зареєстрованому шлюбі на момент ухвалення вироку; близько 25% осіб на момент ухвалення вироку були незаміжніми/неодруженими; у 5% засуджених осіб шлюб було розірвано.

За критерієм громадянства колабораційна кількість у абсолютній більшості випадків вчиняється громадянами України. Важливо враховувати, що конструкція ст. 111-1 ККУ передбачає, що окремі форми цього діяння можуть бути вчинені як громадянином України, так і іноземцем (чи особою без громадянства). Наразі відсоток осіб-колаборантів, що є не громадянами України, становить менше 0,1%.

Кримінально-правові ознаки колаборанта.

Станом на грудень 2024 року в Єдиному державному реєстрі судових рішень зареєстровано понад 2000 тисяч вироків у справах за статтею 111-1 КК України. З них за частиною 1 ст. 111-1 ККУ – 513 обвинувальних вироків суду, за частиною 2 ст. 111-1 ККУ – 320, за частиною 3 ст. 111-1 ККУ – 91, за частиною 4 ст. 111-1 ККУ – 148, за частиною 5 ст. 111-1 ККУ – 426, за частиною 6 ст. 111-1 ККУ – 33, за частиною 7 ст. 111-1 ККУ – 348.

З огляду на проведений аналіз видається, що найбільш поширеним є кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 111-1 ККУ (*публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України...*). Водночас, починаючи з кінця 2022 року збільшується кількість колабораційної діяльності у формі зайняття тих чи інших посад, що передбачено чч. 2, 5 та 7 ст. 111-1 ККУ, а це є наслідком, в тому числі, деокупації частини Херсонської та Харківської областей. З трьох форм так званого «посадового» колабораціонізму найпоширенішим є зайняття посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади.

Колабораційна діяльність характеризується одноосібним способом вчинення, зокрема, на підставі вибіркового аналізу 117 вироків суду шляхом вільного доступу до ЄДРСР та даних, розміщених на веб-порталі ОГП, вдалось встановити, що у 98,2% випадках обвинувачена особа є виконавцем кримінального правопорушення. Щодо випадків співучасті, то вдалось встановити, що протягом 2022 року з числа виявлених осіб, що вчинили колабораційну діяльність, діяли у співучасті 8 осіб або 0,5%; у 2023 – 31 особа або 2,6%; у 2024 – 20 або 2,4%; відтак середній показник протягом 2022-2024 років становить 1,8%.

При цьому найбільш поширеною формою співучасті у колабораційній діяльності є діяння, передбачене ч. 4 ст. 111-1 ККУ (т.зв. господарський/економічний колабораціонізм). Зокрема, за вирокі Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 01 жовтня 2024 року у справі № 201/11428/24 було увалено обвинувальний вирок щодо трьох осіб (організована група), які здійснювали господарську діяльність у взаємодії з державою-агресором у формі постачання продукції власного виробництва (інструментів металічної продукції, металообробні станки, абразивна продукція тощо) [8]. У аналогічний спосіб колабораційну діяльність вчиняли особи згідно вироків у справах № 639/6386/24, № 761/36129/24, № 761/27157/24, № 638/10433/24 тощо. Виявлені тенденції свідчать про наявність корисливих умислів обвинувачених осіб, що є корисним висновком для подальшого аналізу особи колаборанта в контексті морально-психологічної характеристики.

Щодо наявності судимості у обвинувачених осіб, то у 95% вироків рішення ухвалюються щодо осіб раніше не судимих; близько 4% обвинувачених осіб мають не зняту або не погашену судимість; щодо 1% осіб інформація про наявність/відсутність судимості не зазначалася. Таким чином, прямої кореляції наявної судимості зі схильністю до скоєння колабораційної діяльності не встановлено.

Морально-психологічні ознаки колаборанта.

Дослідження морально-психологічної характеристики колаборанта дає можливість сформулювати уявлення про внутрішній світ особи, зазирнути, так би мовити, у свідомість і зрозуміти суб'єктивну обумовленість колабораціонізму.

Для правильності оцінки слід враховувати низку принципових положень. По-перше, певна міра лояльності межи українського суспільства по відношенню до представників так званого «братського руського народу» обумовлена особливостями історичного та соціокультурного становлення нашої державності. Тривалий (хоч і вимушений) спільний контекст України та держави-агресора в результаті став інструментом маніпуляцій та зловживань з боку останньої, що має

вираження у постійному нагадуванні про «братність» та наполяганні на «єдності шляхів народів». По-друге, необхідно враховувати, що тривала окупація (як, наприклад, в Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській області) формує відповідну дійсність, в якій ідеологічні та пропагандистські навіювання, психологічний та фізичний тиск неодмінно призводять до примирення з реальністю. По-третє, колабораціонізм є закономірним наслідком окупації, а не вродженою рисою українців. При цьому остання з зазначених обставин, на нашу думку, є вирішальною.

Відходячи від наведеного переліку підстав формування лояльності до співпраці з державою-агресором, спробуємо виокремити та проаналізувати особливості моральні якості особи, її соціальні позиції та інтереси, основні потреби тощо.

Зокрема, Є.О. Письменський включає до обумовленості мотивів колаборантів схильність до постсовєцьких ідей під гаслами «російського світу» (політико-ідеологічне підґрунтя) та меркантильні (користолобство, прагнення, інколи оманливі, збагатитись) або низькі (марносластво, помста) [9, с. 39-42].

Також виокремлюють в якості домінуючих мотивів матеріальні потреби і бажання збагатитися, власні політичні міркування, прагнення до самовираження (Лисько Т.Д., Сенько А.В.) [7].

Як зазначає В. С. Ковальчук колаборанти наділені винахідливим складом розуму, комунікабельністю, здатністю справити враження, хитрістю, рішучістю, даром переконання, що дає посадовим особам можливість впливати на інших та зав'язувати досить тісні ділові відносини з незнайомими людьми, здатністю викликати до себе прихильне ставлення, планувати, продумувати всі деталі, працювати з інформацією та швидко реагувати на її зміну; адаптивністю, високим самоконтролем, самовладанням, терплячістю тощо [10, с. 82].

Окремо зауважуємо, що з вибіркового аналізу 117 вироків суду вдалось встановити, що обвинувачені особи здебільшого характеризуються позитивно або нейтрально за місцем проживання та/або роботи, поряд з цим зазначається про певну міру замкненості, небажання спілкуватися з сусідами/колегами по роботі. Можна припустити, що колаборанти характеризуються скритністю у міркуваннях та намірах.

Виявлена тенденція залученості колаборантів до трудової діяльності на тлі загальнонародського прагнення кращого для себе закономірно наштовхує на міркування про те, що однією з можливих суб'єктивних причин співпраці з ворогом є певна міра незадоволеності. Така незадоволеність може стосуватися перебування особи у відповідній соціальній ролі, розміру доходів та матеріального становища, кар'єрних досягнень, власної оцінки стану речей в економічній, політичній та правовій сферах держави тощо. Популістичні обіцянки держави-окупанта справляють враження у осіб, які перебувають на тимчасово окупованій території, про можливість стрімкого кар'єрного та/або матеріального зростання. Так чи інакше, узагальнена обумовленість співпраці виражається у прагненні колаборантів отримати для себе певні вигоди.

Висновки. На підставі проведеного комплексного дослідження даних щодо осіб, що вчинили кримінальні правопорушення, за 2022-2024 рік, судової практики та останніх публікацій відповідної тематики вдалося встановити найтипівіші риси колаборанта в умовах російсько-українського вторгнення: чоловік 40-54 років, з вищою або фаховою передвищою освітою, працездатний, однак не залучений до трудової діяльності і не навчається; раніше не судимий; у вчиненні протиправної поведінки діє одноосібно; за місцем проживання та/або перебування (за місцем роботи) характеризується позитивно або нейтрально, разом з тим є замкненим та нетовариським; амбітний, прагне покращити своє матеріальне становище та досягти успіху у кар'єрі; поділяє антиукраїнські погляди.

З позиції вольових та морально-психологічних характеристик типовий колаборант виявляє низький рівень стійкості до соціальних і політичних викликів, схильність до конформізму та підлаштування під сильнішу сторону. Йому властива готовність виправдовувати власну поведінку ідеями так званого «єдиного народу», прийняття наративів про «спільну історію та культуру», що активно поширюються російськими пропагандистськими медіа. У публічній чи міжособистісній комунікації він часто послуговується маніпулятивною риторикою, запозиченою з російських інформаційних джерел, схильний до використання стереотипів та кліше, що спрощують картину світу й виправдовують власну зраду; в його поведінці поєднуються прагматичні мотиви особистої вигоди з деформаціями моральних орієнтирів і внутрішньою готовністю погоджуватися з антиукраїнською ідеологією.

Таким чином, значення цього дослідження виходить за межі суто кримінологічного аналізу. Воно є корисним для юристів-практиків, соціологів, психологів, а також для органів місцевого

самоврядування, які працюють на деокупованих територіях і взаємодіють з населенням. Комплексне розуміння того, хто саме схильний до колабораційної діяльності та чому, є запорукою формування дієвих механізмів запобігання повторним проявам такої поведінки у майбутньому. Відтак, результати дослідження підтверджують, що колабораційна діяльність в Україні має певні типові соціально-демографічні та психологічні риси, проте не зводиться до одномірного пояснення. Її природа комплексна, поєднує індивідуальні мотиви та зовнішні умови, а отже вимагає комплексного підходу до протидії та запобігання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сметаніна Н.В. Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології: монографія; за заг. ред. В.В. Голіни. Харків: Право, 2016. 192 с.
2. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / за заг. ред. В.В. Голіни. Харків: Право, 2009. 288 с.
3. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія / Б.М. Головкін. Харків: Право, 2011. 440 с.
4. Кальман О.Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. ... д-ра юрид. наук: спеціальність: 12.00.08. Харків, 2004. 430 с.
5. Статистична інформація Генеральної прокуратури України про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 28.06.2025).
6. Статистична інформація Генеральної прокуратури України про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2> (дата звернення: 12.07.2025).
7. Лисько Т.Д., Сенько А.В. Особливості кримінологічної характеристики особи колаборанта. *Приватне та публічне право*. 2022. № 4. С. 93–98. URL: http://pp-law.in.ua/archive/4_2022/15.pdf (дата звернення: 12.07.2025).
8. Вирок Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 01 жовтня 2024 року у справі № 201/11428/24, № 1-кп/201/997/2024 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121987047> (дата звернення: 13.02.2025).
9. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Сєверодонецьк, 2020. 121 с.
10. Ковальчук В.С. Про деякі детермінанти кримінально-процесуального характеру, що корелювали війну Російської Федерації проти України. *Вісник Пенітенціарної Асоціації України*. 2022. С. 79–84.

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.3>

ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ ВІД НЕЗАКОННОГО ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Гуцу С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-1373-6079
e-mail: s.gutsu@khai.edu*

Гуцу С. Захист трудових прав працівників від незаконного відеоспостереження: кримінально-правовий аспект.

Стаття присвячена комплексному дослідженню проблеми незаконного відеоспостереження на робочому місці як форми порушення трудових прав працівників та ролі кримінально-правового захисту у протидії таким порушенням. У контексті стрімкої цифровізації суспільства та впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій спостерігається значне розширення практики встановлення відеонагляду на робочих місцях. Роботодавці мотивують ці заходи потребою забезпечення безпеки працівників, захисту майна, контролю за виконанням трудових обов'язків і підвищення продуктивності праці. Водночас застосування відеоспостереження створює серйозні ризики порушення конституційного права на приватність, таємницю особистого життя та обробку персональних даних.

У статті проаналізовано чинне законодавство України, міжнародні стандарти, а також судову практику на національному та європейському рівнях. Виявлено прогалини у правовому регулюванні встановлення відеоспостереження, особливо щодо добровільності згоди працівників, принципу пропорційності втручання та забезпечення належного балансу між інтересами роботодавця та правами працівників. Показано, що незаконне використання технічних засобів контролю може містити ознаки кримінально караних діянь, передбачених статтями Кримінального кодексу України (зокрема ст. 172, 173, 182, 163, 359), та має високу суспільну небезпечність, оскільки посягає на конституційні права людини.

Автор робить висновок, що кримінально-правовий захист трудових прав слугує не лише засобом покарання за порушення, а й ефективним превентивним механізмом, що стимулює роботодавців дотримуватися правових норм, формує правову культуру та забезпечує соціальну безпеку. У статті обґрунтовано необхідність вдосконалення законодавства щодо регулювання відеоспостереження на робочому місці, підвищення прозорості процедур та запровадження чітких критеріїв пропорційності втручання у приватне життя працівників. Крім того, наголошується на важливості освіти та підвищення правової обізнаності працівників щодо їхніх прав у сфері цифрового контролю. Здійснення таких заходів сприятиме створенню більш збалансованого і правомірного трудового середовища, що відповідатиме сучасним стандартам захисту персональних даних.

Ключові слова: трудові права, відеоспостереження на робочому місці, кримінальна відповідальність, кримінально-правовий захист трудових прав, персональні дані, конфіденційна інформація.

Gutsu S. Protection of employees' labor rights from illegal video surveillance: a criminal law aspect.

The article is devoted to a comprehensive study of the problem of unlawful video surveillance in the workplace as a form of violation of employees' labor rights and the role of criminal law protection in counteracting such violations. In the context of rapid digitalization of society and the implementation

of modern information and communication technologies, the practice of installing video surveillance in workplaces has significantly expanded. Employers justify these measures by the need to ensure employee safety, protect property, monitor the performance of work duties, and increase productivity. At the same time, the use of video surveillance creates serious risks of violating the constitutional right to privacy, the secrecy of personal life, and the processing of personal data.

The article analyzes the current legislation of Ukraine, international standards, as well as judicial practice at the national and European levels. Gaps in the legal regulation of video surveillance installation have been identified, particularly with regard to the voluntary consent of employees, the principle of proportionality of interference, and ensuring a proper balance between the interests of the employer and the rights of employees. It is demonstrated that the unlawful use of technical monitoring means may contain elements of criminally punishable acts provided for by the Criminal Code of Ukraine (in particular, Articles 172, 173, 182, 163, 359), and poses a high level of social danger as it infringes upon constitutional human rights.

The author concludes that the criminal law protection of labor rights serves not only as a means of punishment for violations but also as an effective preventive mechanism that encourages employers to comply with legal norms, shapes legal culture, and ensures social security. The article substantiates the necessity of improving legislation on workplace video surveillance regulation, enhancing transparency of procedures, and introducing clear criteria for proportionality of interference in employees' private life. In addition, emphasis is placed on the importance of education and raising employees' legal awareness regarding their rights in the field of digital monitoring. The implementation of such measures will contribute to the creation of a more balanced and lawful working environment that meets modern standards of personal data protection.

Key words: labor rights, workplace video surveillance, criminal liability, criminal law protection of labor rights, personal data, confidential information.

Постановка проблеми. В умовах стрімкої цифровізації суспільства та впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у сферу трудових відносин дедалі більшого поширення набувають практики відеоспостереження на робочих місцях. Такі заходи часто обґрунтовуються роботодавцем необхідністю забезпечення безпеки працівників, захисту майна підприємства, контролю за трудовою дисципліною та ефективністю виконання трудових функцій.

Водночас застосування відеоспостереження у трудових правовідносинах створює суттєві ризики порушення прав і свобод працівників, передусім права на приватність та таємницю особистого життя, гарантованих статтею 32 Конституції України та міжнародними актами, зокрема ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Непоодинокими є випадки, коли відеоспостереження здійснюється без належного інформування працівників, поза межами правових підстав або з порушенням принципів пропорційності та мінімізації втручання. Незаконне відеоспостереження, залежно від конкретних обставин, може не лише становити порушення трудового законодавства, а й містити ознаки кримінально караних діянь, зокрема, передбачених ст. 182 Кримінального кодексу України (порушення недоторканності приватного життя) або ст. 163 (порушення таємниці кореспонденції, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер).

Важливим аспектом є те, що чинне законодавство України не містить чітких та вичерпних норм, які б регламентували порядок встановлення та використання відеоспостереження роботодавцем у трудових відносинах. У більшості випадків застосовуються загальні положення про обробку персональних даних, положення трудового законодавства та норми кримінального права. Це призводить до правової невизначеності та можливостей зловживань з боку роботодавців. Таким чином, проблематика незаконного відеоспостереження у трудових правовідносинах вимагає комплексного дослідження з урахуванням кримінально-правових засобів захисту працівників, аналізу судової практики та міжнародних стандартів у сфері захисту приватності.

Стан дослідження. Окремі аспекти зазначеної проблеми ставали предметом дослідження вчених-фахівців різних галузей права. Так, питання порушення роботодавцями права на повагу до приватного життя працівників та безпеки персональних даних працівника вивчали Н. Камінська, Д. Мельник, І. Кисельов, М. Різак, О. Родіоненко тощо; питання використання технічних засобів спостереження та прослуховування працівників – М. Бурбика, І. Ваганова, І. Кравченко, Б. Леонов та багато інших.

Метою статті є дослідження проблеми порушення трудових прав працівників у контексті використання відеоспостереження на робочому місці, визначити роль та значення кримінально-правового захисту як ключового механізму протидії найбільш небезпечним порушенням у сфері праці та обґрунтувати напрями вдосконалення правового регулювання з урахуванням балансу між інтересами роботодавця і гарантіями приватності працівника.

Виклад основного матеріалу. Поширення сучасних інформаційних технологій у суспільстві, зростання значення інформації та трансформація робочого середовища істотно впливають на наше життя. Ситуація в сфері зайнятості не є винятком. З поширенням складних і доступних технологій спостереження на робочому місці збираються величезні обсяги персональних даних. Роботодавці можуть запроваджувати заходи спостереження з метою підвищення продуктивності або покращення безпеки. Інвазивність та масштаб технологій зросли протягом останніх десятиліть. Роботодавці використовують широкий і постійно зростаючий спектр засобів спостереження, включаючи кейлогери та інше відстежувальне програмне забезпечення, камери замкнутого циклу (CCTV), радіочастотні ідентифікаційні бейджі, а також методи на кшталт збереження скріншотів, вимірювання частоти кліків і натискань клавіш працівників, зйомки вебкамерою співробітників, ноутбуків або смартфонів. Багато пристроїв містять диктофони та камери, які можна активувати дистанційно, тоді як фітнес- та медичні трекери, що надаються працівникам у рамках програм «оздоровлення», збирають дані про фізичну активність, частоту серцевих скорочень і режими сну працівників. Нові, дедалі більш інвазивні технології дають змогу суворіше контролювати працівників, щоб відстежувати виконання ними завдань або перевіряти їхню присутність, створюючи значні виклики для захисту приватності та персональних даних [1]. Інформація, що збирається, загрожує не лише праву працівників на приватність та захист даних, але й може призвести до порушення положень антидискримінаційного законодавства, оскільки такі медичні відомості можуть вплинути на рішення роботодавця щодо підвищення або звільнення працівника. Як зазначає Державна служба України з питань праці: «роботодавці користуючись ситуацією на ринку праці, нерідко використовують засоби відеоспостереження виключно аби домогтися більшої інтенсивності праці від працівників, але не забезпечують умови праці, необхідні для виконання роботи, зокрема вимоги з охорони праці, що підтверджується матеріалами розслідування нещасних випадків на виробництві» [2].

Законодавче регулювання відеоспостереження на робочому місці в Україні ґрунтується на сукупності норм трудового, цивільного, кримінального та спеціального законодавства про захист персональних даних та приватності. Так, стаття 32 Конституції України закріплює право кожного на приватність особистого і сімейного життя, захист персональних даних та таємницю кореспонденції. Порушення цих прав може становити підставу для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. На міжнародному рівні ключовим документом є ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на повагу до приватного життя та кореспонденції, а втручання у ці права допускається лише у межах закону і за умови дотримання принципу пропорційності. Такі підходи визнаються обов'язковими для України та формують правові стандарти для оцінки законності відеоспостереження. Кодекс законів про працю України та спеціальні нормативні акти регламентують трудові права та обов'язки сторін трудових відносин, однак не містять вичерпного регулювання щодо встановлення відеоспостереження роботодавцем. Працівники мають право на безпечні умови праці та захист від втручання у приватне життя, а роботодавці зобов'язані дотримуватися принципів законності, пропорційності та інформування.

Закон України «Про захист персональних даних» встановлює обов'язки контролерів та операторів персональних даних, у тому числі роботодавців, щодо обробки інформації про працівників. Зокрема, обробка даних у формі відеоспостереження повинна бути законною, прозорою, ціловою та обмеженою обсягом необхідної інформації. Відповідно до роз'яснення Державної служби України з питань праці: «відеозйомка на робочому місці – це збирання, зберігання та використання інформації про особисте життя фізичної особи, тобто персональних даних такої особи, що може становити недозволене втручання в особисте життя. Щоб таке втручання було законним, воно повинно відбуватися з відома та за згоди працівника. Камери відеоспостереження та попереджувальні знаки повинні бути видимі. Приховане відеоспостереження можуть проводити тільки правоохоронні органи, з дозволу суду» [2]. Згідно із законодавством України, за використання негласних технічних засобів інформації існує кримінальна відповідальність.

Отже, у разі, якщо роботодавець планує встановити відеоспостереження та фіксувати дії працівників, він повинен заздалегідь отримати від них письмову згоду та відобразити такі умови у правилах внутрішнього трудового розпорядку. Законодавство не встановлює конкретної форми надання згоди, тож вона може бути виражена будь-яким способом – письмово, усно або навіть мовчазно. Водночас така згода має бути отримана до початку здійснення відеозйомки. Письмова форма залишається пріоритетною, адже стаття 29 Кодексу законів про працю зобов'язує роботодавця ознайомити працівника під розписку з умовами праці, до яких належить і відеоспостереження на робочому місці. Відсутність належної письмової згоди працівника або порушення принципів захисту персональних даних може трактуватися як незаконне втручання в приватне життя та підпадати під кримінальну відповідальність.

Також необхідно наголосити на тому, що ознайомлення працівника з фактом наявності аудіо– чи відеоспостереження не прирівнюється до отримання згоди на таку зйомку. Так, в Рішенні Чернівецького окружного адміністративного суду від 20 жовтня 2020 р. по справі № 824/131/20-а зазначається, що відповідно до ст. 73 КАС України, суд не приймає до уваги доводи та докази роботодавця, з посиланням на журнал ознайомлення з Колективним договором та Правилами внутрішнього трудового розпорядку та інформацією про ознайомлення працівника з тим, що в кабінеті, в якому знаходиться її робоче місце, ведеться аудіо– та відеоспостереження, як на підтвердження надання працівницею згоди на ведення аудіо– та відеонагляду. Суд наголошує, що: «наведені доводи та подані суду докази підтверджують виключно ознайомлення позивача із веденням аудіо– та відео спостереження в приміщеннях Управління та не можуть розцінюватись як надання згоди на ведення аудіо– та відеоспостереження. Тобто відповідач підмінив значення понять «ознайомлений з веденням відеонагляду» та «надаю згоду на ведення відео нагляду». В матеріалах справи відсутні докази, де позивач надавав згоду відповідачу на ведення аудіо– відео спостереження на його робочому місці» [3].

Цікавими є наопрацювання з цього питання європейських законодавців. Так, Робоча група з питань статті 29 (WP29), а також Європейська рада із захисту даних послідовно наголошують, що «працівники майже ніколи не перебувають у становищі, яке дозволяє їм вільно надати, відмовити чи відкликати згоду з огляду на залежність, що виникає у відносинах роботодавець–працівник». У 2017 році WP29 ухвалила спеціальні настанови щодо згоди (переглянуті у 2018 році), зазначивши, що дисбаланс влади також існує у трудовому контексті. «Через залежність, яка виникає у відносинах роботодавця та працівника, малоімовірно, що суб'єкт даних зможе відмовити своєму роботодавцю у згоді на обробку даних, не відчуючи страху або реального ризику негативних наслідків у разі відмови. Малоімовірно, що працівник зможе вільно відповісти на запит роботодавця про згоду, наприклад, на активацію систем моніторингу, таких як відеоспостереження на робочому місці, або на заповнення оціночних форм, не відчуючи тиску погодитися. Тому WP29 вважає проблематичним, коли роботодавці обробляють персональні дані теперішніх чи майбутніх працівників на підставі згоди, оскільки вона навряд чи буде надана добровільно. Для більшості випадків такої обробки даних на робочому місці законною підставою не може і не повинна бути згода працівників (стаття 6(1)(a) GDPR) через особливості відносин між роботодавцем і працівником» [4].

Отже бачимо, що питання добровільності і форми згоди на відеоспостереження на робочому місці залишається дискусійним як в національному так і в європейському праві.

Дії роботодавця, які застосовують незаконне відеоспостереження щодо працівників, можуть містити ознаки наступних кримінально караних діянь:

- ст. 163 КК України – порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер;
- ст. 172 КК України – грубе порушення законодавства про працю;
- ст. 173 КК України – грубе порушення угоди про працю;
- ст. 182 КК України – порушення недоторканності приватного життя;
- ст. 359 КК України – незаконні придбання, збут або використання спеціальних технічних засобів отримання інформації.

Суспільна небезпечність цих злочинів полягає в тому, що вони посягають на конституційні права людини (на приватність особистого і сімейного життя; на працю; на таємницю листування тощо). Місце скоєння протиправних дій і суб'єкт злочину визначає особу потерпілого від даного злочину – працівник, тобто особа, на яку поширюється законодавство України про працю

і яка є відповідною стороною трудових правовідносин. При цьому, особи, що мають спеціальні звання, військовослужбовці, працівники міліції тощо не можуть бути потерпілими від даного злочину [5].

Поняття «грубе порушення» має оціночний характер і в кожному конкретному випадку воно повинно встановлюватися виходячи з характеру проступку, обставин, за яких його вчинено, суттєвих наслідків порушення (завдана шкода), кількості потерпілих, тривалості, систематичності порушень, причинного зв'язку між вчиненим порушенням і негативними наслідками, які настали внаслідок такого порушення, особистих неприязних стосунків тощо [6]. Грубий характер порушення, зазначений у статтях 172 та 173 КК, свідчить про його серйозність та високий рівень суспільної небезпечності і є ключовою ознакою для відмежування злочину від адміністративного правопорушення.

Предметом незаконного відеоспостереження є отримана конфіденційна інформація про працівника. Така інформація може зберігатися на різних матеріальних носіях або існувати в електронній формі. До конфіденційних відносяться дані, що становлять особисту або сімейну таємницю, а також персональні дані особи. Інформація, яка вже була оприлюднена шляхом публікації чи будь-яким іншим способом, конфіденційною не вважається.

Об'єктивна сторона проявляється у вчиненні стосовно працівника однієї з таких дій: незаконне збирання персональних даних; зберігання такої інформації; використання; знищення; поширення конфіденційної інформації; незаконна зміна такої інформації.

Незаконність кожної з цих дій визначається як:

- а) відсутність згоди фізичної особи на їх здійснення або
- б) відсутність правових підстав, передбачених Конституцією України та законами України, для виконання цих дій без згоди особи.

Практика українських судів та Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) демонструє, що будь-яке втручання у приватне життя працівника має бути обґрунтованим, пропорційним і здійснюватися у законодавчо визначених межах. Так, Рішення ЄСПЛ у справах «S. and Marper v. the UK» та «Roman Zakharov v. Russia» визначають стандарти, яких повинні дотримуватися національні органи та роботодавці під час застосування відеоконтролю. Є випадки, коли суди визнавали обґрунтованим відеоспостереження за працівником без його згоди (справа Кьопке проти Німеччини [7]). Варто зазначити, що ЄСПЛ у цій справі враховував декілька факторів, зокрема: а) запис здійснювався з метою виявлення крадіжок у супермаркеті, що було виправданим з точки зору захисту майна; б) спостереження було обмежене робочим місцем та періодом роботи; в) запис був оброблений лише з метою виявлення крадіжок та не використовувався для інших цілей; г) хоча працівниця не була попереджена про спостереження, ЄСПЛ врахував, що це було обґрунтовано необхідністю запобігання крадіжкам [8].

У цьому аспекті, варто підтримати позицію Кравченко І.М. що для дотримання принципу пропорційності під час запровадження відеоспостереження на робочому місці роботодавець має враховувати низку ключових факторів. По-перше, працівник повинен бути поінформований як про можливість встановлення таких технічних засобів, так і про фактичне їх використання. По-друге, слід визначити обсяг моніторингу та межі втручання у приватне життя працівника, включаючи часові та просторові обмеження, а також коло осіб, які матимуть доступ до результатів спостереження. По-третє, роботодавець зобов'язаний обґрунтувати законність підстав для здійснення контролю та чітко окреслити об'єкти, щодо яких він здійснюватиметься, забезпечивши працівників інформацією про рівень втручання у їхню приватність. По-четверте, має бути розглянута можливість застосування менш інвазивних форм моніторингу. По-п'яте, необхідно оцінити потенційні наслідки спостереження для працівника, зокрема способи використання отриманих даних та досягнення цілей, задля яких було запроваджено заходи контролю. По-шосте, працівникові слід гарантувати належні правові та організаційні запобіжники, особливо у випадках, коли моніторинг пов'язаний із втручанням у приватне життя. Це включає забезпечення доступу зацікавлених осіб до інформації про факт і межі спостереження, повідомлення уповноваженого незалежного органу про його застосування та надання працівникам можливості оскаржити такі дії.

Аналіз спеціальної літератури та судової практики свідчить про те, що використання відеоспостереження на робочих місцях поступово набуває масового характеру. Значна кількість судових справ у цій сфері підтверджує не лише поширеність даного явища, а й виявляє численні випадки зловживань і порушень трудових прав працівників. Така ситуація зумовлює необхідність пошуку

ефективних правових механізмів протидії надмірному або незаконному застосуванню технічних засобів контролю.

У цьому контексті кримінально-правовий захист постає як невід’ємний елемент системи гарантування трудових прав, адже саме він забезпечує реальне дотримання принципів справедливості, законності та соціальної безпеки. Встановлення кримінальної відповідальності за грубі порушення у сфері трудових відносин, у тому числі за незаконне втручання у приватне життя працівників через відеонагляд, має подвійне значення. З одного боку, він виконує каральну функцію, спрямовану на відновлення справедливості та притягнення винних осіб до відповідальності, а з іншого – превентивну, запобігаючи новим правопорушенням та формуючи у роботодавців усвідомлення неприпустимості зловживання своїми повноваженнями.

Отже, кримінально-правовий захист слугує важливим запобіжником проти найбільш небезпечних порушень трудових прав у сфері праці, особливо в умовах активного впровадження цифрових технологій у процеси організації та контролю робочої діяльності.

Висновки. Проведений аналіз показує, що незаконне відеоспостереження на робочому місці стає поширеним явищем, що створює серйозні ризики для реалізації конституційних та трудових прав працівників. Правове регулювання захисту персональних даних працівників під час здійснення контролю за ними з боку роботодавця, зокрема щодо їх збирання, обробки та оприлюднення, потребують розвитку, з огляду на досвід країн Європейського Союзу та практики ЄСПЛ. У цьому контексті кримінально-правові норми відіграють ключову роль, оскільки саме вони забезпечують реальні механізми притягнення до відповідальності осіб, що допускають найбільш небезпечні порушення. Застосування положень Кримінального кодексу України (зокрема статей 182, 172, 364, 365) сприяє зміцненню гарантій справедливості, законності та соціальної безпеки у сфері праці. Водночас, зазначені статті потребують вдосконалення і конкретизації, зокрема в тлумаченні терміну «грубе порушення» трудового законодавства / трудової угоди.

Таким чином, кримінально-правовий захист трудових прав є не лише засобом покарання за правопорушення, але й ефективним превентивним механізмом, що стимулює роботодавців дотримуватися правових вимог. Він виступає важливим запобіжником від зловживань та забезпечує належний баланс між інтересами роботодавця і працівника в умовах цифровізації трудових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Workplace privacy in the EU: the impact of emerging technologies on employee’s fundamental rights. (2023). EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC), 7, 443–474. URL: <https://doi.org/10.25234/eclic/27458>.
2. Правомірність використання технічних засобів відеоспостереження на робочому місці. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/pravomirnist-vykorystannia-tekhnichnykh-zasobiv-videosposterezhennia-na-robochomu-misti>.
3. Рішення № 92738715, 20.10.2020, Чернівецький окружний адміністративний суд. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/92738715>.
4. Article 29 Data Protection Working Party, Opinion 2/2017 on data processing at work, 8 June 2017, 17/EN, WP 249, para. 6.2.
5. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х.: Право, 2013. Особлива частина. 2013. 1040 с.
6. Тихонюк О.В. «Грубе порушення роботодавцем законодавства про працю»: що мається на увазі? *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 2. С. 161–173. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/24-1.pdf>.
7. Справа «Кюпке проти Німеччини: рішення ЄСПЛ від 5 жовт. 2010 № 420/07. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101536>.
8. Кравченко І.М. Проблеми правового регулювання відеоспостереження та інших заходів контролю за найманими працівниками. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2. С. 114–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2020_2_16.

УДК 343.9:343.431

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.4>

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ «HUMAN TRAFFICKING» З МЕТОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ, ТРУДОВОЇ ТА ІНШОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ

Джужа О.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу організації наукової діяльності
Національна академія внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: 0000-0003-1347-4937*

Тичина Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9430-6101*

Джужа О.М., Тичина Д.М. Кримінологічна характеристика та запобігання «Human trafficking» з метою сексуальної, трудової та іншої експлуатації людини.

У статті досліджено генезу та сучасний зміст поняття «Human trafficking» у міжнародно-правовому та національному вимірах, простежено його еволюцію, що визначив сучасні кримінологічні стандарти. Надано кримінологічну характеристику торгівлі людьми, охоплюючи форми сексуальної та трудової експлуатації, дитячу порнографію, педофілію. Виокремлені кримінологічні характеристики особи злочинця (соціально-рольові, кримінально-правові та морально-психологічні), а також жертв (вікові, гендерні, освітні, соціально-економічні характеристики, умови виховання). Окреслено тенденції поширення торгівлі людьми в Україні, включно з використанням інформаційних технологій для вербування. Розкрито міжнародні механізми боротьби з таким явищем, зокрема стратегію «4Р» (запобігання, захист, переслідування, партнерство), загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи, роль державних і недержавних структур, міжнародне співробітництво. Наголошено на важливості профілактики віктимної поведінки, роботи з особами, схильними до вчинення таких кримінальних правопорушень, моніторингу ризикових сфер та кіберпростору. Визначено, що ефективність запобігання залежить від комплексного підходу, міжвідомчої та міжнародної взаємодії, а також невідворотності покарання винних.

Сталий мир зумовлює усунення соціальних причин, що сприяють поширенню торгівлі людьми та пов'язаних з нею злочинів. Сьогодні головне завдання держави – не допустити потрапляння людини в ситуацію, коли вона може опинитися в групі ризику. Запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з торгівлею людьми в Україні, виходить із комплексності та здійснюється за такими напрямками: удосконалення національного законодавства; діяльність державних органів, міжнародних організацій, громадських об'єднань та їх координація; підготовка кадрів; міжнародне співробітництво.

Ключовим чинником успіху у запобіганні та боротьбі з торгівлею людьми є невідворотність покарання, підкріплена якісним розслідуванням, належною доказовою базою, ефективним судовим розглядом та забезпеченням захисту прав потерпілих.

Ключові слова: Human trafficking, торгівля людьми, сексуальна експлуатація, трудова експлуатація, дитяча порнографія, донорство, жертва, кримінологічна характеристика, запобігання, міжнародне співробітництво, віктимологічна профілактика.

Dzhuzha O.M., Tychyna D.M. Criminological characteristics and prevention of Human trafficking for the purpose of sexual, labour and other forms of human exploitation.

The article examines the genesis and modern meaning of the concept of human trafficking in both international legal and national contexts, tracing its evolution and the establishment of contemporary criminological prevention standards. It provides a criminological profile of human trafficking, covering sexual and labour exploitation, child pornography, paedophilia, forced labour, exploitation of reproductive functions, and organ or tissue donation. The study analyses offender profiles, including role differentiation within criminal groups, socio-demographic characteristics, psychological traits, and the phenomenon of the «second wave», as well as victim profiles, including age, gender, education, socio-economic background, and upbringing conditions. It outlines trends in the spread of human trafficking in Ukraine, including the use of information technologies for recruitment. The article explores international mechanisms for combating this phenomenon, particularly the «4P» strategy (Prevention, Protection, Prosecution, Partnership), general social and special criminological measures, and the role of state and non-state actors, as well as international cooperation. Emphasis is placed on the importance of preventing victim behaviour, working with individuals prone to committing such criminal offences, and monitoring high-risk areas and cyberspace. It is concluded that the effectiveness of prevention depends on a comprehensive approach, interagency and international cooperation, and the inevitability of punishment for offenders.

Sustainable peace requires the elimination of social causes that contribute to the spread of human trafficking and related crimes. Today, the main task of the state is to prevent a person from falling into a situation where he may be at risk. Prevention of criminal offenses related to human trafficking in Ukraine is based on comprehensiveness and is carried out in the following areas: improvement of national legislation; activities of state bodies, international organizations, public associations and their coordination; personnel training; international cooperation.

A key factor in success in preventing and combating human trafficking is the inevitability of punishment, supported by quality investigations, an adequate evidence base, effective judicial proceedings, and ensuring the protection of the rights of victims.

Key words: human trafficking, sexual exploitation, labour exploitation, child pornography, organ and tissue donation, victim, criminological characteristics, prevention, international cooperation, victimological prevention.

Постановка проблеми. Торгівля людьми – добре налагоджений вид злочинної діяльності, що має високий ступінь організованості та кримінального професіоналізму. Завербувати, перевезти, а потім продати людину – досить складний процес. По-перше, він включає встановлення відповідних зв'язків з покупцями, вирішення питань щодо документів на переміщення за межі держави, якщо покупець перебуває за кордоном, укладення угод з представниками прикордонних служб і підрозділів про безперешкодний виїзд. По-друге, зазначена ознака пов'язана з пошуком реальної жертви. Усе це об'єктивно зумовлює взаємозалежність торгівлі людьми та організованої злочинності. Тяжіння до організованої злочинної діяльності зумовлене й корисливими мотивами її учасників, які прагнуть істотної наживи. Невипадково останнім часом багато організованих злочинних груп, які раніше спеціалізувалися на торгівлі зброєю або наркотиками, поступово почали реорганізовувати свої злочинні «промисли» в такі нові форми злочинної діяльності, як секс- і порноіндустрія.

Особливої актуальності нині набуває проблема комерційної сексуальної експлуатації дітей [1, с. 160]. У низці країн сформувався стійкий бізнес із залучення до неї дітей. Щороку в комерційну індустрію сексу втягується до 2 млн дівчат віком від 7 до 15 років. За даними Інтернету, майстри дитячого порно за зйомки дітей від 5 до 12 років щорічно виручають до 1 млрд доларів США [2; 4]. Щоб розібратися, яким чином запобігати торгівлі людьми та іншим формам експлуатації людини, слід визначити, у чому суть цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя статті складають фундаментальні праці вітчизняних науковців, присвячені окремим проблемам запобігання торгівлі людьми, зокрема В.С. Батиргарєєвої, К.Д. Вітюк, В.В. Голіни, В.О. Іващенко, М.В. Корнієнка, Є.С. Назимка, О.В. Найдєн, Т.І. Пономарьової, А.В. Савченка та ін. Водночас, в умовах збройної агресії та воєнного стану, гостро постало питання розроблення кримінологічних напрямів запобігання торгівлі людьми з метою сексуальної, трудової та іншої експлуатації.

Мета та завдання дослідження – запропонувати систему ефективних заходів запобігання «Human trafficking» з метою сексуальної, трудової та іншої експлуатації людини; розробити основні напрями удосконалення організаційно-правового забезпечення запобігання даному злочину.

Виклад основного матеріалу. У міжнародних документах торгівля людьми позначається як «human trafficking» (англ.) або «trafficking in persons» (амер.). Уперше цей термін був використаний у XVI ст. як синонім торгівлі та «пересуванню товарів», а у XVII ст. трафік став ототожнюватися з продажем незаконних і (або) ризикованих товарів. Хоча спочатку слово «трафік» застосовували до торгівлі наркотиками і зброєю, до XIX ст. його значення почало охоплювати і торгівлю людьми, яких розглядали як товар і продавали в користування (в рабство).

Сам термін «торгівля людьми» вперше почали використовувати в Конвенції ООН «Про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами» (1949 р.). Однак, сам зміст цього поняття в тексті конвенції не розкривався. В ухваленому документі торгівля людьми ототожнювалася лише з проституцією. Інші форми, крім так званої сексуальної експлуатації, в Міжнародному акті не розглядалися. Боротьба з торгівлею людьми, по суті, підмінялася ідеєю знищення проституції як такої. Можливо, цим можна пояснити і відсутність визначення поняття торгівлі людьми.

Першим міжнародним документом, що закріпив поняття торгівлі людьми і визначив сучасні стандарти боротьби з цим явищем, став ухвалений у 2000 р. в Палермо протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності [12]. Торгівлю людьми було представлено як здійснюване з метою експлуатації, вербування, перевезення, передача, переховування або одержання людей шляхом погрози силою або її застосування чи інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою, вразливістю становища, або шляхом підкупу у вигляді платежів чи вигод для одержання згоди особи, що контролює іншу особу (п. «а», ст. 3. Протокол) [12]. Таке визначення, незважаючи на дискусійний характер окремих його елементів, дає змогу говорити про торгівлю людьми як складне багатогранне явище, що об'єднує в єдине поняття торгівля людьми, работоргівлю, секс торгівлю, примусову працю, експлуатацію репродуктивних функцій людини, примусове донорство.

У структурі злочинності намітилися певні зміни. Поряд із такими традиційними напрямками злочинної діяльності, як торгівля людьми з метою сексуальної трудової експлуатації, в Україні набирають обертів такі види злочинного бізнесу як дитяча порнографія та педофілія. Найбільш високим попитом користуються продукції, не розміщені раніше в Інтернеті. Тому злочинці створюють підпільні фото– та відеостудії, де безпосередньо знімаються сюжети за участю оголених моделей. Найбільше цінуються особи віком від 14 до 18 років. За невелику плату до 50 доларів США за годину зйомок, дівчата дають згоду на створення знімків або роликів порнографічного характеру з їхнім зображенням, будучи впевненими, що зображення на території України ніхто не побачить, адже їх буде розміщено або на платних сайтах, або в базах даних модельних агентств. Насправді знімки розміщують у глобальній мережі, і вони приносять злочинцям прибуток, що в десятки і сотні разів перевершує витрати.

Торгівля людьми тісно пов'язана з проблемою трудової експлуатації, темпи якої стрімко зросли останніми роками. Багато фахівців, досліджуючи торгівлю людьми як кримінологічну проблему, не заперечують її зв'язку і з незаконною міграцією, звертаючи увагу на досить високий її рівень у світі [3, с. 28].

Стан і тенденції злочинності, пов'язаної з торгівлею людьми та іншими формами експлуатації людини, багато в чому визначаються особливостями особистості злочинця. Вивчення емпіричних даних показує, що розглядувані кримінальні правопорушення, як правило, вчиняються транснаціональними організованими групами [4, с. 151]. Простежується чітка диференціація ролей у реалізації механізму торгівлі людьми. До складу злочинних груп зазвичай входять особи, які здійснюють функції вербування, перевезення та експлуатації. Причому, стосовно кожного з цих етапів механізму торгівлі людьми. Основна діяльність українських співучасників зводиться до забезпечення процесу сексуальної або трудової експлуатації за кордоном шляхом постачання і надання «живого товару». Іншими словами, якщо розглядати функції українських злочинців стосовно структури механізму торгівлі людьми, то їхня прерогатива – забезпечення вербування і переміщення, а функції, спрямовані на забезпечення процесу експлуатації, переважно зосереджені в руках закордонних співників.

Стосовно сімейного стану осіб, які практикують злочинну діяльність у цій сфері, можна навести такі дані, отримані нами під час вивчення кримінальних проваджень. Так, 48% засуджених на момент вчинення кримінального протиправного діяння були неодруженими або незаміжніми. 40% перебували у шлюбі, зокрема цивільному. 12% перебували в розлученні. 32% злочинців мали на утриманні неповнолітніх дітей. Змістовний бік дослідження відкриває цікаві особливості, які свідчать про певну родинність. Так, у кожному третьому випадку спільна протиправна діяльність вчиняється особами, пов'язаними не тільки шлюбними, а й родинними узами.

Ще однією особливістю злочинності у сфері торгівлі людьми, характерною для сексуальної експлуатації, є феномен так званої «другої хвилі». У 42% випадків розглянутих кримінальних проваджень втягнення дівчат у сексуальне рабство здійснювалося колишніми жертвами торгівлі людьми, які згодом через низку причин (деформація морально-етичних цінностей, набуті психічні розлади, помста та ін.) самі стали на злочинний шлях [5, с. 17].

Рецидив серед засуджених за кримінальні правопорушення, пов'язані з торгівлею людьми, становить 19%. Таким чином, четверо з п'яти злочинців раніше не потрапляли в поле зору правоохоронних органів. Що ж стосується осіб раніше судимих, то вчинені ними кримінальні правопорушення частіше мали корисливу спрямованість, що підкреслює характерне для злочинців у сфері торгівлі людьми бажання швидкого і незаконного збагачення.

Серед індивідуально-типологічних особливостей, задіяних у «трафіку» осіб, можна виокремити заповзятливість, ошадливість, заздрість, безпринципність, аморальність, безжалісність, жорстокість, егоїзм. Водночас такі особистості часто є комунікабельними, вміють встановити психологічний контакт і привернути до себе, увійти в довіру до незнайомої людини.

Важливим елементом кримінологічної характеристики торгівлі людьми є відомості про особу жертви. Саме особливості особистості конкретної людини багато в чому визначають способи дій злочинців щодо її втягнення і залучення в сексуальну або трудову експлуатацію [6, с. 200–203].

Під час вивчення кримінальних проваджень зібрано дані про 350 жінок і дівчат, які стали жертвами торгівлі людьми і зазнали сексуальної експлуатації. Наймолодшим жертвам на момент втягнення було лише 11 років, найстаршим – 45 років, тобто кримінальних протиправних діянь, що розглядаються, зазнають представниці доволі широкого вікового спектра. Водночас, найбільшу кількість потерпілих становили молоді дівчата. Основна тому причина – формування і розквіт жіночої привабливості в молодому віці, що дає змогу найактивніше пробуджувати лібідо зарубіжних споживачів сексуальних послуг і, своєю чергою, заробляти великі кошти на занятті проституцією.

Так, 95% постраждалих становлять вікову групу від 11 до 30 років. При цьому 6% на момент втягнення були неповнолітніми; 45% дівчат були віком від 18 до 22 років; 19% – від 22 до 25 років; 15% – від 25 до 30 років. З наведених даних видно, що майже половину всіх жертв сексуальної експлуатації становили дівчата віком від 18 до 21 року. При досягненні 22-річного бар'єру також спостерігається тенденція до зменшення кількості жертв удвічі. Залучення та переміщення дітей ускладнене через посилений контроль над ними як з боку батьків, так і патронажних служб, що спричиняє додаткові юридичні та організаційні труднощі, а також тягне за собою суворіше покарання. Представниці вікової категорії 18-21 року, з одного боку, вже мають певну самостійність, а з іншого – ще не мають достатнього життєвого досвіду і нерідко перебувають у владі юнацького максималізму.

Вивчення місця проживання потерпілих дало такі результати. 52% проживали в столиці та обласних центрах, 41% – у містах і міських селищах обласного та міського підпорядкування, 7% – у населених пунктах, розташованих у сільській місцевості. Превалювання в означеному списку великих міст, на наш погляд, пояснюється значною кількістю населення і відносно великою порівняно з малими населеними пунктами кількістю потенційних жертв. У великих містах вербувальнику простіше зав'язати знайомство на вулиці, на дискотеці, в барі, і водночас не привертати увагу третіх осіб в умовах великої дистанційованості між людьми, на відміну від малих міст і сіл. У таких населених пунктах із невеликим числом мешканців люди перебувають на очах одне в одного, а дівчата майже завжди в полі зору сім'ї та батьків, менше надані самі собі, ніж у місті. Тут активна діяльність вербувальників без привернення уваги з боку громадян практично виключена. Цим пояснюється порівняно невеликий відсоток вихідців із сільської місцевості серед постраждалих.

Безсумнівно, при особистісній характеристиці жертв торгівлі людьми слід приділити увагу умовам їх виховання та сімейного побуту. Вивчення показань більшості потерпілих дає підставу констатувати, що нерідко однією з основних умов їхньої віктимізації слугували несприятливий клімат у сім'ї та відсутність належної уваги й забезпеченості долею дівчат з боку рідних. Слід зазначити, що 28% постраждалих виросли в неповних сім'ях, як правило, без батька або без батьків. Здебільшого відзначається низька забезпеченість таких сімей і відсутність зайнятості самих дівчат. 71% дівчат на момент залучення не працювали і не вчилися. Лише 32% були активні в спробах знайти роботу, зверталися до служби зайнятості. 19% мали постійну роботу з низьким доходом. 23% жили на випадкові заробітки. 6% на аліменти та соціальну допомогу. 20% дівчат на момент залучення перебували на утриманні батьків. Постійної роботи з високим доходом не мала жодна жертва. При цьому щонайменше 24% мали на утриманні неповнолітніх дітей або престарілих батьків.

Сімейний мікроклімат зумовлює якість виховання, формує рівень морально-етичних цінностей. Факт того, що в 72% випадків злочинці відкрито пропонували роботу з надання сексуальних послуг, і така пропозиція не зупиняла дівчат у прийнятті рішення про виїзд. При цьому щонайменше 21% дівчат до виїзду за кордон займалися проституцією в Україні. Такі характеристики наводять на думку про значне спотворення поняття моральності певних верств населення.

Відомості про рівень освіти засвідчили, що найбільша кількість постраждалих 55% мали середню освіту, 21% – середню спеціальну освіту, 17% – неповну загальну середню, і лише 3% – вищу освіту, 4% – незакінчену вищу освіту.

Вивчення гендерних особливостей стосовно розглянутого виду потерпілих показує, що співвідношення чоловіків і жінок, жертв трудової експлуатації, становить близько 3 до 1. Розглянутому виду експлуатації піддаються представники досить широкого вікового спектра. 9 із 10 жертв трудової експлуатації потрапляють у вікову групу від 21 до 50 років. При цьому слід зазначити, що стать і вік перебувають у кореляції зі сферою експлуатації. Якщо йдеться про сферу, де необхідна фізична сила, наприклад, будівництво, то туди насамперед залучаються чоловіки, причому незалежно від віку. Якщо ж йдеться про розважальну сферу, як-от анімація, то, як правило, експлуатують працю молодих жінок. У випадках же експлуатації, наприклад, як домашньої прислуги або в сільському господарстві, вік жінки вже не має принципового значення.

Вивчення місця проживання постраждалих показує, що жертвами транснаціональної трудової експлуатації стають жителі абсолютно різних населених пунктів незалежно від їхньої величини. Єдина особливість, яку слід відзначити, це те, що більшість постраждалих є представниками міського населення, лише деяка частина сільського. Мешканці сільської місцевості, незважаючи на нижчий рівень зарплат порівняно з містом, спроможні прогодувати та забезпечити сім'ю значною мірою за рахунок ведення власного господарства. Міські жителі не мають такої можливості і в ситуації скрутного матеріального становища набагато активніше виїжджають за кордон на заробітки.

Так, переважною мотивацією виїзду за кордон для працевлаштування є: перебування у вкрай складному матеріальному становищі, спричиненому збройним конфліктом (41%); бажання поліпшити свій добробут (29%); бажання самоствердитися, утвердитися в очах родичів і друзів (20%). Відзначимо, що нової якості міжнародній торгівлі людьми надає стрімкий розвиток інформаційних технологій, створення інтернет-сайтів із пропозицією інтимних послуг, розміщення сумнівних оголошень про працевлаштування, шлюбних пропозицій тощо. Усе це є одним з основних напрямів діяльності злочинних організацій, що специфікуються на продажі людей для сексуальної чи іншої експлуатації.

На сучасному етапі запобігання торгівлі людьми загальноприйнятою є стратегія, заснована на системі «4Р»:

1. Prevention (профілактика / запобігання) – заходи, спрямовані на зменшення вразливості осіб до потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, інформування населення, усунення причин (бідність, безробіття тощо).

2. Protection (захист) – надання допомоги жертвам торгівлі людьми: притулки, медична та психологічна допомога, правова підтримка, реінтеграція.

3. Prosecution (переслідування / притягнення до відповідальності) – розслідування, кримінальне переслідування та покарання осіб, винних у торгівлі людьми.

4. Partnership (партнерство / співпраця) – координація зусиль між урядовими структурами, громадянським суспільством, міжнародними організаціями, міждержавна співпраця.

Погоджуємося з О. В. Найденом, що кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми варто розглядати за на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівнях [7, с. 16–18; 8].

Суть загальносоціальних заходів полягає у здійсненні заходів, що ґрунтуються на основних функціях, які полягають у створенні передумов для подальшої боротьби з даним явищем, підвищенні життєвого рівня населення, забезпеченні його культурою та освітою. Суб'єкти запобігання торгівлі людьми поділяються на дві групи:

- державні органи та організації, які здійснюють діяльність із запобігання, виявлення та припинення торгівлі людьми;
- інші державні органи та організації, що беруть участь у виявленні та припиненні торгівлі людьми, а також вживають заходів щодо захисту, підтримки та надання допомоги жертвам торгівлі людьми.

Одним із успішних напрямів запобігання є співпраця неурядових організацій та правоохоронних органів. Такі організації володіють значним обсягом інформації щодо каналів постачання «живого товару», розвитку та змін у нелегальному секторі трудової міграції, а також підтримують зв'язки з аналогічними організаціями за кордоном. Україна налагодила співпрацю з такими міжнародними організаціями як Міжнародна організація з міграції, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, ЮНІСЕФ та іншими.

У запобіганні торгівлі людьми одну з ключових ролей відіграє міжнародне співробітництво, основними напрямками якого є: розроблення та укладення міжнародних договорів у сфері протидії торгівлі людьми, зокрема з питань захисту та реабілітації жертв торгівлі людьми; взаємодія зі спеціалізованими органами іноземних держав, включно з оперативно-розшуковими заходами, з метою запобігання, виявлення, припинення торгівлі людьми та пов'язаних з нею злочинів. Спільне створення та розвиток інформаційних систем і засобів оперативного оповіщення, реагування та контролю, спрямованих на підвищення ефективності протидії торгівлі людьми, обмін досвідом [9, с. 26-27]. Така діяльність будується на взаємодії правоохоронних структур країн походження, транзиту та призначення. МВС України, Національною поліцією України налагоджено прямі контакти з правоохоронними органами країн Євросоюзу, Близького Сходу, США.

Механізм надання допомоги жертвам торгівлі людьми закріплений на законодавчому рівні. Для їх реабілітації передбачено такі види безоплатної державної допомоги: надання тимчасових місць перебування; безоплатна правнича, медична, психологічна допомога; пошук жертв торгівлі людьми, влаштування їх на виховання до інших родин та дитячих інтернатів; сприяння у працевлаштуванні. У рамках кримінального процесу жертва отримує компенсацію за рішенням суду за завдану кримінальним правопорушенням шкоду.

Проведення загальносоціальних заходів створюють економічні, організовані, соціальні та інші умови для ефективного здійснення спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на цілеспрямований вплив на криміногенні чинники, що сприяють існуванню злочинної групи, а також на її організовану злочинну діяльність [10, с. 395-396].

Профілактика охоплює широкий комплекс заходів, спрямованих на усунення, нейтралізацію або послаблення криміногенних чинників, що породжують торгівлю людьми або сприяють їй. Одним із найефективніших засобів є профілактика об'єктивної поведінки потерпілих, тобто осіб, чий спосіб життя, поведінка, сімейний стан і рід занять створюють для них підвищений ризик стати жертвою злочинного посягання. При цьому завдання полягає в тому, щоб максимально скоротити кількість криміногенних ситуацій, створених самими потерпілими. Особливу увагу в цьому плані правоохоронні органи приділяють особам, які займаються або схильні до заняття проституцією, або надання інших сексуальних послуг і бажають виїхати на роботу за кордон [11, с. 297-298].

Беручи до уваги той факт, що потерпілими від торгівлі людьми в низці випадків стають діти, то особлива роль у здійсненні віктимологічної профілактики торгівлі людьми відводиться до роботи з особами неповнолітнього віку, які становлять групу підвищеного ризику, зокрема діти, чий батьки позбавлені батьківських прав або відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Діти, які вже мають досвід домашнього насильства по відношенню до них самих, а також ті, які спостерігали це насильство у своїй родині. Також діти, які виховуються в соціальній сфері, де батьки зловживають алкоголем, або самі мають досвід вживання алкогольних напоїв, наркотичних і токсичних речовин. Діти без опікунів, волоцюги, які живуть у середовищі людей без певного місця проживання.

Закономірно, що одночасно з розвитком проституції розвивалася і протиправна діяльність, пов'язана з організацією заняття проституцією та секс-бізнесом. Тому важливе значення в цьому плані мають заходи, спрямовані на виявлення не тільки місць для заняття проституцією, а й на встановлення фактів маскуванню бізнесу з надання платних сексуальних послуг під інші законні види комерційної діяльності. Йдеться про салони краси, масажні кабінети, сауни, нічні клуби, дискотеки, інші об'єкти розваг, щодо яких є підстави вважати, що їхня діяльність пов'язана або заснована на наданні платних сексуальних послуг.

Другим напрямом профілактики торгівлі людьми виступає робота з особами, схильними до вчинення цих злочинів. Ця робота має проводитися не тільки з особами, раніше судимими за злочини, пов'язані з експлуатацією людини, а й з особами, поведінка, спосіб життя, особистісні та психофізичні особливості яких свідчать про те, що вчинення ними досліджуваних злочинів є досить імовірним. Насамперед, це стосується педофілів та осіб, які займаються виготовленням і розповсюдженням порнографії.

У комплексі спеціальних заходів із запобігання торгівлі людьми важливу роль має відігравати моніторинг, який включає в себе: аналіз процесів сексуальної та трудової міграції, їх змін під впливом різних факторів і рівня криміналізації; аналіз процесів внутрішньої та зовнішньої міграції, особливо вимушеної; контроль за глобальним кіберпростором, у тому числі моніторинг використання Інтернету для вербування та експлуатації жертв; оцінка діяльності агентств з працевлаштування, шлюбних і модельних агенцій, а також осіб, які займаються пошуком дітей для усиновлення за кордон. Особливе місце має займати моніторинг умов життя дітей, переданих на виховання у прийомні сім'ї. На основі зібраних даних правоохоронні органи мають визначити основні напрями профілактики цієї злочинної діяльності [13].

Висновки. Еволюція поняття «Human trafficking» свідчить про його трансформацію від вузького тлумачення, пов'язаного переважно із сексуальною експлуатацією, до комплексного правового й кримінологічного розуміння, що охоплює різні форми використання людини як об'єкта протиправної діяльності. Закріплення сучасного визначення у Протоколі Палермо 2000 р. стало ключовою віхою у формуванні міжнародних стандартів запобігання.

Кримінологічна характеристика торгівлі людьми демонструє її багатфакторну природу, поєднання транснаціональної організованої злочинності, високого рівня латентності, тісного зв'язку з незаконною міграцією та корупційними проявами в органах влади. Значну роль відіграють як традиційні форми експлуатації (сексуальна, трудова), так і нові загрози, зумовлені розвитком інформаційних технологій (кібервербування, онлайн-порнографія). Характеристика особи-злочинця характеризується чітким розподілом ролей у злочинних групах, наявністю комунікативних та маніпулятивних навичок, відсутністю морально-етичних бар'єрів, прагненням швидкої наживи. Особливу небезпеку становить феномен «другої хвилі», коли колишні жертви стають організаторами чи виконавцями злочинів. У свою чергу, жертви – жінки віком 18–30 років із середнім або неповним вищим рівнем освіти, без стабільного доходу, часто з неблагополучних або неповних сімей. Серед факторів віктимізації – економічна вразливість, відсутність зайнятості, низька правова обізнаність, викривлені уявлення про моральні цінності.

Система запобігання торгівлі людьми повинна базуватися на комплексній моделі, що поєднує загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи, профілактику віктимної поведінки, роботи з особами, схильними до вчинення таких злочинів, моніторинг ризикових сфер та кіберпростору. Стратегія «4Р» (Prevention, Protection, Prosecution, Partnership) залишається дієвим інструментом міжнародної протидії, однак її ефективність залежить від міжвідомчої координації, активної участі неурядових організацій, обміну інформацією та досвідом між країнами походження, транзиту та призначення жертв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Назимко Є.С., Андріяшевська М.С., Тіточка Т.І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель: монографія. Запоріжжя: Гельветика, 2021. 208 с.
2. Корнієнко М. В. Використання міжнародного досвіду протидії насильницьким злочинам щодо дітей в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 3. С. 123–130.
3. Вітюк К.Д. Кримінологічні засади впровадження міжнародних механізмів запобігання злочинності: дис. ... д-ра юрид. наук за спец. 12.00.08. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. 434 с.

4. Кримінальна ситуація в Україні в умовах війни: основні тенденції. 2023 рік: монографія / М.Г. Вербенський, О.Г. Кулик, І.В. Наумова та ін.; за заг. ред. М.Г. Вербенського. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2024. 306 с.
5. Івашенко В.О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 223 с.
6. Юсупов В.В. Підсумки міжнародної науково-практичної конференції «Боротьба з нелегальною еміграцією і торгівлею жінками». *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 2. С. 200–203.
7. Найдено О. Торговля жінками: чинники, складові та шляхи подолання. *Право України*. 2003. № 6. С. 16–22.
8. Наден О.В. Торговля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності: монографія. Київ: Атіка, 2004, 286 с.
9. Савченко А., Андросюк І. Протидія міжнародній торгівлі людьми. *Міліція України*. 2005. № 1. С. 26–27.
10. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. Теорія і практика. Кн. 2. Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ: «Ін Юре», 2007. 712 с.
11. Голіна В.В., Батиргарєєва В.С. Торговля людьми: правовий та кримінологічний аналіз. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2004. Вип. 8. С. 227–229.
12. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 р. http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_789.
13. Тичина Д.М., Джу́жа А.О. Віктимологічний моніторинг сучасної кримінологічної ситуації. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвузів. наук.-практ. кругл. столу (Київ, 28 трав. 2020 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 52–57.

УДК: 343.3::338.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.5>

ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ВЕДЕННЯ БАЗИ ДАНИХ ПРО ВКЛАДНИКІВ: СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ В КОНТЕКСТІ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК СКЛАДУ Ч. 1 СТ. 220-1 КК

Дьоменко С.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Класичного приватного університету*

Лінчевський В.І.
*аспірант,
Класичний приватний університет*

Дьоменко С.В., Лінчевський В.І. Порухення порядку ведення бази даних про вкладників: соціальна обумовленість кримінально-правової охорони в контексті об'єктивних ознак складу ч. 1 ст. 220-1 КК.

У статті розглядаються актуальні питання кримінально-правової охорони прав вкладників банків. З позиції основоположних начал криміналізації проаналізовані окремі об'єктивні ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК.

Звернута увага на передумови появи кримінальної заборони щодо таких дій службових осіб банку, як внесення неправдивих відомостей про вкладників у електронну базу даних. Зокрема, зроблений акцент на соціальні умови, які сформували у законодавця потребу введення норми-охорони для цих цінностей.

В межах дослідження була зроблена спроба оцінити соціальну обумовленість існування ч. 1 ст. 220-1, як одного із основних критеріїв виявлення необхідності у кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин. У цьому напрямі надана характеристика значущості для суспільства банківській діяльності, що привело до висновку про порушенні законодавцем теоретичних основ криміналізації, яке проявилися: у переоцінці банківській справі для суспільства, в контексті спрямування законодавця до створення додаткових механізмів загальної превенції у цій сфері у розріз принципу *ultima ratio*; а також ігнорування таких критеріїв визнання діянь кримінально караними, як їх суспільна небезпека, розповсюдженість, з'ясування їх позитивних та негативних наслідків тощо.

Представлено авторське бачення безпосереднього об'єкту та предмету складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК. Його обґрунтування базується на аналізі шкоди, яка фактично завдається даним злочинним посяганням. Зроблений висновок про те, що така шкода, на першому плані, об'єктивно виникає лише при спотворенні невідповідними даними бази вкладників. З цього походить необхідність визнання бази даних про вкладників безпосереднім об'єктом злочинного посягання, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК.

Предметом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК слід визнавати «відомості», як комп'ютерну інформацію, представлену у формі відомостей, зафіксованих в електронному вигляді, на які суб'єкт злочину здійснює вплив (викривлення) та використовує їх досягаючи власної мети, що полягає у спотворенні бази даних.

В ході аналізу було враховувано той факт, що шкода спотворенням бази даних внаслідок внесення неправдивих відомостей не може бути істотною для банківської установи, інвестору та Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а виправлення такої шкоди, тобто повернення бази у належний стан об'єктивно не вимагає суттєвих матеріальних витрат. Це дало підстави визнати незначним ступінь суспільної небезпеки даного правопорушення.

Ключові слова: криміналізація, кримінально-правова охорона, права вкладників, суспільна безпека, банківська установа, безпосередній об'єкт, розповсюдженість, шкода, принцип ultima ratio.

Demenko S.V., Linchovsky V.I. Violation of the procedure for maintaining a database of depositors: social conditionality of criminal law protection in the context of objective signs of part 1 of article 220-1 of the Criminal Code.

The article examines current issues of criminal law protection of bank depositors' rights. From the perspective of the fundamental principles of criminalization, certain objective signs of a criminal offense provided for in Part 1 of Article 220-1 of the Criminal Code are analyzed.

Attention is drawn to the prerequisites for the emergence of a criminal prohibition on such actions by bank officials as entering false information about depositors into an electronic database. In particular, emphasis is placed on the social conditions that formed the legislator's need to introduce a protective norm for these values.

As part of the study, an attempt was made to assess the social conditionality of the existence of Part 1 of Article 220-1, as one of the main criteria for identifying the need for criminal-legal regulation of social relations.

In this direction, a characterization of the significance of banking activities for society is provided, which led to the conclusion that the legislator violated the theoretical foundations of criminalization, which manifested itself: in the reassessment of banking for society, in the context of the legislator's direction to create additional mechanisms of general prevention in this area in the context of the ultima ratio principle; as well as ignoring such criteria for recognizing acts as criminally punishable, such as their social danger, prevalence, clarification of their positive and negative consequences, etc.

The author's vision of the direct object and subject of the criminal offense provided for in Part 1 of Article 220-1 of the Criminal Code is presented. Its justification is based on an analysis of the damage actually caused by this criminal offense. It is concluded that such damage, in the first place, objectively arises only when the depositor database is distorted with inappropriate data. This necessitates the recognition of the depositor database as a direct object of criminal encroachment, provided for in Part 1 of Article 220-1 of the Criminal Code.

The subject of the criminal offense provided for in Part 1 of Article 220-1 of the Criminal Code should be recognized as "information", as computer information presented in the form of information recorded in electronic form, on which the subject of the crime exerts influence (distortion) and uses them to achieve his own goal, which is to distort the database.

The analysis took into account the fact that the damage caused by distortion of the database due to the entry of false information cannot be significant for the banking institution, the investor and the Deposit Guarantee Fund for Individuals, and the correction of such damage, i.e., the return of the base to its proper condition, objectively does not require significant material costs. This gave grounds to recognize the degree of public danger of this offense as insignificant.

Key words: criminalization, criminal law protection, depositors' rights, public danger, banking institution, direct object, prevalence, harm, principle of ultima ratio.

Постановка проблеми. Сфера господарської діяльності охоплює в собі різноманітні суспільні відносини та суспільні цінності, захист яких становить одну із важливих завдань правової системи. Даний конгломерат суспільних відносин, входячи до низки базових складових побудови держави, зазнає постійних змін, зокрема під впливом такого мінливого процесу як ринок банківських послуг. Свого часу державна влада, з метою захисту прав і законних інтересів вкладників банків та зміцнення довіри до банківської системи України, створила Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, досвід якого по виведенню через банкрутство банків з ринку поставив питання про нагальну необхідність в удосконаленні законодавчих приписів, зокрема, була сформована пропозиція щодо криміналізації таких дій службових осіб банку, як внесення неправдивих відомостей про вкладника, умисне пошкодження бази даних про вкладників та/або створення обставин, що унеможливають ідентифікацію вкладника та початок здійснення виплат [1]. Така ініціатива міністерства фінансів була підтримана законодавцем у результаті чого кримінальний закон у 2015 році був доповнений ст. 220-1 «Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності». З цього часу формулювання диспозицій цієї статті осталося незмінним, лише декілька разів (у 2018 та 2023 році) коректувалися її санкції.

З моменту введення цього складу до кримінального закону і до сьогоднішнього дана норма була застосована у практиці правоохоронних органів лише два рази (у 2016 та 2020 році) [2]. Цей факт виключає можливість надати аналіз її ефективності, однак сам по собі ставить питання необхідності виявлення проблематики її кваліфікації, як однієї із поширених умов, які негативно впливають на правоохоронну діяльність.

Мета дослідження: на основі досягнень кримінально-правової доктрини та положень чинного законодавства розкрити проблематику соціально-правової обумовленості кримінально-правової охорони порядку ведення бази даних про вкладників через призму окремих об'єктивних ознак складу ч. 1 ст. 220-1 КК.

Стан опрацювання проблематики. Слід підкреслити, що у кримінально-правовій доктрині дослідження складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 220-1 проводились досить фрагментарно, здебільшого у контексті загальної характеристики злочинних проявів у сфері господарської діяльності, зокрема такої відокремленої їх групи як кримінальні правопорушення, пов'язані з банкрутством. Різноманітні аспекти проблематики таких злочинів розглядалися у працях таких вчених, як П.П. Андрушки, Н.О. Гуторової, Є.М. Васіліна, О.О. Дудорова, О.Є. Звірко, А.М. Клочко, В.М. Кирилко, І.А. Клепицького, Б.Н. Колба, М.Й. Коржанського, М.І. Мельника, Р.О. Мовачана, О.І. Перепелиці, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, М.В. Талана, В.Я. Тація, М.І. Хавронюка та інших вчених. Між тим, забагато питань щодо побудови диспозиції ст. 220-1 КК залишилися за межами наукового висвітлення, що продукує необхідність звернення до них. В цьому контексті особливою увагою, за нашою думкою, потребують питання суспільної небезпечності цього правопорушення та його безпосереднього об'єкту тощо.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що причиною появи кримінальної відповідальності за порушення порядку ведення бази даних про вкладників стали зміни у пріоритетах в економіці та похідних від цього завданнях, які бачила для себе державна влада. Не вдаючись у глибокий аналіз цих процесів звернемо увагу лише на відображення їх у комплексі відносин, які захищаються кримінальним законом і створюють родовий об'єкт господарських злочинів, похідним від якого, як звісно є безпосередній об'єкт конкретного правопорушення, зокрема і ч. 1 ст. 220-1 КК.

Однією із передумов появи кримінальної заборони, що ми розглядаємо, стала, за нашою думкою, масштабна декриміналізація 2011 року під гаслом гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності, результатом якої було виключення 16 статей із кримінального закону, об'єктом захисту яких були різноманітні суспільні відносини у господарській сфері. За думкою вчених, законодавець мав намір виправити ситуацію, «...пов'язану з підвищеним рівнем криміналізації господарських правопорушень, випадками зловживань з боку правоохоронних органів, погіршенням інвестиційного клімату в державі та зниженням підприємницької активності населення» [3, с. 603]. Як на нашу думку, даний процес лише привів до чергового витку поширення деструктивних проявів у економіці, у тому числі кризові явища стали проявлятися і у банківському секторі. Так, у 2014-2016 рр. були визнані неплатоспроможними та ліквідовані 77 банків, що дорівнювало понад 40% від всіх банківських установ. Загальні втрати дорівнювали 435 млрд. грн. активів, що складає приблизно 22% ВВП країни [4]. У таких умовах фіксувалося масове порушення прав кредиторів. Відповідно суспільний інтерес, у вигляді захисту прав вкладників банків перейшов у розряд актуальних питань для законодавця, що спонукало його потребувати введення норми-охорони для цих цінностей.

Звернення уваги на доктринальні доробки з приводу питань диференціації кримінального закону дає можливість констатувати факт появи спеціальних норм у ньому як похідний результат такого процесу. У цьому сенсі, диференціація кримінально-правових приписів зніщується з метою врахувати у законі показника, що продукує суспільну небезпечність діяння. З цього приводу Н.О. Антонюк слушно зауважила: «Законодавцю доцільно диференціювати кримінальну відповідальність таким способом лише у тому разі, коли показник, який враховується у створюваній спеціальній нормі, суттєво змінює суспільну небезпечність базового діяння. Такий критерій, як поширеність відповідних кримінально караних діянь, в яких враховуваний показник є відносним. Адже, варто враховувати, що якщо поширеність не є високою, однак суспільна небезпечність відповідних посягань суттєво зростає, то лишень цього достатньо для того, щоб констатувати необхідність у проведенні диференціації кримінальної відповідальності» [5, с. 109]. Останнє зауваження яскраво має прояв і випадку із статтею 220-1 КК. Тому, вищенаведена статистика застосування цієї заборони не може враховуватися у якості підстави вважати цю норму не діючою.

З іншого боку, слід звернути увагу на такий критерій оцінки підстав існування кримінально-правових заборон, як їх соціальна обумовленість, тобто відповідність окремої сукупності обставин, що потребують такого роду регулюванні. Така постановка питання потребує визначення кола таких обставин та їх кореспондуючий вплив на норму, яку ми розглядаємо.

Серед загальних універсальних обставини соціальної обумовленості охоронних кримінальних приписів О.О. Пашенко виділяє суспільну корисність кримінально-правових норм, їх системно-правову несуперечливість, чіткість і ясність їх мови, відповідність історичним традиціям або змінам у суспільному житті, наявність можливості боротьби із суспільно небезпечним діянням кримінально-правовими засобами, наявність ресурсів для здійснення кримінального переслідування правопорушників, співрозмірність позитивних і негативних наслідків кримінально-правової заборони, повнота і ненадмірність кримінально-правової заборони [6, с. 376].

В цілому підтримуючи автора у його доробках, прослідкуємо склад ст. 220-1 КК через деякі елементи наведеної моделі.

По-перше постає питання про суспільну корисність ч. 1 ст. 220-1 КК. Таку ознаку цієї норми слід характеризувати комплексністю різноманітних обставин серед яких на нашу думку виділяється своєю предметною обумовленістю *значущість для суспільства певного виду діяльності*. У диспозиції частині 1 ст. 220-1 йдеться мова виключно про банківську діяльність, на що вказує обмежений склад спеціальних суб'єктів (керівник або інша службовою особа банку), та направленість їх злочинних дій на базу даних про вкладників банків.

Банківська діяльність урегульована окремим законодавчим актом, у якому у ст. 2 надано її визначення: «залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб» [7]. Само по собі наявність регулюючих норм на рівні закону вже вказує на визнання законотворцем суспільної важливості кола відносин, суб'єктами яких виступають банківські установи, і це пов'язано із функціональною визначеністю всієї банківської системи. Остання у економічній доктрині окреслюється забезпеченням такої множини завдань як: емісійна, стабілізаційна, акумуляція ресурсів, посередницька, інвестиційна, організація платіжно-розрахункової системи, ефективна взаємодія з системами вищих рівнів [8, с. 5]. Тобто, прослідковуються головні напрями функціонування банківської системи, як то створення грошей і контроль їх обороту, а також забезпечення стабільності банківської діяльності та грошового ринку. З цього зрозумілим стає чому ефективна банківська система перетворюється на одну із найважливіших складових успішного розвитку економіки. До цього слід додати активну участь банків у відтворенні внутрішнього валового продукту, і можна узагальнити, що рівень соціальної цінності суспільних відносин у банківській сфері є достатнім для постановки питання про кримінально-правову охорону. Крім того, у процесі банкрутства банківської установи виникають питання щодо повернення суспільного блага – власності вкладників банків. При цьому постають питання кримінально-правової охорони суспільних відносин у цій сфері. Але все наведене не може розцінюватися з позиції постановки всіх існуючих відносин під таку охорону, бо в цьому випадку основні принципи криміналізації відносин, зокрема *ultima ratio*, будуть порушуватися.

У цьому контексті доречно навести зауваження М.І. Мельника, якій у своїй праці зазначає, що кримінальний закон створюється, а значить, і змінюється за принципом «крайньої необхідності». Тобто, держава може до нього вдаватися лише в тому випадку, коли використані всі правові засоби, які вона має у своєму розпорядженні, для вирішення тієї чи іншої соціальної проблеми. Коли досягти позитивного результату (запобігти негативним явищам, компенсувати вчинену шкоду тощо) іншими правовими засобами не має можливості [9, с. 95].

Вирішуючи питання про суспільну значущість таких дій керівників, або інших службових осіб банку, як ведення бази даних про вкладників, слід вказати, що така діяльність ввійшла *за волею законодавця* у коло діянь, рівень соціальної цінності яких є достатнім для визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними. На скільки це відповідає концептуальним положенням криміналізації (оцінки діяння щодо його суспільної небезпечності, розповсюдженості такого діяння; з'ясування позитивних та негативних наслідків цього діяння, а також своєчасності) спробуємо виявити у межах характеристики безпосереднього об'єкту складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК.

Сучасна кримінальна доктрина визнає суспільну небезпечність у якості обов'язкової ознаки правопорушення, що вказує на його матеріальну сутність. Разом з цим, суспільна небезпечність

полягає в тому, що злочинне діяння заподіює істотну шкоду чи створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди соціальним цінностям охоронюваним кримінальними нормами.

Являючись складним соціально-правовим явищем, суспільна небезпечність обумовлюється усією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних ознак, притаманних злочину [10, с. 942].

Відповідно до вказаного звернемо увагу на безпосередній об'єкт ч. 1 ст. 220-1 КК України. Автори навчального посібника з кримінального права визначають основний безпосередній об'єкт даного правопорушення як суспільні відносини щодо дотримання порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності [11, с. 114]. У науково-практичному коментарі до кримінального закону таким об'єктом визнають сам порядок ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності [12, с. 513]. За думкою ж Ю.В. Ключик, «оскільки порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності вчинюється у сфері банкрутства та спрямовані проти законних інтересів кредиторів, його безпосереднім основним об'єктом є суспільні відносини у сфері виконання банком своїх фінансових зобов'язань» [13, с. 236].

Як бачимо два перших варіанта безпосереднього об'єкту базуються на одному правовому акті: Правилах формування та ведення баз даних про вкладників [14]. Звернення до них показує, що дані приписи розроблені відповідно до Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», і мають свою власну мету: «створення єдиних вимог до формування та ведення банками бази даних про вкладників для можливості своєчасної виплати їм гарантованої суми відшкодування коштів за вкладами». Разом з цим слід звернути увагу і на мету вказаного закону, яка полягає у захисті прав і законних інтересів вкладників банків, зміцнення довіри до банківської системи України, стимулювання залучення коштів у банківську систему України, забезпечення ефективної процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку та ліквідації банків [15].

Для досягнення такого завдання на банки покладені обов'язки, дотримуючись закріплених правил, діяти у напрямку накопичення та збереження інформації про вкладників, тобто отримувати, оброблювати та вводити до бази відповідні дані. Разом з цим, п.1 розділу VI «Контроль за формуванням бази даних про вкладників у банках» передбачає розроблення банківською установою власного, внутрішнього документу про порядок формування бази даних про вкладників, збереження інформації, що введена в базу даних, а також визначення наказом осіб, відповідальних за формування та збереження інформації.

Крім того, до обов'язку банків, відповідно до п.8 розділу II цих Правил належить і контроль за формуванням бази даних про вкладників, який проводиться шляхом перевірок файлів бази даних для унеможливлення відсутності, неповноти або *некоректності* значущої інформації про вкладника.

Як бачимо даний порядок формує комплекс суспільних відносин предметом яких є сховище даних програмно-апаратного комплексу як частини системи автоматизації роботи банку (База даних про вкладників) та наявна в ньому інформація про вкладників банку. Суб'єктами цих суспільних відносин виступають: 1) вкладник – фізична особа (у тому числі фізична особа – підприємець), який уклав або на користь якого укладено договір банківського рахунку, банківського вкладу (депозиту); 2) банківська установа – юридична особа; 3) інвестор – держава в особі Міністерства фінансів України або в особі банку, в якому держава є власником частки понад 75 відсотків акцій; 4) Фонд гарантування вкладів фізичних осіб – юридична особа публічного права, наділена спеціальними функціями у сфері гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку і ліквідації банків.

Соціальний зв'язок, у якому проявляється зміст зазначених суспільних відносин тобто набір чинників, що обумовлюють спільну діяльність, а у даному випадку це правила взаємодії суб'єктів, які унормовані системою вищезазначених правових актів.

Виходячи із доктринального розуміння кримінального правопорушення та зазначеній сутності суспільних відносин, на нашу думку, виникає можливість визначитися із шкодою, що заподіюється в результаті внесення злочинцем до бази даних про вкладників завідомо неправдивих відомостей, і, відповідно, і з безпосереднім об'єктом ч. 1 ст. 220-1 КК.

У результаті внесення неправдивих відомостей у офіційну базу даних таке сховище інформації зазнає спотворення, що само по собі і є шкідливим матеріальним наслідком.

Згідно п. 3 розділу I Правил формування та ведення баз даних про вкладників, база даних про вкладників визнається «сховищем даних програмно-апаратного комплексу як частини системи

автоматизації роботи банку, що забезпечує накопичення, збереження, належне використання інформації про вкладників, необхідної для здійснення Фондом гарантування вкладів фізичних осіб (далі – Фонд) виплат гарантованих сум відшкодувань» [Правила]. Тобто у соціальному плані база виступає інструментом у системі гарантування вкладів, а в суспільних відносинах, що розглядаються, є їх предметом, відносно якого вони формуються. Разом з цим, спираючись на контекст диспозиції ч. 1 ст. 220-1 КК, слід констатувати, що законодавець визначив у ній і предмет цього злочинного посягання «відомості», як комп'ютерну інформацію, представлену у формі відомостей, зафіксованих в електронному вигляді, бо суб'єкт здійснюючи вплив (викривлення) на такі дані та їх використання досягає власної мети, що полягає у спотворенні бази даних.

Звертаючи увагу на той факт, що база даних про вкладників визначена як сховище даних (комп'ютерної інформації) побудоване з метою своєчасної виплати вкладникам банку гарантованої суми відшкодування коштів, а її спотворення спричиняє перепони досягнення такого соціального завдання, то постає логічним висновок про те, що об'єктом охорони виступає матеріальна цінність – це вклад фізичної особи до банку. Однак, очевидним є і те, що самому вкладу ніякої шкоди цим діями не може бути заподіяно. Скоріше при настанні певних умов можливе настання шкоди інтересам або правам вкладників.

З огляду на те, що, по-перше, обрахувати наслідки такого правопорушення достатньо складно, особливо якщо вони не стали причиною інших негативних процесів, по-друге, такі суспільно-небезпечні наслідки можуть мати прояв у внесенні до бази інформації, яка має невідповідність дійсності та формує юридичний факт, або внесенні інформації, яка має невідповідність дійсності та спростовує юридичний факт, або взагалі можуть настати інші негативні наслідки, законодавець, скоріше за все і не став конкретизувати їх у ознаках об'єктивної сторони ч. 1 ст. 220-1 КК, хоча на матеріальну сутність цього злочину натякає кінцева мета введення цієї кримінально-правової охорони – захист майнових інтересів вкладників банку, яка прослідковується через призму змісту вищенаведених законодавчих положень.

Таким чином, вирішуючи питання щодо шкоди або реальності загрози її заподіяння слід зосередитись на умовах при яких вона стає дійсністю буття. Вбачається, що така шкода, на першому плані, об'єктивно виникає лише при спотворенні невідповідними даними бази вкладників. З цього походить необхідність визнання бази даних про вкладників безпосереднім об'єктом злочинного посягання, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК.

Орієнтуючись на раніше виказані у доктрині думки, щодо визнання того чи іншого нормативного порядку або правил об'єктами кримінальних правопорушень [16, с. 48], вважаємо, що порядку формування та ведення бази даних про вкладників, як сукупності нормативних правил, ніякої шкоди внесенням до такого сховища інформації завідомо неправдивих відомостей завдати не можна. А ні їх форма, а ні їх зміст у результаті такого злочину не змінюється. Злочинець може діяти ігноруючи такі правила, чи в обхід них, самі ж правила він не може відмінити чи замінити, він спотворює лише комп'ютерну інформацію, тобто складову сховища даних. На підставі цього визнавати різні порядки (правила), їх частини безпосереднім об'єктом складу, як того пропонують автори вище вказаного науково-практичного коментаря кримінального закону, не уявляється можливим.

Третій варіант трактування безпосереднього об'єкта ч. 1 ст. 220-1 КК, як суспільних відносин у сфері виконання банком своїх фінансових зобов'язань, теж на нашу думку не відображає природи цього правопорушення. Обґрунтування даного тезису ми базуємо на тому факті, що порушення тих чи інших суспільних відносин можливо у результаті негативного впливу на їх елементи (суб'єкти, предмет, соціальний зв'язок між суб'єктами) при якому вони спотворюються або виникає реальна загроза їх спотворення. У випадку із суспільними відносинами у сфері виконання банком своїх фінансових зобов'язань, слід звернути увагу, по-перше, на те, що такий круг відносин значно ширший ніж відносини між вкладником та банком, хоча останні частиною входять до нього, по-друге, спотворення бази даних про вкладників не змінює договірні умови між суб'єктами таких відносин, і не створює перепон для виконання банком власних зобов'язань; по-третє, предмет цих відносин (банківський вклад) теж не змінюється; по-четверте, соціальний зв'язок між суб'єктами не змінюється. Загалом, визнання суспільних відносин у сфері виконання банком своїх фінансових зобов'язань безпосереднім об'єктом складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК, не дає можливості конкретизувати суспільну небезпечність цього злочинного посягання. На нашу думку, лише констатація існування безпосереднього

об'єкту цього злочину у якості бази даних про вкладників дає можливість оцінити його суспільну небезпечність.

Враховуючи, що шкоду спотворенням бази даних внаслідок внесення неправдивих відомостей навряд чи можна визнати істотною для вищевказаних суб'єктів, а виправлення такої шкоди, тобто повернення бази у належний стан об'єктивно не вимагає суттєвих матеріальних витрат, то і ступень суспільної небезпеки даного правопорушення не буде значним.

Приймаючи до уваги приведену на початку праці статистику застосування ст. 220-1 КК та відсутність у пояснювальній записці до проекту закону, яким було введено у дію цю норму, інформації щодо розповсюдженості умисних дій керівників або службових осіб банку, направлених на пошкодження (знищення) бази даних про вкладників, а також результати проведеного вище аналізу ознак суспільної небезпечності цього правопорушення, вважаємо за доцільне констатувати факт відсутності комплексу умов для криміналізації зазначеної поведінки. До цього слід додати і посилання на наявність різноманітних приписів, що забезпечують існування системи контролю за формуванням бази вкладників, на що ми вказували вище.

Із наведеного наявним стає лише одна причина введення даної кримінально-правової заборони – це, створення загальної превенції, стимулюванні у соціумі появи загального осуду протиправної практики службових осіб банківських установ, а також думок щодо активності держави у напяму захисту інтересів вкладників. Однак, цього вбачається замало для криміналізації порушень порядку ведення бази даних про вкладників банку. Як вірно зазначив О.О. Пащенко, соціально обумовленою буде лише та кримінально-правова норма, що кореспондує умовам суспільного життя [6, с. 159]. В цьому сенсі, аналіз лише частки таких умов показав відсутність такої відповідності у ч. 1 ст. 220-1 КК.

Висновки.

1. Узагальнюючи наведене відзначимо, що заявлена мета закону від 16.07.2015 р. № 629-VIII, яким була введена ст. 220-1 до Кримінального кодексу, щодо посилення захисту прав вкладників банків, на сьогодні навряд чи була досягнута. Такий висновок походить із порушенні законодавцем теоретичних основ криміналізації, які проявилися: по-перше, у переоцінці значущості для суспільства банківської діяльності, відповідно до якої головним стимулом для законодавця стало бажання створити додаткову загальну превенцію у цій сфері у розріз принципу *ultima ratio*; по-друге, ігнорування таких критеріїв визнання діянь кримінально караними, як їх суспільна небезпека, розповсюдженість, з'ясування їх позитивних та негативних наслідків тощо.

2. На підставі зробленого аналізу безпосереднім об'єктом злочинного посягання, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК слід визнати базу даних про вкладників, як сховище даних програмно-апаратного комплексу як частини системи автоматизації роботи банку, що забезпечує накопичення, збереження, належне використання інформації про вкладників.

3. Предметом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 220-1 КК слід визнавати «відомості», як комп'ютерну інформацію, представлену у формі відомостей, зафіксованих в електронному вигляді, на які суб'єкт злочину здійснює вплив (викривлення) та використовує їх досягаючи власної мети, що полягає у спотворенні бази даних.

4. Враховуючи, що шкоду спотворенням бази даних внаслідок внесення неправдивих відомостей навряд чи можна визнати істотною для банківської установи, інвестору та Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а виправлення такої шкоди, тобто повернення бази у належний стан об'єктивно не вимагає суттєвих матеріальних витрат, то і ступень суспільної небезпеки даного правопорушення не буде значним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо удосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку)» URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=55531&pf35401=346556>
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016-2024 рр. Форма № 1. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 11.01.2025 р.).

3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.
4. Бізнес втратив 82 млрд грн через банкрутство 77 банків. *FINBALANCE*. 02.06.2016 р. URL: <https://finbalance.com.ua/news/biznes-vtrativ-82-mlrd-hrn-cherez-bankrutstvo-77-bankiv-u-2014-2016-rr>.
5. Антонюк Н.О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України. Кваліфікаційна наукова праця у вигляді наукової доповіді (захист наукових досягнень, опублікованих у вигляді монографії – Антонюк Н.О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України: монографія. Київ: Алерта, 2023. 554 с.). Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2024. 144 с.
6. Пашенко О.О. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм: дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.08. – «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Одеський державний університет внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України. Харків, Одеса, 2019. 449 с.
7. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №5-6ю ст.30.
8. Затварська О.О. Банківська система України та основні напрями її розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.04.01 – фінанси, грошовий обіг і кредит; Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України. Київ, 2004. 19 с.
9. Мельник М.І. Сучасні підходи до змін кримінального закону. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету. Серія «Право, економіка, гуманітаристика»*. 2004. № 1. С. 94–100.
10. Велика українська енциклопедія у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін.: Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. 1064 с.
11. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник / Попович О.В., Томаш Л.В., Латковський П.П., Бабій А.Ю. Чернівці, 2022. 319 с.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, Н.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]: за заг. Ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
13. Ключик Ю.В. Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності як один із злочинів у сфері банкрутства. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 3 (65). С. 233–240.
14. Правилах формування та ведення баз даних про вкладників: Фонд гарант. вкладів фізич. осіб.: Рішення від 09.07.2012 № 3. *Офіційний вісник України*. 2012. № 67. Ст. 2759.
15. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 50, ст. 564.
16. Дьоменко С. В. Проблематика визначення безпосереднього об'єкту кримінального правопорушення «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля». *Право і суспільство*. 2020. № 6-2-2. С. 43–50.

УДК 343.916

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.6>

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ЩО САМОВІЛЬНО ЗАЛИШИВ ВІЙСЬКОВУ ЧАСТИНУ АБО МІСЦЕ СЛУЖБИ

Журавель В.В.,
*аспірант Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

Журавель В.В. Кримінологічна характеристика особи військовослужбовця, що самовільно залишив військову частину або місце служби.

Вказується, у сучасній кримінології жодне серйозне дослідження окремих категорій злочинів, включаючи військові правопорушення та, зокрема, самовільне залишення військової частини чи місця проходження служби, не може обійтися без детального аналізу особистості злочинця, оскільки саме вона становить основний елемент механізму протиправної поведінки та є визначальним фактором для розуміння причин і умов вчинення кримінального правопорушення.

Статтю присвячено ґрунтовному кримінологічному аналізу особи військовослужбовця, який вчинив самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України). Причому акцент у зазначеному аналізі зроблено на правопорушеннях, що вчиняються в умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану, оскільки сьогодні виявлено брак комплексних монографічних досліджень, присвячених виключно самовільному залишенню військової частини або місця служби, попри зростаючу суспільну небезпеку розглядуваного явища під час відсічі агресору.

На підставі аналізу судових рішень, відомостей кримінально-правової статистики та матеріалів інтерв'ю з відповідними правопорушниками надано всебічну кримінологічну характеристику особи військовослужбовця, що вчинив злочин, передбачений ст. 407 КК України. Досліджено його соціально-демографічні (стать, вік, сімейний стан, рід військ, військове звання, посада та ін.), кримінально-правові (форма самовільного залишення військової частини або місця служби, судимість за попередні злочини, вид та міра покарання, обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання та ін.), а також морально-психологічні (потреби, мотиви, особистісні риси) ознаки й властивості. При цьому при характеристиці останнього блоку ознак й властивостей наголошено на основних чинниках, що зумовлюють розглядуване діяння, зокрема: страх за життя, фізичне та психологічне виснаження, адиктивні залежності, низький рівень стресостійкості та прояви правового й морального нігілізму.

У статті підкреслюється, що результати дослідження особи військовослужбовця-правопорушника мають важливе практичне значення для запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби, у тому числі оптимізації системи підготовки та комплектування кадрів Збройних Сил України, а також розробки цілеспрямованих програм психологічної підтримки військовослужбовців.

Ключові слова: військова злочинність, самовільне залишення військової частини або місця служби, правовий режим воєнного стану, особа злочинця.

Zhuravel V.V. Criminological characteristics of military personnel who leave their military unit or place of service without permission.

It is indicated that in modern criminology, no serious study of individual categories of crimes, including military offenses and, in particular, desertion from a military unit or place of service, can do without a detailed analysis of the personality of the criminal, since it is he who constitutes the main

element of the mechanism of illegal behavior and is a determining factor for understanding the causes and conditions for committing a criminal offense.

This article is devoted to a thorough criminological analysis of military personnel who have left their military unit or place of service without permission (Article 407 of the Criminal Code of Ukraine). The analysis focuses on offenses committed under the legal regime of martial law in Ukraine, since there is currently a lack of comprehensive monographic studies devoted exclusively to unauthorized departure from a military unit or place of service, despite the growing public danger of this phenomenon during the repulsion of the aggressor.

Based on an analysis of court decisions, criminal law statistics, and interview materials with the relevant offenders, a comprehensive criminological characterization of a military serviceman who committed a crime under Article 407 of the Criminal Code of Ukraine is provided. His socio-demographic characteristics (gender, age, marital status, branch of the armed forces, military rank, position, etc.), criminal law characteristics (form of unauthorized absence from military unit or place of service, previous convictions, type and severity of punishment, mitigating or aggravating circumstances, etc.), as well as moral and psychological (needs, motives, personality traits) characteristics and properties. In characterizing the latter block of characteristics and properties, emphasis is placed on the main factors that determine the act under consideration, in particular: fear for one's life, physical and psychological exhaustion, addictive dependencies, low stress resistance, and manifestations of legal and moral nihilism.

The article emphasizes that the results of the study of military personnel who have committed offenses are of significant practical importance for preventing unauthorized departure from military units or places of service, including the optimization of the training and staffing system of the Armed Forces of Ukraine, as well as the development of targeted psychological support programs for military personnel.

Key words: military crime, unauthorized absence from military unit or place of service, legal regime of martial law, the person of the criminal.

Постановка проблеми. Як справедливо зазначається у кримінології, завдяки кримінологічному дослідженню особи злочинця можна відповісти на важливі запитання, як-то: «Які справжні причини вчинення особою конкретного злочину?» «Які причини типових кримінальних правопорушень, що утворюють окремих вид чи групу злочинності?» «Чим відрізняються ознаки й риси особи злочинця від аналогічних у законослухняних громадян?» та ін.» [1, с. 81]. Тому не випадково спроби дослідників пізнати особу злочинця свого часу заклали фундамент кримінологічної науки в сучасному її вигляді.

Сьогодні будь-яке ґрунтовне кримінологічне дослідження того чи іншого виду злочинності, у тому числі військових злочинних проявів, котрими охоплюється й самовільного залишення військової частини або місця служби (далі – СЗЧ), не уявляється без вивчення особи правопорушника, адже фігура останнього є центральною ланкою всього механізму злочинної поведінки та ключовим чинником у розумінні генези вчинення кримінально караного правопорушення. Крім того, пізнання кримінологічних особливостей правопорушника спрямовує у певне русло й опрацювання системи заходів запобігання протиправним діям. Таким чином, надання кримінологічної характеристики особи правопорушника – військовослужбовця, діяння якого кваліфікується за ст. 407 КК України, – невід’ємна складова процесу прирощення нового знання щодо особливостей військової злочинності.

Стан опрацювання проблематики. Військова злочинність практично завжди перебувала й перебуває у фокусі уваги українських дослідників. Чисельні наукові роботи присвячені різним кримінально-правовим, кримінологічним та криміналістичним аспектам цього різновиду злочинних проявів. У цьому зв’язку не можна не згадати про вагомий внесок у розвиток відповідної проблеми таких дослідників, як: О.М. Артеменко, Г.Є. Бершов, П.Г. Висоцький, С.Ф. Денисов, Н.А. Дмитренко, З.А. Загинець-Заболотенко, А.О. Кавунська, Д.В. Казначеева, М.І. Карпенко, М.Г. Колодяжний, М.В. Корнієнко, І.М. Коропатнік, Ю.Б. Курилюк, Т.Б. Ніколаєнко, Є.М. Пашенко, В.О. Пелецький, Є.Б. Пузиревський, П.І. Ткаченко, М.С. Туркот, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, О.О. Шкута та ін. Хоча переліченими та іншими вченими проблематика СЗЧ й розглядається, однак вона висвітлюється в межах вивчення військової злочинності в цілому. Водночас комплексних монографічних досліджень, присвячених виключно СЗЧ, сьогодні бракує. При цьому не можна не відмітити, що діяння, передбачене ст. 407 КК України, набуває неабиякої суспільної небезпеки саме у період дії правового режиму воєнного стану. Всі ці факти викликають необхід-

ність здійснити кримінологічне вивчення явища СЗЧ, у тому числі провести кримінологічний аналіз відповідної особи правопорушника.

Метою цієї публікації є поглиблений аналіз соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних властивостей та ознак особи військовослужбовця, що вчинив СЗЧ (насамперед в умовах воєнного стану), для надання кримінологічної характеристики такого правопорушника.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи особу правопорушника-військовослужбовця, що вчинив СЗЧ, насамперед треба визначитися зі структурою, за якою (з урахуванням результатів, отриманих у процесі проведення емпіричної частини дослідження), надаватиметься його кримінологічна характеристика. На наш погляд, для вивчення слід обрати структуру особи злочинця, в якій у певні блоки об'єднуються соціально-демографічні, кримінально-правові і морально-психологічні ознаки, властивості, риси та ін. особи, що вчинила злочин [2, с. 81]. Отже, здійснимо кримінологічний аналіз особи правопорушника, що вчиняє СЗЧ, за виділеними вище параметрами.

Соціально-демографічні ознаки. До таких показників належать: стать, вік, освіта, громадянство, сімейний стан, рід військ, де злочинець проходив службу, військове звання, займана посада, статус проходження військової служби та ін. [3, с. 51]. Кримінологічний аналіз особи військовослужбовця, який вчинив діяння, передбачене ст. 407 КК, зроблено за результатами узагальнення й критичної оцінки інформації, що містилася у вироках судів Єдиного державного реєстру судових рішень, статистичних звітах офіційних сайтів «Судова влада України» та Офісу Генерального прокурора, за період 2022-2024 рр., а так само з урахуванням думки опитаних респондентів із числа військовослужбовців та попередніх результатів досліджень інших науковців.

Серед військовослужбовців, що вчинили СЗЧ в умовах воєнного стану, домінують чоловіки (99,41%). Частка жінок складає 0,59%. Як цілком слушно у цьому зв'язку зазначається у спеціальній літературі, ключова причина гендерної однорідності самовільного залишення військової частини або місця служби [4, с. 58] має насамперед об'єктивний характер та проявляється у військово-облікових спеціальностях ЗСУ, на які дозволяється залучати жінок [3, с. 52].

Вік правопорушників зумовлюється нормативними положеннями. Так, за Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу», на строкову військову службу призиваються особи яким виповнилося 18 років. При цьому граничний вік перебування на військовій службі встановлюється залежить від віднесення військовослужбовця до певного військового складу. У теперішній час для рядового, сержантського і старшинського складу він підвищується із 45 років до 60 років а для вищого офіцерського – із 60 до 65 років [5]. Найчисленнішими є правопорушники у вікових групах 18-25 років (23,72%); 25-30 років (17,82 %); 30-50 років (52,16%). У більш старших вікових групах кримінальна активність спадає. Так, у віці 50-65 років вчинили СЗЧ 6,27% осіб, понад 65 років – 0,03%.

За ст. 5 «Про Збройні Сили України» формування особового складу ЗСУ відбувається за рахунок громадян України. Водночас не виключається й прийняття на військову службу іноземних громадян та осіб без громадянства [6]. Із початку вторгнення рф в Україну жодного вироку стосовно таких осіб винесено не було. А ось що стосується місця народження правопорушників, то аналіз вироків, винесених за ст. 407 КК України у 2022-2024 рр., показав, що 12,67% із них народилися в рф; 5,67% є вихідцями з Автономної Республіки Крим; 3,0% – уродженці Донецької області, 3,33% – Луганської області, ще у 2,67% винних місцем народження є інші країни (переважно колишні республіки СРСР).

Як показало проведене кримінологічне дослідження, серед осіб, засуджених за аналізованою статтею, лише 8,11% отримали повну середню освіту. При цьому 2,99% мали базову вищу освіту; 29,99% – професійно-технічну освіту; 32,56% – повну загальну середню освіту; 25,93% – базову загальну середню освіту. Початкову освіту і факт відсутності будь-якої освіти зафіксовано у незначній кількості військовослужбовців (0,31% і 0,11% осіб відповідно).

Наявність родини, як відомо, є своєрідним запобіжником, що утримує людину від учинення правопорушень. Проте у випадках вчинення СЗЧ інколи відбувається «метаморфоза». Її сутність полягає в тому, що саме наявність родини підштовхувала людину до вчинення правопорушення. Висловлену гіпотезу підтвердили монографічні інтерв'ю з правопорушниками, що проводилися нами. Тут варто навести фрагмент одного з них.

Віктор, 45 років, професійний будівельник, на утриманні якого фактично перебувало чотири особи, дві з яких були непрацездатними за віком, вчинив самовільне залишення військової ча-

стини після шості днів перебування у навчальному центрі. У бесіді Віктор пояснив, що в цьому роки, коли його мобілізували буквально з робочого місця, сину потрібно було поступати до вищого навчального закладу, і він (син) потребував всілякої підтримки. Мати Віктора – літня жінка – дуже хворіла. Кілька років тому з нею трапився інсульт. Тому, будучи паралізованою, вона так само потребувала щоденного догляду. На утриманні у чоловіка знаходилася й малолітня донька. Жінка Віктора тривалий час не працювала, оскільки здійснювала піклування за членами родини, які не могли про себе подбати. Обов'язок матеріально забезпечувати родину повністю покладався на Віктора, недивлячись на те, що останніми роками чоловік страждав від високого тиску. До того ж багато сил і часу забирала робота на присадибній ділянці, що виступала вагомим джерелом існування сім'ї та поповнення сімейного бюджету. Всі ці обставини підштовхнули чоловіка на вчинення правопорушення, оскільки він визначився, що його фізична й матеріальна допомога родині є необхідною. «Хто подбає про родину? В мене не залишалося іншого варіанту, як на деякий час відлучитися з навчального центру...», – такою була основна причина вчинення Віктором правопорушення, передбаченого ст. 407 КК. При цьому, зі слів Віктора, він не допускав навіть думки про те, щоб ухилитися від виконання військового обов'язку назавжди. Навпаки, підкреслював, наскільки важливо боронити від ворога Україну¹.

Аналіз родинного стану осіб, засуджених за СЗЧ, показав, що: 39,67% з них були одружені; 11,67% перебували у фактичних шлюбних відносинах; 37,33% – неодружені; 9,66% – розлученими; 1,67% – вдівцями. При цьому одну дитину мали 20,33% правопорушників; дві дитини знаходилися на утриманні у 13,67% осіб; три дитини – у 4,0%; понад чотири дитини – у 1,33%. Решта правопорушників (60,67%) дітей не мали. У зв'язку із викладеним може виникнути цілком логічне запитання: чому особи, які мали трьох і більше дітей, перебували на військовій службі? Відповідь на це запитання полягає в тому, що чимало правопорушників, які вчинили СЗЧ, проходили службу за контрактом.

Проведеним вивченням судової практики щодо роду військ установлено, що абсолютна більшість випадків СЗЧ має місце в Сухопутних військах (94,0%). Відповідно на Військово-морські сили припадає всього 6,0% аналізованих правопорушень. Правопорушників, що проходили б службу в Повітряних силах, установлено не було. При цьому 39,67% осіб проходили службу за контрактом; 56,33% призвані на військову службу за мобілізацією в особливий період або у період дії воєнного стану; офіцерами кадрову військову службу виявилися 4,0%.

Щодо військового звання осіб, які вчинили СЗЧ, то більшість правопорушників належать до рядового складу (солдати – 64,33%; старші солдати – 13,33%; матроси – 4,0%; старші матроси – 2,0%). Сержантським і старшинським складом вчинено значно менше СЗЧ (старші сержанти – 3,67%; сержанти – 4,0%; молодші сержанти – 4,33%). Ще 1% правопорушників – прапорщики. Серед правопорушників із числа молодшого офіцерського складу: 0,67% капітанів, 1,0% молодших лейтенантів і 0,67% лейтенантів; із числа старшого офіцерського складу – 1% майорів. Під час вивчення судової практики випадків засудження осіб, що належали до вищого офіцерського складу, не зустрівся.

Що стосується аналізу посад військовослужбовців, які вчинили СЗЧ, одразу наголосимо, що заформалізувати чисельні варіанти таких посад для їх надання у відносних показниках виявилось достатньо непростою справою. Тут ми вдалися до максимально можливого рівня узагальнення, щоб надати уявлення про аналізований показник. Отже, розподіл правопорушників за посадами виглядає у такий спосіб: водій (водій-механік) – 16,0%; номер обслуги військової частини – 13,33%; гранатометник, у тому числі навідник – 13,0%; стрілець / старший стрілець – 12,0%; курсант начального батальйону – 6,67%; зенітник – 6,0%; радіотелефоніст – 5,67%; кулеметник – 5,0%; командир відділення (взводу) – 2,33%; інспектор Державної прикордонної служби – 2,0%; розвідник – 1,33%. На інші військові посади припало 16,67% від усіх засуджених (сапери, інструктори, комірники, оператори групи інженерного забезпечення та ін.).

Кримінально-правові ознаки. Стаття 407 КК з об'єктивної сторони містить два склади злочину: 1) самовільне залишення військової частини або місця служби; 2) нез'явлення вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрадження, відпустки або лікувального закладу [7, с. 933]. Самовільне залишення військової частини або місця служби вчинила абсолютна більшість правопорушників (94,33%). У свою чер-

¹ Фрагмент бесіди з обвинувачуванним Віктором Т. (березень 2025 р.).

гу, нез'явлення вчасно на службу без поважних причин констатовано лише у 5,67% винних. При цьому СЗЧ взагалі не є властивим груповий характер (такі злочини у статистиці за 2022 – першу половину 2025 рр. відсутні).

На початку дослідження нами була висунута гіпотеза про те, що серед правопорушників доволі помітною є частка тих, хто раніше вже мав судимість. Дійсно, 8 травня 2024 р. до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» внесено зміни щодо особливостей прийняття на військову службу за контрактом та проходження військової служби у ЗСУ особами з числа громадян України, яких умовно-достроково звільнено від відбування покарання [8]. Отже, 5,87% військовослужбовців на момент вчинення зазначеного діяння мали непогашену або не зняту судимість за вчинення, зокрема: насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, злочинів проти власності, безпеки руху та експлуатації транспорту, громадського порядку; наркотичних злочинів та ін.

Вивченням судової практики встановлено, що близько половини всіх засуджених за ст. 407 КК військовослужбовців звільнені від відбування покарання з випробуванням (48,74%). Далі за поширеністю йдуть випадки призначення покарання у виді позбавлення волі на різні строки (19,43%). При цьому тут превалує позбавлення волі строком від 3 до 5 років. Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні призначено судом щодо 9,55% засуджених осіб; службове обмеження – 8,59%; арешт – 7,0%; штраф – 6,18%; обмеження волі – 0,03%. Інші міри покарання застосовувалися у відношенні 0,17% винних військовослужбовців. Звільнялися у зв'язку із застосуванням амністії або з інших підстав ще 0,31%. Поряд з основним покаранням могло застосовуватися й додаткове (штраф (4,64%); позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (0,2%), конфіскація майна (0,09%)).

На боці переважної більшості осіб, які вчинили СЗЧ, мали місце пом'якшуючі покарання обставини (83,67%). Серед них: щире каяття; активне сприяння розкриттю злочину; визнання вини; з'явлення зі зізнанням, наявність на утриманні неповнолітніх дітей або непрацездатних родичів, участь у зоні проведення ООС (АТО); вчинення злочину вперше та ін. Водночас обставинами, що обтяжують покарання, зазначалися повторність та рецидив (7,0%).

Морально-психологічні ознаки. Людські потреби, інтереси, мотиви та світогляд формують унікальну систему моральних цінностей. Базисом у розкритті морально-психологічного образу людини виступають саме потреби. Вивчення судової практики дозволяє зробити припущення, що чимало потреб військовослужбовців, що вчинили СЗЧ, і законослухняних громадян є схожими. Особливо ця схожість посилюється, якщо особи перебувають у подібній ситуації (наприклад, дія режиму воєнного стану, зумовленого існуванням великої небезпекою для життя та здоров'я людини). Тому в умовах воєнного стану серед потреб військовослужбовців однією із перших є потреба на деякий час потрапити до безпечного місця, щоб зберегтися фізично. Так, в монографічному інтерв'ю військовослужбовець за призовом по мобілізації 41-річний Роман, який вчинив СЗЧ, розповів, що у 2023 р. його частина дислокувалася на передньому краї оборони у районі Сватова-Кремінної. «Там було справжнє пекло – постійні обстріли з усього, з чого можна стріляти, втрати товаришів по службі... Я просто хотів ще пожити. Це був страх за себе, що не відпускав ані на хвилину. Я думав про своїх батьків, про родину, про те, що вони так і не дізнаються, що сталося зі мною. Розумів, що далі я так не витримаю. Моєю метою було потрапити до іншої частини, у більш «спокійний» район. Я вірю, що можу приносити користь, більше того – хочу приносити цю користь, але не ціною власного життя в безглуздох, з моєї точки зору, боях. Тому я прийняв це рішення...»¹. Крім того, слід згадати й про випадки, коли в особи є потреба уникнути, припустимо, нестатутних відносин, будь-якого насильства з боку командирів чи товаришів по службі.

Ще одна потреба, що є значущою в ієрархії потребного комплексу тих, хто вчинив СЗЧ, так само корелює з потребами будь-якої «усередненої» особи. Цей різновид потреби можна визначити, як бажання не міняти свій звичний образ життя, мати вільний час та розпоряджатися їм, як це було до вступу на військову службу. Зазначене бажання, на наш погляд, підсилюється достатньо монотонним і рутинним щоденним функціоналом, яким супроводжується несення військової служби. Отже, мають рацію кримінологи, які стверджують, що «потрапляння в якісно інші соціальні умови військового середовища, що характеризуються одностатевим колективом, суворою дисципліною, жорстким порядком несення військової служби, специфічним військовим обов'яз-

¹ Фрагмент бесіди з військовослужбовцем Романом (Харків, жовтень 2023 р.)

ком, чітким порядком підлеглості вищестоящому командуванню (начальству) тощо, викликає у деяких військовослужбовців почуття внутрішнього дискомфорту, стан морального протиборства звичних і повсякденних цінностей цивільного життя з цінностями і вимогами військової служби» [3, с. 62].

Будь-якій людині притаманні такі психофізіологічні стани, як фізична втома, психологічна виснаженість, дратівливість тощо. У розглядуваних ситуаціях це є наслідком стресів внаслідок перебування у ситуаціях, що загрожують життю і здоров'ю, надвеликого навантаження, відповідальності за вкрай важливу службу. Накопичувальний ефект дії всіх цих фактів, безумовно, викликає потребу перепочити, деякий час не виконуючи обов'язки по службі. Інколи причиною виникнення такої потреби стають попередні травми й поранення військовослужбовців, що не дозволяють їм ефективно виконувати обов'язки по службі та / або потребують подальшого спостереження лікарів.

Доволі помітною потребою у багатьох військовослужбовців є турбота про рідних і близьких, допомога їм у складних ситуаціях. Особливо це помітно у тих, хто має свої родини або піклується про літніх батьків.

Особливий наголос треба зробити на потребах, котрі зумовлюють адиктивну поведінку людини. Йдеться про людські фізіологічні (хімічні) та поведінкові залежності як нав'язливі потреби у здійсненні певних дій, попри несприятливі наслідки медичного, психологічного чи соціального характеру [9, с. 3]. Такі потреби (насамперед вживання психоактивних речовин), як правило, сформовані ще до вступу на військову службу. Проте в неординарних умовах, що супроводжуються постійними стресовими ситуаціями, існуванням чисельних загроз життю та здоров'ю, емоційними та фізичними перевантаженнями, перебуванням у специфічному чоловічому колективі тощо, ці потреби вдаються взнаки ще більше. За даними узагальнення судової практики у 23,67% (!) правопорушників констатовано діагноз «психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання алкоголю», з приводу якого вони раніше вже перебували на стаціонарному лікуванні. Ще 5,67% осіб мали наркотичну залежність, а 4,0% вживали одночасно наркотики і алкоголь.

Перелічені вище потреби правопорушників формують відповідні мотиви. Виділимо такі групи мотивів СЗЧ, як: а) мотиви сімейного характеру (наприклад, необхідність вирішення невідкладних особистих чи сімейних проблем – лікування хворого родича або догляд за літньою людиною, смерть близької людини, скрутне матеріальне становище родини, допомога у відновлення зруйнованого житла та ін.); б) мотиви конфліктогенного характеру внаслідок існування конфліктних ситуацій за місцем служби або неправомірних дій з боку начальства, товаришів по службі (наприклад, нестатутні відносини, сварки з командуванням або іншими військовослужбовцями, необхідність віддавати борги, приниження, знущання, фізичне, психологічне та сексуальне насильство та ін.); в) мотиви уникнення перебування в неналежних умовах проходження служби (наприклад, погане матеріально-технічне забезпечення, незадовільні житлово-побутові умови, неякісне та / або недостатнє харчування, відсутність медичної допомоги належного рівня та засобів індивідуального захисту тощо); г) мотиви фізичної та психологічної втоми (наприклад, стрес, відчуття страху, невизначеності або безнадії, психологічні травми, емоційне вигорання, пов'язані з бойовими діями або службовим навантаженням, та ін.); д) мотиви, які виникають внаслідок таких, що з'явилися або загострилися, психічних розладів, котрі не були діагностовано або проліковані (наприклад, хворобливі психічні стани, панічні атаки, депресивні епізоди, бажання відсторонитися від миру, ізолюватися, сховатися тощо); е) мотиви егоцентричного характеру (наприклад, бажання повернутися до звичного та комфортного для особи способу життя, роду діяльності, розваг та проведення вільного часу, а так само бажання уникнути армійських обмежень та дисципліни тощо); є) дезадаптивні мотиви (наприклад, неможливість / нездатність пристосуватися до умов армійського життя, індивідуальна «непереносимість» дисципліни та суворого розпорядку через відсутність досвіду життя за чітким графіком в умовах постійних обмежень і необхідності підкорятися наказам, перебування у новому специфічному колективі, туга за родиною і друзями, непереборний страх за свої життя та ін.); ж) мотиви легковажного ставлення до дорученої справи (наприклад, ухилення від військової служби у будь-який спосіб та відмова від виконання бойових завдань навіть оборонного характеру через страх, моральні (пацифістські) або релігійні переконання, невіра в перемогу, нерозуміння доцільності відсічі агресору та ін.); з) мотиви адиктивного характеру (мотиви залежності) (наприклад, перебування у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, що призводить до імпульсивних, мало контрольованих дій, необхідність пошуку чер-

гової «дози», щоб полегшити абстинентний синдром, та ін.); и) мотиви, пов'язані з бажанням уникнути покарання або іншого впливу (наприклад, спроба уникнути будь-якої відповідальності за раніше вчинений дисциплінарний проступок або кримінально каране правопорушення, спроба уникнути помсти товаришів по службі за борги, негідну поведінку тощо); і) інші.

У зв'язку із викладеним вище закономірно постає запитання, які моральні установки, цінності та особистісні риси військовослужбовців сприяють вчиненню тяжкого злочину в надзвичайних для країни умовах? На наш погляд, характерологічні якості й властивості військовослужбовців, що вчинили СЗЧ, можна об'єднати в два умовні блоки: 1) блок особистісних якостей і властивостей, пов'язаних із волею і психікою правопорушника; 2) блок якостей і властивостей, пов'язаних зі свідомістю людини, який, у свою чергу, поділяється на групу індикаторів правового нігілізму і групу індикаторів морального нігілізму.

У блоці властивостей і якостей, якими характеризується волі і психіка правопорушника, особливо слід наголосити на боягузстві і легкодухості. Зазначені властивості можуть бути притаманними будь-якій людині, коли йдеться про потребу у самозбереженні. Проте у військовослужбовців через специфічність завдань, виконання яких ставиться їм в обов'язок, ці властивості стають більш «помітні», і на них наголошують особливо. Якщо вони превалюють, то значно підвищують ризик вчинення СЗЧ, оскільки військовослужбовець може виявитися нездатним впоратися з вимогами військової служби саме через низький рівень стресостійкості, самоконтролю і психологічної витривалості, нездатність долати стрес і бути готовим до небезпеки тощо.

У свою чергу, конкретними проявами правового нігілізму в осіб, які вчинили СЗЧ, є: зневага у широкому сенсі цього слова, егоїзм, байдужість, безвідповідальність тощо. Стосовно морального нігілізму правопорушників, що заперечують існування моральних цінностей, норм і обов'язків як регуляторів-імперативів суспільного життя, то він проявляється через такі якості і властивості, як: заперечення обов'язку захищати Вітчизну, знецінення взаємодопомоги, товариськості, солідарності, що виступають важливими цінностями в армійському середовищі; нещирість, відсутність почуття провини, цинізм, виправдовування власних негативних діянь, прагнення до негайного задоволення своїх потреб та ін.

Висновки. Поглиблений аналіз особи правопорушника-військовослужбовця, що вчинив самовільне залишення військової частини або місця служби, дає можливість, по-перше, виявити основні причини вчинення діяння, передбаченого ст. 407 КК; по-друге, спрогнозувати ймовірність первинного і повторного вчинення розглядуваних правопорушень, у тому числі після попереднього засудження за аналогічний злочин (рецидив СЗЧ); по-третє, розробити стратегічні напрями у системі запобігання подібних випадків, приділяючи при цьому особливу увагу оптимізації системи підготовки військовослужбовців та комплектуванню української армії сучасного зразка, а також підготовці програм психологічної підтримки військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодяжний М.Г., Яковлев А.С. Злочинність у сфері земельних відносин: феномен і стратегія запобігання: монографія. НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 256 с.
2. Батиргарєєва В.С., Дубович О.В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності осіб без визначеного місця проживання: монографія. Харків: Право, 2015. 264 с.
3. Артеменко О.М. Злочини проти порядку проходження військової служби: кримінологічне дослідження: монографія / наук. ред. В.В. Голіна. Харків: Право, 2019. 224 с.
4. Висоцький П.Г. Аналіз ознак особи військовослужбовця, яка самовільно залишила військову частину або місце служби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2021. № 52. С. 58–61.
5. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ (у редакції від 17.07.2025 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
6. Про Збройні Сили України: Закон України 6 грудня 1991 р. № 1934-ХІІ (у редакції від 19.03.2025 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.
7. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2. Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.

8. Порядок проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 60. *Офіційний вісник України*. 2024. № 46. Ст. 2979.
9. Текст лекції «Клінічна психологія залежної поведінки» з навчальної дисципліни «Клінічна психологія» / розробник Жданова І.В. Харків: ХНУВС, 2023. 10 с.

УДК 343.214+340.134(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.7>

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЯК НАПРЯМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Загиней-Заболотенко З.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8679-124X>

Загиней-Заболотенко З.А. До проблеми розуміння модернізації кримінального законодавства України як напрямку кримінально-правової правотворчості.

У статті зроблено спробу визначити зміст поняття «модернізація кримінального законодавства України» як напрямку кримінально-правової правотворчості. Виокремлено особливості модернізації кримінального законодавства України порівняно з іншими близькими за значенням явищами, як от удосконалення законодавства та новелізація законодавства. Запропоновано такі істотні ознаки поняття «новелізація кримінального законодавства України»: 1) напрям правотворчості у галузі кримінального права України; 2) юридична діяльність спеціально уповноваженого суб'єкта (Верховної Ради України); 3) ураховує об'єктивні тенденції, виклики, вимоги сучасної дійсності; 4) форма – зміна та доповнення чинного Кримінального кодексу України, а також викладення в новій редакції статей цього Кодексу; 5) мета – підтримання адаптивності кримінального законодавства України до існуючого порядку суспільних відносин та орієнтація на вимоги майбутнього часу; 6) результат – приведення нормативних положень Кримінального законодавства України до сучасного стану порядку суспільних відносин та його нормативного регулювання. Установлено, що модернізація кримінального законодавства України відрізняється від поточного та незначного його коригування. Модернізація кримінального законодавства України має місце в тому разі, коли коригуючими законами запроваджується новий кримінально-правовий інститут, який, зокрема, має комплексний характер, включаються нові статті КК (згідно з правилами нормотворчої техніки їм присвоюється відповідна позначка) або викладаються в новій редакції з істотно зміненним формулюванням відповідні статті цього Кодексу з урахуванням зміни регулятивного законодавства, міжнародно-правових зобов'язань, взятих на себе Україною, а також судової практики у вигляді правових висновків Верховного Суду. На прикладі інституту застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та реанімованої статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України, продемонстровано, як відбувається модернізація кримінального законодавства України.

Ключові слова: модернізація кримінального законодавства України, кримінально-правова правотворчість, коригування кримінального законодавства України, кримінальне законодавство України, внесення змін та доповнень, нова редакція статті, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, незаконне перетинання державного кордону України, стаття Кримінального кодексу України, кримінально-правова норма.

Zahyniei-Zabolotenko Z.A. On the problem of understanding the modernization of Ukraine's criminal legislation as a direction of criminal law lawmaking.

The article attempts to define the concept of «modernization of Ukrainian criminal legislation» as a direction of criminal lawmaking. It highlights the peculiarities of modernization of Ukrainian criminal legislation in comparison with other similar phenomena, such as improvement of legislation and novelization of legislation. The following essential features of the concept of «modernization of

criminal legislation of Ukraine» are proposed: 1) a direction of lawmaking in the field of criminal law of Ukraine; 2) legal activity of a specially authorized entity (the Verkhovna Rada of Ukraine); 3) taking into account objective trends, challenges, and requirements of modern reality; 4) form – amendment and supplementation of the current Criminal Code of Ukraine, as well as the presentation of a new version of the articles of this Code; 5) purpose – maintaining the adaptability of the criminal legislation of Ukraine to the existing order of social relations and orientation towards the requirements of the future; 6) result – bringing the normative provisions of the criminal legislation of Ukraine into line with the current state of social relations and its normative regulation. It has been established that the modernization of Ukraine's criminal legislation differs from its current and minor adjustments. The modernization of Ukraine's criminal legislation takes place when corrective laws introduce a new criminal law institution, which, in particular, is comprehensive in nature, new articles are included in the Criminal Code (in accordance with the rules of legislative drafting, they are assigned a corresponding mark) or the relevant articles of this Code are reworded with significantly changed wording, taking into account changes in regulatory legislation, international legal obligations assumed by Ukraine, as well as judicial practice in the form of legal conclusions of the Supreme Court. The example of the institution of applying criminal law measures to legal entities and the revived article providing for criminal liability for illegally crossing the state border of Ukraine demonstrates how the modernization of Ukraine's criminal legislation is taking place.

Key words: modernization of criminal legislation of Ukraine, criminal lawmaking, amendment of criminal legislation of Ukraine, criminal legislation of Ukraine, introduction of amendments and additions, new version of the article, criminal law measures against legal entities, illegal crossing of the state border of Ukraine, article of the Criminal Code of Ukraine, criminal law norm.

Постановка проблеми. Одним із напрямків правотворчості загалом та правотворчості в галузі кримінального права зокрема є модернізація законодавства з урахуванням зміни парадигми відповідного сегменту порядку суспільних відносин, який потребує нового нормативного впорядкування. У випадку з кримінальним законодавством України його модернізація відбувається у зв'язку з тим, що відповідний сегмент порядку суспільних відносин потребує кримінально-правового забезпечення охорони. Починаючи з 2001 р., у Кримінальний кодекс України (далі – КК) вносилися зміни та доповнення 244 коригуючими кримінальними законами. Найбільша кількість таких законів була прийнята у 2004 р. (26). Окрім того, коригуюча активність законодавця спостерігалася у 2019 р (18), 2015 р. (19), 2022 р. (18). Таким чином, кримінальне законодавство України з моменту набрання чинності КК істотно змінилося, що дає підстави говорити про його модернізацію. Водночас ні в теорії права, ні тим більше в теорії кримінального права питання про те, що потрібно розуміти піз модернізацією законодавства / кримінального законодавства, не вирішене.

Метою статті є визначення змісту поняття «модернізація кримінального законодавства України».

Стан опрацювання проблематики. Як було зазначено вище, ні в теорії права, ні тим більше в кримінально-правовій доктрині питання про розуміння модернізації законодавства / кримінального законодавства не є вирішеним. Окремі аспекти висвітлення відповідних питань є у наукових працях Т.А. Бобрової, М.Ю. Гунько, В.М. Косовича, Н.М. Пархоменко, В.І. Риндюк, О.І. Ющика та інших учених. У теорії кримінального права виокремимо в цій царині доробок Д.О. Балобанової, В.О. Навроцького, М.І. Хавронюка та інших учених-криміналістів, які так чи інакше торкалися проблематики змін та доповнень кримінального законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, звернемо увагу на те, що поняття «модернізація законодавства» не є загальноприйнятим у науковому обігу. В.І. Риндюк пише про те, що «в юридичній літературі, коли йдеться про діяльність, пов'язану із законодавством, використовується значна кількість різних термінів, схожих за їх значенням із терміном «упорядкування законодавства». Зокрема, вказаними термінами є такі, як «розвиток», «удосконалення», «нове-лізація», «реформування», «модернізація», «систематизація», «облік», «інвентаризація», «ін-корпорація», «консолідація», «кодіфікація», «ревізія», «уніфікація», «стандартизація», «гар-монізація», «адаптація», «аккультурація» (законодавства) тощо. Необхідно, однак, сказати, що значна частина цих термінів не мають чітких визначень в теорії права і часто використовуються як тотожні або такі, що є само собою зрозумілими, і не потребують їх спеціального трактування» [1, с. 28].

У переважній більшості випадків науковці послуговуються таким термінологічним зворотом, як «удосконалення законодавства». Так, В.М. Косович розуміє під ним «здійснювану спеціально уповноваженими суб'єктами за допомогою техніко-технологічного інструментарію нормотворення юридичну діяльність, спрямовану на недопущення та усунення недоліків у нормативно-правових актах» [2, с. 396], а О.І. Ющик розглядає вдосконалення законодавства з таким аспектом розвитку законодавства, який пов'язаний виключно з його свідомим цілеспрямованим поліпшенням [3, с. 43].

Науковці часто використовують також таке поняття, як «новелізація законодавства», іменуючи нові норми, статті тощо «новелами». Слово «новелізація» в українській мові має юридичну природу, оскільки переважно використовується в працях юристів, в яких описуються та характеризуються зміни до законодавства, зокрема кримінального [4; 5; 6; 7]. Як вбачається з публікацій, в яких йде мова про новелізацію кримінального законодавства України, науковці характеризують зміни і доповнення КК, висловлюючи своє ставлення до них.

У теорії права науковці вважають, що новелізацією – це «вироблення положень нових юридичних норм, необхідних для повного і адекватного правового регулювання ними суспільних відносин, зумовленого політичною доцільністю», у результаті якої «змінюється зміст нормативно-правового регулювання, змістовне наповнення системи законодавства» [8, с. 69-70].

У кримінально-правовій літературі ще більш популярним є термін «новела» кримінального законодавства / КК України, законодавча «новела» тощо [9; 10; 11]. Знову ж таки, вчені-криміналісти асоціюють «новели» в такому розумінні зі зміненими чи доповненими кримінально-правовими нормами (статтями КК).

Чи не найбільш ґрунтовно норми-новели у своїх працях дослідила Д.О. Балобанова. Ця дослідниця з точки зору динаміки кримінального права одночасно з усталеними нормами, «які історично були сформовані його доктриною і містять ознаки наступності та узгодженості» виокремлює норми-новели, тобто «норми, які безпосередньо (в певній редакції) виникли внаслідок законодавчих інновацій, у тому числі, ті, які були прийняті внаслідок імплементації та уніфікації норм міжнародного права» [12, с. 36, 291]. При цьому ця вчена пише про те, що саме через новели – норми, частини норм або зміни наявних положень статей Особливої частини КК відбувалася основна динаміка законотворчості протягом 2001–2020 рр., а не через реформи [12, с. 191]. Відповідно вказаним положенням, а також на інших сторінках своєї праці Д.О. Балобанова розвиток (зміну) кримінального законодавства України розуміє крізь призму реформування (реформ) та новелізації (новел) [12, с. 251, 256]. При цьому прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості вчена відносить до законодавчої інверсії в кримінальному праві [12, с. 289].

Водночас неважко помітити, що «новела» – це запозичений термін з літературознавства. Під новелою зазвичай розуміється невеликий розповідний художній твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом [13, с. 789]. Однак у цьому ж словнику наводиться й юридичне визначення поняття «новели» як нового закону, за яким до чинного законодавства вносяться зміни чи доповнення [13, с. 789]. Хоча термін «новела» та похідний від нього термін «новелізація» широко використовується в наукових працях, все ж вважаємо, що не варто зловживати використанням літературознавчої термінології у правовому полі. Насамперед тому, що відбувається змішування термінології різних сфер знань. Окрім того, можна замінити використання терміна «новела» на «новий закон», «нова стаття», «нова норма» без шкоди змісту.

Ще один термін, який рідко вживають у наукових працях з права, це «модернізація», «модернізувати» (*від фр. moderne* – новітній, сучасний). Який означає «оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог»; «змінювати, вдосконалювати відповідно до сучасних вимог і смаків» [14; 15]. Наприклад, О. Зельдіна та В. Гришко зауважують, що термін «модернізація» у сфері права широко узвичаївся і використовується у науковій літературі. На думку цих дослідників, які проаналізували наукові джерела з теорії права, модернізація забезпечує хоча б у деяких сферах права відносно швидке правове регулювання суспільних відносин в реальному часі або навіть випереджаюче регулювання окремих суспільних процесів, які тільки починають позначати свої тенденції і потребують завчасної корекції. Модернізація законодавства передбачає не просто підвищення якості законодавства або додавання нових можливостей правового регулювання, а підвищення його ефективності за рахунок формування нових типів взаємодії [16, с. 59]. Як пише В.І. Риндюк, слово «модернізація» пов'язане з осучасненням об'єкта, отже модернізація законодавства уявляється як розвиток законодавства з

акцентом на його осучасненні, зокрема, у зв'язку з необхідністю привести законодавство у відповідність до новітніх досягнень науки й техніки, стану сучасного розвитку суспільства тощо. «Іншими словами, модернізація законодавства є масштабною новелізацією законодавства, пов'язаною з його осучасненням. По суті, модернізація в такому розумінні означає одну з характеристик новелізації законодавства» [1, с. 32].

Т.А. Боброва вважає, що «під модернізацією права мається на увазі його адаптація до сучасних умов», яка «включає в себе й інтернаціоналізацію міжнародних принципів задля того, щоб протиріччя могли бути зменшені шляхом застосування загальних стандартів» [17, с. 71, 107].

Як вбачається зі значення слів «модернізувати», «модернізація», їхній зміст пов'язується з такими словами, як «сучасний», «сучасність». «Сучасний» – який стоїть на рівні свого віку, відповідає вимогам свого часу, викликаний його потребами, «сучасність» – сучасна епоха, дійсність, сучасне життя [13, с. 1418]. Таким чином, у контексті розуміння процесів модернізації ключовим слід вважати «певні об'єктивні тенденції, виклики, вимоги сучасної дійсності, що об'єктивно вимагають від уповноважених суб'єктів цілеспрямованих дій з осучаснення об'єкта модернізації, без чого він втрачає свою адаптивність до існуючої реальності та стає несучасним, хоча залишається функціонуючим в одну і ту саму епоху з чинниками, які на нього фактично впливають» [18, с. 43].

«В англійській мові термін «сучасний» виражається у двох лексичних одиницях – contemporary та modern, де різниця, скоріш за все, якраз і полягає у простій належності об'єкта мовлення до конкретної історичної епохи (contemporary) або ж наявності у нього тих якостей, які відповідають сучасним вимогам та умовам (modern). Таким чином, практичним результатом суспільної модернізації є пристосування вже існуючого у теперішній час об'єкта матеріального світу до сучасних умов життя, тенденцій оточуючої дійсності, що дозволяє такому об'єкту зберегти свою життєздатність як у цю епоху, так і у контексті майбутнього часу (що складає діалектичне завдання постмодернізаційних процесів)» [18, с. 44].

Цілком поділяємо висловлений підхід до поняття правової модернізації та вважаємо, що **під модернізацією кримінального законодавства України** слід розуміти такий напрям правотворчості у галузі кримінального права, юридичну діяльність спеціально уповноваженого суб'єкта (Верховної Ради України), який з урахуванням об'єктивних тенденцій, викликів, вимог сучасної дійсності змінює та доповнює чинний КК з метою підтримання його адаптивності до існуючого порядку суспільних відносин та приводить його нормативні положення до сучасного стану такого порядку і його нормативного регулювання, орієнтуючись на вимоги майбутнього часу.

Таке визначення має загальний характер та не претендує на універсальність, однак у ньому відображено ті істотні ознаки, які характеризують модернізацію кримінального законодавства України та показують її відмінність від інших аналогічних понять, які використовуються науковцями, зокрема, йдеться про поняття «вдосконалення» та «новелізація», зміст яких у загальних рисах розкривався вище.

Як зазначалося вище, далеко не завжди закони, якими вносяться зміни і доповнення до КК, а також викладається в новій редакції той чи інший нормативний припис / приписи, належать до тих, що модернізують кримінальне законодавство України. Якщо відповідними коригуючими законами запроваджується новий кримінально-правовий інститут, який тим більше має комплексний характер, включаються нові статті КК (згідно з правилами нормотворчої техніки їм присвоюється відповідна позначка) або викладаються в новій редакції з істотно зміненою редакцією відповідні статті цього Кодексу з урахуванням зміни регулятивного законодавства, міжнародно-правових зобов'язань, взятих на себе Україною, а також судової практики у вигляді правових висновків Верховного Суду, то варто вести мову про модернізацію кримінального законодавства України.

Наприклад, запровадженням у КК інституту застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у КК відбулася модернізація кримінального законодавства України. Вказаний закон модернізував кримінальне законодавство, оскільки його поява пов'язана з виконанням Україною своїх міжнародних зобов'язань, яка, окрім цього, обрала свою модель застосування таких заходів, впровадивши квазікримінальну відповідальність юридичних осіб, яка з урахуванням як кримінально-правової, так і кримінально-процесуальної природи таких заходів має повністю залежний (несамостійний) характер від притягнення до кримінальної відповідальності фізичну особу, яка вчинила кримінальне правопорушення від імені та/або в інтересах юридичної особи, будучи уповноваженою діяти від її імені. Про те, що у разі запровадження заходів

кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб відбулася модернізація кримінального законодавства України, а не усунення допущених помилок чи інше більш незначне коригування відповідних нормативних приписів, свідчить і та обставина, що законодавець не просто включив нові норми в КК, а фактично створив цілий комплексний нормативно-правовий інститут, який «складеться з двох субінститутів кримінально-правового та кримінального процесуального характеру, характеризується специфічним предметом (порядок суспільних відносин стосовно застосування заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення уповноваженою особою юридичної особи від імені та/або в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення, визначеного у ст. 96-3 КК) та методом (імперативним – у межах кримінально-правового, та судовим (змагальним) – у межах кримінального процесуального субінститутів) правового регулювання, норми якого спрямовані на впорядкування відповідного однорідного порядку суспільних відносин, який склався у зв'язку з запровадженням у національне законодавство квазікримінальної відповідальності юридичних осіб на виконання міжнародних зобов'язань, взятих Україною» [19, с. 53].

Модернізація вказаного інституту відбулася Законом України від 04.12.2024 № 4111-IX. Цим Законом змінено вектор застосування відповідних норм з повністю квазікримінального (залежного) характеру від притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності за вчинення правопорушення від імені та в інтересах юридичної особи, що передбачений у ч. 1 ст. 96-3 КК, до самостійного (незалежного) застосування таких заходів до юридичних осіб незалежно від притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності за правопорушення, передбачене статтями 209 369, 369-2 КК, вчинене уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи, якщо такі кримінальні правопорушення вчинено стосовно службових осіб, передбачених ч. 4 ст. 18 цього Кодексу. Правило про самостійне застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб закріплено безпосередньо у КК – абз. 2 ч. 2 ст. 96-3 КК.

Таким чином, лише такі глобальні зміни можна вважати модернізацією кримінального законодавства України, коли не просто вносяться певні «точкові» коригування, а й змінюють вектор кримінально-правового впливу на відповідний порядок суспільних відносин, на порядок підстави реалізації відповідного кримінально-правового припису.

Модернізація кримінального законодавства в окремих випадках є циклічною, оскільки вона може бути спрямована на усунення помилок, спричинених невдалим чи помилковим «вдосконаленням» КК протягом попередніх років. Наприклад, у ст. 331 КК 2001 р. передбачалася кримінальна відповідальність за незаконне перетинання державного кордону. Законом України від 18.05.2004 № 1723-IV ст. 331 КК було виключено. Вказаний крок законодавця був необґрунтованим та таким, що не відповідав Конституції, оскільки державний кордон є невід'ємним атрибутом держави, одним із головних параметрів державної території. У 2018 р. КК було доповнено нормою схожого змісту, яка була вміщена у ст. 332-2 КК та в якій встановлено кримінальну відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України, тобто за перетинання державного кордону України з метою заподіяння шкоди інтересам держави або особою, якій заборонено в'їзд на територію України, або представниками підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора у будь-який спосіб поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів, або за документами, що містять недостовірні відомості (Закон України від 18.10.2018 № 2599-VIII).

Окрім того, що норма про незаконне перетинання державного кордону України повернулася в КК у 2018 р., відбулася не просто її реанімація, а модернізація, тобто осучаснення відповідно до викликів гібридної війни РФ, яка розпочалася у 2014 р. Така модернізація торкнулася передусім формулювання ознак складу незаконного перетинання державного кордону України. Так, однією з альтернативних форм вчинення цього кримінального правопорушення у ч. 1 ст. 332-2 КК названо незаконне перетинання представниками підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора у будь-який спосіб поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів, або за документами, що містять недостовірні відомості. У разі, якщо таке незаконне перетинання вчиняється не представниками підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора та не особою, якій заборонено в'їзд на територію України, то кримінальна відповідальність настає у разі, якщо такі дії вчинено з метою заподіяння шкоди інтересам держави. Тобто, в криміналізації саме таких проявів незаконного перетинання державного кордону України вбачається модерніза-

ція норми, вміщеної у ст. 332-2 КК, оскільки всі передбачені в ній діяння відображають суспільну небезпеку протиправної поведінки, що відображає новітні загрози порядку суспільних відносин у сфері охорони недоторканності державного кордону України.

Висновки. На підставі аналізу наукової літератури зроблено такі основні висновки проведеного дослідження.

Під модернізацією кримінального законодавства України запропоновано розуміти такий напрям правотворчості у галузі кримінального права, юридичну діяльність спеціально уповноваженого суб'єкта (Верховної Ради України), який з урахуванням об'єктивних тенденцій, викликів, вимог сучасної дійсності змінює та доповнює чинний КК з метою підтримання його адаптивності до існуючого порядку суспільних відносин та приводить його нормативні положення до сучасного стану такого порядку і його нормативного регулювання, орієнтуючись на вимоги майбутнього часу. Таке визначення має загальний характер та не претендує на універсальність, однак у ньому відображено ті істотні ознаки, які характеризують модернізацію кримінального законодавства України та показують її відмінність від інших аналогічних понять, які використовуються науковцями, зокрема, йдеться про поняття «вдосконалення» та «новелізація».

Модернізація кримінального законодавства України має місце у разі, якщо відповідними коригуючими законами запроваджується новий кримінально-правовий інститут, який тим більше має комплексний характер, включаються нові статті КК (згідно з правилами нормотворчої техніки їм присвоюється відповідна позначка) або викладаються в новій редакції з істотно зміненою редакцією відповідні статті цього Кодексу з урахуванням зміни регулятивного законодавства, міжнародно-правових зобов'язань, взятих на себе Україною, а також судової практики у вигляді правових висновків Верховного Суду, то варто вести мову про модернізацію кримінального законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Риндюк В.І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Держ. вищий навч. заклад «Київський нац. економ. ун-т ім. В. Гетьмана», Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 447 с.
2. Косович В.М. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2015. 488 с.
3. Ющик О.І. Упорядкування законодавства – пріоритетний напрям правової політики України. *Правова держава*. 2007. Вип. 18. С. 40–48.
4. Демидова Л. М. Новелізація положень Кримінального кодексу України щодо кримінальних правопорушень проти громадської безпеки. *Наук. вісник Ужгородського ун-ту: серія Право*. 2023. Т. 2. Вип. 78. С. 160–167
5. Туляков В.О. Нейрокримінологія та питання реформи кримінального права. *Кримінально-правова правотворчість: визначення та значення*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 трав. 2021 р.). Одеса: Гельветика, 2021. С. 37–41.
6. Тютюгін В.І. Чергові плоди безсистемної «новелізації» кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2023. № 1 (19). С. 26–52.
7. Пономаренко Ю.А. Новелізація положень КК щодо обставин, які виключають кримінальне правопорушення, в умовах воєнного стану. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1 (17). С. 1–23.
8. Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик, Л.М. Горбунова, М.О. Теплюк, Л.В. Гульченко, В.І. Риндюк; за заг. ред. О.І. Ющика. К.: Парламентське вид-во, 290 2007. 208 с.
9. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан, С.С. Чернявський та ін.; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернєя. Київ: Норма права, 2022. 278 с.
10. Мовчан Р.О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монограф. Київ: Норма права, 2022. 244 с.
11. Мирошніченко Н.А., Степаненко О.В. Деякі законодавчі новели у проєкті КК України в порівнянні з чинним КК України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 2 (22). С. 101–115.

12. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія», Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2021. 476 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / упоряд. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
14. Модернізувати. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980): в 11 т. Т. 4, 1973. С. 776. <https://sum.in.ua/s/modernizuvaty>.
15. Модернізація. Словник іншомовних слів. <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=12354&action=show>.
16. Зельдіна О., Гришко В. Поняття та напрями модернізації господарського законодавства. *Юридична Україна*. 2015. № 7–8. С. 58–61.
17. Боброва Т.А. Негативна правотворчість та її роль в удосконаленні сучасного права: дис. ... д-ра філософії: 081 – Право; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія. Одеса, 2023. 198 с.
18. Юрлов М.М. Правова модернізація як фактор впливу на сучасні інституціональні структури в умовах глобалізаційних процесів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Маріупольський держ. ун-т. Маріуполь, 2012. 229 с.
19. Загине́й-Заболотенко З.А. Застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як нормативно-правовий інститут. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 83: ч. 3. С. 49–54.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.8>

ПРИМИРЕННЯ ВИННОГО З ПОТЕРПІЛИМ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Касьянов І.О.,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (PhD)
доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»
ННІ права Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-5652-4482
e-mail: kasyanov11123@gmail.com

Касьянов І.О. Примирення винного з потерпілим від кримінальних правопорушень проти власності.

У статті досліджено правову природу, умови та ефективність застосування інституту примирення винного з потерпілим у кримінальних правопорушеннях проти власності в контексті розвитку відновного правосуддя в Україні. Встановлено, що сучасна правова реформа та практика провідних європейських держав підтверджують доцільність ширшого впровадження відновних процедур, зокрема у справах, де родовим об'єктом є суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном. Проаналізовано чинні законодавчі обмеження, передбачені КК України, та більш ліберальні положення проекту нового КК України, у тому числі щодо ступеня тяжкості злочину та умов звільнення від покарання.

Доведено, що примирення винного з потерпілим у майнових кримінально-правових конфліктах забезпечує найбільш повне та оперативне відновлення порушених прав потерпілого, сприяє добровільному відшкодуванню матеріальної й моральної шкоди, стимулює каяття правопорушника та його ресоціалізацію. Виявлено, що системне застосування інституту примирення, у тому числі за тяжких злочинів проти власності, особливо вчинених неповнолітніми, за належних виховних та освітніх заходів, здатне істотно знизити рівень рецидивної злочинності, що підтверджується статистичними показниками діяльності органів пробації.

Установлено, що обмеження можливості примирення лише ступенем тяжкості злочину не завжди виправдане, оскільки в окремих випадках каральний підхід не досягає мети покарання та може призводити до негативних наслідків для правосвідомості правопорушника. Аргументовано, що в новому КК України доцільно передбачити ширше застосування примирення, включно з тяжкими злочинами проти власності, за умови першого вчинення діяння та добровільності угоди сторін.

Отримані результати мають теоретичне значення для розвитку інституту відновного правосуддя та практичне значення для вдосконалення законодавчого регулювання й формування судової практики, спрямованої на досягнення балансу між інтересами потерпілого, правопорушника та суспільства, а також на реалізацію принципів гуманізму та економії кримінальної репресії.

Ключові слова: примирення, відновне правосуддя, проект нового КК України, рівень злочинності, кримінальні правопорушення проти власності.

Kasianov I.O. Reconciliation between the perpetrator and the victim of criminal offences against property.

The article examines the legal nature, conditions, and effectiveness of applying the institution of reconciliation between the offender and the victim in criminal offences against property within the framework of developing restorative justice in Ukraine. It has been established that the ongoing legal reform and the practices of leading European states confirm the feasibility of broader implementation of restorative procedures, particularly in cases where the generic object is social relations related to possession, use, and disposal of property. The legislative restrictions set by the current Criminal Code of Ukraine and the more liberal provisions of the draft of the new Criminal Code, including those linked to

the severity of the offence and conditions for exemption from punishment, have been analysed in detail.

It has been proven that reconciliation in property-related criminal law conflicts ensures the most complete and prompt restoration of the victim's violated rights, encourages voluntary compensation for material and moral damage, stimulates the offender's remorse, and fosters resocialisation. It has been identified that systematic application of reconciliation, even in cases of serious property crimes committed by juveniles, combined with appropriate educational and rehabilitative measures, can significantly reduce recidivism rates, which is confirmed by probation service statistics.

It has been determined that limiting reconciliation solely by the severity of the offence is not always justified, as in some instances the punitive approach fails to achieve the aims of punishment and may lead to adverse effects on the offender's legal consciousness. It is argued that the new Criminal Code of Ukraine should allow for broader application of reconciliation, including in serious property crimes, provided the offence is committed for the first time and the agreement between the parties is voluntary.

The findings have theoretical significance for the development of the institution of restorative justice and practical value for improving legislative regulation and shaping judicial practice aimed at balancing the interests of the victim, the offender, and society, as well as for implementing the principles of humanism and the economy of criminal repression.

Key words: reconciliation, restorative justice, draft of the new Criminal Code of Ukraine, crime rate, criminal offences against property.

Постановка проблеми. Тривалий час представники влади, громадський сектор та академічна спільнота активно працюють над впровадженням в Україні ефективних процедур відновного правосуддя, яке б відповідало світовим практикам та забезпечувало справедливий баланс у суспільстві. При цьому у фахових колах проблематика реформи правосуддя в аспекті переорієнтування з традиційного правосуддя на відновне правосуддя є дискусійною, має своїх прихильників та опонентів, адже беззаперечним є той факт, що відновне правосуддя не є універсальним, можливість його застосування обумовлюється певними як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Ба більше, деякі фахівці поділяють думку про доцільність та ефективність відновного правосуддя, проте є обережними щодо сфер його застосування. Наприклад, особливості застосування відновного правосуддя, серед іншого, можуть бути зумовлені таким: (1) чи є відновне правосуддя таким же ефективним та виправданим до дорослих правопорушників, як і до неповнолітніх; (2) чи обмежує або ж чи повинна обмежувати тяжкість вчиненого кримінального правопорушення можливість примирення винного з потерпілим; (3) чи можна диференціювати види кримінальних правопорушень за їх родовим об'єктом на ті, щодо яких допустиме застосування відновних процедур, та на ті, щодо яких відновні процедури не матимуть належного ефекту.

Кримінальні правопорушення проти власності є найбільш поширеними у суспільстві, вони традиційно займають перше місце в структурі всієї злочинності, визначають криміногенну ситуацію як в кожному окремому регіоні, так і у всій державі. І хоча згідно зі звітом Національної поліції України про результати роботи у 2023 році спостерігається зниження кількості вчинених окремих видів кримінальних правопорушень проти власності, зокрема незаконних заволодінь транспортними засобами – на 63% (з 4,1 тис. до 1,5 тис.); пограбувань – на 22% (з 2,2 тис. до 1,7 тис.); розбійних нападів – на 20% (з 473 до 381) [1], кримінальні правопорушення проти власності становлять чільну частку від загальної кількості усіх кримінальних правопорушень, а тому аналіз ефекту від застосування відновних процедур щодо такого роду кримінальних правопорушень є важливим. Більше того, відповідно до Аналізу стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2023 році найбільшу як кількість, так і частку у структурі засуджених становили особи, засуджені за вчинення кримінальних правопорушень проти власності (статті 185–198 КК), – 22,3 тис. [19,2 тис.] осіб, їх частка у структурі всіх засуджених становила 33,5% [38,6%] [2], а тому дослідження можливостей застосування відновного правосуддя до осіб, які вчинили злочини проти власності, підлягає подальшому опрацюванню з огляду на соціальну важливість та значення для суспільства.

Метою дослідження є визначення допустимості та ефективності примирення винного з потерпілим від кримінальних правопорушень проти власності, а також виявлення потенційного зв'язку між відновними процедурами та рівнем злочинності в частині кримінальних правопорушень проти власності.

Стан опрацювання проблематики. Поточний стан та перспективи впровадження відновного правосуддя були об'єктом дослідження багатьох науковців, серед яких Брейтусейт Дж., Василенко Ю.В., Дорохіна Ю.А., Кравченко І.М., Москаленко С.І., Пушкіна О.В., Туманянц А.Р. тощо.

Разом з тим, у вітчизняній науковій літературі відсутні чисельні дослідження щодо особливостей та значення примирення залежно від класифікації кримінальних правопорушень за родовим об'єктом, зокрема при вчиненні суспільно небезпечних діянь проти власності.

Виклад основного матеріалу. Визнання прав та свобод людини найвищою соціальною цінністю вимагає не лише гарантування конституційних, соціальних, майнових прав кожної людини, але й зміну підходів щодо обмеження цих прав навіть у тих випадках, коли обмеження прав людини відбувається згідно з законом. Отже, традиційне (карне) правосуддя, базуючись на принципі невідворотності покарання, не може домінувати у сучасних демократичних суспільствах та нівелювати всі інші права людини, як-то повагу до честі та гідності, свободи пересування, надання належної та якісної медичної допомоги, освітніх послуг. Як зазначає Туманянц А.Р., основне значення відновного правосуддя полягає в тому, щоб створити нову філософію кримінального права і процесу, за допомогою якої можна розширити, а то й подолати формально-юридичні рамки судочинства [3, с. 500]. З таким твердженням важко не погодитися, проте слід чітко усвідомлювати, що можливість використання інструментів відновного правосуддя повинна бути ґрунтовно вивчена, аби унеможливити зловживання та порушення принципів кримінального права.

Ефективність та допустимість застосування відновного правосуддя у кримінальних провадженнях, зокрема шляхом використання такого його інструменту як примирення винного з потерпілим, слід розглядати не лише з точки зору права та моральних засад суспільства, але й також використовувати наукові надбання з психології, адже без цього неможливо ані змодельовати вплив на подальшу поведінку правопорушника, ані оцінити можливість полегшення моральної шкоди для особи потерпілого. У такому аспекті важливим є визначення особливостей окремих кримінальних правопорушень, особи злочинця, у певних випадках особи потерпілого та відносин, що склалися між ними.

Говорячи про юридичну складову допустимості використання відновного примирення винного з потерпілим у злочинах проти власності, слід зазначити, що законодавство багатьох розвинутих країн допускає можливість примирення, коли родовим об'єктом виступають суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном. Навіть більше, Пушкіна О.В. стверджує, що у більшості європейських країн, де медіація між потерпілим та правопорушником впроваджена на національному рівні, законодавство чітко не визначає категорії справ, які можуть бути спрямовані на медіацію [4, с. 367].

Як зазначає Василенко Ю.В., дехто з фахівців також слушно зауважує, що медіація доцільна у справах про тяжкі злочини проти власності, оскільки потерпілі від таких діянь здебільшого зацікавлені не стільки в покаранні винних, скільки в адекватному відшкодуванні матеріальної шкоди [5, с. 140]. При цьому, якщо навіть тяжкі злочини проти власності можуть піддаватися компромісному (примирному) врегулюванню, то кримінальні проступки та нетяжкі злочини – тим більше.

Розглянемо декілька простих конкретних прикладів. Наприклад, особа вчинила крадіжку елітного алкоголю з супермаркету неумисно, зі слів такої особи вона не розраховувалася за товар через заклопотаність робочими справами, стрес на фоні воєнних дій, повітряної тривоги, проблеми в особистому житті або інші відволікаючі зовнішні обставини. Навряд чи тут можна безумовно висувати, що слова такої особи є правдивими, а не спрямованими на уникнення від кримінальної відповідальності. При цьому повністю унеможливити такі обставини ми також не можемо, адже такі випадки можуть траплятися, що вбачається із вироку Острозького районного суду Рівненської області від 03 квітня 2024 року у справі № 567/516/23 [6].

Або ж інший приклад, де особа, перебуваючи в закладі громадського харчування та скориставшись відсутністю контролю за мобільним телефоном, вперше в житті вирішує поцупити телефон з метою подальшого отримання матеріальної вигоди.

По-перше, в обох випадках навіть ефект громадського осуду може вплинути на особу таким чином, що у майбутньому така особа в жодному разі не вчинить умисного кримінального правопорушення проти власності та завжди буде мобілізувати увагу під час здійснення розрахунків за товари. Відразу зазначимо, що важливо, щоб цей громадський осуд викликав у винного відчуття реінтеграційного сорому, а не стигматизував його та навішував на особу ярлики злочинця. Джон Брейтусейт зазначав, що реінтеграційний сором полягає у сильному несхваленні злочинної пове-

дінки, але відбувається це з повагою до особи злочинця, на відміну від стигматизації, яка є деструктивним явищем, створює ізгоїв та лише погіршує рівень злочинності в суспільстві [7, с. 12]. У процедурі примирення винного з потерпілим також може створюватися атмосфера, за якої дії винного категорично засуджуються, але особі демонструється, що добросовісна поведінка може знову зробити порушника гідним членом суспільства.

По-друге, примирення винного з потерпілим здатне найбільш швидко та ефективно відновити права потерпілого. Порушник має можливість продемонструвати своє каяття, компенсувавши потерпілому шкоду, яку завдав, а в окремих випадках за домовленістю може бути також компенсована моральна шкода, яка оцінюється сторонами кримінально-правового конфлікту добровільно. Тобто, у тих випадках, коли ведемо мову про кримінальні правопорушення проти власності, примирення винного з потерпілим найбільш повно відновлює порушені права потерпілого, що не завжди досягається під час кримінального посягання на іншого роду суспільні відносини.

На жаль, у кримінальному праві України до цього часу існують обмеження на примирення, зокрема за тяжкістю вчиненого злочину, за яких виключається примирення винного з потерпілим у його кримінально-правовому значенні у разі вчинення умисного нетяжкого злочину, а також тяжкого та особливо тяжкого злочину у формі умислу або необережності. На наше переконання, такі обмеження не є виправданими та не відповідають сучасному рівню розвитку правової думки, про що зазначалося вище.

Більше того, обмеження права на примирення містять також положення проекту нового КК України, проте вони є більш ліберальними. Частиною першою статті 3.4.2. проекту нового КК України (у редакції станом на 01 серпня 2024 року) передбачено, що не призначається покарання особі, яка вперше вчинила проступок або злочин 1–3 ступеня тяжкості, якщо вона щиро покалася та примирилася з потерпілою особою. Разом з тим, за пунктом 2 частини першої статті 3.4.5. проекту нового КК України передбачено, що суд може ухвалити не виконувати строкове ув'язнення у зв'язку із його заміною обмеженням свободи на строк призначеного строкового ув'язнення у разі засудження особи за злочин чи за сукупністю злочинів 4–6 ступенів тяжкості, якщо особі призначено відповідно до угоди про співпрацю або про примирення з потерпілою особою строкове ув'язнення не більше 8 років. Також за пунктом 4 частини третьої статті 3.4.5. проекту нового КК України заміна строкового ув'язнення на обмеження свободи не застосовується до особи, яка вчинила злочин, передбачений статтями 4.2.9 чи 4.2.11 цього Кодексу, під час керування транспортним засобом у стані сп'яніння, за винятком особи, яка уклала угоду про примирення [8].

Тобто, на відміну від чинної редакції КК України у проєкті нового КК України передбачено можливість заміни строкового ув'язнення обмеженням свободи, якщо винний вчинив один або декілька злочинів 4–6 ступенів тяжкості та примирився з потерпілим. Для розуміння, за проєктом нового КК України злочини 4-6 ступенів тяжкості є тяжкими злочинами. При цьому непризначення покарання особі обмежується першим вчиненням проступку або злочину 1–3 ступеня тяжкості (тобто, нетяжким злочин), що не завжди може виправдовувати такі обмеження. Наприклад, за чинною редакцією КК України вчинення крадіжки в умовах воєнного стану саме по собі утворює склад тяжкого злочину без врахування інших суттєвих обставин (перше вчинення злочину, вік винного, складне матеріальне становище, сімейні проблеми тощо).

Оскільки злочини проти власності посягають на суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном, найдоцільнішим завершенням кримінально-правового конфлікту є повне відшкодування матеріальної шкоди. У зв'язку з цим виникає питання доцільності унеможливлення примирення винного з потерпілим у разі вчинення тяжкого злочину. Особливо гостро це питання стоїть, коли ми ведемо мову про неповнолітніх, оскільки орієнтир на кару та ізоляцію від суспільства дитини в конфлікті із законом за вчинення суспільно небезпечних діянь вважається шкідливим як для самої дитини, так і для всього суспільства.

На основі соціально-демографічних характеристик підлітків, які перебувають на обліку уповноважених органів пробації України, працівниками Центру пробації було складено їх узагальнений соціальний портрет: хлопці 16-17 років, з неповних сімей, засуджені за тяжкі злочини проти власності, частіше вчинені групою осіб. Водночас рівень рецидивної злочинності серед підоблікових секторів ювенальної пробації становить лише 1,13% під час перебування на обліку [9]. Отже, навіть при вчиненні тяжких злочинів проти власності неповнолітніми за належних виховних та освітніх заходів мета відновного правосуддя може досягатися, про що свідчить достатньо низький показник рецидивної злочинності серед неповнолітніх порушників.

Говорячи про позбавлення волі неповнолітніх як про вид покарання за вчинене ними кримінальне правопорушення проти власності, наразі все більше фахівців у сфері ювенальної юстиції притримуються погляду, що ізоляція неповнолітнього від суспільства повинна бути виключним покаранням, коли перебування неповнолітнього на волі створює небезпеку для оточуючих, адже в іншому разі відбувається ще більша деформація правосвідомості особи, яка потрапляє в несприятливе для формування особистості середовище. Як зазначає Дорохіна Ю.А., аналіз практики призначення судами покарання у виді позбавлення волі дозволяє зробити висновок, що такий вид покарання є досить спірним, та в окремих випадках не призводить до мети покарання, а скоріш призводить до появи професійних злочинців. У зв'язку з цим, Дорохіна Ю.А. вважає обґрунтованим застосування судом заохочувальних норм Загальної частини КК України, зокрема ст. 75 КК України, де передбачено звільнення від покарання з випробуванням. Викладене, на її думку, призведе до досягнення принципу економії кримінальної репресії та принципу гуманізму [10, с. 649].

Як відомо, досягнення цілей примирення, зокрема за участі професійного медіатора, можливе лише у випадку дотримання обов'язкових засад (принципів) його здійснення. Одним із таких принципів є добровільність примирення. Розглядаючи ті випадки вчинення кримінальних правопорушень проти власності, де винний та потерпілий раніше не були знайомими або між ними не виникало раніше конфліктних ситуацій, досягнення засади добровільності примирення не видається складним моментом, адже, як уже зазначалося, потерпілий, як правило, зацікавлений у найшвидшому і найповнішому відновленні його прав, тобто у відшкодуванні збитків. У свою чергу, коли між винним та потерпілим вже склалися несприятливі взаємини або ж під час вчинення кримінального правопорушення проти власності було завдано насилля чи образи, у цьому випадку потерпілий може керуватися не лише відновленням його майнового стану, а й більше прагнути призначення порушнику покарання.

Також примирення у майновому кримінально-правовому конфлікті характеризується наявністю потерпілого у його кримінально-правовому значенні, коло всіх потерпілих можливо встановити, а тому проблема неможливості ідентифікації усіх осіб, яким завдано шкоди, значно мінімізується. На нашу думку, ці обставини також доводять доцільність застосування інституту примирення винного з потерпілим від кримінальних правопорушень проти власності.

Висновки. Примирення винного з потерпілим від кримінальних правопорушень проти власності з огляду на характер суспільно небезпечного діяння та родовий об'єкт кримінально-правового посягання слід розглядати як ефективний механізм досягнення принципу економії кримінальної репресії та принципу гуманізму. На відміну від інших видів кримінальних правопорушень у кримінально-правових конфліктах, які виникли у зв'язку з протиправними діями щодо майна потерпілих, досягнення примирення видається найбільш доцільним та можливим через специфіку інтересів винного та потерпілого. Більше того, примирення у кримінально-правовому конфлікті, зумовленому посяганням на власність, сприяє перевихованню правопорушника, його ресоціалізації та недопущенню подальшої деформації його правосвідомості в умовах ізоляції від суспільного життя та перебування в маргінальному оточенні.

Відтак, на наше переконання, під час роботи над проєктом нового КК України варто звернути увагу на питання, дотичні до тих, що викладені в цій статті, передбачивши можливість застосування примирення у злочинах проти власності, зокрема тих, які є тяжкими, за умови вчинення такого злочину вперше, та особливо, коли такий злочин вчиняється вперше неповнолітнім.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2023 році. URL: <http://surl.li/ujxeki>.
2. Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2023 році. URL: <http://surl.li/dgcrpc>.
3. Туманянц А.Р. Особливості процесуального статусу злочинця та потерпілого (жертви кримінального правопорушення) у контексті реалізації програм відновного правосуддя (на прикладі досвіду США та Франції). *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 4. С. 496-500. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.80>.
4. Пушкіна О.В. Використання медіації в кримінальних справах: зарубіжний досвід. Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного

- ного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 504 с. URL: <http://surl.li/epdwkg>.
5. Василенко Ю.В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення кримінально-правового конфлікту. The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations: Collective monograph. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2021. 594 p. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-033-9-8>.
 6. Вирок Острозького районного суду Рівненської області від 03.04.2024, справа № 567/516/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118122331> (дата звернення 01.11.2024).
 7. Braithwaite J. Restorative Justice and a Better Future. *Dalhousie Review*. 1996. V. 76, № 1. P. 20. URL: <http://surl.li/qimhbh>.
 8. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.
 9. Рівень повторної злочинності серед підлітків становить лише 1%. URL: <http://surl.li/kgnpbk>.
 10. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с. ISBN 978-966-629-801-3 DOI: 10.31617/m.knute.2016-1154.

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.9>

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ (РЕФОРМУВАННЯ) В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Кернякевич-Танасійчук Ю.В.,

*доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0002-9165-2818
e-mail: yulia.kerniakevych@pnu.edu.ua*

Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Кримінально-виконавча система України: сучасні тенденції розвитку (реформування) в умовах євроінтеграції.

Статтю присвячено аналізу сучасних тенденцій розвитку кримінально-виконавчої системи України в умовах європейської інтеграції та воєнного стану. Обґрунтовано необхідність її розвитку (реформування) з урахуванням міжнародних і європейських стандартів, зокрема Європейських пенітенціарних правил та Мінімальних стандартних правил ООН поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі),

Визначено чотири ключові напрями модернізації кримінально-виконавчої системи України. Перший – її гуманізація, що охоплює удосконалення умов тримання засуджених осіб, гідне поводження з ними, запобігання їх катуванням, розширення практики застосування альтернативних позбавленню волі покарань і подальший розвиток механізмів ресоціалізації. Другий – діджиталізація, спрямована на підвищення ефективності управління кримінально-виконавчою системою та захист прав засуджених осіб шляхом створення інформаційних систем, впровадження відеомоніторингу, використання інтернет-доступу й онлайн-освіти тощо. Третій – професіоналізація та удосконалення менеджменту кримінально-виконавчої системи, що передбачає формування висококваліфікованого та вмотивованого персоналу, запровадження сучасних методів роботи із засудженими особами з метою створення сприятливих умов для їх виправлення та подальшої ресоціалізації. Четвертий – інтенсифікація безпекового потенціалу кримінально-виконавчої системи, яка передбачає підвищення готовності до реагування на воєнні загрози, удосконалення евакуаційних заходів, покращення матеріально-технічного забезпечення та забезпечення балансу між безпекою й дотриманням прав людини в установах виконання покарань.

Зроблено висновок, що реформування кримінально-виконавчої системи України потребує комплексної реалізації зазначених напрямів, їх нормативного закріплення та впровадження у практику, що дозволить створити сучасну, гуманну та безпечну систему виконання покарань, здатну відповідати внутрішнім викликам та міжнародним зобов'язанням України.

Ключові слова: кримінально-виконавча система, пенітенціарна система, реформування, гуманізація, діджиталізація, професіоналізація, менеджмент кримінально-виконавчої системи, інтенсифікація безпекового потенціалу, воєнний стан, євроінтеграція, міжнародні та європейські стандарти.

Kerniakevych-Tanasiichuk Yu.V. The penal system of Ukraine: modern trends in development (reform) in the context of European integration.

The article is devoted to the analysis of modern trends in the development of the penal system of Ukraine in the context of European integration and martial law. The need for its development (reform) is substantiated, taking into account international and European standards, in particular the European Prison Rules and the UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules).

Four key areas of modernization of the penal system of Ukraine are identified. The first is its humanization, which includes improving the conditions of detention of convicted persons, their dignified treatment, preventing their torture, expanding the practice of applying alternative punishments to deprivation of liberty and further development of resocialization mechanisms. The second is digitalization, aimed at increasing the efficiency of the management of the penal system and protecting the rights of convicted persons by creating information systems, implementing video monitoring, using Internet access and online education, etc. The third is professionalization and improvement of the management of the penal system, which involves the formation of highly qualified and motivated personnel, the introduction of modern methods of working with convicted persons in order to create favorable conditions for their correction and further resocialization. The fourth is the intensification of the security potential of the penal system, which involves increasing readiness to respond to military threats, improving evacuation measures, improving logistical support and ensuring a balance between security and respect for human rights in penal institutions.

It is concluded that the reform of the penal system of Ukraine requires the comprehensive implementation of the above-mentioned areas, their regulatory consolidation and implementation in practice, which will allow creating a modern, humane and safe system of execution of sentences, capable of meeting the internal challenges and international obligations of Ukraine.

Key words: penal system, penitentiary system, reformation, humanization, digitalization, professionalization, management of the penal system, intensification of security potential, martial law, European integration, international standards.

Постановка проблеми. Курс України на європейську інтеграцію, закріплений в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (2014 р.), зумовлює необхідність комплексного реформування кримінально-виконавчої системи з урахуванням міжнародних (у тому числі європейських) стандартів та найкращих практик країн ЄС. Незважаючи на прийняття низки стратегічних документів та участь у міжнародних проектах, у практиці виконання покарань зберігаються проблеми, що пов'язані передусім з невідповідністю умов тримання засуджених вимогам Європейських пенітенціарних правил, недостатнім рівнем забезпечення прав осіб, позбавлених волі, обмеженими ресурсами для ресоціалізації засуджених осіб, а також кадровими та інфраструктурними викликами. Додатковим чинником, що ускладнює процес реформування кримінально-виконавчої системи України є воєнний стан, що створює нові виклики та ризики для забезпечення безпеки, медичного обслуговування та належної організації роботи установ виконання покарань. Це обумовлює потребу у визначенні сучасних тенденцій розвитку системи та пошуку ефективних шляхів її модернізації в умовах європейської інтеграції.

Мета статті: на виконання завдань 2025 року у фундаментальній темі «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні» (реєстраційний номер в УКРІНТЕІ 0124U005234) окреслити та проаналізувати сучасні тенденції розвитку кримінально-виконавчої системи України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення в контексті європейської інтеграції.

Стан опрацювання проблематики. Питання функціонування кримінально-виконавчої системи та окремі аспекти її реформування у своїх працях досліджували такі науковці, як: Є.Ю. Бараш, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, О.Г. Колб, О.М. Литвинов, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець тощо.

Основою для подальшого розроблення заявленої проблеми розвитку кримінально-виконавчої системи України стали системні наукові результати розробки фундаментальної тематики, викладені у колективних публікаціях і монографіях фахівців Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України [1; 2].

Водночас, попри значний обсяг наукових публікацій, відчувається дефіцит досліджень, які б у системному вигляді поєднували аналіз сучасних тенденцій кримінально-виконавчої системи в умовах воєнного стану та перспективи її розвитку у післявоєнний період з урахуванням європейської інтеграції. Саме ці аспекти залишаються недостатньо опрацьованими та потребують подальшого наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року (далі – Стратегія), яка є програмним документом, визначає напрями подальшого реформування і функціонування пенітенціарної системи. У Стратегії закріплено, що її метою є

«створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства і забезпечуватиме соціальну адаптацію засуджених та осіб, взятих під варту» [3].

Як бачимо, Стратегія у своєму тексті оперує категоріями «пенітенціарна система» та «система виконання кримінальних покарань», однак їх визначення у цьому документі відсутні. Більше того відсутні відповідні дефініції і у Кримінально-виконавчому кодексі України як основному джерелі кримінально-виконавчого права.

Відтак, на нашу думку, вкрай необхідним є з'ясування змісту зазначених понять для подальшого окреслення векторів їх реформування.

Одразу звернемо увагу на необхідності використання поняття «система виконання покарань» замість «система виконання кримінальних покарань», оскільки «неправомірним є застосування терміну «кримінальне покарання» покарання», який не відповідає нормам Кримінального кодексу України, оскільки ст. 50 Кримінального кодексу України визначає поняття «покарання». Термін кримінальне покарання відсутній в Основному кримінальному законі. Більше того, «покарання» є специфічним видом реакції держави на правопорушення, яке притаманне лише кримінальному праву і його поєднання з терміном «кримінальне» є нелогічним та юридично некоректним» [4, с. 18-19].

Свого часу ми обґрунтовували позицію, що зміст поняття «система виконання покарань» (що є синонімічною категорією до «кримінально-виконавча система») зводиться до його формулювання через сукупність органів та установ, діяльність яких спрямована на виконання покарань, та порядок виконання (відбування) покарань, пов'язаних з ізоляцією та не пов'язаних з ізоляцією від суспільства [5, с. 23].

При цьому зауважимо, що слід використовувати у законодавстві саме поняття «кримінально-виконавча», а не «пенітенціарна» система.

Як нами неодноразово зазначалося у контексті дослідження кримінально-виконавчої політики України, хоч і часто застосовуваним сьогодні є термін «пенітенціарна політика», який використовують з огляду на різні причини, серед них і найменування центрального органу виконавчої влади, що реалізовував кримінально-виконавчу політику до 18 травня 2016 року, – Державна пенітенціарна служба України, і назва проекту Закону України «Про пенітенціарну систему» зрештою і згадана вище Стратегія тощо та, видається, що здійснювати заміну поняття «кримінально-виконавча політика» поняттям «пенітенціарна політика» неправомірно [6, с. 339-340].

Здійснення порівняльного аналізу змістового наповнення понять «кримінально-виконавча політика» та «пенітенціарна політика» дозволило дійти висновку, що ці поняття не тотожні. Так «пенітенціарна політика є вузьким поняттям, ніж кримінально-виконавча політика, оскільки визначає напрями діяльності щодо виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. У свою чергу, кримінально-виконавча політика є ширшим поняттям і охоплює не лише політику у сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства (пенітенціарну політику), але й політику у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства» [7, с. 124]. За аналогією кримінально-виконавча система є ширшим за змістом поняттям і включає у себе систему виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства (пенітенціарну систему) і систему виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Відтак, аналізуючи Стратегію крізь призму її основних цілей, спробуємо виокремити сучасні тенденції розвитку кримінально-виконавчої системи України.

1. Передусім, видається необхідним у цьому переліку виділити **гуманізацію** як ключовий вектор реформування кримінально-виконавчої системи, що передусім відповідає міжнародним та європейським стандартам поведінки із засудженими.

На гуманізацію кримінально-виконавчої системи безпосередньо спрямовані наступні цілі, задекларовані у Стратегії:

- створення належних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту;
- створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню;
- забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальний захист в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;
- збільшення кількості випадків застосування покарань та запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, та подальший розвиток органів пробачії [3].

Заходи для гуманізації кримінально-виконавчої системи повинні охоплювати як зміни законодавства, практики призначення покарань, так і трансформації у здійсненні кримінально-ви-

навчої діяльності. Серед таких заходів передусім необхідно виокремити: приведення норм кримінально-виконавчого законодавства України у відповідність до Європейських пенітенціарних правил та Мінімальних стандартних правил ООН поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели), які підкреслюють важливість гуманного ставлення до засуджених осіб, необхідність їх реінтеграції у суспільство та заборону жорстокого поводження з ними; розширення практики призначення альтернативних позбавленню волі видів покарань судами; покращення умов тримання засуджених осіб, забезпечення гідного поводження з ними та можливості належної реалізації їх прав тощо.

Втілення у життя перелічених заходів дозволить зробити важливі кроки у напрямку гуманізації кримінально-виконавчої системи України, що, у свою чергу, передбачає забезпечення дотримання прав людини, зменшення репресивності покарання, зміщення акценту на реабілітацію засуджених і їх подальшу ресоціалізацію. Гуманна, «людяна» кримінально-виконавча система, вочевидь, має бути спрямована на забезпечення прав людини, котра знаходиться у цій системі – засудженого, та переслідувати чітко окреслену мету кримінально-виконавчої діяльності (ресоціалізація, соціальне відновлення особистості, неосоціалізація тощо) [8, с. 80].

Видається, що сьогодні ключовими завданнями у контексті гуманізації кримінально-виконавчої системи України продовжують залишатися: забезпечення належних умов тримання засуджених осіб та відповідно забезпечення права на гуманне поводження з ними.

На вирішення, а також мінімізацію й усунення наслідків зазначених вище проблем спрямований Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання» від 21 листопада 2024 р. № 4093-IX [9], який передбачає запровадження критеріїв належних умов тримання, визначає механізми поновлення порушених прав засуджених, а також встановлює заходи юридичної відповідальності держави за неналежне поводження – є дійсно вагомим кроком, але тільки одним з перших в черзі необхідних кроків на шляху до Євроспільноти. [8, с. 83].

Підкреслимо, що подальший процес євроінтеграційної гармонізації пенітенціарної сфери потребуватиме й більш рішучих кроків щодо приведення умов відбування покарань до міжнародних, у тому числі європейських стандартів, зокрема, прийняття системних законів, таких як «Про пенітенціарну систему». Сьогодення вимагає не лише закріплення оновлених гуманістичних норм у спеціальному законодавстві; потрібні дієві механізми втілення нових підходів в практику виконання-відбування покарань – в найближчій перспективі, незважаючи на складні умови воєнного і повоєнного стану [8, с. 83].

2. Стратегічна ціль «розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи» [3] відповідає тенденції **діджиталізації** кримінально-виконавчої системи.

Як зазначається у Стратегії, у сфері діджиталізації кримінально-виконавчої системи України за останні роки вдалося досягти певних результатів, зокрема: «створено Єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту; розширено можливості доступу засуджених до Інтернету; частково впроваджено систему ефективного відеомоніторингу (центри відеомоніторингу, GPS-трекери, портативні відеореєстратори)» [3].

Єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту – це інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік та оброблення відомостей про засуджених, осіб, узятих під варту [10].

Більше того, крім впровадження та наповнення даними Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, створено додатковий модуль Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності малолітньої особи, а також створено підсистему Кассандра, що призначена для обліку даних щодо оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення, забезпечено підключення органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України, органів пробації до системи електронного документообігу [11].

Варто наголосити, що діджиталізація кримінально-виконавчої системи України є багатовекторною, вона не тільки покращує сферу управління її діяльністю, але й зорієнтована забезпечити ефективну реалізації прав засуджених осіб.

Наприклад, впровадження системи ефективного відеомоніторингу в установах виконання покарань спрямоване на забезпечення права на повагу до їх людської гідності та сприятиме профілактиці катуванню та жорстокому поводженню з ними.

Натомість дозвіл на використання планшетного комп'ютера засудженим розширює можливості їх доступу до мережі Інтернет, сприяє реалізації права на листування та комунікацію із зовнішнім світом.

Діджиталізація кримінально-виконавчої системи безперечно може сприяти також втіленню у життя права на освіту засуджених, зокрема, шляхом використання дистанційної, онлайн форми її здобуття.

Слід зазначити, що: «застосування елементів штучного інтелекту дозволяє, виявивши ризики вчинення повторних кримінальних правопорушень, покращити якість соціально-виховної, психологічної роботи із засудженими особами, що у свою чергу сприятливо впливає на їх виправлення та ресоціалізацію» [6, с. 341].

3. Ще одним трендом розвитку кримінально-виконавчої системи України є її **професіоналізація та удосконалення менеджменту** кримінально-виконавчої системи, на що зорієнтовані такі цілі Стратегії, як:

- формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу органів і установ пенітенціарної системи;
- удосконалення методів та інструментів виправлення і ресоціалізації засуджених та їх подальше впровадження [3].

Названі вище цілі між собою тісно взаємопов'язані, оскільки від якості професійної підготовки залежатиме безпосередньо ефективність роботи персоналу, пов'язаної зі створенням умов для успішного виправлення та подальшої ресоціалізації засуджених.

Втілення у життя зазначених цілей неможливо без законодавчих змін у відповідній сфері. Необхідно прийняти нормативно-правовий акт, який би став основою для структурного реформування кримінально-виконавчої системи: її організаційної будови, вимог до персоналу органів та установ, їх професійної підготовки, правового статусу тощо.

Так, з метою удосконалення правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої системи було створено Робочу групу з реформування пенітенціарної системи та розвитку пробації в складі Консультативно-експертної ради при Державній кримінально-виконавчій службі України, до роботи якої залучено й авторку цієї статті (далі – Робоча група) [12]; затверджено Положення про Робочу групу та її персональний склад наказом Департаменту з питань виконання кримінальних покарань від 14 травня 2025 року № 144/ОД-25.

Наразі, першочерговим завданням Робочої групи є саме розроблення проєкту системного у цій сфері Закону України «Про пенітенціарну систему», де будуть визначені сучасні правові євроінтеграційні засади функціонування пенітенціарної системи, її завдання, повноваження, структура, а також правовий статус персоналу органів і установ пенітенціарної системи тощо.

Цей Закон може стати фундаментом для побудови професійної демілітаризованої кримінально-виконавчої системи; запровадження у ній ефективної управлінської моделі, зорієнтованої на забезпечення прав людини; створення у рамках її діяльності механізмів мотивації до кар'єрного зростання, підвищення кваліфікації та професійного розвитку персоналу. Без цього професіоналізація залишатиметься декларацією, а не юридично закріпленим напрямом реформування.

Якісна професійна підготовка персоналу органів та установ виконання покарань, а також їх підвищення кваліфікації повинна відповідати міжнародним, насамперед європейським вимогам та враховувати кращі практики провідних зарубіжних країн у цій сфері. Щоб забезпечити успішний в'язничний менеджмент, необхідно: впроваджувати освітні програми, що враховують психологічну, етичну та правову складову підготовки персоналу органів та установ виконання покарань; підвищувати кваліфікацію персоналу на основі практичного досвіду та сучасних методик; сприяти обміну досвідом з іншими європейськими країнами тощо [13, с. 49-50].

4. Питання визначеної у Стратегії цілі «забезпечення належного рівня безпеки та правопорядку в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах» [3] загострили умови воєнного стану та обумовили необхідність виокремлення серед напрямів реформування кримінально-виконавчої системи **інтенсифікацію її безпекового потенціалу**.

У контексті забезпечення безпеки на особливу увагу заслуговують наступні проблеми, притаманні для кримінально-виконавчої системи нинішнього часу: несвоєчасна, неповна та неналежна евакуація засуджених осіб, недостатнє матеріальне та фінансове забезпечення установ виконання покарань, відсутність інформаційної та управлінської підтримки та супроводу дій персоналу та засуджених осіб, залишення персоналу та засуджених осіб в небезпеці, неналежний матеріаль-

но-технічний стан установ виконання покарань, до яких переміщуються евакуйовані засуджені та ув'язнені, наявні ризики співпраці окремих осіб з числа персоналу установ виконання покарань з окупантами тощо [14, с. 54-55].

Серед заходів, які необхідно вживати для покращення ситуації у відповідній сфері в умовах воєнного стану доречно назвати: облаштування в установах виконання покарань сховищ та укриттів для забезпечення безпеки під час обстрілів та бомбардувань; удосконалення процедури проведення ефективної та своєчасної евакуації засуджених осіб; посилення зусиль щодо організації повернення засуджених з окупованих територій на території підконтрольні Україні, створення гуманітарних коридорів для забезпечення потреб установ виконання покарань, які опинилися на окупованих територіях; налагодження позитивних взаємовідносин між персоналом установи виконання покарань та засудженими з метою мінімізації ризиків переходу засуджених на бік ворога у разі захоплення установи виконання покарань; проведення заходів адміністрацією установи виконання покарання з персоналом установи, спрямованих на запобігання можливої колабораційної діяльності [14, с. 56-57].

Водночас, варто наголосити, що інтенсифікація безпекового потенціалу як напрям реформування кримінально-виконавчої системи України означає системне підвищення її здатності ефективно запобігати, виявляти та нейтралізувати не лише зовнішні загрози (обумовлені умовами воєнного стану), але й внутрішні, при цьому забезпечуючи баланс між охороною, порядком і дотриманням прав людини. Баланс між безпекою та гуманністю підвищує ефективність кримінально-виконавчої системи та сприяє її модернізації відповідно до європейських стандартів.

Висновки. Сучасний етап розвитку кримінально-виконавчої системи України визначається поєднанням євроінтеграційного вектору та викликів, спричинених воєнним станом. Аналіз стратегічних документів та практичних заходів дав змогу виокремити ключові тенденції її реформування: гуманізацію, діджиталізацію, професіоналізацію та удосконалення менеджменту кримінально-виконавчої системи, інтенсифікацію її безпекового потенціалу.

Таким чином, ефективне реформування кримінально-виконавчої системи України можливе лише за умови комплексної реалізації зазначених напрямів з одночасним закріпленням їх у нормативно-правовій базі та впровадженням дієвих механізмів у практику. Це сприятиме побудові сучасної, гуманної та безпечної системи виконання покарань, здатної відповідати як внутрішнім викликам, так і міжнародним стандартам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні: виклики, завдання, рішення в умовах воєнного стану: монографія / [В. Ворожбіт-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасійчук, О. Осадько та ін.; наук. ред. В. Пивоваров]; Нац. акад. прав. наук України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. Харків: Право, 2024. 331 с.
2. Пивоваров В., Ворожбіт-Горбатюк В., Кернякевич-Танасійчук Ю., Осадько О, Романов М. «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводження із засудженими в Україні» – комплементарність процесу і результатів дослідження фундаментальної теми. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць. 2024. Випуск 48. С. 33–47.
3. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.08.2025).
4. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Окремі міркування з приводу концептуальних питань наступного Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність*: матеріали круглого столу (м. Івано-Франківськ, 8 лют. 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 18–21.
5. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Щодо визначення змісту поняття «система виконання покарань». *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 11-13 березня 2015 р.). Івано-Франківськ, 2015. С. 21–23.

6. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Діджиталізація кримінально-виконавчої системи України як стратегічний напрям її реформування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 339–341.
7. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Кримінально-виконавча політика та пенітенціарна політика: співвідношення понять. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції 16 жовтня 2015 р.* Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 124–125.
8. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Реалізація принципу гуманізму у кримінально-виконавчій діяльності. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць*. 2025. Випуск 49. С. 78–85.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання: Закон України від 21.11.2024 р. № 4093-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4093-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).
10. Про затвердження Порядку формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту: наказ Міністерства юстиції України від 26.06.2018 р. № 2023/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0762-18#Text> (дата звернення: 10.08.2025).
11. Діджитал-проекти у сфері юстиції – один з етапів цифрової трансформації України, – Сергій Орлов. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/didzhital-proekti-u-sferi-yusticiyi-odin-z-etapiv-cifrovoyi-transformaciyi-ukrayini-sergij-orlov> (дата звернення: 10.08.2025).
12. Відбулося установче засідання Робочої групи з реформування пенітенціарної системи. URL: <https://kvs.gov.ua/note/new/16240/> (дата звернення: 10.08.2025).
13. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Професійна підготовка персоналу органів та установ виконання покарань як основа успішного в'язничного менеджменту. *Сучасна пенітенціарна система. Виклики та рішення в умовах воєнного конфлікту: матеріали проф. наук. конф. (м. Чернігів, 29 травня 2025 р.)* / Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2025. С. 48–50.
14. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Забезпечення безпеки в установах виконання покарань в умовах воєнного стану в Україні. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави: матеріали XIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 31 травня 2024 р.)* / голов. ред. В.Ф. Пузирний; Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. С. 54–57.

УДК 343.97:343.522

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.10>

ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ПІДРОБЛЕННЮ ДОКУМЕНТІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ТА ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ

Левченко Ю.О.,

*кандидат юридичних наук, професор
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1124-9517*

Микитчик О.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: 0000-0002-4973-2670*

Левченко Ю.О., Микитчик О.В. Основні напрями удосконалення заходів запобігання підробленню документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців.

Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців визнається однією з найгостріших проблем української держави і, безсумнівно, належить до числа найбільш небезпечних злочинів, що характеризується підвищеною латентністю та небезпечними наслідками.

Запобігання злочинам за ст. 205-1 КК України є ключовим елементом: у боротьбі з тіньовою економікою, у забезпеченні чесності підприємницької діяльності, у збільшенні ефективності державного фінансового контролю.

В сучасних умовах (після 2022 року) це питання набуло ще більшої ваги, адже фіктивні компанії часто використовуються у схемах розкрадання гуманітарної допомоги, військового майна, державного фінансування, ухилення від податків, відмивання коштів, фінансування корупційних схем і навіть незаконних збройних формувань.

У статті визначенні основні напрями формування практичної бази для забезпечення ефективних організаційно-правових заходів запобігання підробленню документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців.

Зауважено, що проблемними питаннями, які потребують вирішення є: формальний підхід державних реєстраторів: немає перевірки достовірності інформації; низький рівень автоматизації перевірок: відсутність ефективних алгоритмів виявлення «номінальних осіб», недостатня співпраця між органами (суб'єктами запобіжної діяльності, відсутність оперативного обміну даними між Мін'юстом, Державною податковою службою (ДПС), Держфінмоніторингом, Бюром економічної безпеки (БЕБ), відсутність реальної відповідальності реєстраторів і нотаріусів.

Наголошено, що ефективна протидія злочину за ст. 205-1 КК України потребує не лише покарання, а системного вдосконалення запобіжних механізмів: технологічних (цифрові перевірки), правових (жорсткі санкції для організаторів), організаційних (взаємодія між суб'єктами запобігання).

Констатовано, що успішна реалізація цих напрямів дозволить зменшити кількість фіктивних підприємств, зміцнити економічну безпеку держави та підвищити довіру до державних реєстраційних процедур.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, кримінальне право, злочини, підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців, заходи запобігання, суб'єкти запобігання, працівники правоохоронних органів, суб'єкт запобіжної діяльності.

Levchenko Yu.O., Mykytchyk O.V. Main areas of improvement of measures to prevent forgery of documents submitted for state registration of legal entities and individual entrepreneurs.

Forgery of documents submitted for state registration of a legal entity and individual entrepreneurs is recognized as one of the most acute problems of the Ukrainian state and, undoubtedly, is among the most dangerous crimes, characterized by increased latency and dangerous consequences.

Prevention of crimes under Article 205-1 of the Criminal Code of Ukraine is a key element: in the fight against the shadow economy, in ensuring the integrity of business activities, and in increasing the efficiency of state financial control. In modern conditions (after 2022), this issue has become even more important, as shell companies are often used in schemes to embezzle humanitarian aid, military property, state funding, tax evasion, money laundering, financing corruption schemes, and even illegal armed groups.

The article identifies the main directions of forming a practical basis for ensuring effective organizational and legal measures to prevent the forgery of documents submitted for state registration of a legal entity and individual entrepreneurs.

It was noted that the problematic issues that need to be resolved are: the formal approach of state registrars: there is no verification of the reliability of information; low level of automation of checks: lack of effective algorithms for identifying «nominal persons», insufficient cooperation between authorities (subjects of preventive activities: lack of operational data exchange between the Ministry of Justice, the State Tax Service (STS), the State Financial Monitoring Service, the Bureau of Economic Security (BEB), lack of real responsibility of registrars and notaries.

It is emphasized that effective counteraction to the crime under Article 205-1 of the Criminal Code of Ukraine requires not only punishment, but also systematic improvement of preventive mechanisms: technological (digital checks), legal (strict sanctions for organizers), organizational (interaction between prevention subjects).

It was stated that the successful implementation of these areas will reduce the number of fictitious enterprises, strengthen the economic security of the state, and increase trust in state registration procedures.

Key words: criminal offenses, criminal law, crimes, forgery of documents submitted for state registration of a legal entity and individual entrepreneurs, preventive measures, subjects of prevention, law enforcement officers, subject of preventive activities.

Постановка проблеми. Аналіз динаміки підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців свідчить про хвилюподібні періоди зростання та зниження кількості зареєстрованих злочинів. Зокрема, за період з 2020 по травень 2025 року в Україні вчинено 1713 таких злочинів. Водночас, з усієї кількості кримінальних проваджень – 788 (справ), які надійшли до суду, лише 25–28% завершилися обвинувальними вироками з призначенням покарання [1] (1 із 4 справ за ст. 205-1 КК України закінчується вирокм або угодою, у більшості випадків – це угоди про визнання винуватості (~88%), штрафи зазвичай – 8 500 грн., що не є суворим стримуючим фактором.

Усе це пояснюється складністю виявлення, розкриття і розслідування цього злочину й відповідно неефективністю запобіжної діяльності, а тому постійна увага щодо удосконалення форм, засобів і методів запобігання і протидії цьому виду злочинів залишається досить актуальним завданням.

Актуальність запобігання злочину, передбаченого ст. 205-1 КК України є надзвичайно високою з кількох причин, що стосуються як економічної безпеки держави, так і стабільності правовідносин у підприємницькому середовищі.

Ця стаття встановлює кримінальну відповідальність за внесення завідомо неправдивих відомостей (наприклад, фіктивних осіб-засновників або керівників) до державного реєстру юридичних осіб та ФОПів. Часто такі дії вчиняються з метою: легалізації «брудних» коштів, прикриття шахрайських схем, ухилення від податків, використання «фірм-одноденки».

Тому запобігання даному злочину дасть можливість забезпечити економічну безпеку, оскільки фіктивні підприємства широко використовуються для податкових махінацій, відмивання коштів, заволодіння бюджетними коштами через підставні тендери. А також завдається шкода державному бюджету, особливо в умовах воєнного стану та потреб армії.

Окрім цього, запобіжна діяльність покращить антикорупційну політику, так як через підставних осіб створюються компанії для маскування незаконної діяльності чиновників, посадовців, депутатів. Це ускладнює викриття конфлікту інтересів та розслідування корупційних злочинів.

А також, знівелює порушення принципів добросовісної конкуренції, оскільки компанії, зареєстровані на підставних осіб, створюють штучну конкуренцію у публічних закупівлях, виводять з ринку чесних підприємців.

Стан опрацювання проблематики. Окремі правові та кримінологічні засади запобігання фіктивному підприємництву досліджувались Ю.В. Опалінським, Н.М. Дятленко, В.І. Марковим, В.В. Білоусом, О.О. Квасницькою, О.М. Зубатенко, М.І. Черленяком, Л.М. Дудником, В.М. Вазинським, А.С. Мікішем, М.О. Нестеренком та іншими. У сучасній юридичній науці проблеми фіктивного підприємництва розглядались в основному в кримінально-правовому аспекті, тобто з позицій кримінально-правового регулювання та визначення заходів запобігання правопорушень у господарській сфері.

Разом з тим, всім відома колишня найпоширеніша в колах економічних злочинів стаття Кримінального Кодексу України «Фіктивне підприємництво» (ст. 205 КК України) декриміналізована законодавцями у вересні 2019 року.

На заміну «фіктивності» підприємства одразу ж пришла стаття 205-1 Кримінального Кодексу України «Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців».

Отже, дослідження згаданих цих та інших вчених обмежувались попередніми періодами розвитку законодавства та правозастосовної практики, а питання формування теоретичної та практичної бази для забезпечення ефективного запобігання підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців залишилося поза їх увагою, а тому й потребує окремого вивчення.

Мета та завдання дослідження – запропонувати систему ефективних заходів запобігання підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців; розробити основні напрями удосконалення організаційно-правового забезпечення запобігання даному злочину.

Виклад основного матеріалу. З метою підвищення ефективності заходів запобігання підробленню документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців необхідно, в першу чергу, забезпечити налагоджену систему взаємодії та координації заходів і дій суб'єктів запобігання.

Суб'єктом діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявам можуть бути визнані орган, організація, окрема особа, які у цій діяльності виконують хоча б одну з таких функцій щодо заходів запобігання: організація, координація, здійснення або безпосередня причетність до здійснення [2, с. 346].

Суб'єкти запобігання злочинності за функціональною ознакою, насамперед реального впливу виконуваних ними функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів злочинності та злочинних проявів, можуть бути поділені на декілька груп, зокрема: а) органи та організації, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування); б) органи та організації, стосовно яких запобігання злочинності та злочинних проявів віднесено або має бути віднесено до основних завдань і функцій (МВС, СБУ, прокуратура, суд, спеціалізовані громадські організації); в) органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання злочинності та злочинним проявам, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів (заклади освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрація підприємств, установ, організацій тощо [3, с. 184-185].

У сучасних умовах проблема запобігання економічній злочинності потребує комплексного вирішення, залучення всіх суб'єктів запобігання, які забезпечують економічний правопорядок і захист інтересів суспільства та держави у цій сфері. А також, необхідно враховувати, що спеці-

алізованими суб'єктами запобігання є правоохоронні органи, які мають спільні цілі та завдання у протидії економічній злочинності, функціонують незалежно один від одного, використовуючи специфічні форми та методи в межах встановленої відповідним законодавством компетенції.

Водночас, всі суб'єкти запобігання економічній злочинності є самостійними, незалежними і не підлеглими один одному органами. Однак лише через узгоджену систему дій представляється можливим забезпечити ефективну протидію економічним злочинам, у тому числі й запобігання підробленню документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців.

Кожен з суб'єктів, не в змозі лише своїми засобами вирішити це завдання, якою б налагодженою не була б його діяльність. У запобіжній діяльності суб'єкти запобігання лише доповнюють один одного, тому існує потреба в узгодженості й координації їх дій. Завдяки взаємодії та координації формується великий сегмент боротьби з будь-яким кримінальним правопорушенням, забезпечується постановка цілей, завдань та їх виконання, не допускається паралелізм і дублювання в роботі правоохоронних органів, забезпечується раціональний розподіл сил та використовуються більш широке коло правових засобів і методів роботи.

Отже, запобігання злочину, передбаченого ст. 205-1 Кримінального кодексу України потребує злагодженої міжвідомчої взаємодії, оскільки охоплює: реєстраційні процедури (Мін'юст, нотаріуси), фінансовий контроль (ДПС, НБУ, Держфінмоніторинг), слідчі дії (Нацполіція, СБУ, БЕБ, прокуратура).

Відповідно, можливо виокремити наступні формами такої взаємодії.

Інформаційна взаємодія: обмін даними між Мін'юстом, ДПС, НБУ та Держфінмоніторингом через автоматизовані системи (наприклад, ЄДР, Реєстр платників ПДВ, СЕА ПДВ, платформа «Фінмоніторинг»).

Спільні перевірки: проведення рейдових перевірок підприємств, зареєстрованих на підозрілих осіб (наприклад, осіб без доходу, з судимістю, без фіксованого місця проживання).

Спільні слідчі групи: у складних (резонансних) справах створюються міжвідомчі слідчо-оперативні групи (Нацполіція, БЕБ, СБУ, прокуратура).

Угоди про співпрацю: наприклад, меморандуми між Мін'юстом, Нотаріальною палатою та правоохоронцями про виявлення фальшивих документів при реєстрації.

Проблеми, що супроводжують виявлення фіктивних підприємств при державній реєстрації, зумовлені такими обставинами: 1) формалізм у перевірках: часто реєстратори не перевіряють достовірність інформації (відповідно до ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» [4]). Порядок проведення державної реєстрації охоплює: перевірку комплектності документів, які подаються державному реєстратору, та повноти відомостей, що вказані в реєстраційній картці, а також перевірку документів, які подаються державному реєстратору, на відсутність підстав для відмови у проведенні державної реєстрації. При цьому державному реєстратору забороняється вимагати додаткові документи, якщо вони не передбачені законом; 2) низька якість обміну інформацією між органами – відсутність автоматичних АРІ або затримки в обробці запитів; 3) правопорушниками застосовуються різноманітні прийоми маскування, приховування дійсних намірів (використання загублених або недійсних паспортів, паспортів померлих осіб або осіб, які виїхали на постійне місце проживання за межі України); розбалансованість повноважень: правоохоронці не завжди отримують вчасно доступ до баз даних; [3, с. 194]. 4) корупційні ризики серед реєстраторів, нотаріусів, податківців; 5) низький рівень відповідальності – у багатьох випадках особи-номінали (наприклад, безхатченки) навіть не усвідомлюють, що зареєстровані як «директори» фіктивних компаній.

На нашу думку, для покращення взаємодії слід вжити наступні заходи:

Удосконалити інтеграцію державних реєстрів (ЄДР, платників ПДВ, податкових боржників) у реальному часі.

Посилити цифрову ідентифікацію особи при подачі документів (BankID, Дія, біометричні перевірки).

Розширити повноваження Держфінмоніторингу у доступі до даних юросіб на стадії реєстрації.

Підвищити відповідальність нотаріусів і реєстраторів за внесення фіктивних даних.

Запровадити обов'язкове навчання для реєстраторів з питань фінансового моніторингу та кібербезпеки.

Цифровізація та автоматизація перевірок. Запровадити систему ризик-орієнтованого моніторингу (RBA) для виявлення підозрілих заявок на реєстрацію; автоматичний обмін між базами: ЄДР ↔ ДПС ↔ Мінсоцполітики ↔ МВС ↔ НБУ.

Розробити єдину базу «ризикових осіб» (осіб, що фігурують у фіктивних схемах, судимі, без постійного місця проживання тощо).

Посилення контролю за реєстраторами та нотаріусами: Упровадити обов'язкову фото– та відеофіксацію подання документів; встановити персональну відповідальність реєстратора у разі виявлення фальсифікацій; запровадити перевірку джерела фінансування при реєстрації компанії з великим статутним капіталом.

Розширення повноважень фінансового моніторингу. Держфінмоніторинг має: отримати доступ до ЄДР у реальному часі; мати право блокувати підозрілі реєстрації на період перевірки.

Освітня та профілактична діяльність: проведення тренінгів для реєстраторів та нотаріусів про виявлення підставних осіб; інформаційні кампанії для громадян: пояснення, чому не можна ставати «номінальним директором» або «засновником за гроші»;

11. Вдосконалення законодавства: встановити кримінальну відповідальність не лише для «реєстранта», але й для фактичного організатора фіктивної реєстрації; доповнити ст. 205-1 на випадки внесення неправдивої інформації до інших державних реєстрів (наприклад, реєстру бенефіціарів, платників ПДВ).

Варто зазначити, що ще одним з напрямів підвищення ефективності запобігання злочину, передбаченого ст. 205-1 КК України є усунення недоліків нормативно-правового регулювання, адже відповідно до чинного законодавства, протидія підробленню документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців не є пріоритетною метою реєстраційної діяльності. Інформування інших державних органів державним реєстратором здійснюється вже після реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності. Відтак, навіть у випадку викриття суб'єкта з ознаками підробки, який здійснює спробу легалізувати своє створення, реакція держави на цю протиправну дію буде завідомо запізнілою.

Саме тому одним із заходів інформаційного характеру, спрямованих на удосконалення запобіжної діяльності на стадії реєстрації фіктивних підприємств для перевірки реальності заявлених в установчих документах суб'єктів підприємницької діяльності відомостей варто визначити здійснення інформаційного обміну між державним реєстратором та правоохоронними органами в режимі «on-line», а саме безперешкодного та оперативного доступу з використанням різних засобів комунікації і зв'язку до баз даних паспортних служб. Крім того, до інформації, що може бути використана у процесі перевірки, також можуть бути віднесені дані інформаційно-пошукових систем МВС, а саме щодо осіб, які притягнуті до кримінальної, адміністративної відповідальності; наявності непогашеної судимості, про відбування особами та знаходження їх у місцях позбавлення волі; дані щодо осіб, які знаходяться в розшуку та переховуються від слідства; дані щодо порушених кримінальних справ (зареєстрованих кримінальних проваджень) стосовно конкретних осіб; відомості щодо осіб, які зникли безвісти [3, с. 196].

Висновки. Отже, підсумовуючи вищенаведене, варто зауважити, що підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців є одним із основних інструментів тіньової економіки, відмивання коштів та ухилення від податків. Запобігання цьому злочину має важливе значення для економічної безпеки держави.

Основними причинами поширеності цього злочину є: формалізм у роботі державних реєстраторів і нотаріусів, відсутність автоматизованої перевірки достовірності даних, низький рівень контролю за бенефіціарами та засновниками юросіб.

Сучасна система запобігання є недостатньо ефективною, оскільки: не передбачає оперативно-го обміну інформацією між ключовими суб'єктами (Мін'юст, ДПС, Держфінмоніторинг, БЕБ), не накладає реальної відповідальності на осіб, які організовують фіктивні реєстрації.

Взаємодія між суб'єктами запобігання має бути налагоджена на основі: електронного документообігу, спільного доступу до державних реєстрів, аналітики ризиків при реєстрації нових компаній.

Для удосконалення заходів запобігання підробленню документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців необхідно: посилити персональну відповідальність нотаріусів та реєстраторів; проводити інформаційні кампанії для населення щодо ризиків участі у фіктивних схемах; надати Держфінмоніторингу та БЕБ більше

повноважень щодо аналізу підозрілих реєстрацій. Запобігання ст. 205-1 КК України має стати частиною комплексної державної політики з боротьби з тіньовою економікою, кіберзлочинністю та шахрайством у бізнес-середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.
2. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: [у 3 кн.] К.: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 2007. 424 с.
3. Мікіш А.С. Запобігання фіктивному підприємництву в Україні. Дисертація на здобуття ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 081 Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2016. 300 с.
4. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. Ст. 263. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/755-15/page>.

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.11>

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАКТИЦІ КСУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

**Лисак А.А.,
аспірантка**

*кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0005-7834-8001*

Лисак А.А. Принцип верховенства права у практиці КСУ: кримінально-правовий аспект.

Стаття присвячена аналізу практики Конституційного Суду України (далі – КСУ) щодо тлумачення принципу верховенства права в кримінально-правовому аспекті. Актуальність теми зазначеного дослідження зумовлена недостатнім рівнем уваги з боку вітчизняної правової науки до змісту та особливостей тлумачення вказаного принципу КСУ в контексті кримінального права. В даній статті проаналізовано низку рішень КСУ, в яких вказаний принцип використовується в якості аргументу в процесі оцінки конституційності кримінально-правових норм. Метою цієї статті є встановлення, чи має КСУ усталений або принаймі домінуючий підхід до тлумачення принципу верховенства права у кримінальному праві, чи є КСУ послідовним в своїх висновках, а також в разі виявлення в процесі дослідження проблем, формування пропозицій щодо вирішення останніх. В процесі свого дослідження автором було з'ясовано, що КСУ не дотримується єдиного підходу під час тлумачення принципу верховенства права: судом використовуються інтегральний, поелементний і комплексний способи тлумачення без достатнього логіко-правового обґрунтування вибору останніх. Також виявлено термінологічну нестабільність, а також відсутність глибокої аргументації судом своїх висновків під час тлумачення досліджуваного принципу, що негативно впливає на цінність рішень КСУ як джерел права. Автор підкреслює, що наведене частково зумовлено відсутністю належної та глибокої рефлексії вітчизняних науковців щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті. Враховуючи викладене, автор наголошує на необхідності формування вченими уніфікованого підходу до тлумачення принципу верховенства права в кримінальному праві, а тому з цією метою пропонує науковій спільноті активніше долучатися до дослідження вказаного принципу в кримінально-правовому аспекті.

Стаття залишає місце для подальших наукових досліджень, які мають перспективи у вказаній тематиці, зокрема стосовно застосування національними судами проаналізованої практики КСУ з тлумаченням принципу верховенства права в кримінальному праві.

Ключові слова: «принцип верховенства права», «принципи кримінального права», «рішення КСУ», «право», «закон».

Lysak A.A. The principle of the rule of law in the practice of the Constitutional Court of Ukraine: the criminal law aspect.

The article is devoted to the analysis of the practice of the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter – CCU) regarding the interpretation of the principle of the rule of law in the context of criminal law. The relevance of this research stems from the insufficient attention paid by domestic legal scholarship to the content and specific features of how the CCU interprets this principle in criminal law matters. The article analyzes a number of CCU decisions in which the principle of the rule of law was invoked as an argument in assessing the constitutionality of criminal law provisions. The aim of the article is to determine whether the CCU follows a consistent or at least dominant approach to the interpretation of the rule of law principle in criminal law, whether the Court is consistent in its reasoning, and—should any issues be identified—to propose recommendations for addressing them. The study reveals that the CCU does not adhere to a unified approach when interpreting the principle of the rule of law,

instead employing integral, element-based, and complex methods of interpretation without sufficient legal and logical justification for their selection. Furthermore, the analysis identifies terminological instability and a lack of in-depth reasoning in the Court's conclusions concerning the examined principle, which negatively affects the value of its decisions as sources of law. The author emphasizes that these shortcomings are partly due to the lack of thorough academic reflection on the interpretation of the rule of law in the criminal law dimension. Therefore, the article underlines the need to develop a unified approach to interpreting the rule of law in criminal law and calls on the academic community to engage more actively in this field of research. The article leaves room for further scholarly research, which holds promise in the outlined area, particularly regarding the application by national courts of the analyzed practice of the Constitutional Court of Ukraine in interpreting the principle of the rule of law in criminal law.

Key words: «rule of law principle», «principles of criminal law», «decisions of the CCU», «law», «legislation».

Постановка проблеми. Значна частина рішень Конституційного Суду України (далі по тексті – КСУ) тією чи іншою мірою стосується принципу верховенства права, зокрема, в контексті оцінки відповідності Конституції України окремих кримінально-правових норм. Обґрунтованим видається тлумачення КСУ принципу верховенства права в кримінально-правовому аспекті за наявності належним чином розробленої конструкції дії цього принципу у кримінальному праві. Разом з тим рішення КСУ, навпаки, демонструють відсутність останньої, що зумовлює необхідність у системному аналізі практики КСУ, яка оперує принципом верховенства права в кримінальному контексті.

Метою статті є спроба здійснити аналіз рішень КСУ, в яких судді, розглядаючи питання конституційності тих чи інших норм кримінального права, в якості мотивування своїх доводів посилались на принцип верховенства права. Зазначений аналіз спрямований на, по-перше, встановлення, чи має КСУ домінуючий підхід щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті, по-друге, виявлення, чи є КСУ послідовним у тлумаченні цього принципу, і, по-третє, в разі наявності проблем розроблення рекомендацій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Серед вітчизняних вчених значну увагу тлумаченню принципу верховенства права у практиці КСУ приділяють М.Р. Андриц [1], Т.Є. Дунаєва [2], Д.О. Іщенко, [3], О.В. Калінніков [4], А.В. Левенець [5], В.І. Темченка [6] та інші, проте аспекти тлумачення цього принципу в контексті кримінального права є недостатньо дослідженими, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших рішень КСУ, де останній тлумачить принцип верховенства права в кримінально-правовому аспекті, є рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.04.2004 р. № 15-рп/2004. У вказаному рішенні КСУ дав такі характеристики принципу верховенства права:

- 1) верховенство права – це панування права у суспільстві;
- 2) верховенство права має бути втіленим державою в свою правотворчу та правозастосовну діяльність;
- 3) законодавство є лише одним з проявів верховенства права поруч з нормами моралі, звичаями, традиціями тощо;
- 4) право не можна прирівнювати виключно до закону, який може бути несправедливим;
- 5) справедливість є одним з основоположних принципів верховенства права і проявляється в аспекті відповідності покарання скоєному злочину, яке повинно бути домірним останньому, тобто бути адекватним і відповідати тяжкості та обставинам злочину, а також особі винного [7].

Вказане рішення є знаковим, оскільки КСУ вперше спробував детально розтлумачити принцип верховенства права в кримінально-правовому аспекті. В свою чергу, фраза про те, що верховенство права – це панування права у суспільстві, є навіть станом на сьогодні однією з найбільш цитованих та широко вживаних у вітчизняній правничій спільноті, на думку автора.

З вищенаведених тез КСУ вбачається, що по-перше, в умовах домінування класичної позитивістської школи кримінального права тлумачення принципу верховенства в кримінально-правовому аспекті здійснювалось не в такій школи, оскільки КСУ дав чітке розуміння неможливості отождолення права та закону, що було або необачним, або дуже радикальним кроком суду в той час.

По-друге, КСУ спробував розтлумачити принцип верховенства права, застосовуючи інтегральний підхід, тобто через визначення понять «верховенство» та «право», однак одночасно КСУ звернувся й до поелементного способу тлумачення, зауваживши про справедливість як один з принципів верховенства права. Тобто в цілому КСУ застосував комплексний підхід до тлумачення принципу верховенства права. По-третє, КСУ виокремив справедливість як один з головних елементів принципу верховенства права, не надаючи великого значення законності, що знову таки не вкладається в концепцію класичної позитивістської школи кримінального права.

Тривалий проміжок часу наведений підхід КСУ щодо тлумачення принципу верховенства права в контексті кримінального права був незмінним. Вказаний стан речей почав змінюватись з ухваленням КСУ рішення у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 КК України від 26.02.2019 р. у справі № 1-р/2019, в якому КСУ наголосив про таке:

- 1) юридична визначеність є одним з важливих елементів принципу верховенства права;
- 2) юридична визначеність займає особливе та вирішальне місце відносно кримінально-правових норм, оскільки притягнення особи до кримінальної відповідальності завжди пов'язане з істотним обмеженням прав і свобод людини;
- 3) юридична визначеність означає якість закону – його доступність, ясність, недвозначність норм, чіткі формулювання та передбачуваність в застосуванні [8].

На перший погляд подібним за тлумаченням принципу верховенства права є рішення КСУ у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 375 КК України від 11.06.2020 р. № 7-р/2020, в якому КСУ підкреслив, що:

- 1) дотримання принципу юридичної визначеності є вимогою верховенства права;
- 2) кримінальний закон повинен відповідати вимогам юридичної визначеності, ясності, недвозначності та передбачності, що є гарантією здійснення суддею правосуддя відповідно до принципу верховенства права [9].

Як бачимо, в цих рішеннях КСУ підтримав поелементний підхід тлумачення принципу верховенства права, зосередившись на правовій визначеності як його складовій. Крім цього, в обох рішеннях не вбачається виходу КСУ за межі позитивістської школи права.

Водночас, в рішенні від 11.06.2020 р. № 7-р/2020 спостерігається певна непослідовність порівняно з рішенням від 26.02.2019 р. у справі № 1-р/2019. Якщо в першому у часі рішенні юридична визначеність визначалась через ясність норм закону, їх недвозначність та передбачуваність в застосуванні, то вже в другому рішенні вказані елементи розглядаються як рівнозначні, однак КСУ взагалі не вказує відмінності між ними. Вбачається два можливих пояснення: або КСУ заклав у вказаному якусь глибоку ідею, яка залишилась за межами тексту рішення, або це звичайна тавтологія, що є більш вірогідно.

В рішенні у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», КК України від 27.10.2020 р. № 13-р/2020 КСУ дійшов таких висновків:

- конституційна система поділу влади заснована, зокрема, на ідеях верховенства права;
- незалежність судової влади, яка забезпечує незалежність кожного судді, є вагомою частиною принципу верховенства права;
- розподіл повноважень між гілками державної влади є інтегральною рисою верховенства права;
- дотримання принципу верховенства права накладає правові обмеження на виконавчу гілку влади, оскільки вона не може функціонувати поза Конституцією України та поза місцем, визначеним для неї поділом державної влади;
- юридична визначеність, передбачуваність закону, справедливість та пропорційність є елементами принципу верховенства права;
- недотримання законодавцем критеріїв криміналізації діяння порушує принцип верховенства права [10].

Слід зауважити, що вищенаведені висновки не знайшли належної підтримки у вітчизняній науці. Характеризуючи дане рішення, науковці називають його скандальним, вкрай поганим, необґрунтованим та декларативним та дискусійним [11, с. 71; 12, с. 103; 13, с. 332].

Вказане тлумачення принципу верховенства права дійсно викликає багато питань. По-перше, КСУ знову розглядає юридичну визначеність та передбачуваність закону як окремі елементи принципу верховенства права без роз'яснення їх змісту та відмінностей між ними.

По-друге, висновок про порушення засади справедливості як складової верховенства права при криміналізації законодавцем діяння, передбаченого ст. 366-1 КК України, є взагалі необґрунтованим. В якості мотивації КСУ послався на свою попередню позицію, викладену в рішенні від 02.04.2004 р. № 15-рп/2004, про справедливість в контексті домірності покарання скоєному злочину, проте вказаний висновок не є релевантним при оцінці доцільності криміналізації певного діяння. Будь-яких інших доводів КСУ не навів.

По-третє, так само відсутні будь-які аргументи щодо порушень пропорційності як елементу верховенства права під час внесення законодавцем в КК України ст. 366-1. КСУ процитував свій висновок, викладений в рішенні у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016. На цьому КСУ вичерпав свої доводи щодо порушення пропорційності у вказаній справі.

Загалом оцінюючи тлумачення верховенства права у вказаному рішенні, вбачається, що КСУ знову застосував комплексний підхід: з одного боку даний принцип тлумачиться через його окремі складові («зазначене не узгоджується з [...] принципом верховенства права [...], зокрема такими його елементами, як юридична визначеність та передбачуваність закону»; «законодавець не дотримав принципів справедливості та пропорційності як елементів принципу верховенства права»), але з іншого боку КСУ також веде мову про порушення принципу верховенства права загалом, без конкретизації його елементів («...наведене порушує конституційний принцип верховенства права») [10]. Проте дане тлумачення не підкріплене жодними доводами, всі аргументи звелись виключно до цитування попередніх позицій КСУ, нерелевантних до обставин цієї справи.

В рішенні у справі за конституційною скаргою Кротюка О.В. щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 4 ч. 1 ст. 284 КПК України (справа щодо презумпції невинуватості) від 08.06.2022 р. № 3-р(П)/2022 КСУ також не оминув увагою принцип верховенства права, надавши йому таке тлумачення:

1) в рамках кримінального провадження принцип верховенства права є базовим та виступає однією з найважливіших конституційних гарантій захисту особи від необґрунтованого кримінального переслідування;

2) з принципом верховенства права пов'язана низка інших принципів, зокрема, презумпція невинуватості, незворотність дії в часі (заборона ретроактивності) кримінального закону, принцип *nullum crimen, nulla poena sine lege* («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»), а також права викласти свою позицію та права на справедливий судовий розгляд;

3) відповідно до принципу верховенства права кожна особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, має право викласти власну позицію щодо власної невинуватості [14].

Вказані висновки вбачаються дещо суперечливими. По-перше, висновок про базовість вказаного принципу у кримінальному провадженні не знайшов жодного обґрунтування з боку КСУ, хоча одразу виникає логічне запитання, чому законність не є базовим принципом. По-друге, теза КСУ про пов'язаність з принципом верховенства права інших принципів не роз'яснена: незрозуміло, чи інші перелічені ним принципи є складовими елементами принципу верховенства права, чи самостійними принципами. Більше того, з наведених висновків неможливо сказати, який підхід до тлумачення принципу верховенства права застосував КСУ в цьому випадку – інтегральний чи поелементний.

Таким чином, у вказаному рішенні відсутнє повноцінне тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті, натомість КСУ навів окремі положення щодо цього принципу без належної аргументації останніх.

В рішенні у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 КК України (щодо спеціальної конфіскації) від 30.06.2022 р. № 1-р/2022 КСУ зазначив таке:

1) одним з складових принципу верховенства права є принцип пропорційності (домірності);

2) принцип пропорційності в кримінальному праві полягає в тому, що абсолютно всі види покарань та заходів кримінально-правового характеру повинні бути домірними, що зобов'язує суд в кожній справі домірно застосовувати види покарання та (або) інші заходи кримінально-правового характеру, враховуючи ступінь тяжкості скоєного кримінального правопорушення та інші обставини [15].

У вказаному рішенні спостерігається застосування КСУ поелементного способу тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті з акцентом на пропорційності (домірності) як одній з його складових.

Як бачимо, при вирішенні питань щодо відповідності окремих положень кримінального законодавства Конституції України КСУ доволі часто звертається до принципів кримінального права, зокрема, принципу верховенства права та надає його тлумачення в кримінально-правовому вимірі. Разом з тим, на превеликий жаль, вказане тлумачення містить ряд недоліків, а саме:

1). *Відсутність домінуючого підходу*. КСУ не має чіткої, однозначної та сталої позиції щодо трактування принципу верховенства права у кримінальному праві. Зокрема, в різних рішеннях КСУ ми можемо знайти і інтегральний, і поелементний, і комплексний способи тлумачення принципу верховенства права. Відсутність уніфікованої або принаймі домінуючої позиції КСУ значно ускладнює діяльність правників.

2). *Розмитість термінів*. Надаючи тлумачення принципу верховенства права в кримінально-правовому вимірі, КСУ використовує розмиті терміни. Зокрема, поелементний підхід, хоча й часто застосовується КСУ, постійно страждає від термінологічної нестабільності. Ідентичні елементи принципу верховенства права трактуються під різними назвами, або ж окремі елементи визначаються через інші, що спричиняє плутанину.

3). *Декларативність та недостатність або повна відсутність аргументації*. Чимало висновків КСУ щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінальному праві позбавлені належної аргументації та є декларативними. Наведене знижує довіру до рішень КСУ і популяризує практику використання принципу верховенства права як суто риторичної конструкції.

Вищезазначені проблеми частково зумовлені нестачею глибокої рефлексії вчених щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті, а тому академічна спільнота повинна активніше досліджувати принцип верховенства права у кримінальному праві та обрати свій варіант його тлумачення. Також, безумовно, проблемні аспекти тлумачення цього принципу кримінального права мають бути предметом обговорення між науковцями, суддями та практикуючими юристами на різноманітних заходах, форумах та конференціях, що сприятиме виробленню консенсусу у його трактуванні в кримінальному праві.

Висновки. Аналіз рішень КСУ продемонстрував відсутність в останнього усталеної або принаймі домінуючої позиції тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті. Суд постійно застосовує різні підходи – інтегральний, поелементний і комплексний, однак жоден з них не отримав системного розвитку чи належного теоретико-методологічного обґрунтування. Крім того, встановлено, що практика КСУ страждає на термінологічну нестабільність та недостатню аргументованість висновків суду. Такі недоліки негативно впливають на авторитет практики КСУ як джерела права.

Причини виявлених проблем частково криються у відсутності належної наукової рефлексії щодо трактування принципу верховенства у кримінальному праві. У зв'язку з цим, наукова доктрина повинна розробити та запропонувати власний методологічно вивірений підхід до тлумачення вказаного принципу.

Крім того, враховуючи остаточність та обов'язковість висновків КСУ, подальших наукових досліджень вимагає національна судова практика в контексті застосування суддями практики КСУ щодо тлумачення принципу верховенства права в кримінальному праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андриц М.Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України : дис. ... д-ра філософії [спец. 081 – Право] / Хмельницький університет управління та права ім. Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 221 с.
2. Дунаєва Т.Є. Роль рішень Конституційного Суду України у забезпеченні пропорційності та верховенства права у судовій практиці. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Харків, 2021. Вип. 32. С. 35–40.
3. Іщенко Д.О. Концепції принципу верховенства права, визначені: Конституційним Судом України, Європейським Судом з прав людини та Венеційською Комісією. *Чинники розвитку юридичних наук у ХХІ столітті* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 6-7 листопада 2020 р.

4. Калінніков О.В. Розвиток розуміння верховенства права у світлі рішень Конституційного Суду України. *Science and society: modern trends in a changing world : the 6th International scientific and practical conference*, Vienna, May 13–15, 2024. Р. 493–498.
5. Левенець А.В. Еволюція принципу верховенства права у практиці Конституційного Суду України: матеріали 77-ї наук. конф. професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, 23-25 листопада 2022 р. С. 65–68.
6. Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 15–20.
7. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15–рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Конституційний Суд України. URL: <https://bit.ly/2ZyNjlj>.
8. Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 р. № 1–п/2019 у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України. Конституційний Суд України. URL: <https://bit.ly/3irsuj8>.
9. Рішення Конституційного Суду України від 11.06.2020 р. № 7-р/2020 у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України. URL: <https://surli.cc/lovtww>.
10. Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 р. № 3-р/2020 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про запобігання корупції“, Кримінального кодексу України. URL: <https://surli.li/rxexgg>.
11. Ярошенко М.В. Кримінальна відповідальність за корупційні діяння. *Актуальні питання розвитку сучасної науки та освіти (частина IV)*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 16-17 січня 2021 р. С. 70–72.
12. Задоя К.П. Проблеми обґрунтованості рішення конституційного суду України щодо визнання неконституційною статті 366-1 Кримінального кодексу України. *Знання європейського права*. 2022. № 1. С. 99–104.
13. Резнік О.М., Бондаренко О.С. Визнання норми про декларування недостовірної інформації неконституційною як прояв дискредитації антикорупційної реформи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 330–333.
14. Рішення Конституційного Суду України від 08.06.2022 р. № 3-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості). URL: <https://surli.li/uusirv>.
15. Рішення Конституційного Суду України від 30.06.2022 р. № 1-р/2022 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації). URL: <https://surli.cc/qkhdti>.

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ «КОМАНДНОЇ» ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У НАЦІОНАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Марін О.,
завідувач науково-дослідної лабораторії
Львівського державного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-3463-8523
e-mail: okmarin@ukr.net

Марін О. Проблеми впровадження «командної» відповідальності у національне кримінальне право України.

Стаття присвячена матеріально-правовим проблемам, які виникли після імплементації до Кримінального кодексу України специфічної, характерної для міжнародного кримінального права конструкції «командна відповідальність». У цій статті розглянуті такі, як видається, взаємопов'язані питання: 1) місце командної відповідальності у системі понять та категорій звичного нам кримінального права; 2) проблеми номінології, або як правильно називати це явище і який термін впроваджувати у науковий обіг, позначаючи його; 3) поява у кримінально-правовій матерії нового елемента безумовно породжує нові системні зв'язки із вже існуючими елементами системи кримінального права та справляє свій вплив на наявні зв'язки між іншими елементами. Цей аспект поки що залишається поза увагою науковців та практиків, хоча саме він має визначний вплив на успішність впровадження «командної» відповідальності у національне кримінальне право.

Запропоновано три варіанти розв'язання відповідних проблем: 1) простий: збереження ст. 31-1. Тоді необхідно визначити спеціальні правила призначення покарання для таких випадків. Для цього назву розділу VI Загальної частини КК України варто змінити на «Участь декількох осіб у кримінальному правопорушенні», а ст. 68 КК України варто доповнити ч. 6 приблизно такого змісту: «При призначенні покарання військовим командирам або іншим начальникам у випадках, передбачених ст. 31-1 цього Кодексу, суд, керуючись положеннями статей 65-67 цього Кодексу, враховує характер та ступінь їх вини у вчиненні підлеглими особами кримінального правопорушення». Назву ст. 68 також необхідно буде привести у відповідність до змісту; 2) складний: оскільки це явище максимально наближене до причетності, а причетність передбачає наявність самостійної статті у Особливій частині КК України як нормативної підстави кримінальної відповідальності, то варто потурбуватись про її якнайшвидше прийняття. При цьому варто врахувати, що командна відповідальність не є окремим воєнним злочином, і не входить до інших різновидів міжнародних злочинів, а повинна бути передбачена у складі, який є поза традиційною класифікацією міжнародних злочинів; 3) правильний: будучи послідовним та переконаним у тому, що найрелевантнішим буде прийняття самостійного, окремого від КК України закону про відповідальність за міжнародні злочини.

Ключові слова: командна відповідальність; воєнні злочини; міжнародне кримінальне право; національне кримінальне право; кримінальне правопорушення; кримінальна відповідальність; відповідальність командира; співучасть; причетність.

Marin O. Problems of introducing “command” responsibility into the national criminal law of Ukraine.

The article is devoted to substantive legal issues that arose after the implementation of the concept of “command responsibility,” specific to international criminal law, into the Criminal Code of Ukraine. This article examines the following seemingly interrelated issues: 1) the place of command responsibility in the system of concepts and categories of criminal law familiar to us; 2) problems of nomenclature, or how to correctly name this phenomenon and what term to introduce into scientific circulation to

designate it 3) the emergence of a new element in criminal law undoubtedly creates new systemic links with existing elements of the criminal law system and influences existing links between other elements. This aspect has so far been overlooked by scholars and practitioners, although it has a significant impact on the successful implementation of “team” responsibility in national criminal law.

Three options for solving the relevant problems are proposed: 1) simple: preservation of Article 31-1. In this case, it is necessary to define special rules for imposing punishment in such cases. To this end, the title of Section VI of the General Part of the Criminal Code of Ukraine should be changed to “Participation of several persons in a criminal offense,” and Article 68 of the Criminal Code of Ukraine should be supplemented with Part 6 with the following wording: «When imposing punishment on military commanders or other superiors in the cases provided for in Article 31-1 of this Code, the court, guided by the provisions of Articles 65-67 of this Code, shall take into account the nature and degree of their guilt in the commission of a criminal offense by subordinates.» The title of Article 68 will also need to be brought into line with its content; 2) complex: since this phenomenon is as close as possible to complicity, and complicity requires the existence of a separate article in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine as a normative basis for criminal liability, it is worth ensuring that it is adopted as soon as possible. At the same time, it should be taken into account that command responsibility is not a separate war crime and is not included in other types of international crimes, but should be provided for in a composition that is outside the traditional classification of international crimes; 3) Correct: being consistent and convinced that the most relevant thing would be to adopt a separate law on responsibility for international crimes, independent of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: command responsibility; war crimes; international criminal law; national criminal law; criminal offense; criminal liability; commander’s responsibility; complicity; involvement.

Постановка проблеми. Із ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду виникло питання релевантної імплементації його положень у кримінальне законодавство України. Особливістю ситуації, яка виникла із цим питанням в Україні, стало те, що процес імплементації відбувався під час збройного конфлікту міжнародного характеру – мовою міжнародного гуманітарного права, а українською – під час агресивної війни російської федерації проти України. Іншими словами – наявності у реальності того контекстуального елемента, який відкриває правові підстави для застосування міжнародного гуманітарного як регулятивного та міжнародного кримінального як охоронного права. Таким чином, внаслідок прийняття імплементаційного Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв’язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» 9 жовтня 2024 року у КК України було внесено зміни, які або змінили наявну раніше правову регламентацію відповідних відносин, або регламентували її вперше. Серед внесених змін, кожна з яких заслуговує на самостійне дослідження, у цій роботі ми виокремимо та проаналізуємо результати імплементації такого інституту міжнародного кримінального права, як «командна» відповідальність.

Стан дослідження проблеми. Незважаючи на те, що ст. 31-1 КК України з’явилася у тексті закону відносно нещодавно, доктрина кримінального права України відгукнулася на новинку достатньо великою кількістю публікації. Звісно, всі вони різні за якістю та глибиною проведеного дослідження, однак тією чи іншою мірою створюють певні теоретичні підвалини для наступного дослідження кримінально-правового відображення міжнародно-правового інституту «командної» відповідальності. Більше того, певні положення щодо цього правового явища увійшли і у сучасні підручники з кримінального права, щоправда відверто різного дидактичного характеру. Автори одного з підручників обмежились фактично згадкою про «командну» відповідальність у підрозділі про причетність до кримінального правопорушення та переповіли зміст ст. 31-1 КК [1, с. 520-521]. Автори ж іншого запропонували читачеві вичерпну характеристику цього явища [2, с. 670-701].

Оскільки явище «командної» відповідальності у міжнародному праві виникло фактично у середині ХХ століття та зазнавало з часом певної трансформації, його правове відображення ставало предметом наукового інтересу і до безпосередньої імплементації у національне кримінальне законодавство. Так, варто відзначити публікації ознайомчого характеру, які були спрямовані на висвітлення факту існування цього інституту міжнародного кримінального права та його ос-

новних положень [3, с. 221-222]. Окремі публікації пояснювали генезис явища та його формування як правового феномену [4, с. 96-98; 5, с. 18221; 6, с. 17]. Група публікацій, яка побачила світ у період після початку широкомасштабної агресії росії, присвячувалась розкриттю ознак «командної» відповідальності у міжнародному кримінальному праві та Римському статуті Міжнародного кримінального суду та юридичному аналізу можливості застосування цього інституту у національному кримінальному праві [7, с. 64-72; 8, с. 6-15; 9, с. 328-332; 10, с. 110-125].

Після прийняття імплементаційного закону та внесення відповідних змін до КК України у жовтні 2024 року, досліджуване явище стало предметом наукових інтересів й інших авторів, які у своїх роботах намагались відшукати правову природу «командної» відповідальності [11, с. 288-294] та пропонували загальну характеристику та особливості цього кримінально-правового явища [12, с. 218-225; 13, с. 226-230].

Проте підстав стверджувати той факт, що проблема у теоретичному аспекті вичерпана, на жаль, немає. Щодо практичного аспекту, то він ще чекає на свою реалізацію, тож у емпіричному смислі навіть ще не почав формуватися, а може бути позначений лише прогностично. Про проблеми впровадження «командної» відповідальності у національне кримінальне право України свідчить обговорення цього питання на конференції «Правосуддя 2030: сценарії для України», проведеної Центром громадянських свобод у межах Українського тижня міжнародного кримінального правосуддя 17-18 липня 2025 року [14], учасником якого мав честь бути й автор цієї статті.

Таким чином, **метою цієї статті** є виокремлення проблем впровадження «командної» відповідальності у національне кримінальне право та формування пропозицій щодо можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Змісту повторювати генезис цього правового явища у міжнародному кримінальному праві, зміст його ознак та елементів, які відображені у Римському статуті Міжнародного кримінального суду та положеннях чинної на сьогодні ст. 31-1 КК України, немає, оскільки ці питання вже ставали предметом якісних та повних досліджень, проведених та опублікованих проф. Костянтином Задоею [12; 13; 15].

Для того, щоб зрозуміти проблеми впровадження «командної» відповідальності у національне кримінальне право необхідно визначитися із наступними ключовими, як видається, питаннями. По-перше, що це у системі понять та категорій звичного нам кримінального права. По-друге, як правильно називати це явище і який термін чи термінозворот впроваджувати у науковий обіг, позначаючи його. По-третє, поява у кримінально-правовій матерії нового елемента безумовно породжує нові системні зв'язки із вже існуючими елементами системи кримінального права та справляє свій вплив на наявні зв'язки між іншими елементами. Цей аспект поки що залишається поза увагою науковців та практиків, хоча саме він має визначний вплив на успішність впровадження «командної» відповідальності у національне кримінальне право. Саме цим аспектам й приділемо свою увагу у цій статті.

Місце «командної» відповідальності у системі понять та категорій національного кримінального права. Цю проблему можна розглядати у декількох аспектах. Насамперед, варто наголосити на тому, що «командна» відповідальність навряд чи є інститутом кримінального права, оскільки просто не наділена ознаками цього елемента системи права. Нагадаємо, що інститут права – це виокремлена група норм права, які регулюють певний вид однорідних суспільних відносин і характеризується тим, що він: а) регулює певний вид однорідних суспільних відносин; б) становить собою певну сукупність норм, яка є відносно автономною у складі галузі права; в) забезпечує цілісне, відносно завершене правове регулювання певного соціального феномену (тобто має певну автономію); г) має загальну мету, основну ідею (принципи); д) використовує специфічні поняття та юридичні конструкції [16, с. 149-150]. Якщо ці ознаки поширити на те явище, яке є предметом аналізу у цій статті, то ми легко побачимо відсутність сукупності норм зі своєю автономією. Так само, як видається, немає і цілісного, відносно завершеного регулювання феномену та якихось окремих принципів. Та й в принципі девальвувати поняття інституту права, зводити до інституту декілька нормативних положень, передбачених у одній або декілька статтях КК України, не варто. Це може призвести до того, що ми будемо говорити про інститут приховування злочину, готування до кримінального правопорушення і т.ін., що очевидно таким не є і не відображатиме дійсного правового змісту явища з точки зору його позиції у структурі галузі права. «Командна» відповідальність, а точніше – її правове відображення – є одним групою норм кримінального права і не більше.

З позиції того, яку функцію виконують нормативні положення щодо «командної» відповідальності у національному кримінальному праві, то видається вони становлять собою нормативну (правову) підставу кримінальної відповідальності. Іншими словами, якщо виходити з того, що КК України передбачає єдину підставу кримінальної відповідальності відповідно до ч. 1 ст. 2 цього закону – вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, то це та її складова, що позначається словами «склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом».

Те, що положення стосовно «командної» відповідальності могли бути імплементовані у національне кримінальне законодавство у різний спосіб, не секрет. Фактично можливими способами були: 1) формулювання окремого складу кримінального правопорушення у Особливій частині КК України та 2) використання специфічної конструкції особливого роду, яка, вибачте за тавтологію, конструктивно нагадує підставу відповідальності співучасників (крім виконавця) за їх участь у кримінальному правопорушенні (що й було зроблено у ст. 31-1 КК України).

У новітній історії кримінального права запровадити «командну» відповідальність у вигляді самостійного складу кримінального правопорушення пропонувалося у законопроекті 7290 у ст. 442-2 «Бездіяльність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири та інших начальників» КК України [17] та у проекті КК України, що розроблений робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з правової реформи при Президентові України у ст. 11.4.6. «Невжиття командиром заходів щодо підпорядкованих йому військових сил» та ст. 11.4.7. «Невжиття начальником заходів щодо підлеглих» [18].

Будучи прихильником саме такої моделі імплементатії «командної» відповідальності, варто визнати, що її реалізація нашою державою на певну небезпеку віднесення цього, новоствореного складу кримінального правопорушення до певної групи міжнародних злочинів. У цій статті ми не будемо піддавати глибокому аналізу відповідні положення, однак не можемо не відзначити певну непослідовність у проекті КК: статті 11.4.6. та 11.4.7. розташовані у розділі 11.4. Воєнні злочини, а це означає, що, наприклад, начальник, що не є військовим командиром вчинив відповідні діяння щодо підлеглого, який, своєю чергою, вчинив злочин геноциду або злочин агресії, або злочин проти людяності – сам скоїв воєнний злочин. Виникає питання, а чи може особа за бездіяльність щодо невоєнного злочину відповідати за воєнний злочин. Здається, ні. Обґрунтувати це можна, напевно тим, що оскільки міжнародне кримінальне право «живе у контекстуальному елементі», то саме така конструкція, здається, створює нездоланну колізію таких контекстуальних елементів і спотворює правову (чи протиправну) природу вчиненого. Іншими словами виникає ще один воєнний злочин, який таким є лише стосовно випадків, коли підлеглий вчинив воєнний злочин. Щодо інших випадків, то вчинене командиром (іншою відповідною особою) не буде наділене належним для воєнного злочину контекстуальним елементом, а отже не може ним бути.

Якщо обирати модель створення окремого складу кримінального правопорушення, то це має бути склад, який не є ні воєнним злочином, ні злочином проти людяності, ні геноцидом, ні злочином агресії, а становити собою щось самостійне, поза-, над- або поряд- із міжнародними злочинами. У логічній конструкції класифікації міжнародних злочинів та її відображенні у національному законодавстві як це пропонується у проекті КК, реалізувати це складно.

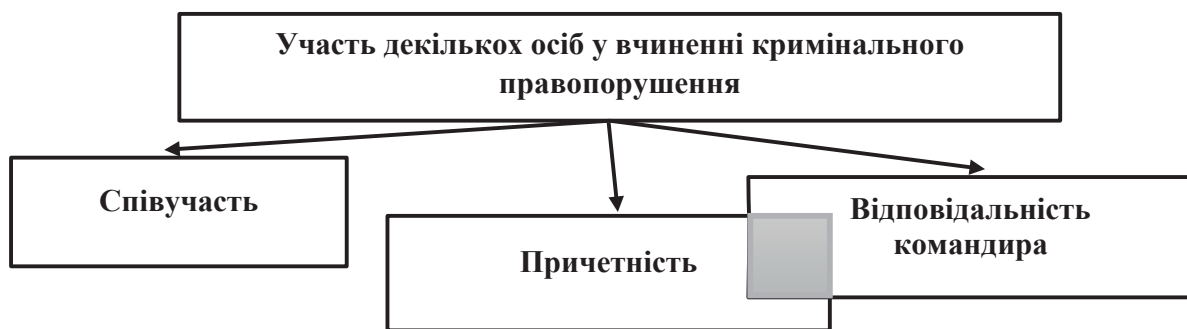
З цієї причини варто визнати, що концептуально той шлях, який обрав законодавець у Законі України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» № 4012-IX від 09.10.2024 р., в цілому вірним. Подібні конструкції пропонувалися також у законопроекті 9438 у ч. 5 ст. 436 «Особливості кримінальної відповідальності за злочини проти основ міжнародного права» [19], законопроекті 2689 у ст. 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири та інших начальників» [20] та законопроекті 11538 у ст. 28 «Відповідальність командира (начальника) за міжнародні злочини підлеглих» [21].

Таким чином, запропонована конструкція нормативної підстави (складової підстави) кримінальної відповідальності, яка за аналогією за співучастю чи незакінченим злочином, заповнює прогалину у складі кримінального правопорушення (адже командир чи інший начальник самостійно об'єктивну сторону злочину підлеглого не виконував) посиленням у формулі кваліфікації на ч. 3 ст. 31-1 КК України.

Питання номінології. Під час «мозкового штурму», проведеного на конференції «Правосуддя 2030: сценарії для України», проведеної Центром громадянських свобод у межах Українського тижня міжнародного кримінального правосуддя у липні цього року, мені було поставлене питання, чи не суперечить «командна» відповідальність принципу індивідуальної відповідальності. Видається, що навіть постановка цього питання вказує на нерелевантність застосованої термінології для позначення досліджуваного явища. Виглядає, що «командна» відповідальність ніби протиставляється індивідуальній. Саме тому у цій статті термін «командна» і у назві, і у тексті взяти у лапки, оскільки він не годиться для введення у науковий та практичний обіг, хоча звучить і виглядає лаконічно. Справа у тому, що зворот «командна» відповідальність є дослівним та не точним перекладом англійського *command responsibility*, правильним перекладом якого є відповідальність командира, відповідальність командування, обов'язки командира [22].

Термінозворот «командна» відповідальність вже достатньо міцно увійшов у науковий обіг і змінити цей факт буде достатньо складно. Однак зробити це, як видається, необхідно, оскільки адекватність відображення явища у назві має важливе значення, одразу скеровує суб'єкта до правильних змістів і не дає підстав для комунікаційних помилок на кшталт описаної вище. На мою пропозицію виключити з обігу термінозворот «командна» відповідальність на користь «відповідальність командира», представник Офісу Генерального прокурора відповів, що вони доклали вже багато зусиль до правильного визначення «неправильної» назви, а інші колеги відповіли, що запропонований термін не враховує всіх суб'єктів. Щодо першого аргументу, то спростувати його не складно, треба просто докласти зусиль для визначення правильного змісту правильного терміну, а щодо другого – є два варіанти: а) залишити термін лаконічним і визначити його зміст у теоретичній дефініції; б) пожертвувати лаконічністю та розширити термінозворот до «відповідальність командира чи іншого начальника». Далі у статті ми будемо використовувати правильно, як видається, термінологію без будь-яких лапок.

Системні зв'язки відповідальності командира чи іншого начальника з іншими елементами системи кримінального права. Для того, щоб правильно визначити системні зв'язки нормативних положень щодо відповідальності командира з іншими положеннями кримінального законодавства потрібно насамперед визначитися із тим, видом чого є досліджуване явище. У доктрині кримінального права вже проведено декілька досліджень із завданням встановити правову природу відповідальності командира [11, с. 288-294; 15], тому зупинятися на цьому не будемо. У підсумку аналізу чинного законодавства та напрацювань колег, можна підсумувати, що родо-видове співвідношення відповідальності командира у системі понять кримінального права виглядатиме приблизно так:

Рис

Щодо співвідношення відповідальності командира з іншими підставами кримінальної відповідальності (адже порівнювати треба однопорядкові явища), варто нагадати, що відповідальність командира у такому вигляді, як ми її зараз розглядаємо, запроваджена у праві України у жовтні 2024 року. Проте певні її прояви з'явилися у національному кримінальному праві значно раніше.

Так, у 1995 році КК України 1960 року було доповнено ст. 254-3 Бездіяльність військової влади. Подібна норма увійшла до КК України 2001 року у ст. 426.

КК 1960 (ст. 254-3)

Умисне неприпинення злочину, що вчиняється підлеглим, або непорушення військовою посадовою особою, що є органом дізнання, кримінальної справи щодо підлеглого, який вчинив злочин, а так само інше умисне невиконання військовою посадовою особою дій, які вона за своїми посадовими обов'язками повинна була виконати, якщо це завдало істотної шкоди

КК 2001 (ст. 426)

Умисне неприпинення кримінального правопорушення, що вчиняється підлеглим, або ненаправлення військовою службовою особою до органу досудового розслідування повідомлення про підлеглого, який вчинив кримінальне правопорушення, а також інше умисне невиконання військовою службовою особою дій, які вона за своїми службовими обов'язками повинна була виконати, якщо це заподіяло істотну шкоду

Вказану норму можна розглядати як своєрідний «прообраз» відповідальності командира у сучасному її розумінні. Звісно, що навіть поверхневий погляд на чинну редакцію ст. 426 КК України дає підстави для того, щоб помітити: 1) суб'єкт цього кримінального правопорушення є виключно військовослужбовець України (чи інша особа, визначена у ч. 2 ст. 401 КК України); 2) не окреслено види кримінальних правопорушень, які вчиняються підлеглими особами, що означає, що відповідальності підлягатиме військова службова особа у разі вчинення підлеглим будь-якого кримінального правопорушення; 3) невизначена у вказаній кримінально-правовій нормі ступінь обізнаності із злочином підлеглого. Це дає підстави використати позначений у ч. 7 ст. 27 КК України стандарт «достовірно відоме...», характерний для причетності; 4) несамостійний характер заборони, яка міститься у статті КК, поряд із більш абстрактною заборonoю «пасивного зловживання службовим становищем».

Оскільки ст. 426 КК України ніхто не відмінив і вона залишається чинною поряд із конструкцією відповідальності командира, виникає питання про конкуренцію кримінально-правових норм, передбачених відповідно у ст. 426 КК та конструкцією ст. 31-1 + будь-який із злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України. Відповідна конкуренція є частковою, тобто виникає не у всіх випадках, а лише тоді, коли ознаки вчиненого містяться одночасно у наведених конструкціях: бездіяльність вчинив командир, який є військовослужбовцем ЗСУ, відносно підлеглого, який як достовірно відомо командир, вчинив один із злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України. На підставі традиційних відомих правил подолання конкуренції кримінально-правових норм вказану ситуацію вирішити не вдається. Справа у тому, що відмінність між цими нормативними підставами кримінальної відповідальності лежить не в ознаках складів відповідних кримінальних правопорушень, а у «контекстуальному елементі» того злочину, який вчиняє підлеглий. Цей контекстуальний елемент (для кожного зі злочинів від різних і є підставою для окремого дослідження) обумовлює можливість застосування відповідальності командира, визначеної у ст. 31-1 КК України та «відсікає» можливість застосування загальнокримінальної норми, передбаченої ст. 426 КК України. Ця складність у розв'язанні конкуренції кримінально-правових норм, які визначають нормативні підстави відповідальності у наведеному випадку є додатковим аргументом на користь того, що імплементація положень міжнародного кримінального права мала б відбутися у спосіб прийняття самостійного, окремого від КК закону про відповідальність за міжнародні злочини, який містив би належні колізійні норми, які б визначали сферу його застосування і не викликали б випадків невинуватеної конкуренції.

Наступним кроком правового відображення відповідальності командира у національному кримінальному праві стало внесення до КК України у 2018 році ст. 146-1 «Насильницьке зникнення» (норма також родом з міжнародного кримінального права), ч. 2 якої передбачає відповідальність за 1) видання наказу або розпорядження про вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, або 2) нежиття керівником, якому стало відомо про вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, його підлеглими заходів для їх припинення та 3) неповідомлення компетентних органів про злочин. У своїй другій та третій формі – конструкція близька до відповідальності командира. Однак, можна помітити, що специфікою цієї підстави кримінальної відповідальності є 1) відсутність зв'язку із військовою службою, використання загального поняття «керівник», зміст якого, напевно треба тлумачити у зв'язку із першою частиною чл. 146-1 у контексті «представника держави» із використанням примітки до ст. 127 КК (під представниками держави у цій статті і статті 146-1 цього Кодексу слід розуміти службових осіб, а також осіб, які виступають як офіційні, чи діють з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди); 2) це посягання,

якщо враховувати його місце у системі Особливої частини, є загальнокримінальним, немає відповідного контекстуального елемента; 3) злочин, який вчиняє підлеглий – це тільки насильницьке зникнення.

І знов ж таки, ст. 146-1 КК України залишається чинною і викликає до життя ті самі проблеми у кримінально-правовій кваліфікації, які були описані вище стосовно бездіяльності військової влади. Якщо проблеми аналогічні, то й вирішення їх є таким самим. Щось додати, крім потреби, напевно, виключити з КК України ст. 146-1, не можу.

Окремі діяння, які підпадають під ознаки відповідальності командира, могли отримати кримінально-правову оцінку із використанням наявних до відповідних змін, положень КК України. Так, із використанням примітки 2 до ст. 364 КК України та ч. 3 ст. 18 КК України певні прояви такої поведінки можна було оцінити як потурання кримінальному правопорушенню чи умисне неповідомлення про нього за ст. 364 «Зловживання владою або службовим становищем»; необережні прояви – як «Службову недбалість» за відповідною частиною ст. 367 КК України. Звісно, така оцінка не враховує правову природу вчиненого діяння, його характеристику як злочину за міжнародним правом і є юридично некоректною.

Відомою є позиція багатьох дослідників про можливість кримінально-правової оцінки діянь, які охоплюються поняттям командна відповідальність, за ст. 438 КК України як «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» із використанням статей 86 та 87 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій. І знов ж таки, ст. 348 КК України хоча і зазнавала змін та доповнень, але не у цій частині. Проте у даному разі, за умови співпадіння необхідних ознак, виникає типова конкуренція загальної та спеціальної норми, яка вирішується, як відомо на користь спеціальної норми, передбаченої у конструкції відповідальності командира, передбаченої у ст. 31-1 КК України.

Крім наведених вище проблем впровадження відповідальності командира у національне кримінальне право, зазначу ще й таке. За вчинене у межах відповідальності командира юридично бездоганно не можна призначити покарання і в принципі притягнути до відповідальності винну особу на загальних підставах: вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом (ч. 1 ст. 2 КК). Як було обґрунтовано вище, у звичному для нас розумінні склад кримінального правопорушення, наприклад, передбачений у ст. 438 КК, відсутній. Звісно, тут на допомогу приходить положення ч. 3 ст. 31-1 КК, яке ніби вказує (за аналогією зі співучастю) на заповнення прогалини повного складу посиланням на відповідну частину ст. 31-1 КК. Це юридична конструкція, за допомогою якої ми встановлюємо нормативну підставу кримінальної відповідальності.

Щодо покарання, то звернемо увагу на загальні засади його призначення та спеціальні правила щодо окремих різновидів підстав: п. 1 ч. 1 ст. 65 вказує, що покарання призначається у межах, установлених у санкції статті Особливої частини, що передбачає відповідальність за *вчинене* кримінальне правопорушення. Оскільки правопорушення, яке вчиняє командир/начальник не передбачене статтею Особливої частини, то застосувати цю засаду неможливо. Аналогічно як і при незакінченого кримінального правопорушенні, та у співучасті. Однак для цих класичних «аномалій» конструювання нормативних підстав кримінальної відповідальності існують спеціальні правила призначення покарання, визначені у ст. 68 КК України. Для причетності, наприклад, спеціальних правил призначення покарання не передбачено, оскільки традиційно така передбачена у окремій статті Особливої частини КК. Як показує аналіз чинних положень КК України, так само не передбачено спеціальних правил призначення покарання за таку *suí generis* конструкцію як відповідальність командира. Таким чином, з'являється ситуація, коли загальні засади призначення покарання застосувати неможливо, а спеціальних правил у КК запровадити не наважилися, що, принаймні, дивно, враховуючи, що ця проблема відображалася у ч. 5 ст. 436-2 законопроекту 9438, де було зазначено: «При призначенні покарання військовим командирам або іншим особам, що фактично діють як військові командири, та іншим начальникам суд, керуючись положеннями статей 65—67 цього Кодексу, враховує характер порушення ними своїх обов'язків та їх ставлення до вчиненого підлеглими злочину» [19].

Висновок. Враховуючи наведене, можемо запропонувати три варіанти розв'язання відповідних проблем: 1) простий: збереження ст. 31-1. Тоді необхідно визначити спеціальні правила призначення покарання для таких випадків. Для цього назву розділу VI Загальної частини КК України варто змінити на «Участь декількох осіб у кримінальному правопорушенні», а ст. 68 КК України варто

доповнити ч. 6 приблизно такого змісту: «При призначенні покарання військовим командирам або іншим начальникам у випадках, передбачених ст. 31-1 цього Кодексу, суд, керуючись положеннями статей 65-67 цього Кодексу, враховує характер та ступінь їх вини у вчиненні підлеглими особами кримінального правопорушення». Ну і назву ст. 68 варто буде привести у відповідність до змісту; 2) складний: оскільки це явище максимально наближене до причетності, а причетність передбачає наявність самостійної статті у Особливій частині КК України як нормативної підстави кримінальної відповідальності, то варто потурбуватись про її якнайшвидше прийняття. При цьому варто врахувати, що командна відповідальність не є окремим воєнним злочином, і не входить до інших різновидів міжнародних злочинів, а повинна бути передбачена у складі, який є поза традиційною класифікацією міжнародних злочинів; 3) правильний: будучи послідовним та переконаним у тому, що найрелевантнішим буде прийняття самостійного, окремого від КК України закону про відповідальність за міжнародні злочини. Там регулювання може бути будь-яке. Один з варіантів було запропоновано у критикованому юридичною спільнотою проєкті закону № 11538.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за заг. ред. В.М. Бурдіна та В.І. Маркіна. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 1148 с.
2. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Норма права, 2025. 824 с.
3. Хлопчик О.В. Міжнародна відповідальність командирів та інших начальників. *Міжнародні читання, присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П.Є. Казанського: матеріали Міжнародної конференції. м. Одеса 22-23 жовтня 2010 р.* Одеса: Фенікс, 2010. С. 221-222.
4. Джурич О. Кримінальна відповідальність військових командирів (міжнародно правова практика). *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2011. № 3. С. 96–98.
5. Акімов М.О. Правило Ямасіті і командна відповідальність за воєнні злочини. *Актуальні проблеми кримінального права: тези доповідей Х Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті проф. П.П. Михайленка. м. Київ 22 листопада 2019 р.* Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2019. С. 18–21.
6. Акімов М.О. До питання про історичні витоки командної відповідальності. *Актуальні проблеми кримінального права: тези доповідей VIII Міжвузівської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті проф. П.П. Михайленка. м. Київ 16 листопада 2017 р.* Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2017. С. 17.
7. Вознюк А.А. Командна відповідальність: проблеми притягнення до кримінальної відповідальності та перспективи удосконалення кримінального законодавства України. *Ретроспектива військової агресії РФ в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку у сучасному вимірі: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу 22-23 вересня 2023 р.* Київ: Алерта, 2023. С. 64–72.
8. Антонюк Н., Мірошніченко А. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово Національної школи суддів України.* 2024. № 1(46). С. 6-15; Колотуха І.О. Особливості відповідальності командирів під час війни. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 6 С. 328–332.
9. Колотуха І.О. Особливості відповідальності командирів під час війни. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 6 С. 328–332.
10. Кваша О., Андрусак Г. Кримінальна відповідальність командирів за віддання злочинних наказів про порушення законів та звичаїв війни у контексті війни росії проти України. *Слово Національної школи суддів України.* 2023. № 3(44). С. 110–125.
11. Федорович Н.А. Правова природа командної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО,* 2025. Випуск 89: частина 3. С. 288–294.
12. Задоя К.П. Загальна характеристика інституту кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за кримінальним правом України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 5. С. 218–225.

13. Задоя К.П. Особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири та інших начальників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*, 2025. Випуск 89: частина 3. С. 226–230.
14. Український тиждень міжнародного кримінального правосуддя. URL: <https://justiceweek.ccl.org.ua/> (дата звернення 06.08.2025).
15. Задоя К.П. Хроніки народження одного карго-культу: як і чому процес гармонізації українського кримінального законодавства з міжнародним кримінальним правом рухається у неправильному напрямку. URL: <https://ccl.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/hroniky-narodzhennya-odnogo-kargo-kultu.pdf> (дата звернення 08.08.2025).
16. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.
17. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України № 7290 від 15.04.2022 (відкликано 17.07.2025 р.) URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39449> (дата звернення 07.08.2025).
18. Проект КК України. Контрольний текст проекту станом на 21.07.2025 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення 07.08.2025).
19. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права № 9438 від 20.12.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65266 (дата звернення 07.08.2025).
20. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норма міжнародного кримінального та гуманітарного права № 2689 від 27.12.2019 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/112> (дата звернення 07.08.2025).
21. Проект Закону про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини № 11538 від 02.09.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44789> (дата звернення 07.08.2025).
22. Англо-український військовий словник. Упорядник Ukorp Austria, 2025. URL: <https://english-military-dictionary.org.ua/command-responsibility> (дата звернення 08.08.2025).

УДК 344.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.13>

ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТАТТЯМИ 402, 403 КК УКРАЇНИ

Навроцький Д.М.,
*аспірант кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права,
факультет соціології і права
КПІ ім. Ігоря Сікорського
ORCID: 0009-0005-1540-9735*

Навроцький Д.М. Поняття суб'єкта кримінальних правопорушень, передбачених статтями 402, 403 КК України.

У наведеній статті розглядається актуальна проблема визначення суб'єкта військових кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану. Це питання є ключовим для правильної кваліфікації дій осіб, що вчиняють відповідні правопорушення. Підкреслюється, що суб'єкт є обов'язковим елементом складу будь-якого кримінального правопорушення, а нещодавні зміни до КК України значно розширили коло таких осіб.

Метою дослідження є аналіз ознак суб'єкта військових злочинів, зокрема тих, що передбачені статтями 402 і 403 КК України, та визначення конкретного переліку осіб, які можуть нести за них відповідальність.

Загалом, суб'єкт кримінального правопорушення – це фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. Проте у випадку військових злочинів, суб'єкт є спеціальним і має додаткові ознаки, що відрізняють його від інших.

Аналіз чинного законодавства, зокрема статті 401 КК України, виявляє низку прогалин і суперечностей. Зокрема, у статті зазначається, що формулювання «інші військові формування» та «інші особи, визначені законом» є надто загальними, що ускладнює їх тлумачення і застосування на практиці. Також вказується на непослідовність у переліку суб'єктів: у одній частині статті згадуються військовозобов'язані та резервісти, а в іншій – лише військовослужбовці, що створює правову невизначеність.

Окрема увага приділяється питанню правового статусу членів добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ). Дослідження показує, що в умовах воєнного стану, коли ДФТГ підпорядковуються військовим структурам, їх члени можуть вважатися суб'єктами військових кримінальних правопорушень. Пропонується на законодавчому рівні чітко визначити статус цих осіб, щоб уникнути правових колізій.

Підсумовуючи, у статті зроблено висновок, що суб'єктами військових кримінальних правопорушень є не лише військовослужбовці, а й військовозобов'язані, резервісти та інші особи, які мають певний зв'язок з військовою службою, зокрема члени ДФТГ, у разі їх залучення до виконання бойових завдань.

Ключові слова: суб'єкт кримінального правопорушення, спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення, суб'єкт військового кримінального правопорушення, військовослужбовець, резервіст, військовозобов'язаний непокора, невиконання наказу.

Navrotsky D.M. The concept of the subject of criminal offenses under articles 402, 403 of the Criminal Code of Ukraine.

This article addresses the pressing issue of defining the subject of military criminal offenses during martial law. This is a key matter for the correct legal qualification of acts committed by individuals. It is emphasized that the subject is a mandatory element of any criminal offense, and recent amendments to the Criminal Code of Ukraine have significantly expanded the scope of such individuals.

The purpose of this research is to analyze the characteristics of the military crimes subject, particularly those outlined in Articles 402 and 403 of the Criminal Code of Ukraine, and to identify the specific list of individuals who may be held criminally liable for them.

Generally, the subject of a criminal offense is a sane individual who has reached the age of criminal liability. However, in the case of military crimes, the subject is special and possesses additional characteristics that distinguish them from others.

An analysis of current legislation, specifically Article 401 of the Criminal Code of Ukraine, reveals a number of gaps and contradictions. The article notes that the phrases «other military formations» and «other persons defined by law» are too general, complicating their interpretation and practical application. It also points to an inconsistency in the list of subjects: one part of the article mentions military conscripts and reservists, while another refers only to military personnel, which creates legal uncertainty.

Particular attention is given to the legal status of members of volunteer formations of territorial communities (VFTC). The research indicates that during martial law, when VFTC are subordinated to military structures, their members may be considered subjects of military criminal offenses. It is proposed that the status of these individuals be clearly defined at the legislative level to avoid legal conflicts.

In summary, the article concludes that the subjects of military criminal offenses are not only military personnel but also military conscripts, reservists, and other individuals with a specific connection to military service, including VFTC members when they are engaged in combat missions.

Key words: subject of a criminal offense, special subject of a criminal offense, subject of a military criminal offense, serviceman, reservist, military conscript, disobedience, non-observance of an order.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану визначення суб'єкта військових кримінальних правопорушень є вкрай важливим та необхідним задля правильної кваліфікації дій осіб, які вчиняють відповідні правопорушення.

Оскільки належний суб'єкт є одним із обов'язкових елементів складу кримінального правопорушення, його чітке визначення є передумовою притягнення особи до кримінальної відповідальності. Відсутність такого визначення або його недостатня законодавча регламентація унеможливує відповідальність у цілому. Саме тому внесені до розділу XIX КК України зміни, які суттєво розширили коло суб'єктів військових кримінальних правопорушень, об'єктивно зумовлюють необхідність їх ґрунтовного наукового дослідження.

У наукових працях неодноразово підкреслюється необхідність удосконалення положень ст. 401 КК України, зокрема, в аспекті визначення нових суб'єктів військових кримінальних правопорушень. Водночас триває дискусія щодо віднесення до них членів добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ) та добровольчих батальйонів.

Метою даної статті є дослідження суб'єкта військових кримінальних правопорушень, визначення його ознак та безпосередньо переліку осіб, які можуть бути визначені відповідними суб'єктами кримінальних правопорушень передбачених статтями 402, 403 КК України.

Стан опрацювання проблематики. Визначенню суб'єкта військових кримінальних правопорушень у науці кримінального права завжди приділялася значна увага та існувала дискусія щодо ознак спеціального суб'єкта, передбаченого статтями до розділу XIX КК України. Серед науковців, які досить ґрунтовно вивчають тематику військових кримінальних правопорушень, слід виділити С.І. Дячука, М.І. Карпенка, В.К. Матвійчука, М.І. Панова, С.О. Харитонova, М.І. Хавронюка, О.О. Дудорова, М.С. Туркота, Ю.В. Шапошнікова та інших науковців.

Одним із перших комплексних досліджень спеціального суб'єкта можна виокремити кандидатську дисертацію Устименка В.В. (1983 року) «Спеціальний суб'єкт злочину (поняття, види, деякі питання кваліфікації)». У 2003 році вже за новим КК України В.І. Терентьєвим була захищена кандидатська дисертація на тему «Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України» [1, с. 3].

З останніх досліджень, як загального, так і спеціального суб'єкта кримінального правопорушення (злочину), можемо виокремити роботи: Бараненка Д.В. (2009 р.) «Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз», Осадчої А.С. (2015 р.), на тему «Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації», Таран Н.Г. (2019 р.), «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти», Полегенька О.Р. (2019 р.) «Суб'єкт військових злочинів».

Слід також звернути увагу на комплексні дослідження саме військових злочинів де також виокремлювалося питання суб'єкта кримінального правопорушення, зокрема: Харитонов С.О. (2019 р.) «Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації», Карпенко М.І. (2020 р.) «Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за кримінальним кодексом України», Шапонніков Ю.В. (2021 р.) «Кримінальна відповідальність за непокору (ст. 402 КК України).

Разом з тим, питання щодо визначення суб'єкта військових кримінальних правопорушень постійно обговорюються науковцями та триває дискусія щодо визначення детального переліку суб'єктів у ст. 401 КК України, з'являються нові пропозиції, у зв'язку зі змінами у законодавстві та відсутністю їх практичного застосування.

Разом з тим, питання визначення суб'єкта військових кримінальних правопорушень постійно перебуває в центрі уваги науковців. Дискусії тривають щодо деталізації переліку таких суб'єктів у ст. 401 КК України, що зумовлено як законодавчими змінами, так і відсутністю усталеної практики їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Оскільки суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених статтями 402, 403 КК України, є спеціальним, вважаємо за необхідне окреслити загальне його визначення. У науці кримінального права загальне поняття суб'єкта кримінального правопорушення є сталим.

Як зазначають Остапенко Л.А. та Головка М.Б., інститут суб'єкта злочину (кримінального правопорушення) у кримінально-правовій науці досліджений досить ретельно. Що стосується суб'єктів окремих видів кримінальних правопорушень, то деякі з них залишаються недостатньо дослідженими. До таких суб'єктів належить і суб'єкт військових кримінальних правопорушень, який наділений певними особливостями, а тому відноситься до категорії спеціальних [2, с. 136].

Відповідно до загальноприйнятої позиції у вітчизняній кримінально-правовій доктрині суб'єкт злочину (кримінального правопорушення) наділений трьома обов'язковими ознаками: фізична особа, вік та осудність [3, с. 66]. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України визначено, що суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність [4].

На думку Ю.В. Городецького та О.В. Зайцева поняття суб'єкта кримінального правопорушення відноситься до науково обґрунтованих та апробованих практикою дефініцій, тобто є достатньо досконалою для того, щоб не сумніватися у доцільності її використання на практиці. Так, науковцями виділяються три обов'язкові ознаки, які характерні суб'єкту кримінального правопорушення, а саме: 1) фізична особа; 2) осудність; 3) вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність [5, с. 262-263].

Таран Н.Г. у своєму дослідженні виокремлює як обов'язкові, так і факультативні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. До обов'язкових ознак науковець відносить 1) фізична особа; 2) осудність; 3) вік, а до факультативних – ознаки, які притаманні спеціальному суб'єкту та визначені у ч. 2 ст. 18 КК України [3, с. 67].

Схожої думки дотримується й Осадча А.С., яка серед ознак спеціального суб'єкта визначає *«осудна, фізична особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності за певний злочин і наділена однією чи кількома додатковими юридичними ознаками, що передбачені у кримінальному законі або прямо впливають із його змісту та обмежують коло осіб, які можуть нести відповідальність за цей злочин»* [6, с. 249].

Жданова А. В., досліджуючи поняття суб'єкта, виокремлює чотири його ознаки: 1) фізична особа; 2) осудність; 3) вчинення кримінального правопорушення; 4) вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність [7, с. 271]. Вважаємо, що виокремлення додаткових ознак, окрім загальноприйнятих, є можливим під час аналізу окремих видів кримінальних правопорушень. Разом з тим, така ознака, як вчинення кримінального правопорушення, не є специфічною, оскільки про суб'єкта можна говорити лише за умови вчинення такого правопорушення. Відтак ця ознака, на наше переконання, є очевидною «за замовчуванням».

Частиною 2 ст. 18 КК України, визначено, що спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Як слідує із визначення, спеціальний суб'єкт володіє загальними ознаками, а факультативні потрібно досліджувати окремо, виходячи із конкретної статті особливої частини КК України [4].

На думку Д.В. Бараненка, спеціальні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення, що передбачені диспозицією статті Особливої частини КК України або впливають з її змісту, є такими у складі кримінального правопорушення лише за умови конструктивної сумісності з об'єктом та об'єктивною стороною складу кримінального правопорушення [8, с. 17]. Окрім цього він зазначає, що спеціальні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення за критерієм тлумачення, необхідного для їх чіткого встановлення та з'ясування нормативного змісту, поділяються на: 1) спеціальні ознаки, названі прямо і такі, що не вимагають додаткової інтерпретації правової норми; 2) спеціальні ознаки, прямо в диспозиціях не зазначені і такі, що вимагають тлумачення змісту складу кримінального правопорушення [8, с. 17]. На основі дослідження відповідних ознак, науковцем пропонується визначення спеціального суб'єкта кримінального правопорушення *«ним є суб'єкт злочину, який має спеціальні (додаткові) ознаки, що передбачені у статтях Загальної та Особливої частини КК України та інших нормативних актах, притаманних суб'єкту на момент вчинення злочину і визначають його як особу, яка несе кримінальну відповідальність за той злочин, який може вчинити тільки ця особа»* [8, с. 10].

На особливу увагу заслуговує думка О.Р. Полегенької, яка на підставі проведеного дисертаційного дослідження сформулювала дефініцію суб'єкта військового кримінального правопорушення, а саме: *«фізична особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності, безпосередня постійна або тимчасова діяльність якої пов'язана зі здійсненням військових функцій, котрі певним чином обумовили вчинення нею суспільно небезпечного діяння, що порушила встановлений порядок проходження (несення) військової служби»* [9, с. 13].

У свою чергу Харитонов С.О. зазначає, що окрім ознак, які притаманні будь-якому суб'єкту кримінальних правопорушень, військовослужбовці наділені додатковими ознаками: 1) обов'язкові (конститутивні): державно-правова – громадянин України на всіх посадах; іноземець або особа без громадянства на посадах рядового, сержантського та старшинського складу Збройних Сил України; акмеологічна – особа віком від 16 до 65 років, яка придатна за станом психофізичного здоров'я нести (проходити) військову службу; правова (юридична) – залежно від категорій військовослужбовців – відсутність судимості взагалі чи не накладення протягом останнього року адміністративного стягнення за вчинення корупційного правопорушення або не засудження до позбавлення чи обмеження волі, у тому числі й зі звільненням від відбування покарання; 2) спеціальні (факультативні): начальник (командир); підлеглий; пілот, керівник польотів або особа, яка забезпечує польоти; особа, на яку покладені обов'язки з керування військовим кораблем; особа зі складу вартової (вахтової) служби або патрулювання; особа наряду з охорони державного кордону України; особа підрозділу бойового чергування (бойової служби); особа добового наряду; військова службова особа; військовополонений або той, хто піклується за військовополоненими [10].

На відміну від багатьох статей у КК України, у ст. 401 міститься як поняття військового кримінального правопорушення, так і конкретизовано спеціального суб'єкта. Як зазначає Головка М.Б., що це коли б не єдина стаття КК України, яка конкретизує перелік суб'єктів злочинів певного виду [11, с. 31-32].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 401 КК України військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів.

Перелік спеціальних суб'єктів конкретизовано у ч. 2 ст. 401 КК України, відповідно до якої за відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом [4].

Більшість науковців (Дячук С.І., Карпенко М.І., Туркот М., Хавронюк М.І., Харитонов С.О. та інші), які досліджували питання військових кримінальних правопорушень, постійно наголошують на необхідності вдосконалення визначень, які містяться у ч. 1, 2 ст. 401 КК України, тому перед тим, як перейти до дослідження ознак суб'єкта військових кримінальних правопорушень, вважаємо за необхідне звернути увагу на проблемні аспекти, які ми бачимо виходячи із вищенаведених визначень. **По-перше**, аналізуючи законодавчо закріплене визначення суб'єкта військового кримінального правопорушення, його умовно можна поділити на дві частини: перша, це до якої

питань щодо зрозумілості та логічності побудови не виникає і ми можемо визначити конкретного суб'єкта кримінального правопорушення, а друга частина – це та, яка створює множинне тлумачення, а й іноді викликає складнощі у визначенні відповідного суб'єкта, мова йде про військовослужбовців «...інших військових формувань, утворених відповідно до Законів України» та «інших осіб визначених законом». **По-друге**, ч. 1 ст. 401 КК України визначає, що військові кримінальні правопорушення можуть вчинятися не лише військовослужбовцями, а й військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів. У свою чергу у ч. 2 ст. 401 КК України мова йде лише про військовослужбовців, а такі суб'єкти, як військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, не згадуються. Можливо законодавець з метою уникнення повторів, відносить цих суб'єктів до «інших осіб передбачених законом» або це є відповідною прогалиною. **По-третє**, на наше переконання побудова ч. 1 та 2 ст. 401 КК України не відповідає загальним положенням законодавчої та нормотворчої техніки та принципам правової визначеності. Законодавець при побудові даної норми намагався об'єднати два принципи, один з яких це зробити максимально чіткий перелік суб'єктів військових кримінальних правопорушень, як це визначено у ч. 2 ст. 401 КК України, однак залишив всеохоплюючі категорії такі, як «інші особи», «інші формування». При цьому, дана норма залишається бланкетною, і для визначення конкретного суб'єкта військового кримінального правопорушення необхідно звертатися до інших законів, зокрема Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу». **По-четверте**, такі всеохоплюючі формулювання, «інші особи, визначені законом» не є вдалими для кримінального закону. Насамперед незрозумілим є який закон мається на увазі у ч. 2 ст. 401 КК України, «Про військовий обов'язок та військову службу» чи інший закон? Вважаємо, що у даному випадку слід обрати більш загальне поняття, законодавство, яке включає у себе як закони, так і підзаконні нормативно-правові акти.

Ми розуміємо, що побудувати ідеальну норму досить важко, однак проведений аналіз ч. 1, 2 ст. 401 КК України свідчить про відсутність чітких законодавчих формулювань, які створюють проблеми під час кваліфікації відповідних військових кримінальних правопорушень та широке поле для науковців щодо визначення нових суб'єктів таких правопорушень. Хоча таке має відбуватися автоматично у зв'язку зі змінами у законодавстві, до якого стаття 401 КК України відсилає. Як приклад уникнення вищевказаних нами проблем слід звернути увагу на дефініції, які пропонуються у статті 10.1.1. Проекту нового Кримінального кодексу [12], де формулювання є чіткими, лаконічними та зрозумілими; відсутні такі всеохоплюючі формулювання як «інші особи» та визначено суб'єктів військових кримінальних правопорушень. Можливо норма ще не є ідеальною та потребує подальших досліджень і обговорень, але обраний підхід до формулювань відповідних термінів зменшує ризики для множинного тлумачення, що на нашу думку є неприйнятним для кримінального закону в цілому. З огляду на наведене досить слушною є думка М.І. Карпенка, який запропонував спростити зміст ч. 2 ст. 401 КК України та на подальше відійти від переліку у ній військових формувань, в яких проходять військову службу військовослужбовці, обмежившись їх статусом «військовослужбовці, а також інші особи, визначені законодавством» [13, с. 20].

Спираючись на окреслені нами проблеми, що виникають при визначенні суб'єкта військових кримінальних правопорушень, доцільно здійснити його аналіз на основі чинного законодавства та положень кримінально-правової теорії.

З аналізу визначень, закріплених у ч. 1 та ч. 2 ст. 401 КК України, вбачається, що до суб'єктів військових кримінальних порушень законодавець відносить: військовослужбовців, військовослужбовців інших військових формувань утворених відповідно до законів України, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, інших осіб визначених законом. Умовно ми поділимо перелік суб'єктів військових кримінальних правопорушень на дві групи: 1) це такі суб'єкти щодо яких у законі є пряма вказівка або визначення; 2) це такі суб'єкти, щодо яких у законі прямої вказівки немає.

У частині 9 статті 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» надається визначення **військовослужбовців** – особи, які проходять військову службу; **військовозобов'язаних** – особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави; **резервістів** – особи, які проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України, інших військових формувань і призначені для їх комплектування у мирний час та в особливий період. Окрім цього, до військовослужбовців прирівнюються іноземці та особи без громадянства, які від-

повідно до закону проходять військову службу у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та Національній гвардії України [14]. Хоча в законі це прямо не вказано, але враховуючи логічне тлумачення та опираючись на положення ч. 2 ст. 401 КК України, можемо зазначити, що іноземці та особи без громадянства, які проходять службу у інших військових формуваннях утворених до законів України, також можуть вважатися військовослужбовцями. Окрім цього, до першої групи ми також відносимо поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, оскільки про них є пряма вказівка у ч. 2 ст. 401 КК України.

З першою групою осіб, які можуть вважатися суб'єктами військових кримінальних порушень, визначитися не складно, враховуючи наявність їх визначення у спеціальному законі. У контексті визначення другої групи до якої нами віднесено «військовослужбовців інших військових формувань» та «інших осіб визначених законом» слід звернутися не лише до законів, а й підзаконних актів, а також кримінально-правової теорії.

Термін військове формування закріплено у Закону України «Про оборону України», відповідно до якого це – створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

Слід також звернути увагу на положення статті 12 цього ж Закону, яка має назву завдання інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів. Так, згідно з ч.1 вказаної статті участь в обороні держави разом із Збройними Силами України беруть у межах своїх повноважень інші військові формування, утворені відповідно до законів України, Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також відповідні правоохоронні органи [15].

З аналізу чинного законодавства, як приклад інших військових формувань, які не вказані у ст. 401 КК України, можемо зазначити про Службу зовнішньої розвідки та Управління державної охорони. Так, відповідно до положень ч. 2 ст. 1 Закону України «Про Службу зовнішньої розвідки України» Служба зовнішньої розвідки України як розвідувальний орган України входить до складу сил безпеки, а як військове формування – до складу сил оборони сектору безпеки і оборони України [16]. Вбачаємо, що під іншими військовим формуваннями розуміються підрозділи, які не вказані у ст. 401 КК України, але порядок діяльності та формування яких визначені у спеціальних Законах.

Щодо розуміння «інших осіб визначених законом», то будь-якого визначення у законодавстві немає. На нормативному рівні відсутнє чітке визначення, який саме закон слід застосовувати для ідентифікації таких осіб. Так, М. Туркот зазначає, що під словосполученням «інші особи визначені законом» слід мати на увазі військовослужбовців, які відряджені до відповідних державних органів згідно з Указом Президента України від 25.10.2007 року № 1020/2007 [17, с. 77].

Не зважаючи на те, що вказаний Указ втратив чинність у зв'язку із прийняттям нового Указу від 05.05.2020 року № 166/2020 [18], яким затверджено новий перелік посад, що підлягають заміщенню особами вищого офіцерського (начальницького) складу, та граничних військових і спеціальних звань за цими посадами, його зміст та структура майже не змінилися.

О. Дудоров та М. Хавронюк до інших осіб визначених законом, які не входять до складу військових формувань утворених відповідно до законів, відносять військовослужбовців: які відповідно до законів на час виконання певних завдань працюють на штатних посадах в інших підприємств, установ, організацій, які за їх згодою відкомандировані до органів виконавчої влади та на підприємства, установи, організації, які виконують роботи в інтересах оборони держави та її безпеки (Національне космічне агентство, ДП обслуговування повітряного руху); адміністративний чи професорсько-викладацький склад військових навчальних закладів; військові підрозділи, які направляються до інших держав з метою виконання бойових, миротворчих чи гуманітарних завдань; військовополонені [19, с. 867-868].

Аналізуючи наявні дослідження визначеної тематики, відмітимо, що думка науковців щодо суб'єктів військових кримінальних правопорушень передбачених ст. 402, 403 КК України, є сталою. Разом з тим, одним із проблемних питань, яке сьогодні часто піднімається науковцями, є віднесення до суб'єктів військових кримінальних правопорушень осіб, які є учасниками зброй-

ного конфлікту та (або) бойових дій у складі добровольчих батальйонів та добровольчих формувань територіальних громад. Досліджуючи вказане питання, В.О. Навроцький зазначає, що для визначення кримінально-правового статусу учасників таких батальйонів чи інших збройних чи воєнізованих формувань значення має не спосіб комплектування підрозділу, а відношення до військової служби – наявність статусу військовослужбовця, який у свою чергу пов'язаний з підпорядкуванням підрозділу відповідному державному органу. Також науковець визначає, що особи, які проходять службу у добровольчих батальйонах повинні визнаватися військовослужбовцями (суб'єктами військових кримінальних правопорушень), а особи, які перебувають у складі добровольчих формувань, які не підпорядковуються якимось органам державного управління такими не є [20, с. 73]. На наш погляд дане питання є дискусійним, у зв'язку із певними прогалинами у законодавстві.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» добровольче формування територіальної громади – воєнізований підрозділ, сформований на добровільній основі з громадян України, які проживають у межах території відповідної територіальної громади, який призначений для участі у підготовці та виконанні завдань територіальної оборони (зміни були внесені згідно із Законом № 2237-IX від 03.05.2022 р.)[21].

Статтею 8 Закону «Про основи національного спротиву» визначено порядок функціонування та підпорядкування добровольчих формувань, зокрема зазначено, що їх діяльність здійснюється під безпосереднім керівництвом і контролем командира військової частини Сил територіальної оборони ЗСУ за територіальним принципом. У разі введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану всі добровольчі формування територіальних громад переходять в оперативне підпорядкування командирів відповідних військових частин Сил територіальної оборони ЗСУ. На час дії воєнного стану за рішенням Головнокомандувача ЗСУ добровольчі формування територіальних громад повністю або частково можуть залучатися до виконання завдань територіальної оборони поза межами визначеної зони територіальної оборони, а також направлятися до районів ведення воєнних (бойових) дій.

За такої законодавчої регламентації діяльності ДФТГ та їх членів можна зробити висновок про те, що у разі введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану добровольчі формування перебувають в оперативному підпорядкуванні командирів відповідних військових частин Сил територіальної оборони ЗСУ та (або) за рішенням Головнокомандувача ЗСУ можуть залучатися до виконання завдань територіальної оборони поза межами визначеної зони територіальної оборони, а також направлятися до районів ведення воєнних (бойових) дій. Вказані положення чітко визначають, що у даному випадку у таких відносинах присутнє підпорядкування, порядок підлеглості, існує процедура віддання та виконання наказів, зокрема в умовах ведення воєнних (бойових) дій. А тому, видається логічним, що у разі не виконання наказу (рішення) про Головнокомандувача ЗСУ про направлення членів ДФТГ до районів ведення воєнних (бойових) дій або невиконання наказів чи розпоряджень командирів відповідних військових частин Сил територіальної оборони ЗСУ до таких осіб може бути застосована кримінальна відповідальність за ст. 402, 403 КК України.

С.О. Харитонов зазначає, що спеціальними (факультативними) ознаками військовослужбовця можуть бути такі ознаки: перебування на посаді начальника; підлеглого; особи зі складу вартової (вахтової) служби або патрулювання чи наряду з охорони державного кордону України або підрозділу бойового чергування (бойової служби) чи добового наряду [22, с. 18].

Схожі додаткові ознаки виділяють і Карпенко М., Фесенко О., Шнипко О., зокрема прийняття присяги, наявність звання, забезпечення військовою формою, наявність знаків розрізнення [6, с. 250].

У даному випадку, хоча члени ДФТГ не є військовослужбовцями та не набувають цього статусу у разі їх залучення до виконання завдань територіальної оборони або направлення до районів ведення бойових дій, однак на нашу думку, можуть вважатися суб'єктами кримінальних правопорушень передбачених ст. 402, 403 КК України та згідно із положеннями ч. 2 ст. 401 КК України відносяться до «інших осіб передбачених законом». Разом з тим, вважаємо, щоб не виникало питань щодо правового статусу членів ДФТГ, мають бути внесені відповідні зміни до Закону України «Про основи національного спротиву» щодо визначення статусу членів ДФТГ, які залучені до виконання завдань територіальної оборони або направлення до районів ведення бойових дій шляхом їх прирівняння до військовослужбовців.

Висновки. З урахуванням наведеного можемо зробити висновок, що суб'єктами військових кримінальних правопорушень, передбачених статтями 402, 403 КК України, можуть бути, у разі їх вчинення, громадяни України (військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів), а в окремих випадках іноземці, придатні за станом здоров'я і віком до військової служби, а також інші особи, визначені законодавством, зокрема, добровольці формувань територіальних громад у випадку їх залучення до виконання завдань територіальної оборони або направлення до районів ведення бойових дій, у разі порушення встановленого законодавством порядку проходження або несення військової служби, за умови досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Осадча А.С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 21 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/8104>.
2. Остапенко Л., Головка М. Спеціальний суб'єкт військових злочинів. *Європейські перспективи*. 2014. № 8. С. 136–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_25.
3. Таран Н. Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 226 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/bitstreams/a2a14de3-5e74-419f-ab40-6a1b13a49e36/download>.
4. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 17 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
5. Городецький Ю., Зайцев О. Поняття суб'єкта кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 1. С. 255–281. URL: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.21.308048>.
6. Карпенко М., Фесенко О., Шнипко О. До питання щодо суб'єктів військових кримінальних правопорушень. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. № 33. С. 247–254. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7618478> (дата звернення: 08.08.2025).
7. Жданова А. Визначення суб'єкта кримінального правопорушення в законах про кримінальну відповідальність України та країн західної Європи: порівняльно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 270–275. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-49>.
8. Бараненко Д.В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Академія адвокатури України. Київ. 2009. 24 с.
9. Полегенька О.Р. Суб'єкт військових злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 /О.Р. Полегенька. Донецький юридичний інститут МВС України. Кривий Ріг. 2019. 21 с.
10. Харитонов С. Специфіка військових кримінальних правопорушень. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/xaritonov-sergii/articles/specifika-viiskovix-kriminalnix-pravoporusen-sergii-xaritonov> (дата звернення: 08.08.2025).
11. Головка М. Суб'єкт військових злочинів: необхідність змін. *Конференції Національного Авіаційного Університету*. URL: <https://conference.nau.edu.ua/index.php/TL/ISC/paper/download/2753/1928> (дата звернення: 08.08.2025).
12. Проект КК України Кримінальний кодекс України (проект): Контрольний текст (станом на 21.07.2025 р.) / Сайт Робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентові України за посиланням: URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/07/22/kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf> (дата звернення: 08.08.2025).
13. Карпенко М.І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за кримінальним кодексом України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь. 2020. 547 с.
14. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII: станом на 31 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
15. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII : станом на 9 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 08.08.2025).

16. Про Службу зовнішньої розвідки України: Закон України від 01.12.2005 № 3160-IV: станом на 23 квіт. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-15#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
17. Туркот М. Кримінологічна характеристика особистості суб'єкта військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2(40). С. 76–82.
18. Про переліки посад, що підлягають заміщенню особами вищого офіцерського (начальницького) складу, та граничних військових і спеціальних звань за цими посадами: Указ Президента України від 05.05.2020 № 166/2020: станом на 27 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/166/2020#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
19. Дудоров О., Хавронюк М. Кримінальне право: навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
20. Васильєв А.А., Мухамеджанова А.Р. Військовослужбовець як суб'єкт військових кримінальних правопорушень. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2021. № 1(24). С. 68–75.
21. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX: станом на 16 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
22. Харитонов С.О. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 /С.О. Харитонов. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків. 2019. 43 с.

UDC 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.14>

MENTAL ABNORMALITIES IN THE SYSTEM OF CRIMINOLOGICAL SIGNS OF CRIMINAL'S PERSONALITY

Nesterova I.A.,

Candidate of Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Criminal Law Policy

Uzhhorod National University

ORCID: 0000-0003-0481-2965

e-mail: iryna.nesterova@uzhnu.edu.ua

Nesterova I.A. Mental anomalies in the system of criminological signs of the criminal's personality.

It has been proven that today's difficult economic, political, and social living conditions of citizens in Ukraine cause an increase in stress determinants, which generates emotional instability and causes mental disorders. Recently, there has been deterioration in the mental health of Ukrainians. A person's mental state clearly affects his adaptive capabilities, ability to control his behavior and make decisions, commit impulsive acts, etc.

It is determined that according to studies by a number of foreign and domestic researchers, more than half of all criminal offenses are committed by individuals who have mental disorders (mental anomalies) of both biological origin and acquired, which do not deprive them of sanity. In most cases, these are individuals who have committed violent offenses and hooliganism. This problem determines the interest of criminologists, psychologists and psychiatrists in this problem.

It has been proven that in the system of criminological characteristics and characteristics inherent in the criminal (socio-demographic, socio-role, moral-psychological, criminal-legal), the presence of mental anomalies refers to moral-psychological ones. Mental anomalies are certain disorders in a person's mental activity that do not reach the level of mental illness, but can affect a person's behavior. They are diagnosed both in Ukraine and in other countries of the world, but the approaches to their definition and classification differ significantly. These abnormalities may be congenital or acquired and include various conditions such as psychopathy, mental retardation, and some conditions associated with epilepsy, organic brain lesions, chronic alcoholism etc. Criminological studies note that some somatic diseases can also cause certain changes in the psyche (temporary or long-term), which can also affect a person's criminal behavior.

The author shares the opinion of researchers of the problem, Golina V.V. and Golovkin B.M., who note that it is not the mental anomalies themselves that contribute to criminal behavior, but those psychological characteristics that are formed under their influence.

The author agrees with the conclusions of researchers that the number of criminals, especially recidivists and minors, is increasing; the vast majority of offenders with mental disorders are not those who have severe or persistent illnesses, but individuals with psychopathic personality traits and residual phenomena after trauma; a person can acquire such traits as a result of difficult living conditions and the negative influence of the social environment.

Key words: personality of criminal, criminological signs, moral and psychological characteristics, mental abnormalities, mental disorder, sanity, criminal behavior, antisocial tendencies.

Нестерова І.А. Психічні аномалії в системі кримінологічних ознак особи злочинця.

Доведено, що складні економічні, політичні та соціальні умови життя громадян в Україні викликають зростання стресових детермінантів, що породжує емоційну нестабільність та спричиняє психічні розлади. За останні роки спостерігається погіршення психічного здоров'я українців. Психічний стан особи однозначно впливає на його адаптивні можливості, здатність контролювати свою поведінку та приймати рішення, вчиняти імпульсивні вчинки та ін.

Визначається, що за дослідженнями низки зарубіжних та вітчизняних дослідників, більш ніж половина всіх кримінальних правопорушень саме вчиняють особи, які мають психічні розлади (психічні аномалії) як біологічного походження так й набутих, які не позбавляють їх осудності. В більшості випадків це особи, які вчинили насильницькі правопорушення та хуліганські дії. Це й зумовлює інтерес кримінологів, психологів та психіатрів до даної проблеми.

Доведено, що в системі кримінологічної характеристики та притаманних особі злочинця ознак (соціально-демографічних, соціально-рольових, морально-психологічних, кримінально-правових) наявність психічних аномалій відноситься до морально-психологічних. Психічні аномалії являють собою певні порушення у психічній діяльності людини, що не досягають рівня психічної хвороби, але можуть впливати на поведінку людини. Вони діагностуються як в Україні, так й в інших країнах світу, але підходи до їх визначення та класифікації суттєво відрізняються. Ці аномалії можуть бути вродженими або набутими та включають різні стани, такі як психопатії, дебільності та деякі стани, пов'язані з епілепсією, органічними ураженнями мозку або хронічним алкоголізмом. В кримінологічних дослідженнях відзначається, що деякі соматичні захворювання також можуть викликати певні зміни у психіці (тимчасові або тривалі), що також може вплинути на злочинну поведінку особи.

Автор поділяє думку дослідників проблеми Голіни В.В. та Головкіна Б.М., які відзначають, що саме злочинний поведінці сприяють не самі психічні аномалії, а ті психологічні особливості, які формуються під їх впливом.

Автор погоджується з висновками дослідників про те, що кількість серед злочинців, особливо рецидивістів та неповнолітніх зростає; переважна більшість правопорушників із психічними розладами становлять не ті, в кого є важкі чи стійкі захворювання, а особи із психопатичними рисами особистості і залишковими, явищами після перенесених травм; таких рис особа може набувати як результат важких умов життя та негативного впливу оточення.

Ключеві слова: особа злочинця, кримінологічні ознаки, морально-психологічна характеристика, психічні аномалії, психічний розлад, осудність, злочинна поведінка, антисоціальні тенденції.

Problem statement. Modern reality and difficult living conditions of citizens in Ukraine cause an increase in stress determinants, which generates emotional instability and causes mental disorders. Recently, there has been a deterioration in the mental health of Ukrainians. In the structure of mental and behavioral disorders, non-psychotic disorders (including depression) prevail – they were detected in almost half a million Ukrainians, psychotic disorders – in over 260 thousand, 6 and neurotic disorders associated with stress – in almost 130 thousand of the adult population of the country [1, p.170]. A person's mental state clearly affects their adaptive capabilities, ability to control their behavior and make decisions, commit impulsive acts, etc.

According to studies by a number of foreign and domestic researchers, more than half of all criminal offenses are committed by individuals who have mental disorders (mental anomalies), both biological and acquired, that do not deprive them of sanity. In most cases, these are individuals who have committed violent offenses and hooliganism. This fact is what causes the interest of criminologists, psychologists, and psychiatrists in this problem.

In view of this, **the purpose of the study** is a criminological analysis of offenders with mental anomalies, which does not deprive them of sanity.

The state of development of the problem. Many works have been devoted to the problem of studying criminals with mental disorders. Among the scientists who have studied this problem, it is worth noting A.P. Zakaluk, T.A. Golumb, V.V. Guldán, A.F. Zelinsky, M.M. Korchovy, V.G. Lykholob, T.M. Prykhodko, O.O. Khodymchuk and others. However, in domestic research, insufficient attention has been paid to the criminological analysis of offenders with mental abnormalities, which is why the topic of this article is so relevant.

Presentation of the main material. Depending on life circumstances, each person behaves differently: one person is law-abiding, another violates the criminal law. A person who has chosen an illegal option of behavior commits an offense due to certain characteristics of their behavior, which determined the appropriate choice. Therefore, one should agree with criminologists who emphasize that without the identity of the criminal, the commission of a criminal offense is impossible [2, p. 71].

We agree with the opinion of the prominent Ukrainian scientist A.P. Zakaliuk, according to whom the personality of a criminal should be understood as a set of socio-typological features that have formed

in the process of an individual's unfavorable social development, are distinguished by their social unacceptability and the extreme form of the latter – social dangerousness, determine the criminogenic motivation and criminal activity of the individual, and directly cause the commission of a crime [3, p. 239].

Persons who have committed criminally punishable acts are characterized by a large number of inherent signs and characteristics related to their position in society, life positions, behavioral stereotypes, inner world, etc. In this regard, an important theoretical and practical task arises to identify typical, characteristic properties, signs of the criminal's personality, which are usually covered by the concept of «criminological structure of the criminal's personality.» Criminologists most often identify (sometimes with minor differences) the following components: socio-demographic, socio-role, moral-psychological, criminal-legal signs [4, p. 241–243; 5, p. 37–40].

The socio-demographic characteristics of the criminal includes information related to gender, age, education, occupation, marital status, level of financial security, belonging to the urban or rural population, etc. The famous Ukrainian criminologist V.V. Golina aptly expressed this group of signs, writing: “Socio-demographic signs characterize a criminal as a person of a specific era, who has a social status and occupies a certain place in social relations” [6, p. 97].

By social and role characteristics of a criminal person we mean the real social functions of a particular person, determined by his position in the system of social relations, belonging to a certain social group. As notes O.Yu. Shostko, there are two points that need to be investigated when studying the personality of a particular criminal: 1) what social role does the subject play in the family, team, in the circle of friends, in society; 2) what is this role in the perception of the criminal himself [7, p. 93].

Criminal legal signs include information related to the direction and motivation of criminal behavior, the attitude of the perpetrator towards the crime, previous criminal record, whether the crime was committed alone or in complicity, etc. We should agree with I.M. Danshin, who notes that the listed signs have both criminal-legal and criminological significance; their detection and analysis make it possible to comprehensively analyze the committed crime and the identity of the criminal [5, p. 40].

Moral and psychological characteristics makes it possible to know the inner world of a person – his worldview and moral traits, views, beliefs, value orientations. If socio-demographic and socio-role characteristics characterizes the personality of a criminal externally, without delving into his inner world, then moral and psychological qualities allow us to find out why a particular person committed a crime and what his attitude is towards it [2, p. 75]. Moral and psychological qualities make it possible to learn about the reasons for the emergence of motives for illegal behavior in a person, to predict future behavior, and therefore, to implement the necessary preventive measures [7, p. 91].

Investigating the determinants of the commission of criminal offenses, we note that in the person of a criminal, social is inextricably connected with biological and psychological factors, they mutually influence each other, complement each other. It is clearly necessary to distinguish the influence of mental abnormalities on individual, including criminal, behavior of a person. We agree with the opinion of Golina V.V. and Golovkin B.M. that it is not the mental anomalies themselves that contribute to criminal behavior, but those psychological characteristics that are formed under their influence [7, p. 95].

Mental abnormalities as a medical term represent certain disorders in a person's mental activity that do not reach the level of mental illness, but can affect a person's behavior. They are diagnosed both in Ukraine and in other countries of the world, but the approaches to their definition and classification differ significantly. These abnormalities may be congenital or acquired and include various conditions such as psychopathy, mental retardation, and some conditions associated with epilepsy, organic brain lesions, or chronic alcoholism.

Thus, according to research by V.S. Batyrgareeva, almost 53% of recidivists, in respect of whom the relevant examination was conducted, were found to have certain mental disorders that did not exclude sanity. These include persons who committed serious and especially serious violent or mercenary-violent crimes. However, this does not mean that other categories of recidivists do not have mental abnormalities, for example, criminals – drug addicts, whose actions are related to the illegal circulation of narcotics or mercenary offenses [8, p. 115].

M.V. Kostytsky draws attention to the fact that most people with mental abnormalities have a predominance of normal mental phenomena and processes, and therefore they mainly retain their social

ties: in the vast majority of cases, such individuals are able-bodied, capable and sane [9, p. 15].

As already noted, mental abnormalities are diagnosed both in Ukraine and in other countries of the world, but the approaches to their definition and classification differ significantly. Mental abnormalities in Ukraine include: 1) neuroses and neurotic states – neurasthenia (asthenic neurosis), hysterical, depressive, obsessive states of neurosis, neurotic development; 2) psychopathies – excitable, paranoid, hysterical, unstable, inhibitory, schizoid, asthenic, epileptoid, etc. types; 3) character accentuations – hyperthymic, cycloid, labile, asthenoneurotic, sensitive, psychasthenic, unstable, conformal, mixed, etc.; 4) psychopathic development and improper upbringing – hyperprotection, dominant hyperprotection, indulgent hyperprotection, emotional neglect, cruel relationships, upbringing in an atmosphere of the cult of illness, contradictory upbringing, upbringing outside the family, deprivation upbringing, etc.; 5) mental developmental delays – hereditary, chromosomally determined, associated with intrauterine or natural damage and atypical oligophrenia; 6) developmental delays bordering on oligophrenia – congenital sub-debility (so-called constitutionally stupid individuals), mental infantilism, non-progressive variant of early childhood autism syndrome, developmental delays due to residual effects of early organic brain damage, developmental delays in organic processes and protracted somatic diseases, psychogenic and situationally caused developmental delays, as well as those associated with sensory deprivation, etc.; 7) residual manifestations of traumatic brain injuries; 8) alcoholism and drug addiction [10, p. 12].

K. Marr argues that neurological abnormalities have a significant impact on human behavior and their predisposition to criminal behavior. These abnormalities can cause various antisocial tendencies, such as the inability to feel emotions, control one's impulses and behavior [11]. The researcher draws attention to the existence of such a mental anomaly as psychopathy. A psychopath is "a mentally unstable person, especially one with an egocentric and antisocial personality, characterized by a lack of remorse for one's actions, a lack of empathy for others, and often criminal tendencies" [12]. A psychopath is not necessarily a cold-blooded killer, and a cold-blooded killer is not necessarily a psychopath. There are psychopaths in society all around us [13]. Many of them live normal lives, just like the rest of us. It is when a psychopath socializes differently that we begin to see antisocial behavior and criminality that cannot be corrected or explained by the combined neurological abnormalities that are present in that psychopath. Biological abnormalities can themselves lead to antisocial behavior [11]. It also seems possible that antisocial behavior is a consequence of improper socialization of the individual.

Criminological studies note that some somatic diseases can also cause certain changes in the psyche (temporary or long-term), which can also affect a person's criminal behavior.

Researchers make the correct conclusions that among offenders, especially juveniles, the number of people with anomalies is increasing, that the vast majority of people with mental anomalies are not those who have severe or persistent diseases, but people with psychopathic personality traits and residual phenomena after trauma, that psychopathic traits in the vast majority of cases (80-85%) were acquired as a result of unfavorable living conditions and upbringing [9, p. 16].

Conclusions. Thus, we note that in the system of studying the criminological characteristics of criminal, social factors are inextricably connected with biological and psychological factors, they interact with each other, complement each other. Mental abnormalities are certain disorders in a person's mental activity that do not reach the level of mental illness, but can affect a person's behavior. They are diagnosed both in Ukraine and in other countries of the world, but the approaches to their definition and classification differ significantly. The significant and direct impact of mental abnormalities on individual, including antisocial, behavior of a person has been proven. A comprehensive study of the impact of mental abnormalities in the motivational complex of criminal behavior will allow solving real problems, as well as future problems regarding the improvement of the criminological portrait of the criminal and the development of preventive measures to prevent crime.

REFERENCES:

1. Zavyazkina N.B. The study of Criminal Behavior of Persons with Mental Disorders in Forensic Psychology. *Scientific Bulletin of Kherson State University*. Psychological Sciences Series. Issue 5. Volume 3. 2016. p. 170.
2. Criminology: textbook for students of higher educational institutions / O.M. Dzhuzha, Ya.Yu. Kondratiev, O.G. Kulyk, P.P. Mykhailenko and others; edited by O.M. Dzhuzha. Kyiv: Yurinkom Inter, 2002. 416 p.

3. Zakaliuk A. P. Course of Modern Ukrainian Criminology: Theory and Practice: in 3 books. Book 1: Theoretical Foundations and History of Ukrainian Criminological Science. Kyiv: Publishing House «In Yure», 2007. 424 p.
4. Batyrgareeva V. S. Recidivism in Ukraine: Social, Legal and Criminological Problems: Monograph. Kh.: Pravo, 2009. 576 p.
5. Criminology: General and Special Parts: Textbook / I.M. Danshyn, V.V. Golina, M.Yu. Valuyska, etc.; ed. by V. V. Golina. 2nd ed. revised and suppl. Kh.: Pravo, 2009. 288 p.
6. Golina V.V. Criminological and Criminal Legal Problems of Combating Banditry: Socio-legal and Criminological Research: monograph. Kharkiv: Region-inform, 2004. 212 p.
7. Criminology: textbook / V.V. Golina, B.M. Golovkin, M. Yu. Valuyska and others; edited by V.V. Golina, B.M. Golovkin. Kh.: Pravo, 2014. 440 p.
8. Batyrgareeva V.S. Recidivist Criminals: on Problem of Crime of Persons with Mental Anomalies. *Problems of legality: republican interdisciplinary scientific collection* / ed. V.Ya. Tatsii. X.: National Legal Academy of Ukraine, 2007. Issue 92. Pp. 114-124.
9. Kostytskyi M.V. Psychological Factors of Influence on Personality of a Criminal. *Scientific and informational bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi*. 2014. No. 10. P. 12–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2014_10_3.
10. Kostytskyi M.V. Crime can be Prevented. Kyiv: Znannya, 1999. 47 p.
11. Marr C. Neurological Abnormalities' Impact on Crime and Behavior. *UTSA Journal of Undergraduate Research and Scholarly Works*. Volume 7. December 2020. P. 1.
12. In *Merriam-Webster Online*. Retrieved June 12, 2019. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/psychopath>.
13. Hare, R.D. (1999). Without Conscience: The Disturbing World of the Psychopaths Among us. *Guilford Press*. 1999. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2001-00418-000>.
14. Moffitt, T.E. The New Look of Behavioral Genetics in Develop – Mental Psychopathology: Gene–Environment Interplay in Antisocial Behaviors. *Psychological Bulletin*, 2005. Pp. 131, 533–554.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.15>

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НЕТЕРПИМОСТІ ДО ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Панталієнко Т.П.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0008-2938-0752*

Панталієнко Т.П. Формування правової культури нетерпимості до домашнього насильства: історико-правовий аналіз досвіду України та зарубіжних країн.

У статті досліджено етапи формування правової культури нетерпимості до домашнього насильства в Україні в історичному та сучасному вимірах. Показано, що тривалий час проблема насильства в родині залишалася поза увагою державної політики, оскільки патріархальні традиції домінували в суспільстві й виправдовували жорстоке поводження в межах сім'ї. Висвітлено, що лише з другої половини ХХ століття, під впливом міжнародних правових актів, таких як Статут Організації Об'єднаних Націй, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а згодом і Стамбульська конвенція, розпочалося формування інституційних засад протидії домашньому насильству. Зазначено, що активна участь громадянського суспільства, правозахисних організацій і міжнародних інституцій сприяла поступовому реформуванню українського законодавства у напрямі захисту постраждалих, криміналізації насильства та підвищення відповідальності кривдників. У статті проаналізовано ключові нормативно-правові акти України, зокрема закони 2001 та 2017 років, а також наслідки ратифікації Стамбульської конвенції у 2022 році. Крім того, здійснено порівняльно-правовий аналіз підходів до протидії домашньому насильству у Франції, Великій Британії, Австрії, Норвегії, Греції, Болгарії та Аргентині. Окреслено специфіку правових механізмів, профілактичних заходів, практик захисту постраждалих, криміналізації примусового контролю та насильницьких дій. Зроблено висновок про необхідність подальшого запозичення позитивного досвіду зарубіжних країн і удосконалення національної системи запобігання домашньому насильству через розвиток міжвідомчої взаємодії, підвищення правової культури особистості та населення і впровадження нульової толерантності до насильства як суспільної норми. Також підкреслено роль освіти, медіа та правозастосовної практики у формуванні нової суспільної свідомості, орієнтованої на захист людської гідності, безпеку й рівність у родинних стосунках. Особливу увагу приділено системній превенції, важливості раннього виявлення випадків насильства та розвитку інфраструктури допомоги, включно з кризовими центрами, гарячими лініями та програмами реабілітації постраждалих.

Ключові слова: домашнє насильство, сімейне насильство, правова культура особи, історія права України, історія права зарубіжних країн, кримінальне правопорушення, міжнародні стандарти.

Pantalienko T.P. Formation of a legal culture of intolerance to domestic violence: a historical and legal analysis of the experience of Ukraine and foreign countries.

The article examines the stages of the formation of a legal culture of intolerance to domestic violence in Ukraine in historical and modern dimensions. It is shown that for a long time the problem of domestic violence remained outside the attention of state policy, since patriarchal traditions dominated society and justified cruel treatment within the family. It is highlighted that only in the second half of the twentieth century, under the influence of international legal acts, such as the UN Charter, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, and later the Istanbul Convention, did the formation of institutional principles for combating domestic violence begin. It is noted that the active

participation of civil society, human rights organizations and international institutions contributed to the gradual reform of Ukrainian legislation in the direction of protecting victims, criminalizing violence and increasing the responsibility of perpetrators. The article analyzes key regulatory legal acts of Ukraine, in particular the laws of 2001 and 2017, as well as the consequences of the ratification of the Istanbul Convention in 2022. In addition, a comparative legal analysis of approaches to combating domestic violence in France, Great Britain, Austria, Norway, Greece, Bulgaria and Argentina is carried out. The specifics of legal mechanisms, preventive measures, practices of protecting victims, criminalizing coercive control and violent actions are outlined. The conclusion is made about the need to further borrow the positive experience of foreign countries and improve the national system of preventing domestic violence through the development of interagency cooperation, increasing the legal culture of the population and introducing zero tolerance to violence as a social norm. The role of education, media and law enforcement practice in the formation of a new public consciousness focused on the protection of human dignity, security and equality in family relations is also emphasized.

Key words: domestic violence, family violence, legal culture of the individual, history of law of Ukraine, history of law of foreign countries, criminal offense, international standards.

Постановка проблеми. Домашнє насильство є однією з найбільш поширених форм порушення прав людини, яка водночас довгий час залишалася маргіналізованою в національних правових системах. В Україні, як і в багатьох інших державах, історично склалася ситуація, коли насильство в родині розглядалося як приватна справа, а патріархальні традиції сприяли толерантному ставленню до жорстокого поводження у сім'ї. Лише в останні десятиліття, під тиском міжнародних правозахисних ініціатив і через активізацію громадянського суспільства, проблема домашнього насильства почала визнаватися на рівні державної політики. Проте, незважаючи на значні нормативно-правові зрушення, в Україні все ще відчувається потреба у формуванні глибоко вкоріненої правової культури нетерпимості до будь-яких проявів насильства, яка б базувалася не лише на законах, а й на суспільному неприйнятті таких дій. У цьому контексті актуальним є дослідження еволюції підходів до протидії домашньому насильству, аналіз сучасної законодавчої бази, а також вивчення зарубіжного досвіду, що дозволяє переосмислити національні підходи й запровадити ефективніші механізми захисту постраждалих.

Стан опрацювання проблематики. Ряд вчених України вивчали питання домашнього насильства в Україні та зарубіжних країнах, зокрема: Авраменко С.М., Висоцька Н.В., Галай А.О., Дмитрашук О.С., Ломакіна О.В., Мельник А.Р., Митник У.М., Продан Т.В., Старчук О. Однак, на даний час недостатньо досліджено історико-правові чинники досвіду України та зарубіжних країн.

Метою дослідження є всебічний історико-правовий аналіз досвіду України та зарубіжних країн щодо формування правової культури нетерпимості до домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу. Формування правової культури нетерпимості до домашнього насильства в Україні зайняло тривалий час і залежало від культурних та політичних тенденцій відповідного періоду.

Так, період козацької державності та Гетьманщини (XVII-XVIII століття) характеризувався патріархальними традиціями, де чоловік вважався головою сім'ї. Традиційно вважалося, що чоловік має право керувати родиною, включаючи фізичне «виховання» дружини та дітей. Жінки перебували під владою чоловіків та батьків, а фізичне насильство у сім'ї могло розглядатися як частина побутових стосунків. Такі дії вважалися частиною сімейного життя і рідко викликали втручання з боку влади чи громади [1, с. 216].

Як зазначає Н.В. Висоцька, «за часів Київської Русі та в добу Великого князівства Литовського з'явилися перші закріплені положення, спрямовані на застосування покарання за вчинення окремих дій, що містять ознаки домашнього насильства» [2, с. 25].

Зі зростанням урбанізації та індустріалізації в Україні на межі XIX-XX століть змінилася і структура сімейних відносин. Проте, незважаючи на зміни в економічному укладі, патріархальні традиції залишалися сильними. Домашнє насильство продовжувало існувати, хоча вже починали з'являтися перші спроби законодавчого регулювання та захисту прав жінок [1, с. 217].

Перші реальні кроки щодо протидії насильству було зроблено після завершення Другої світової війни. Прийняті у цей період нормативно-правові документи мали позитивний ефект щодо забезпечення паритету прав жінок і чоловіків. Положення Статуту ООН 1945 року та Конвенція

про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 1979 року, ознаменували початок правового забезпечення рівності, недопущення дискримінації та насильницьких дій у системі шлюбно-сімейних відносин. У контексті подолання проблеми домашнього насилля, згідно зі ст. 16 Конвенції держави-учасниці зобов'язані вживати відповідні заходи з ліквідації дискримінації жінок в усіх питаннях, що стосуються шлюбу та сімейних відносин на підставі рівності чоловіків і жінок [2, 25].

Після здобуття незалежності у 1991 році Україна зіткнулася з новими викликами, пов'язаними з соціальною та економічною трансформацією. Розпад радянських структур, економічні кризи та зниження рівня життя багатьох сімей призвели до загострення проблеми домашнього насильства [3]. Довгий час проблема ігнорувалася на рівні державної політики, однак завдяки активності громадянського суспільства та міжнародних організацій питання протидії домашньому насильству стало обговорюватися все більше. Саме в той час дій кривдника перестали виправдовувати [4, с. 245].

В 2001 році було прийнято Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» [5], який визначав правові і організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї.

В грудні 2017 року Верховною Радою України було прийнято два важливі закони в сфері протидії домашньому насильству: Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [6] та Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [7].

Окрім того, у 2022 році Україною було ратифіковано Стамбульську конвенцію (КОНВЕНЦІЯ Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами) [8], яка посилила боротьбу з домашнім насильством, зобов'язавши державу впроваджувати ефективні механізми захисту жертв, криміналізувати всі форми насильства та усунути будь-які виправдання для нього. Це сприяло гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, розширенню мережі кризових центрів, запровадженню комплексної державної політики та посиленню відповідальності за насильницькі дії [9, с. 119].

Щороку в Україні зростає кількість обвинувальних вироків суду у справах про домашнє насильство [10], а засоби масової інформації активно висвітлюють випадки домашнього насильства, розповідають історії постраждалих, які знайшли силу звернутися за допомогою, та демонструють роботу правозахисних організацій [11, с. 46], що відображає позитивну тенденцію до підвищення рівня правової культури громадян та формування в суспільстві стійкої нетерпимості до будь-яких проявів домашнього насильства.

Широкий вплив на формування законодавства України в сфері протидії домашньому насильству мали міжнародні стандарти захисту прав людини, зокрема положення Стамбульської конвенції, практика Європейського суду з прав людини та рекомендації ООН, що стимулювали адаптацію національного законодавства до європейських принципів недискримінації, превенції, покарання кривдника та захисту жертв. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне детальніше дослідити досвід зарубіжних країн в питаннях врегулювання протидії та відповідальності за вчинення домашнього насильства.

У Франції протидія домашньому насильству розпочалася у рамках Національної державної програми щодо боротьби з насильством жінок і з подружнім насильством у зв'язку з прийняттям Закону Франції «Про посилення попередження і покарання за насильство в сім'ї або у відношенні неповнолітніх». Законодавством Франції передбачається можливість суддів у справах сім'ї видавати спеціальні постанови, які забезпечують безпеку жертв сімейного насильства, які дають змогу жінці, яка стала жертвою насильства у сім'ї, змінити місце проживання або вилучити чоловіка із місця проживання [12].

У системі кримінально-правової протидії домашньому насильству у Франції позитивним є визнання вчинення злочину щодо подружжя чи партнера обтяжуючою обставиною щодо всіх злочинів, можливість виселення кривдника з дому як до, так і після ув'язнення, криміналізація інцесту та погроз вчинення злочину щодо подружжя, співмешканця, партнера, який живе з кривдником згідно з угодою громадянської солідарності [13, с. 84]

У Великій Британії кримінально-правова протидія домашньому насильству здійснюється таким чином: відповідно до Закону «Про домашнє насильство» від 2004 р. домашнім насильством

є будь-який випадок загрози, насильства та жорстокого поводження (психологічного, фізичного, сексуального, фінансового чи емоційного) між дорослими, які є або були співмешканцями, або щодо членів сім'ї, незалежно від статі, сексуальної орієнтації. У березні 2013 р. внесено зміни в цей закон, якими було розширено коло суб'єктів, які підлягають захисту за законом, та включено до складу зазначеного злочину примус – совий контроль у сім'ї [14, с. 33]. Кодекс королівських прокурорів у Великій Британії визначає домашнє насильство як будь-який випадок чи низку випадків контролю, примусу, загрозливої поведінки, насильства чи знущань між особами віком від 16 років, які є або були інтимними партнерами або членами сім'ї незалежно від статі чи орієнтації [13, с. 83].

Актуальною є практика взаємодії поліції з громадою у подоланні проблеми домашнього насильства, яка унормована так званім британський законом «Клер». Так, людина може звернутися в поліцію щоб перевірити чи має новий або існуючий партнер «наси́льницьке минуле». Поліція зобов'язана провести за такими запитами спеціальну перевірку та поінформувати заявника [14, с. 39].

Напрямки запобігання домашньому насильству в Угорщині були вперше визначені в Національній стратегії запобігання злочинності в громаді (2003), яка відповідала на сучасні виклики злочинності. Стратегія мала окремий розділ, присвячений запобігання домашньому насильству. Відповідно до підходу Стратегії, існують три ефективні засоби запобігання домашньому насильству: раннє виявлення жорстокого поводження та нехтування за допомогою ефективної системи раннього попередження, спеціальна підготовка для фахівців, що співпрацюють, та функціонування системи інституційного захисту [3, с. 157].

Деякі країни не мають спеціальної норми щодо кримінальної відповідальності за вчинення домашнього насильства. На такий вид насильства поширюються загальні положення кримінального законодавства, які переважно зосереджені у розділі, що пов'язаний із насильством щодо особи (покарання, які стосуються ушкоджень здоров'я, позбавлення життя, фізичної недоторканності, свободи та гідності особи) [15, с. 296]. Так, наприклад, Кримінальний кодекс Австрії реалізує кримінальну відповідальність за домашнє насильство в межах відповідальності за насильницькі правопорушення, якими, відповідно до Кримінального кодексу Австрії, є: нанесення тілесних ушкоджень (ст.ст. 83, 84 КК Австрії), умисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень (ст. 87 КК Австрії), незаконне позбавлення волі або утримання в неволі (ст. 99 КК Австрії), торгівля людьми (ст. 104 КК Австрії), примус, особливо тяжкий примус (ст.ст. 105, 106 КК Австрії), наполегливе переслідування (сталкінг) (ст. 107 КК Австрії), сексуальний примус (ст. 202 КК Австрії), та інші [16].

Крім того, парламентом Австрії у 1996 році прийнято Акт «Про захист від насильства в сім'ї». Цей нормативно-правовий акт надає право потерпілому на захист від кривдника у його/її життєвому середовищі і в соціальному оточенні, надаючи поліції повноваження виселяти правопорушників і накладати заборонні ордери. Разом з тим, в Австрії були засновані «центри втручання», які забезпечують безкоштовними консультаціями, надають допомогу та підтримку потерпілим від насильства у сім'ї. Якщо правопорушник погрожує або завдає шкоди особі, яка проживає в тому ж приміщенні, поліція має право виселити правопорушника зі спільного житла та заборонити йому повертатися, не зважаючи на те, що він може бути власником квартири чи будинку [17, с. 286-287].

Цікавим є досвід Республіки Болгарії, в якій у статті 14 Закону «Про адміністративні правопорушення та покарання» передбачено такий вид стягнення як громадський осуд, що виявляється у публічному осуді порушника перед трудовим колективом, у якому він працює, або перед організацією, членом якої він є [18, с. 204].

У Норвегії особлива увага приділяється захисту та реабілітації жертви домашнього насильства. Відповідно до чинного законодавства на відповідний орган муніципальної влади покладається обов'язок надати жертві домашнього насильства (незалежно від статі) безкоштовний тимчасовий притулок (або інше місце проживання), забезпечити доступ до цілодобової телефонної гарячої лінії з метою порад та консультацій, а у робочий час – правову та психологічну допомогу, зв'язок із соціальними та іншими службами, розроблення персонального плану реабілітації (входячи з першочергових потреб потерпілої особи) [19].

В Аргентині діє Закон «Про комплексний захист жінок», який безпосередньо спрямований на недопущення домашнього насильства щодо жінок. Зазначений закон визначає широкий пере-

лік протиправних дій, за які кривдник підлягає відповідальності, розглядаючи акти насильства не лише з позиції заподіяння «травм або психологічних страждань» (*De Proteccion Integral a las Mujeres: Derecho argentino desde el 1 de abril de 2009*). У законі описується відповідальність за гоніння та цькування постраждалої, що дозволяє розширити правозастосовний і превентивний характер дій щодо злочинця [20].

Закон Греції «Про боротьбу із домашнім насильством» насамперед спрямований на захист основних прав жінок та дітей, протидію фізичному та сексуальному насильству, а також на забезпечення підтримки й допомоги жертвам домашнього насильства. Відповідно до його положень заподіяння шкоди здоров'ю (спричинення тілесних ушкоджень, побоїв тощо) у сім'ї вважається обтяжуючою обставиною (так само як і посягання на жінку, яка завідомо для винного перебуває у стані вагітності), а також зазначаються тут криміналізоване сексуальне насильство щодо подружжя, інтимного партнера та тілесні покарання дітей, запроваджені заходи захисту (як юридичного, так і фізичного) жертв домашнього насильства, заборонний припис (згідно з яким виключається доступ кривдника для місця проживання / перебування жертви та (або) її близьких родичів, навчання дітей тощо) і програма психологічної корекції для кривдників [21].

Висновки. Формування правової культури нетерпимості до домашнього насильства в Україні відбулося як результат тривалого історичного процесу, що розпочався з домінування патріархальних норм і приватного характеру родинного насильства та завершився сучасним розумінням насильства як порушення прав людини. Прийняття законів 2001 та 2017 років, а також ратифікація Стамбульської конвенції у 2022 році стали ключовими кроками до зміцнення правових механізмів захисту постраждалих і криміналізації насильства. Порівняльний аналіз досвіду зарубіжних країн (Франції, Великої Британії, Австрії, Норвегії, Греції та інших) засвідчив ефективність комплексного підходу, який поєднує превенцію, підтримку постраждалих, сувору відповідальність кривдника та просвітницьку роботу. Перспективним напрямом для України є подальше посилення міжвідомчої співпраці, розвиток системи підтримки та виховання у суспільстві нульової толерантності до будь-яких форм насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко С.М., Мельник А.Р., Єрмоленко І. М. Домашнє насильство: історична ретроспектива та сучасні виклики. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 85: частина 3. С. 214–219. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.33>.
2. Висоцька Н.В. Історико-правовий аналіз кримінально-правової протидії домашньому насильству в Україні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (21). С. 24–31. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e662cd4-b74a-439f-b039-a05cf79c5a5c/content>.
3. Golovko L., Shynkaruk N., Popova O., Melnyk A., & Medvedska V. (2023). Aspectos legales de la protección de los derechos de las mujeres frente a la violencia doméstica según la legislación de Hungría y Ucrania. *Interacción Y Perspectiva*, 14(1), 155–169. Recuperado a partir de <https://produccioncientificaluz.org/index.php/interaccion/article/view/41382>.
4. Авраменко С.М., Мельник А.Р. Портрет жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 244–249. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.38>. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/40-1.pdf>.
5. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 р. No 2789-III: станом на 7 січ. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14#Text> (дата звернення: 07.07.2025).
6. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII: станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 07.07.2025).
7. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 06.12.2017

- № 2227-VII: станом на 07.07.2025 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41> (дата звернення: 07.07.2025).
8. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення: 07.07.2025).
 9. Авраменко С.М., Мельник А.Р. Латентність домашнього насильства: причини та способи подолання. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 88: частина 3. С. 117–122. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.17>. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/19-2.pdf>.
 10. Авраменко С.М., Мельник А.Р., Панталієнко Т.П. Зростання кількості вироків за вчинення сімейного насилля як показник підвищення рівня правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 83: частина 3. С. 13–18. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.1>.
 11. Авраменко С.М. Розслідування розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 242 с.
 12. Старчук О. (2018). Заходи запобігання та протидії домашнього насильства: український досвід в міжнародному контексті. *Історико-правовий часопис*, 14(2), 89–94. <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2019-2/16>.
 13. Митник У.М. Кримінально-правова протидія домашньому насильству в окремих країнах Європейського Союзу. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*, 2019. Т. 3. С. 83–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2019_3_13.
 14. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству: монографія / А.О. Галай, В.О. Галай, Л.О. Головка, В.В. Муранова та ін.; за заг. ред. А.О. Галай. Київ: КНТ, 2014. 160 с.
 15. Продан Т.В. Протидія домашньому насильству: досвід зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 8/2021. С. 296–298. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/69.pdf.
 16. Кримінальний кодекс Республіки Австрії від 23 січня 1974 р. URL: <https://legislationline.org/taxonomy/term/12752> (дата звернення: 07.07.2025).
 17. Дмитрашук О.С.. Зарубіжний досвід запобігання домашньому насильству. *Юридична наука*. 2020. 1(103), 284–292. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-103-1.34>.
 18. Коломоєць О.Д. Світовий досвід протидії насильству в сім'ї. *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія «Юридичні науки». Том. 24(63). № 1. 2011. С. 202–208.
 19. Ломакіна О.В. Зарубіжний досвід протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2020. № 1. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2020_1/20.pdf.
 20. Хоркуца С. Запобігання та протидія домашньому насильству: закордонний досвід. Асоціація жінок-юристок України. <https://jurfem.com.ua/domashne-nasylstvo-zakordonnyu-dosvid>.
 21. Новели законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству: матеріали міжнародного круглого столу (27 вересня 2019 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. 184 с. URL: http://napu.com.ua/wpcontent/uploads/2019/09/VERSTKA_NOVELU_ZAKONODAVSTVA-1.pdf.

УДК 343.222:341.322.5(477:100)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.16>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

Плутницька К.М.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-0280-0453
e-mail: plutio@i.ua*

Ковтун К.О.,

*викладач кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-6915-9736
e-mail: ksenya.pankratova.93@ukr.net*

Плутницька К.М., Ковтун К.О. Кримінальна відповідальність за воєнні злочини в контексті міжнародного та національного права.

Стаття присвячена комплексному дослідженню поняття та ознак категорії «воєнні злочини» та визначенню особливостей притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення в Україні в контексті ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду. З огляду на збільшення кількості воєнних злочинів, скоєних під час збройної агресії, питання ефективного притягнення винних до відповідальності набуває особливого значення для національної правової системи.

Основною метою статті визначено дослідження та комплексний аналіз особливостей кримінальної відповідальності за воєнні злочини в контексті міжнародного та національного права.

У статті розглянуто ключові виклики, що постають перед Україною в процесі імплементації міжнародних норм, зокрема законодавчі прогалини та проблеми нормативного регулювання. Аналізується як міжнародне, так і національне тлумачення поняття воєнних злочинів. Встановлено, що міжнародне право не містить єдиного визначення воєнних злочинів, а лише надає перелік конкретних діянь, які підпадають під цю категорію. Воєнним злочином за нормами міжнародного права виступають дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих звичаїв та правил війни. Водночас у міжнародній кримінально-правовій доктрині відсутня уніфікована дефініція та чітко визначені ознаки цих злочинів.

Проаналізовано наукові підходи вітчизняних вчених до формулювання поняття воєнних злочинів. Як їх спеціальні ознаки виокремлено: вчинення під час збройних конфліктів (міжнародного або неміжнародного характеру); посягання на порядок ведення бойових дій, встановлений нормами міжнародного права; закріплення переліку таких злочинів у міжнародно-правових актах. При цьому Кримінальний кодекс України не надає визначення поняття «воєнний злочин».

Окрему увагу також акцентовано на необхідності вирішення проблем, пов'язаних із гармонізацією національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема питання доказування таких злочинів та взаємодії між національними органами і міжнародними структурами.

У статті запропоновано конкретні напрямки вдосконалення правової бази України з метою підвищення ефективності притягнення до відповідальності за воєнні злочини й забезпечення належного виконання міжнародних зобов'язань у сфері міжнародного кримінального права.

Ключові слова: воєнні злочини, збройний конфлікт, імплементація, гармонізація, міжнародне кримінальне право, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, переслідування воєнних злочинців.

Plutytska K.M., Kovtun K.O. Criminal liability for war crimes in the context of international and national law.

The article is devoted to a comprehensive study of the concept and features of the category of «war crimes» and the determination of the features of criminal liability for their commission in Ukraine in the context of the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court. Given the increase in the number of war crimes committed during armed aggression, the issue of effectively bringing perpetrators to justice is of particular importance for the national legal system.

The main goal of the article is to conduct research and comprehensive analysis of the features of criminal liability for war crimes in the context of international and national law.

The article examines the key challenges facing Ukraine in the process of implementing international norms, in particular legislative gaps and problems of regulatory regulation. It analyzes both the international and national interpretation of the concept of war crimes. It has been established that international law does not contain a single definition of war crimes, but only provides a list of specific acts that fall under this category. A war crime under international law is an act that constitutes a deliberate violation of the generally accepted customs and rules of war. At the same time, international criminal law doctrine lacks a unified definition and clearly defined characteristics of these crimes.

The scientific approaches of domestic scientists to the formulation of the concept of war crimes are analyzed. Their special features are: commission during armed conflicts (international or non-international); encroachment on the order of conducting hostilities established by the norms of international law; consolidation of the list of such crimes in international legal acts. At the same time, the Criminal Code of Ukraine does not provide a definition of the concept of «war crime».

Special attention is also focused on the need to address problems related to the harmonization of national legislation with international standards, in particular the issue of proving such crimes and interaction between national authorities and international structures.

The article proposes specific directions for improving the legal framework of Ukraine in order to increase the effectiveness of prosecution for war crimes and ensure the proper implementation of international obligations in the field of international criminal law.

Key words: war crimes, armed conflict, implementation, harmonization, international criminal law, International Criminal Court, Rome Statute, prosecution of war criminals.

Постановка проблеми. Актуальність питання кримінальної відповідальності за воєнні злочини зумовлена зростанням їх кількості у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України, що потребує ефективного правового реагування як на національному, так і на міжнародному рівнях. В умовах воєнного стану перед правовою системою України постають завдання забезпечення ефективного механізму переслідування винних осіб та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. У цьому контексті особливого значення набуває імплементація положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що відкриває нові можливості для забезпечення невідворотності покарання та зміцнення верховенства права.

Так, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21.08.2024 р. № 3909-IX [1]. У Римському статуті Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут) визначається юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів, роз'яснюється сутність поняття воєнних злочинів, перелік дій, що охоплюються ними [2]. Це, в свою чергу, зумовило необхідність внесення суттєвих змін і до Кримінального кодексу України (далі – КК України) задля узгодження з нормами Римського статуту та адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 09.10.2024 р. № 4012-IX [3] однією зі змін стала нова редакція назви ст. 438 КК України «Воєнні злочини» [4]. Тому з огляду на значне зростання кількості кримінальних проваджень за ст. 438 КК України важливим є дослідження впливу ратифікації Римського статуту на правову кваліфікацію діянь, передбачених цією статтею.

Метою статті є дослідження та комплексний аналіз особливостей кримінальної відповідальності за воєнні злочини в контексті міжнародного та національного права.

Стан опрацювання проблематики. У науці кримінального права особливості кримінальної відповідальності за воєнні злочини стали предметом наукових досліджень таких вчених, як В. Базов, Л. Гончаренко, О. Іваночко, Н. Коломієць, В. Киричко, Л. Котова, В. Лисик, Є. Логвиненко, О. Малетова, М. Мельник, В. Навроцький, Є. Назимко, В. Пилипенко, М. Піддубна, В. Репецький, І. Татаренко, М. Хавронюк та ін. Наукові дослідження переважно зосереджувалися на понятті імплементації норм міжнародного права у кримінальне законодавство України, а також на аналізі окремих складів воєнних злочинів. Але єдиної думки щодо низки принципово важливих питань, пов'язаних із встановленням та реалізацією кримінальної відповідальності за воєнні злочини, немає і досі. Тому більшість проблем так і залишилися дискусійними та не мають остаточного вирішення.

Виклад основного матеріалу. Наразі основними джерелами, що регламентують порядок ведення збройного конфлікту, є Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи до них, нормами яких обмежується вибір засобів і методів ведення не тільки міжнародних конфліктів, але і конфліктів неміжнародного характеру. У Женевських конвенціях під воєнними злочинами розуміли серйозні порушення конвенцій, враховуючи специфіку відносин, врегульованих кожною із них. Причому кожна з чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. подає власний перелік серйозних порушень, разом створюючи єдину систему. До них відносяться такі дії: навмисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне спричинення важких страждань або серйозного каліцтва; нанесення шкоди здоров'ю; незаконне знищення і привласнення майна, якщо воно не викликане військовою необхідністю; примус цивільної особи або військовополоненого служити в збройних силах держави противника; позбавлення права на неупереджене судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільних осіб, що перебувають під захистом; незаконний арешт цивільних осіб, що перебувають під захистом; захоплення заручників.

Даний перелік суттєво доповнив Додатковий протокол I 1977 р., включивши в число серйозних порушень: проведення певних медичних експериментів; перетворення цивільного населення, окремих цивільних осіб або демілітаризованих та безпечних зон в об'єкти нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення або цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад буде причиною великої кількості смертних випадків та поранень серед цивільних осіб; віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та інших захисних та розпізнавальних знаків; переміщення окупуючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території; невинуватна затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; апартеїд; напад на історичні пам'ятники та ряд інших [5, с. 30].

Однак комплексне визначення воєнних злочинів як таких стало можливим тільки у Римському статуті. У ст. 8 Римського статуту [2] встановлено перелік воєнних злочинів, визначено межі застосування допустимого права, загальні принципи здійснення міжнародної та національної юрисдикції (зокрема, й при скоєнні воєнних злочинів), а також принципи міжнародного кримінального права. Однак більша частина положень Римського статуту присвячена процедурним питанням і питанням судоустрою. Головне ж полягає в тому, що в цьому документі вперше оформлена цілісна система воєнних злочинів з міжнародного права. Так, до воєнних злочинів відносяться серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р. та інші серйозні порушення, перелічені у Статуті, вчинені під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів.

Крім джерел міжнародного права, вважаємо за доцільне дослідити визначення воєнних злочинів і в доктрині міжнародного права. Так, М. Піддубна зазначає, що в доктрині міжнародного кримінального права визначення поняття воєнного злочину не є одноманітним. Практично кожен дослідник воєнних злочинів намагається сформулювати своє визначення цього поняття, вкласти в нього свій зміст. Причиною цього є визначення поняття в джерелах міжнародного права лише шляхом перерахунку конкретних діянь, які складають воєнний злочин [6, с. 2]. А. Драгоненко визначає воєнні злочини як суспільно небезпечні, винні діяння, вчинені під час збройних конфліктів (міжнародного або неміжнародного характеру), які посягають на встановлений міжнародним гуманітарним правом порядок ведення бойових дій, інтереси і безпеку осіб, які обороняються, і тягнуть за собою індивідуальну кримінальну відповідальність відповідно до норм міжнародного кримінального права [7, с. 156].

О. Іваночко пропонує під воєнними злочинами розуміти злочинні діяння, вчинені під час та у зв'язку з збройним конфліктом міжнародного та неміжнародного характеру, що порушують норми щодо заборони або обмеження застосування методів і засобів ведення воєнних дій, а також норми, спрямовані на захист особи під час збройного конфлікту [5, с. 32]. В. Репецький та В. Лисик воєнним злочином вважають міжнародний злочин, що умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом та прирівняними до них особами чи стосовно них цивільною особою під час збройного конфлікту й полягає у масовому і серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права та посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права [8, с. 121].

Задля визначення поняття воєнного злочину важливе значення має встановлення його спеціальних ознак, серед яких наступні:

а) воєнні злочини вчиняються під час збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру.

б) воєнні злочини посягають на встановлений основними принципами міжнародного права та міжнародним гуманітарним правом порядок ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру.

в) перелік воєнних злочинів встановлений в документах міжнародного кримінального права [6; 5, с. 31–33].

Натомість А. Драгоненко уточнює та деталізує спеціальні ознаки воєнних злочинів, що сприяють відмежуванню їх від інших злочинів (у тому числі від злочинів проти миру та безпеки людства), серед яких:

1) умови вчинення (воєнні злочини вчиняються під час збройного конфлікту (міжнародного чи неміжнародного характеру) або в обстановці, пов'язаній із цим конфліктом). За цими ознаками вказані дії можна відмежувати від інших злочинів проти миру і безпеки людства, для вчинення яких наявність збройного конфлікту не є обов'язковою ознакою, а також від низки загально кримінальних злочинів, схожих за об'єктивною стороною [7, с. 154];

2) спрямованість посягання (важливою особливістю воєнного злочину є те, що він є багатоб'єктним злочином, тобто заподіює шкоду одночасно декільком безпосереднім об'єктам). По-перше, він посягає на встановлений міжнародним правом порядок ведення збройного конфлікту (міжнародного або неміжнародного характеру), і, по-друге, на інтереси безпеки осіб (окремої людини), залучених до події збройного конфлікту, що охороняються міжнародним правом (міжнародного чи неміжнародного характеру);

3) грубий характер порушення, його наслідки для суспільних інтересів, охоронюваних міжнародним гуманітарним правом за допомогою міжнародного кримінального права (критерієм виступає ступінь і характеру небезпеки порушення інтересів, охоронюваних міжнародним гуманітарним правом (за допомогою міжнародного кримінального права) під час збройного конфлікту);

4) особливості суб'єктивної сторони (однією із умов визнання діяння злочинним виступає встановлення суб'єктивної сторони злочину). Суб'єктивна сторона злочинів проти миру та безпеки людства (у тому числі воєнних злочинів) характеризується: а) умислом особи вчинити діяння та б) усвідомленням особою тієї обставини, що при нормальному перебігу обставин наслідок настане [7, с. 155–156]. Тому, щодо діяння форма вини характеризується прямим умислом, тоді як ставлення до наслідків можливе і у формі непрямого умислу.

Що ж стосується національного рівня унормування даного аспекту, то кримінальна відповідальність за воєнні злочини регламентована ст. 438 КК України [4]. Формами вчинення даного діяння є: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, незаконне переміщення або депортація дитини, невинуватна затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діях, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Слушною є думка І. Татаренка стосовно оновленої ч. 2 ст. 438 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність навіть за необережне спричинення смерті під час воєнного злочину, що не узгоджується з текстом Женевських конвенцій, Римського статуту та практикою Міжнародного кримінального суду, але є суверенним рішенням вітчизняного законодавця. Ще одним важливим

питанням є дія ст. 438 КК України у контексті збройних конфліктів неміжнародного характеру. Аналіз норм міжнародного права та їхнього тлумачення дає підстави вважати, що «закони і звичаї війни» в українському законодавстві охоплюють також неміжнародні конфлікти, хоча це питання залишається дискусійним [9, с. 336].

Іншою проблемою є широке формулювання в українському законодавстві, яке встановлює відповідальність за «інші порушення» законів і звичаїв війни, викладених у міжнародних договорах, ратифікованих Україною на противагу «грубим порушенням», які є воєнними злочинами згідно з ч. 2 ст. 8 Римського статуту. Наприклад, ст. 29 Третьої Женевської конвенції вимагає створення окремих санітарно-гігієнічних умов для жінок-військовополонених. Хоча недотримання цієї вимоги є порушенням Женевських конвенцій, Римський статут не класифікує такі порушення як воєнні злочини. Однак українське законодавство формально відносить їх до воєнних злочинів, що створює потенційні неузгодженості [9, с. 335].

Тому наразі потребує подальшого наукового дослідження склад даного кримінального правопорушення, а саме аналіз окремих елементів та проблеми кваліфікації, які виникають на практиці.

Ратифікація Римського статуту у 2024 р. стала ключовим кроком для інтеграції України у систему міжнародного кримінального правосуддя. Вона відкриває можливості для переслідування винних за воєнні злочини як на національному, так і на міжнародному рівні. Проте інтеграція міжнародних стандартів породжує певні колізії. Зокрема, застосування оціночних понять в диспозиції ст. 438 КК України ускладнює її застосування на практиці; прогалини у врегулюванні командної відповідальності; недостатня деталізація складів кримінальних правопорушень під час воєнного стану; проблеми доказування окремих елементів складів злочинів. На нашу думку, основними напрямками вдосконалення правової бази України з метою підвищення ефективності притягнення до відповідальності за воєнні злочини й забезпечення належного виконання міжнародних зобов'язань у сфері міжнародного кримінального права можуть стати наступні: удосконалення законодавства шляхом конкретизації складів воєнних злочинів; запровадження інституту командної відповідальності та застосування універсальної юрисдикції для переслідування осіб, що вчиняють воєнні злочини за межами України; гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, що сприятиме вирішенню проблем доказування воєнних злочинів та взаємодії між національними органами і міжнародними структурами; формування системи співпраці з міжнародними органами для документування воєнних злочинів тощо.

Висновки. Таким чином, інститут кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні перебуває на стадії активного становлення, що зумовлено як необхідністю забезпечення невідворотності покарання для винних у вчиненні таких злочинів, так і процесом імплементації міжнародних стандартів. Подальший розвиток законодавства потребує:

- визначення поняття воєнних злочинів та конкретизація їх складів у КК України з урахуванням положень Римського статуту та практики Міжнародного кримінального суду;
- запровадження механізмів командної відповідальності та відповідальності за бездіяльність у контексті воєнних злочинів;
- посилення співпраці з Міжнародним кримінальним судом та іншими міжнародними інституціями;
- розроблення методики збору та фіксації доказів воєнних злочинів відповідно до міжнародних стандартів, що підвищить ефективність слідства та судового розгляду;
- формування єдиної судової практики шляхом узагальнення рішень національних судів і використання міжнародного досвіду;
- забезпечення балансу між захистом прав людини та інтересами держави, особливо у справах, що стосуються військової безпеки.

Саме узгодження кримінального законодавства України з нормами міжнародного права становить ключову передумову ефективного правозастосування у сфері притягнення до відповідальності за воєнні злочини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>.

2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09.10.2024 р. № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Іваночко О.О. Поняття воєнного злочину в міжнародному та національному праві. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. Вип. 3. С. 28–37.
6. Піддубна М. Імплементация норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2020. 17 с.
7. Драгоненко А. Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Наукові записки ЦУДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Право*. 2022. Вип. 12. С. 151–157.
8. Репецький В., Лисик В. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
9. Татаренко І. В. Суперечливі аспекти кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 332–336. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2025/79.pdf.

УДК 343.211

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.17>

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ЗА ДОПОМОГОЮ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Політова А.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
Маріупольський державний університет
ORCID: 0000-0002-7351-7110*

Політова А.С. Стан наукової розробки проблем кримінально-правової протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів.

Наголошено, що аналіз Стратегії кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021, Законів України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX «Про віртуальні активи», від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII «Про запобігання корупції», від 6 грудня 2019 р. № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», вказує на неузгодженість щодо застосування термінології «віртуальних активів» та підтверджує необхідність наукової розробки цього питання.

Відзначено, що серед 16 досліджуваних нами дисертаційних досліджень з питань протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, у тому числі за допомогою віртуальних активів, затверджених у 2020-2024 роках: 4 (або 25%) дисертаційні дослідження захищено, 8 (або 50%) дослідників опублікували наукові статті та / або взяли участь у наукових заходах за темою дисертаційного дослідника, 4 (або 25%) відсутня у вільному доступі інформація щодо наукових публікацій та дисертаційного дослідження.

Зроблено висновок, що у 2020 р. було затверджено 883 тем дисертаційних досліджень за спеціальністю 12.00 (Юридичні науки), серед яких 4 теми або 0,5 % присвячено проблемі легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, але жодна з них не присвячена протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів; 2021 р. – 996 тем дисертаційних досліджень, серед яких 2 теми або 0,20% присвячено досліджуваній ст. 209 КК України і лише одна – саме в аспекті віртуальних активів; 2022 р. – 1385 тем дисертаційних досліджень, серед яких 5 тем або 0,36% присвячено ст. 209 КК України і лише одна – саме в аспекті віртуальних активів; 2023 р. – 1441 тем дисертаційних досліджень, серед яких 3 теми або 0,21% ст. 209 КК України, але жодна з них не присвячена протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів; 2024 р. – 777 тем дисертаційних досліджень, серед яких 2 теми або 0,26% присвячено загальним проблемам легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом та жодної теми щодо предмету дослідження.

Зауважено, що проблемі протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів, приділяється незначна увага, не дивлячись на існування у законодавстві України прогалин. Саме розробка цієї проблеми сприяла б не тільки удосконаленню правового регулювання віртуальних активів, а й забезпечило єдність судової практики щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, легалізація за допомогою віртуальних активів, протидія, система протидії, віртуальний актив, цифрова валюта, цифровий актив, криптоактиви, криптовалюта.

Politova A.S. The state of scientific development of issues related to criminal law counteraction to the legalisation (laundering) of property obtained by criminal means using virtual assets.

It is emphasised that the analysis of the Cybersecurity Strategy of Ukraine, approved by Decree of the President of Ukraine No. 447/2021 of 26 August 2021, the Laws of Ukraine dated 17 February 2022 No. 2074-IX “On Virtual Assets”, dated 14 October 2014 No. 1700-VII “On Preventing Corruption”, dated 6 December 2019 No. 361-IX “On Preventing and Countering the Legalisation (laundering) of proceeds from crime, financing of terrorism and financing of the proliferation of weapons of mass destruction”, points to inconsistencies in the use of the term “virtual assets” and confirms the need for scientific research on this issue.

It was noted that among the 16 dissertation studies we examined on combating the legalisation (laundering) of criminally obtained property, including through virtual assets, approved in 2020-2024: 4 (or 25%) of the dissertations were defended, 8 (or 50%) of the researchers published scientific articles and/or participated in scientific events on the topic of the dissertation research, and 4 (or 25%) had no freely available information on scientific publications and dissertation research.

It was concluded that in 2020, 883 dissertation research topics were approved in the field of 12.00 (Legal Science), of which 4 topics, or 0.5%, were devoted to the problem of legalisation (laundering) of criminally obtained property, but none of them were devoted to combating the legalisation (laundering) of criminally obtained property using virtual assets; in 2021 – 996 dissertation research topics, including 2 topics or 0.20% devoted to the studied Article 209 of the Criminal Code of Ukraine and only one – specifically in the aspect of virtual assets; 2022 – 1,385 dissertation research topics, of which 5 topics or 0.36% are devoted to Article 209 of the Criminal Code of Ukraine and only one – specifically in the context of virtual assets; 2023 – 1,441 dissertation research topics, including 3 topics or 0.21% on Article 209 of the Criminal Code of Ukraine, but none of them are devoted to combating the legalisation (laundering) of criminally obtained property using virtual assets; 2024 – 777 dissertation research topics, including 2 topics or 0.26% devoted to general issues of legalisation (laundering) of criminally obtained property and no topics on the subject of the study.

It has been noted that little attention is paid to the problem of combating the legalisation (laundering) of criminally obtained property using virtual assets, despite the existence of gaps in Ukrainian legislation. Addressing this issue would not only improve the legal regulation of virtual assets, but also ensure consistency in judicial practice in bringing those responsible to criminal justice.

Key words: legalisation (laundering) of criminally obtained property, legalisation using virtual assets, counteraction, counteraction system, virtual asset, digital currency, digital asset, crypto assets, cryptocurrency.

Постановка проблеми. Зауважимо, що забезпечення національних економічних інтересів вимагає формування і реалізації стратегічного курсу у сфері забезпечення економічної безпеки, спрямованого як на стале нарощування конкурентоспроможності економіки України, так і на поступове зміцнення економічної стійкості та невразливості національної економіки до зовнішніх і внутрішніх загроз [1, с. 501].

Стратегія кібербезпеки України, затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021, визначає статус завдання щодо спроможності у протидії кіберзлочинності шляхом врегулювання на законодавчому рівні правового статусу криптовалют. Окрім того, Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX «Про віртуальні активи», який регулює правовідносини, що виникають у зв’язку з оборотом віртуальних активів в Україні, визначає права та обов’язки учасників ринку віртуальних активів, засади державної політики у сфері обороту віртуальних активів, досі не набрав чинності. Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII «Про запобігання корупції» відносить криптовалюту до переліку нематеріальних активів, які підлягають обов’язковому декларуванню суб’єктами декларування разом із правами на торгові марки та авторські правами. Також Закон України від 6 грудня 2019 р. № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» криптовалюту відносить до «віртуальних активів».

Аналіз нормативно-правових актів України вказує на неузгодженість термінології та підтверджує необхідність наукової розробки цього питання. Враховуючи це, **метою статті** є аналіз затверджених у 2020-2024 роках тем дисертаційних досліджень з проблем кримінально-правової протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуаль-

них активів, та виділення тих думок і пропозицій науковців, які не втратили своє актуальності та потребують подальшої наукової розробки.

Стан опрацювання проблематики. Відзначимо, що питанню протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом присвячені дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук М.В. Бондаревої («Кримінально-правові аспекти відповідальності за легалізацію грошових коштів та іншого майна, здобутого незаконним шляхом», 2000 р.), А.С. Беніцького («Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (проблеми кримінально-правової кваліфікації)», 2002 р.), І.Є. Мезенцевої («Кримінально-правові і кримінологічні аспекти легалізації грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом», 2002 р.), О.О. Чаричанського («Підстави кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом за Кримінальним кодексом України», 2004 р.), Л.М. Чуніхіної («Первинний фінансовий моніторинг в банках України як засіб запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», 2007 р.), О.В. Пустовіта («Запобігання органами внутрішніх справ легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», 2008 р.), Р.М. Міловідова («Ефективність кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», 2012 р.), Т.М. Тертиченко («Співвідношення загальноєвропейського законодавства та кримінального законодавства України про протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», 2015 р.), В.М. Бровка («Кримінальна відповідальність за умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму», 2017 р.), І.Г. Бірюкової («Кримінологічні засади запобігання та протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом», 2021 р.), а також доктора філософії зі спеціальності 081 Право – М.В. Шевченка («Запобігання та протидія легалізації (відмиванню) корупційних доходів публічними діями: адміністративно-правовий аспект», 2019 р.), А.В. Стеблянка («Адміністративно-правові засади взаємодії правоохоронних органів з фінансовими установами щодо протидії легалізації злочинних доходів», 2021 р.), С.В. Рокуль («Діяльність детективів Національного антикорупційного бюро України щодо виявлення, розкриття і розслідування фактів легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом», 2021 р.). Разом з тим, окремі публікації саме легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів присвячено науковій публікації М.О. Думчикова, Л.М. Гоч, Р.Т. Грень, С.О. Грицяя, Д.В. Каменського, О.С. Передерія, В.О. Прокопенка, С.С. Присташа, С.С. Титаренка та ін.

Але не дивлячись на це, що питанню протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів, не знайшло наукової розробки.

Виклад основного матеріалу. На підставі аналізу затверджених тем дисертаційних досліджень з юридичних наук за 2020-2024 рр. можна відзначити, що кримінальній відповідальності за легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом приділяється достатньо уваги дослідниками. Разом з тим, проблема кримінально-правової протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів досліджується лише окремими дослідниками (див. Рис. 1. Структура наукової проблематики протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, розподілена за роками).

Зупинимося більш детально на аналізі кваліфікаційних робіт з протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом та викреслимо ті положення, які стосуються саме віртуальних активів.

Варто відзначити, що серед 16 досліджуваних нами дисертаційних досліджень з питань протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, у тому числі за допомогою віртуальних активів, затверджених у 2020-2024 роках:

- 4 (або 25%) дисертаційні дослідження захищено, зокрема, Тютюнник Р.С. (2023 р.), Пісник В.І. (2024 р.), Кундельська І.С. (2024 р.), Кутепов І.О. (2025 р.);
- 8 (або 50 %) дослідників опублікували наукові статті та / або взяли участь у наукових заходах за темою дисертаційного дослідника (Гладковський М.О., Клименко О.В., Дегтяр Р.О., Бражник Д.С., Кривонос Д.В., Самойлов Є. Ю., Коротя Р.О., Абу Еласал А.О.);
- 4 (або 25%) відсутня у вільному доступі інформація щодо наукових публікацій та дисертаційного дослідження (Шевченко М.В., Шнуренко І.Г., Мартик П.І., Луцик В.О.).

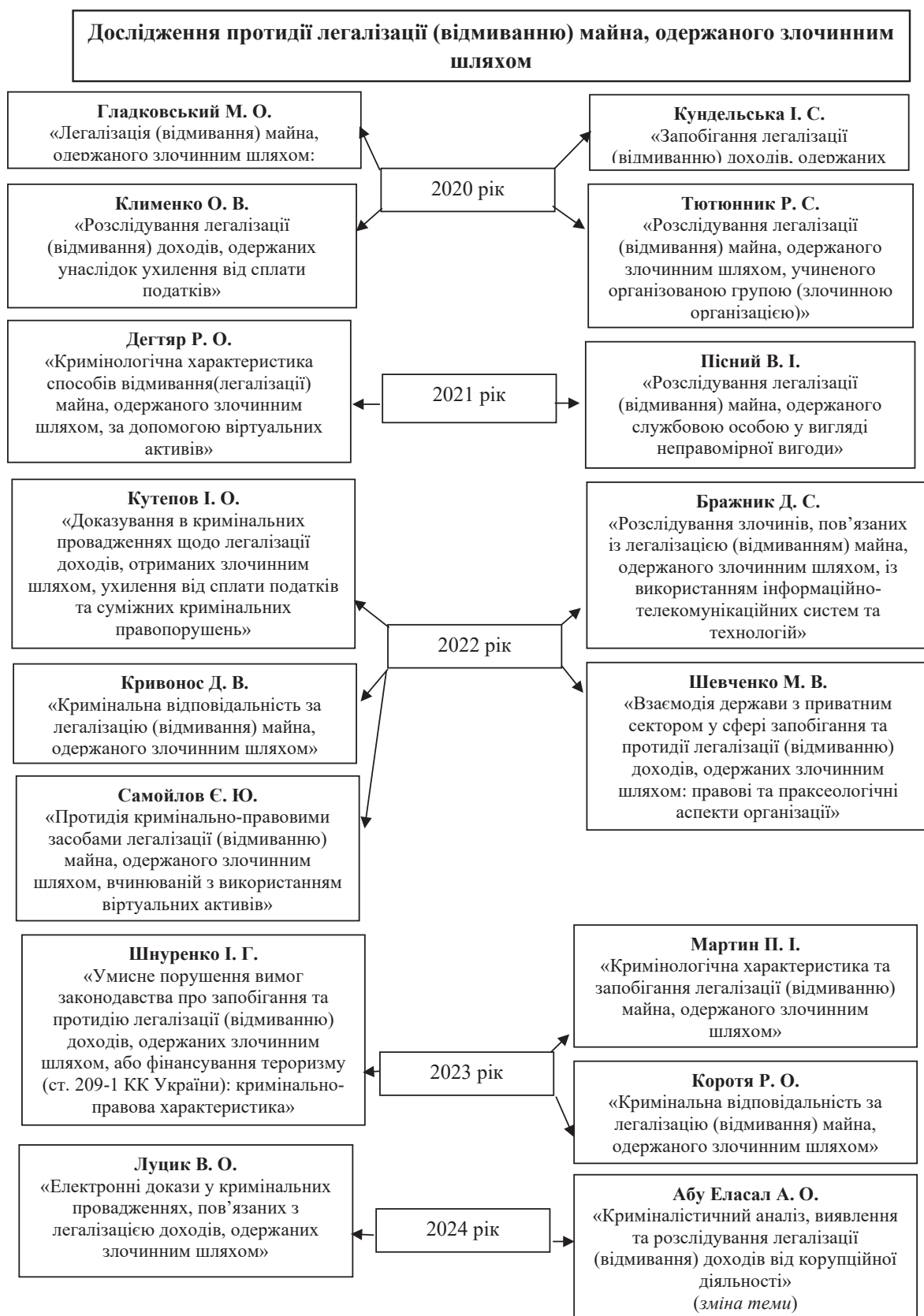

Рис. 1. Структура наукової проблематики протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом за роками

Зупинимося більш детально на аналізі дисертаційних досліджень протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів, серед яких є лише наукові публікації окремих здобувачів. Так, зокрема, Р.О. Дегтяр у наукових публікаціях зробила такі висновки:

– аналізуючи зарубіжний досвід правового регулювання протидії відмиванню (легалізації) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою цифрової валюти авторка вказує, що США, Великобританія, Канада і Японія запровадили норми, у вигляді нормативно-правових актів для боротьби з відмиванням коштів, під час зберігання, обміну та продаж цифрових валют та криптовалют. Щоб запобігти фінансовому шахрайству та відмиванню грошей, вони підпорядковують «криптовалютний бізнес» конкретним зобов'язанням протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму. Загальним методом протидії можна назвати ведення обліку користувачів та контроль за підозрілими транзакціями уповноваженими органами в сфері боротьби з легалізацією доходів та фінансуванням тероризму. Більшість з досліджених країн передбачає обов'язкове ліцензування копаній, які проводять діяльність з цифровими валютами [2, с. 302];

– досліджуючи цифрову валюту як предмет легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, констатовано, що легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом за допомогою цифрової валюти є кримінальним правопорушенням, яке вчиняється за допомогою тих чи інших фінансових (віртуальних) операцій або інших домовленостей, в результаті яких таке майно вводиться в легальний обіг [3, с. 412]. Окрім того, досліджуючи це питання в іншій науковій публікації, автором звернута увага, що «привабливість криптовалюти як виду цифрової валюти для злочинного світу пов'язана з тим, що в основі криптовалют лежить принцип децентралізації та система блокчейн: електронні гроші не мають прив'язки і не контролюються жодним фінансовим органом будь-якої країни; користувачі системи залишаються анонімними і мають рівні статуси. Ми вважаємо, що вищевказані пропозиції сприятимуть недопущенню порушень у здійсненні кримінально-правової кваліфікації на стадії встановлення відповідності між юридично значущими фактичними ознаками діяння й ознаками, передбаченими законом, зокрема, на етапі визначення ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння до моменту врегулювання правового статусу криптовалюти у світі» [4, с. 202].

Є.Ю. Самойлов у наукових публікаціях робить наступні висновки:

– вивчаючи питання деяких проблем експліцитних ознак легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, вчинюваної з використанням віртуальних активів використання, дослідник відзначає, що «використання віртуальних активів в схемах легалізації майна, одержаного злочинним шляхом, набуватиме все більшого поширення. У цьому зв'язку потребує подальшого дослідження питання впливу технічних, юридичних, фінансово-економічних особливостей впливу цього феномену цифрової епохи на фактичний зміст та юридичне закріплення ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК України. Зокрема, проведене дослідження засвідчило, що бланкетність диспозиції частини першої цієї норми, забезпечена її системно-логічними зв'язками із нормами цивільного права, визначає можливість визнання віртуальних активів предметом легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, тобто експліцитною ознакою зазначеного складу. Втім, така можливість існує лише з часу внесення наведених вище змін до ЦК України та не виключає її подальшого переосмислення після набрання чинності Законом України «Про віртуальні активи» [5, с. 7-8];

– досліджуючи особливості суспільної небезпеки легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, вчинюваної з використанням віртуальних активів використання, автор зазначає, що «у сфері фінансової активності набувають популярності віртуальні активи. Вони мають багато переваг, які роблять їх привабливими для використання (децентралізація, швидкість транзакцій, зниження витрат, прозорість, доступність, безпека інвестування, глобальність, безпосередній контроль користувачів). Як і інші досягнення науково-технічного прогресу, віртуальні активи застосовуються і в кримінально протиправній діяльності. Ці нові технології вже використовуються для відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом. Такі новітні форми легалізації кримінальних капіталів характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпечності, оскільки підвищують ефективність приховування і зменшують можливості виявлення правоохоронними органами. Зазначені обставини слід враховувати при застосуванні кримінальної відповідальності за ст. 209 Кримінального кодексу України» [6, с. 6].

Отже, можна відзначити, що у наукових публікаціях Р.О. Дегтяр та Є.Ю. Самойлова щодо протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів, дослідники вказують на існування певних проблем щодо кваліфікації таких протиправних діянь та існування прогалин у національному законодавстві. Також В.В. Сидоренко та М.М. Дутов наголошують, що «основними викликами для українського законодавства у сфері регулювання віртуальних активів є: гармонізація з міжнародними стандартами, зокрема, з рекомендаціями FATF та законодавством ЄС; урегулювання питань оподаткування операцій з віртуальними активами; узгодження з іншими нормативно-правовими актами, зокрема, з Цивільним та Господарським кодексами України; створення ефективної системи регулювання та нагляду за ринком віртуальних активів; забезпечення належного захисту прав споживачів послуг, пов'язаних з віртуальними активами; регулювання інноваційних форм віртуальних активів та пов'язаних з ними технологій. Для подолання зазначених складнощів необхідно здійснити системне вдосконалення українського законодавства у сфері регулювання віртуальних активів, яке має охоплювати не лише спеціальний закон, але й інші нормативно-правові (зокрема, підзаконні) акти, що регулюють пов'язані відносини. При цьому, особливу увагу слід приділити забезпеченню балансу між необхідністю ефективного регулювання ринку віртуальних активів та створенням сприятливих умов для розвитку інноваційних технологій» [7].

Висновки. Проведений нами аналіз Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права, затверджених у 2020-2024 роках, та розглянутих та схвалених відділеннями Національної академії правових наук України, дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. У 2020 р. було затверджено 883 тем дисертаційних досліджень за спеціальністю 12.00 (Юридичні науки), серед яких **4 теми** або **0,5%** присвячено проблемі **легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом**, але жодна з них не присвячена протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів; **2021 р.** – 996 тем дисертаційних досліджень, серед яких **2 теми** або **0,20%** присвячено досліджуваній ст. 209 КК України і лише одна – саме в аспекті віртуальних активів; **2022 р.** – 1385 тем дисертаційних досліджень, серед яких **5 тем** або **0,36%** присвячено ст. 209 КК України і лише одна – саме в аспекті віртуальних активів; **2023 р.** – 1441 тем дисертаційних досліджень, серед яких **3 теми** або **0,21%** ст. 209 КК України, але жодна з них не присвячена протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів; **2024 р.** – 777 тем дисертаційних досліджень, серед яких **2 теми** або **0,26%** присвячено загальним проблемам легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом та жодної теми щодо предмету дослідження.

2. Аналіз академічних текстів, які розташовані у Національному репозитарії академічних текстів, дозволяє відзначити, що серед 16 затверджених тем дисертаційних досліджень з питань протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, у тому числі за допомогою віртуальних активів, саме з предмета нашого дослідження не захищено жодної кваліфікаційної роботи.

3. Проблеми протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів, приділяється незначна увага, не дивлячись на існування у законодавстві України прогалин. Саме розробка цієї проблеми сприяла б не тільки удосконаленню правового регулювання віртуальних активів, а й забезпечило єдність судової практики щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kamensky D.V., Dudorov O. O. Laundering of criminal proceeds through transactions with virtual currencies: a new threat to economic security. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2024. No. 1. P. 500–509. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.88> (date of access: 15.07.2025).
2. Dehtiar R.O. Foreign experience in legal regulation of anti-laundering (legalization) of property obtained by criminal means with the help of digital currency. *Juridical scientific and electronic journal*. 2022. No. 4. P. 301–303. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/71> (date of access: 31.07.2025).
3. Дегтяр Р.О. Цифрова валюта як предмет легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*:

- матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 19-20 травня 2022 р. / редкол.: А.М. Куліш, В.В. Миргород-Карпова, А.В. Стеблянка та ін. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 409-412.
4. Дегтяр Р.О. Цифрова валюта як предмет кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Особлива частина Кримінального кодексу України: система та зміст: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 20–23 жовт. 2021 р.* / редкол.: Ю.В. Баулін, Ю.А. Пономаренко, І.А. Вишневська. – Харків: Право, 2022. С. 200-203.
 5. Самойлов Є.Ю. Деякі проблеми експліцитних ознак легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, вчинюваної з використанням віртуальних активів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. Т. 33, № 3. С. 772–781. URL: <https://doi.org/10.32631/vsa.2024.3.73> (дата звернення: 29.07.2025).
 6. Самойлов Є.Ю. Особливості суспільної небезпеки легалізації майна, одержаного злочинним шляхом, вчинюваної з використанням віртуальних активів. *Наше право*. 2025. № 2. С. 123–130. URL: <https://doi.org/10.71404/np.2025.2.19> (дата звернення: 31.07.2025).
 7. Сидоренко, В., & Дутов, М. (2025). Міжнародно-правові підходи до правового статусу віртуальних активів: виклики для українського законодавства. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*, (6). <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.6.07> (дата звернення: 31.07.2025).

УДК: 343.9.02:336:347.73:351.862.4:351.746.1"364"

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.18>

ВПЛИВ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА ФІНАНСОВУ СИСТЕМУ ЯК СКЛАДОВУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Расюк Е.,

*головний оперуповноважений
сектору стратегічного аналізу*

3-го управління (розвідувально-аналітичне)

Департаменту стратегічних розслідувань

Національної поліції України, підполковник поліції

кандидат юридичних наук, професор,

ORCID: 0000-0003-4065-5266

Мозоль С.,

проректор Національної академії внутрішніх справ,

доктор юридичних наук, професор,

полковник поліції

ORCID: 0000-0002-2226-7908

Расюк Е., Мозоль С. Вплив організованої злочинності на фінансову систему як складову економічної безпеки України в умовах воєнного стану.

Економічна безпека держави є вирішальним компонентом національної безпеки держави, оскільки перемога України у розпочатій війні росії прямо залежить від: здатності захистити національні інтереси держави; спроможності державних інститутів забезпечити механізми розвитку і захисту вітчизняної економіки; можливості національної економіки розвивати процес суспільного відтворення; здібності належного фінансового забезпечення обороноздатності країни та підтримки збройних сил у відбитті збройної агресії росії; спосібності підтримки соціально-політичної стабільності суспільства. Фінансова система є однією з основних складових національної економічної безпеки, яка у сьогоднішніх умовах потерпає від організованої злочинності, що зливається з легальним бізнесом, використовує зв'язки з органами влади на найвищому рівні, опановує фінансові та промислові структури. Організована злочинність, проникаючи у сферу фінансів держави, ретельно планує свою злочинну діяльність, звертаючись до сучасних світових злочинних практик та використовуючи новітні інструменти для вчинення фінансових кримінальних правопорушень, зокрема й такі новітні технології як біометрію, штучний інтелект, блокчейн – криптовалюта (Bitcoin, Ethereum). Наукова стаття присвячена дослідженню дефініцій, категорій, понять щодо фінансових кримінальних правопорушень та злочинності у сфері фінансів, які неоднозначно тлумачаться серед правоохоронних органів держави, що не мають єдиного спільного бачення вирішення цієї проблеми. Розкривається класифікація кримінальних правопорушень, що складають структуру злочинності у сфері фінансів. Висвітлено окремі складові кримінологічної характеристики фінансових кримінальних правопорушень, зокрема акцентовано увагу на їх вчинення організованими групами та злочинними організаціями, а, також, розкрито негативні тенденції щодо виявлення, розкриття, розслідування таких кримінальних проступків і злочинів й особливий вплив на них організованої злочинності. Особливо у статті акцент ставиться на підвищеній суспільній небезпеці вчинених кримінальних правопорушень організованими групами та злочинними організаціями, а, також, на проблемних питаннях запобігання і протидії ним суб'єктами, що мають здійснювати таку діяльність. Насамкінець, окреслено основні напрями запобігання і протидії злочинності у сфері фінансів, зокрема організованої, на загальнодержавному й міжвідомчому (правоохоронні органи) рівнях.

Ключові слова: фінансове розслідування, фінансове кримінальне правопорушення, злочинність у сфері фінансів, злочинність у сфері господарської діяльності, організовані форми шахрай-

ства з фінансовими ресурсами, організовані групи і злочинні організації, напрями запобігання і протидії злочинності у сфері фінансів.

Rasiuk E., Mozol S. The impact of organized crime on the financial system as a component of Ukraine's economic security under martial law.

The economic security of the state is a crucial component of the national security of the state, since Ukraine's victory in the war launched by Russia directly depends on: the ability to protect the national interests of the state; the ability of state institutions to provide mechanisms for the development and protection of the national economy; the ability of the national economy to develop the process of social reproduction; the ability to properly financially support the country's defense capabilities and support the armed forces in repelling Russia's armed aggression; the ability to maintain the socio-political stability of society. The financial system is one of the main components of national economic security, which in today's conditions suffers from organized crime, which merges with legal business, uses ties with government bodies at the highest level, and takes control of financial and industrial structures. Organized crime, penetrating the sphere of state finances, carefully plans its criminal activities, turning to modern global criminal practices and using the latest tools to commit financial criminal offenses, including such new technologies as biometrics, artificial intelligence, blockchain – cryptocurrency (Bitcoin, Ethereum). The scientific article is devoted to the study of definitions, categories, concepts of financial criminal offenses and crime in the financial sphere, which are ambiguously interpreted among the law enforcement agencies of the state, which do not have a single common vision of solving this problem. The classification of criminal offenses that make up the structure of crime in the financial sphere is revealed. The individual components of the criminological characteristics of financial criminal offenses are highlighted, in particular, attention is focused on their commission by organized groups and criminal organizations, and also negative trends in the detection, disclosure, investigation of such criminal offenses and crimes and the special influence of organized crime on them are revealed. The article especially emphasizes the increased social danger of criminal offenses committed by organized groups and criminal organizations, as well as the problematic issues of preventing and countering them by entities that are supposed to carry out such activities. Finally, the main directions of preventing and combating financial crime, in particular organized crime, at the national and interdepartmental (law enforcement) levels are outlined.

Key words: financial investigation, financial criminal offense, financial crime, economic crime, organized forms of fraud with financial resources, organized groups and criminal organizations, directions for preventing and combating financial crime.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна росії проти України завдає непоправних збитків економіці нашої країни, особливо її фінансовій складовій. Сьогодні економічна діяльність на значній території держави практично неможлива через тимчасову окупацію частин Херсонської, Запорізької, Донецької, Луганської областей та замінованість українських земель. До прикладу, ситуація з сільськогосподарськими землями на таких територіях, що є найбільш привабливими для аграріїв щодо врожайності, де посівна кампанія зернових і збір урожаю неможливий, а Україна, як один із найбільших у світі експортерів зерна, несе фінансові втрати. Деякі галузі (авіаційна, морська, річкова, автомобільні перевезення та галузі, де неможлива онлайн робота) зазнали значних збитків або зовсім зруйновані, і, як наслідок, окремі сфери економіки стали привабливими для організованої злочинності, що спровокувало вчинення серйозних кримінальних правопорушень організованими групами та злочинними організаціями, які завдали значної шкоди фінансовій системі. Нинішній організаційно-управлінський курс у державі, спрямований на типові програмно макроекономічні коригування, не дозволить нашій країні вийти з економічної кризи, зокрема фінансової, оскільки при значній міжнародній фінансовій допомозі не враховані виклики, які несе собою організована злочинність, зокрема транснаціональна. Фінансова система почала визнавати колосальний характер понесених збитків за більш як 3,5 роки війни, незважаючи на системне надходження грошових потоків із дружніх до України країн, а також, не належним чином ставиться до прогнозування очікуваних збитків у подальшому та оцінки впливу ризиків на різні сфери, що входять до фінансового сектору, організованої злочинності. Сьогодні керівництво країни, запобігаючи економічній кризі у державі, усвідомивши прорахунки у державній політиці на фоні зменшення міжнародної допомоги, особливо Сполучених Штатів Америки (далі – США),

вирішило переформатовати Кабінет Міністрів України з метою нормалізації макроекономічної політики, зокрема фінансової її частини, та виведення економіки на сталу траєкторію, враховуючи подальше продовження війни та ескалацію воєнних дій. Відповідно до вектору таких змін, для правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, однією з основних завдань є запобігання проникненню криміналітету у фінансову систему та протидія організованим злочинним групам і злочинним організаціям, які вже вчиняють кримінальні правопорушення у сфері економіки, зокрема фінансовій її складовій. Виконання такого основного завдання для правоохоронних органів – суб'єктів боротьби з організованою злочинністю має базуватись на з'ясуванні дефініцій, вивченні кількісно-якісних показників злочинності у сфері фінансів, дослідженні комплексу причин, що детермінують таку злочинність, та сприятливих умов, окреслення кримінологічного портрету осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у цій сфері, а також прогнозуванні такого явища у середньо-корткостроковій перспективі, моніторингу здійснюваних заходів запобігання і протидії серйозним злочинам.

Стан дослідження. Значний науковий внесок у дослідження окремих питань боротьби з організованою злочинністю, зокрема у сфері економічної безпеки, здійснили окремі учені, серед яких: О.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, В.І. Борисов, Р.С. Веприцький, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, Н.О. Гуторова, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, О.Г. Кальман, М.В. Корнієнко, В.Я. Конопельський, О.М. Литвинов, Г.В. Новицький, О.Ю. Шостко та інші. Проте, враховуючи сьогодення, що продюковано воєнним станом у державі, потребують додаткового вивчення окремі питання запобігання та протидії сучасній організованій злочинності, застосовуючи системні, інноваційні підходи комплексного стратегічного її аналізу і прогнозування.

Мета статті: розкрити підвищену суспільну небезпеку злочинності у сфері фінансів, на основі висвітлення проблемних питань щодо з'ясування дефініцій, класифікації кримінальних правопорушень, що входять до її структури, впливу окремих факторів. Проаналізувати й оцінити окремі кількісно-якісні показники кримінальних проступків і злочинів, вчинених у сфері фінансів, показавши проблеми системного аналізу, а, також, запропонувати окремі напрями запобігання і протидії організованій злочинності у фінансовій системі.

Виклад основного матеріалу. Фінансова система України, складовими якої є комплекс заходів щодо захисту економічних інтересів держави на макrorівні та фінансової діяльності суб'єктів господарювання на мікрорівні, зазнала суттєвих змін у зв'язку з повномасштабним воєнним вторгненням росії в нашу суверенну державу і запровадженням, у зв'язку із цим, воєнним станом 24 лютого 2022 року. До основних характеристик фінансової системи відносимо стан обігу фінансових ресурсів з метою забезпечення фінансування армії, оборонної галузі, здатності підприємств, регіонів, суб'єктів підприємницької діяльності та спроможність перерозподілу фінансових ресурсів на захист країни [3, с. 141]. Водночас, у воєнний і після воєнний час, фінансова система України визначається станом правового забезпечення функціонування і розвитку її інститутів і організації фінансової діяльності з метою протистояння загрозам [8, с. 222]. Визначальними у розбалансованості фінансової системи сьогодні є збитки від російської агресії, що триває в Україні, які оцінюються щонайменше в 500 млрд. дол. США, але фахівці називають і значно вищі, трильйонні, суми в доларовому еквіваленті. Зауважимо, що це лише пряма шкода інфраструктурі, майну тощо внаслідок безпосередніх бойових дій та окупації частини території України, а реальні цифри значно вищі й навряд можуть бути обраховані зараз, адже передбачають повне відновлення, реабілітаційні програми для постраждалих, компенсацію моральних страждань і багато іншого [5, с. 34]. Неабияку шкоду фінансовій діяльності наносить організована злочинність, яка характеризується високим рівнем професійності у формуванні, розподілі, перерозподілі й використанні фондів грошових коштів (фінансових ресурсів) держави в своїх цілях. У сучасних умовах організована злочинність у фінансовій системі зливається з легальним бізнесом, використовує зв'язки з органами влади на найвищому рівні, опановує фінансові та промислові структури [2, с. 67]. Отож, такі тенденції неабияк ускладнюють розробку, а в подальшому й реалізацію, системи заходів запобігання злочинним проявам у фінансовій системі та унеможливають розбудову і впровадження ефективної системи протидії у здійсненні засобів щодо виявлення і розслідування організованих груп й злочинних організацій в зазначеній сфері.

До сьогодні у професійних колах правоохоронних органів держави не мають єдиного спільного бачення щодо дефініції фінансове розслідування – одні мають на увазі розслідування відмивання коштів; інші – розслідування інших фінансових злочинів; деякі – розслідування доходів, отриманих від інших

злочинів, що продукують доходи. Того, й відсутні загальні інструкції для правоохоронних органів щодо того, коли розпочинати фінансове розслідування, та якою має бути його мета [10, с. 67]. Почнемо з того, що й саме трактування фінансового правопорушення є недосконалим, адже у законодавстві воно не визначається, а, тим паче, не виписана дефініція фінансове кримінальне правопорушення і не окреслюються його ознаки та коло складів кримінальних правопорушень, що його формують. Спроба сформулювати дефініцію була у нормативно-правовому акті, який вже втратив чинність, зокрема фінансове правопорушення визначалося як діяння (дія або бездіяльність), вчинене на підконтрольних об'єктах, наслідком яких стало невиконання фінансово-правових норм [14]. Правова доктрина фінансове правопорушення трактує як дію або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання всіх форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб, громадян України та іноземних громадян, наслідком яких стало невиконання фінансово-правових норм, або як дію або бездіяльність урядових органів, Укрзалізниці, Держспецтрансслужби, підконтрольних установ, їх посадових осіб, наслідком яких стало невиконання фінансово-правових норм [9, с. 6]. Також, у законодавстві вживаються словосполучення «фінансова операція» або «клієнти, пов'язані із вчиненням кримінального правопорушення» [11], але не розкривається їх зміст. Однак предметом нашого дослідження є саме фінансове кримінальне правопорушення (ФКП), яке пропонуємо закріпити у законодавстві саме з наступним трактуванням: **«ФКП – суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, яке посягає на сукупність відокремлених, взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, пов'язаних із формуванням й використанням централізованих та децентралізованих грошових фондів, з метою заподіяння шкоди суспільству у цілому, зокрема економічній безпеці держави.»** При цьому кінцевим наслідком такого правопорушення буде порушення порядку фінансових відносин та забезпечення економічної безпеки. Закінченим ФКП буде вважатись з моменту скоєння діяння, яке містить ознаки складу кримінального проступку чи злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України (далі – ККУ).

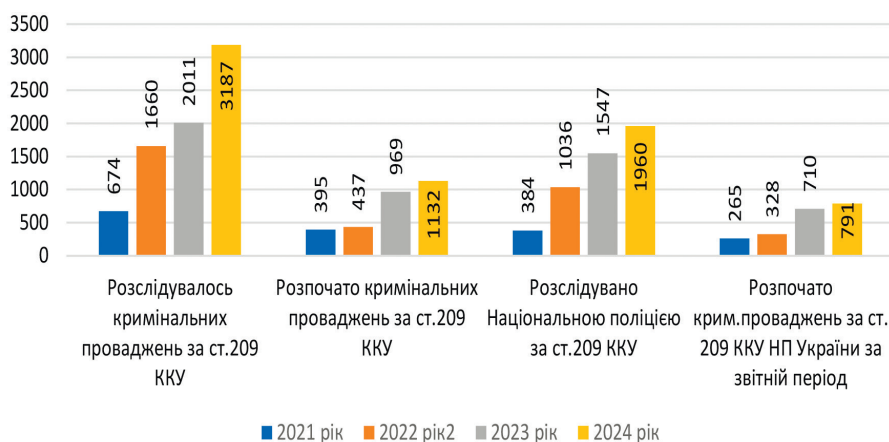
З'ясувавши дефініцію ФКП, спробуємо встановити перелік кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною ККУ, які є складовими злочинності у цій сфері суспільних відносин, оскільки чіткого переліку норми кримінального законодавства не містять. Окремі вчені, які в основу поділу правопорушенькладають сфери посягання, виділяють такі види кримінальних правопорушень: бюджетні, у сфері валютної діяльності, в банківській сфері, у податковій сфері, в сфері грошового обігу та розрахунків.[4] І, відповідно, відносять наступні їх складі, кримінальна відповідальність за які передбачена Особливою частиною ККУ, зокрема статті: 199, 200, 210, 211, 212, 212¹, 218¹, 219, 220¹, 220², ст. 222 [13, с. 154]. Підтримуючи дану класифікацію, доповнимо її такими основними видами ФКП, які мають підвищену суспільну небезпеку і відповідальність за які передбачена чинним ККУ, зокрема статті: 209 «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом»; 212 «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)»; 190 «Шахрайство»; 222 «Шахрайство з фінансовими ресурсами»; 200 «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення»; 222¹ «Маніпулювання на організованих ринках»; 224 «Виготовлення з метою збуту, збут чи використання іншим чином підроблених цінних паперів (крім державних цінних паперів)»; 364 «Зловживання владою або службовим становищем»; 191 «Привласнення чи розтрата чужого майна, яке було ввірене особі чи перебувало в її віданні»; 223¹ «Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів»; 358. «Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів»; 369¹ «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі». При цьому саме статті 224, 222, 364, 191, 223¹, 369¹ ККУ стосуються саме ФКП, пов'язаних з цінними паперами. Отже, **злочинність у сфері фінансів – це соціально-правове, стійке, відносно масове, кримінально-каране, самодетермінуюче явище, що складається з сукупності фінансових кримінальних правопорушень та осіб, які їх вчинили, на території держави за відповідний проміжок часу і характеризуються кількісними й якісними показниками.**

На сучасному етапі формування, збереження і зміцнення української ідентичності, що відбувається у кривавій війні, знижується увага контролюючих державних органів і правоохоронних структур до процесів, які відбуваються у фінансовому секторі економіки, що дає зростання кількості ФКП та відшліфування методів і способів злочинної діяльності у зазначеній сфері. Тут варто відзначати, що на сучасний стан і тенденції злочинності у сфері фінансів, негативний вплив

здійснює: постійне зростання кількості пристроїв з конфіденційними фінансовими даними, підключених до Інтернету; розширення кіберпростору і, як наслідок, збільшення онлайн-атак на програмне та апаратне забезпечення серверів, мережеві пристрої, окремих кінцевих користувачів, використання шкідливих програм-вірусів, троянів, шпигунських програм з метою крадіжки конфіденційної інформації; шахрайські прояви щодо рівня захисту об'єкта або отримання контролю над комп'ютерним обладнанням об'єкта атаки; зараження USB-накопичувача з подальшою передачею зараженого пристрою на інші пристрої; ботнети Інтернету речей – технологія, що дозволяє встановлювати віддалені з'єднання між смарт-пристроями через Інтернет або подібна мережа; фішингова, вішингова, картингова, фармінгова загрози фінансовим платежам, що спричиняє шахрайські операції, порушення персональних та корпоративних даних, розповсюдження небезпечного програмного забезпечення; розповсюдження спаму через розгалужені платформи соціальних мереж; програмне забезпечення «ефект метелика» – шахрайська програма, що розповсюджується електронною поштою; витік даних, вразливість непрямой атаки, через недоліки безпеки веб-інфраструктури, веб-додатків, веб-завантажень; прогалини в практичних навичках працівників кібербезпеки, брак фахівців з кібербезпеки; проблеми з хмарами інформаційних ресурсів – через повсюдний доступ до мережі, об'єднання ресурсів для спільного використання, контролю та управління даними постачальниками хмарних послуг, ризик кібератак на ці ресурси зростає [1]. Враховуючи непростий для України воєнний, надалі післявоєнний, час, однозначно, будуть формуватися й нові виклики впливу на фінансовий сектор злочинності, зокрема організованої злочинності, через постійний пошук найбільш ефективних, невідомих (недосліджених) або маловідомих для правоохоронних органів інструментів для вчинення ФКП та удосконалення способів їх вчинення й приховування слідів злочинної діяльності.

Розкриваючи сучасний стан і тенденції найбільш суспільно небезпечних ФКП, варто відзначити їх суттєве зростання на фоні зменшення фінансової діяльності у країні і її структурних змін, враховуючи реалії воєнного стану і ведення бойових дій на території держави. Так, кількість вже розслідуваних і облікованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209 (Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом) Кримінального кодексу України (далі ККУ), невинно зростає. Якщо проаналізувати динаміку облікованих кримінальних правопорушень 2021 (передвоєнного) року та закінчуючи 2024 (повний статистичний рік на час аналізу) роком то темп зростання базисний становив : 110,6% у 2022 році; 265,5% – 2023; 286,6% – 2024. Найбільше обліковується та розслідується органами і підрозділами Національної поліції України (далі – НПУ) 69,9% (2024 рік), 73,3% (2023), 75,1% (2022), 67,1% (2021) (див. рис. 1) [12].

Рис. 1. Кількість розслідуваних і облікованих кримінальних правопорушень, передбачених ст.209 ККУ та досудова діяльність Національної поліції щодо їх розслідування за період 2021 -2024 роки

Однак, якщо говорити про кримінальні правопорушення, які передували (предикатні злочини) легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України), то саме кримінальні проступи і злочини у господарській сфері складають ліву частку структури злочинності у сфері фінансів, але виявлена, розслідувана їх частка зовсім невелика, що свідчить про недостатню роботу державних органів, які здійснюють контроль за фінансовою системою. Так, у 2022 році виявлено 5 таких кримінальних правопорушень (складає 1,1% від загальної кількості), 2021 – 15 (3,8%), 2023 – 55 (5,7%), 2024 – 102 (9%), а що ж до закінчених кримінальних проваджень за статтею 209 КК України, вчинених організованими групами (далі – ОГ) і злочинними організаціями (далі – ЗО) то їх частка також відносно невелика, (див. рис. 2) зокрема: у 2021 році виявлено 32 (1 – ЗО) кримінальні правопорушення, з них НПУ – 28 (1); 2022 – 20 (3) – усі виявлені, розслідувані НПУ; 2023 – 31 (3) – усі за НПУ; 2024 – 74 (6) – НПУ – 69 (5) [6].

Активізувалися правоохоронні органи й щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), відповідальність за які передбачено ст. 212 ККУ. Так, за аналізований період, частка облікованих кримінальних правопорушень кількісно зросла, але досудове розслідування направляє до суду, у роки повномасштабного вторгнення росії в Україну, лишень від 1,5% у 2022 році до 6,7% 2024 року й 3,8% у 2023 році, тоді як до воєнного стану щонайменше 2021 року – 6,1% (див. рис. 3) [12].

Такі тенденції пояснюються створенням некарального державного органу – Бюро економічної безпеки України (далі БЕБУ), яке є центральним органом виконавчої влади, що протидіє правопорушенням у сфері економіки держави. Відповідно до покладених завдань на БЕБУ й змінились його функції, до яких входить не тільки виконання правоохоронної функції, але й аналітичної, економічної, інформаційної та інші.

Злочинність у сфері господарської діяльності хоч становить й невелику частку у структурі злочинності у державі (2021 рік – 1,7%; 2022 – 0,9%; 2023 – 1%; 2024 – 1%), а ФКП складають ще меншу частину, але шкода, яку вони завдають економічній безпеці державі, особливо у період воєнного стану, є суттєвою і загрожує національній безпеці. Однак, не усі правопорушення активно виявляються правоохоронними органами через різні чинники, зокрема й некомпетентність та необізнаність окремих їх працівників у економічній сфері, включаючи фінансовий сектор (відсутність економічної освіти, складність фінансової системи, недосконалість системи запобігання і протидії такого виду злочинності, тощо). Так, питома вага окремих кримінальних правопорушень, що складають злочинність у сфері фінансів, від загальної кількості господарської злочинності, свідчить про зазначені негативні тенденції, зокрема: деякі склади кримінальних правопорушень не виявляються взагалі (ст. 220¹, 223¹ ККУ), а деякі недостатньо бо їх частка близько 1% (ст. 210, 211, 212¹, 218¹, 219, 220², 222¹, 222², 224 ККУ) (див. рис. 4) [12]. Такі тенденції свідчать про недостатню організацію діяльності правоохоронних органів, покликаних протидіяти таким злочинам, і незадовільну співпрацю між ними, що продукує невелику кількість їх виявлення.

Рис. 4. Таблиця 1. Питома вага кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, склади яких є злочинністю у сфері фінансів, до загальної кількості господарської злочинності за період 2021-2024 роки

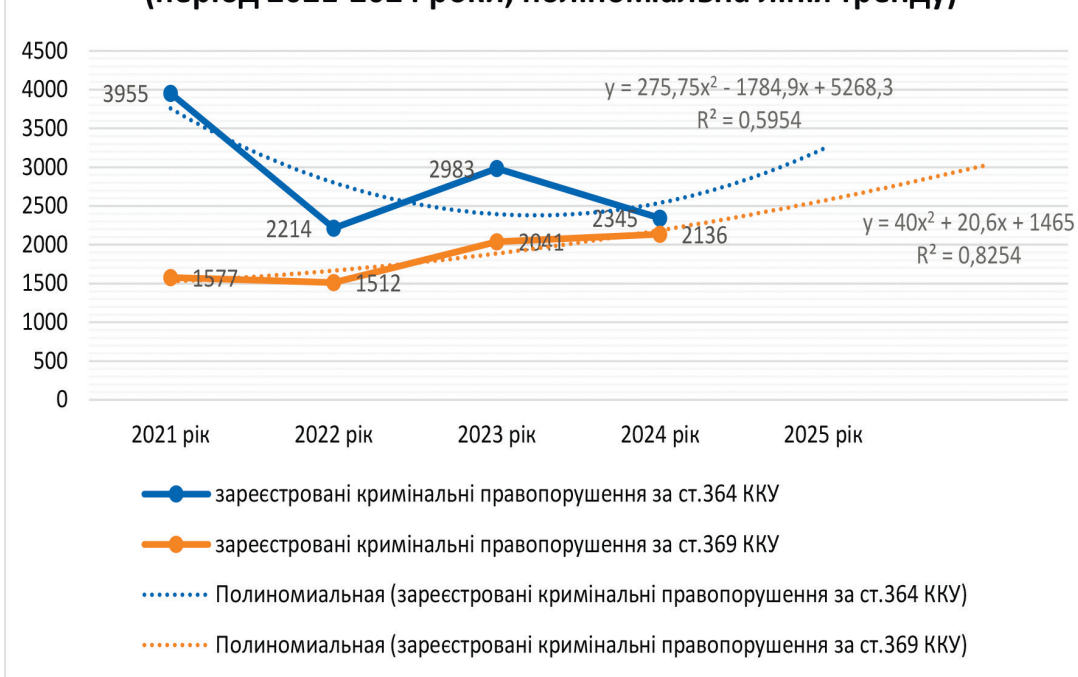
Роки	2021		2022		2023		2024	
Зареєстровані к/п у сфері господарської діяльності	5469		3414		4840		5139	
Зареєстровані окремі к/п / Питома вага	К/п	П/в %	К/п	П/в %	К/п	П/в %	К/п	П/в %
Ст.199 ККУ	494	9	215	6,3	328	6,8	288	5,6
Ст.200 ККУ	1577	28,8	933	27,3	468	9,7	735	14,3
Ст.209 ККУ	395	7,2	437	12,8	969	20	1132	22
Ст. 210 ККУ	17	0,1	3	0,09	12	0,3	12	0,2
Ст. 211 ККУ	3	0,06	0	-	1	0,02	0	-
Ст.212 ККУ	760	13,9	390	11,4	914	18,9	925	18,2
Ст. 212 ¹ ККУ	24	0,4	4	0,1	34	0,7	40	0,8
Ст. 218 ¹ ККУ	1	0,02	4	0,1	3	0,06	1	0,02
Ст. 219 ККУ	20	0,4	14	0,4	50	1	19	0,4
Ст. 220 ¹ ККУ	0	-	0	-	0	-	0	-
Ст. 220 ² ККУ	10	0,2	0	-	2	0,04	4	0,08
Ст.222 ККУ	147	2,7	7	0,2	31	0,6	76	1,5
Ст. 222 ¹ ККУ	0	-	1	0,03	3	0,06	2	
Ст.222 ² ККУ	-	-	1	0,03	1	0,02	1	0,02
Ст. 223 ¹ ККУ	0	-	0	-	0	-	0	-
Ст. 224 ККУ	0	-	1	0,03	0	-	1-	0,02

Розкриваючи вплив організованої злочинності на вище зазначені у таблиці господарські кримінальні правопорушення, що входять до складу злочинності у сфері фінансів, розглянемо статті ККУ України, за якими звітуються правоохоронні органи – Звіт про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями, зокрема: 199, 209, 222. Так, частка розслідуваних кримінальних правопорушень за ст. 199 ККУ, вчинених ОГ та ЗО, складала від 3,4% у 2023 році до 16,7% у 2024, тоді як у 2021 така частка становила майже 5,5%, а 2022 – 5,1%. Слід зазначити, що переважна більшість таких кримінальних правопорушень виявлялась, розслідувалась НПУ, зокрема у 2021, 2024 роках частка складала 100%, 2022 року – майже 82% та 2023 – 91%. Щодо кримінальних правопорушень за ст. 222 ККУ, скоєних ОГ та ЗО, то тут варто відзначити про

недостатню роботу правоохоронних органів з виявлення організованих форм шахрайств з фінансовими ресурсами, адже, на фоні тенденцій зростання, що відбуваються з 2023 року (2023 році зростання близько 4,5 разів порівняно з попереднім роком, 2024 – майже 2,5 рази до попереднього періоду), виявлено 1 таке кримінальне правопорушення НПУ у 2022 році, що склало 14,2% від усіх ідентичних злочинів, та 3 кримінальних правопорушень, із них 2 НПУ, у 2024 році – частка 3,9% від загальної їх кількості.

Виявлення інших кримінальних правопорушень у частині цінних паперів, що входять до структури злочинності у сфері фінансів, правоохоронними органами у звітності не виокремлюється сфера злочинної діяльності. Це стосується кримінальних правопорушень, що входять до злочинності у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, зокрема 364 (Зловживання владою або службовим становищем) та 369 (Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі) ККУ. Так, співвідношення динаміки кількості зареєстрованих таких кримінальних правопорушень, частина яких є ФКП щодо цінних паперів, свідчить про хвилеподібність злочинів, передбачених ст. 364 ККУ і навпаки стагнацію і впевнене зростання кількості злочинів, передбачених ст. 369 ККУ. Проте короткострокове прогнозування на кінець 2025 року з використанням лінії поліноміальної тренду свідчить про поступове зростання таких кримінальних правопорушень, але з різною вірогідністю від майже 60% (ст. 364 ККУ) до близько 83% (ст. 369 ККУ) (див. рис. 5) [12]. Щодо організованих форм таких кримінальних правопорушень то Звіт про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями відображає узагальнену інформацію про злочинність у сфері службової діяльності ст.ст. 368-370 ККУ, що унеможливило швидкий аналіз.

Рис. 5. Співвідношення динаміки кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 364, 369 ККУ та їх прогнозування (період 2021-2024 роки, поліноміальна лінія тренду)

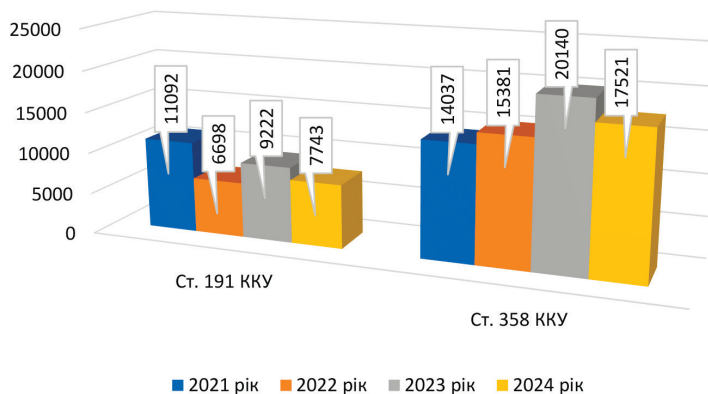

Задля якісного аналізу злочинності у сфері фінансів, необхідно змінити звітність правоохоронних органів, де чітко виділити сфери, у яких вчиняються кримінальні правопорушення, особливо це стосується сфери фінансів як основної складової частини національної безпеки.

Однотипна ситуація з аналізом частки злочинності у сфері фінансів ще двох кримінальних правопорушень, передбачених, насамперед, ст. 191 ККУ (Привласнення чи розтрата чужого

майна, яке було ввірене особі чи перебувало в її віданні) щодо цінних паперів; по-друге, 358 ККУ (Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів) як способу (інструменту, знаряддя) вчинення окремих ФКП. (див. рис.6)[12] Такі кримінальні проступки і злочини неможливо піддати швидкому аналізу, оскільки в кримінально-правовій статистиці не має чіткого розподілу за сферами вчинення кримінальних правопорушень, а тому ватро робити вибірку по конкретним кримінальним провадженням.

Рис. 6. Динаміка зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 та 358 ККУ за період 2021 - 2024 року

Однаке, використовуючи статистичні дані офіційної статистичної звітності правоохоронних органів щодо розслідуваних, вчинених кримінальних правопорушень за ст. 191 ККУ, вчиненими ОГ та ЗО, зазначимо, що їх частка від загальної кількості помітно зросла, після повномасштабного вторгнення росії в Україну, зокрема питома вага у : 2021 році становила 1,6%, 2022 – 3,1%, 2023 – 4,3%, 2024 – 3,8%. Вчинення таких кримінальних правопорушень в особливо великих розмірах має тенденцію до зменшення, адже у 2021 році – 43,9% усіх злочинів, 2024 – 9,2% (2022 – 13,3%, 2023 – 10%). Такі тенденції свідчать про послаблення контролю правоохоронних органів, що здійснюють запобігання і протидію організованій злочинності, за даним напрямом злочинної діяльності (див. рис. 7) [6].

Щодо напрямів запобігання і протидії злочинності у сфері фінансів на рівні підвищення інституційної спроможності Міністерства фінансів України та ефективної діяльності інших органів державної влади, що формують, координують та скеровують державну фінансову політику, необхідно: модернізувати систему управління фінансами в державі та посилити фінансовий контроль за українськими публічними фінансами, так і за бюджетом (розвиток його формування і використання виключно на програмно-цільовому підході й удосконалення міжбюджетних відносин та підвищення прозорості бюджетного процесу), оскільки в умовах війни вона зіткнулася з найбільшими труднощами, які призвели до суттєвих фінансових втрат; провести прозоре реформування Державної митної служби України, яка попри зменшення експорту й імпорту товарів через митний кордон держави, пов'язані з припиненням торгівельних відносин з росією, білорусією та іншими недружніми країнами та втрату річко-морської торгівельної спроможності, так й не вийшла на європейські стандарти роботи, а, натомість, стала корумпованою структурою, яка належним чином не допомагає наповнювати державний бюджет та протидіяти зовнішньому ворогу та внутрішньому – злочинності, зокрема, що має транснаціональний характер; ефективне управління фінансовими ризиками, адже несплата державного боргу, який за I квартал 2025 року збільшився на 8.4 млрд дол. США і становив 125.2 млрд дол. США (65.1% від ВВП) [7], та недотримання державних гарантій поставлять під сумнів суб'єктність держави на міжнародній арені; зміни податкової системи, запозичуючи досвід зарубіжних країн (Сінгапуру, Фінляндія, Швейцарія, Норвегії, Нової Зеландії, Бельгії), та базуючись на моніторингу адміністрування Державною податковою службою України баз даних та інформаційних ресурсів, спрощення, побудова ефективної, справедливої податкової системи, що сприятиме економічному розвитку та відповідатиме стандартам Європейського Союзу; реформування бухгалтерського обліку та аудиту, адже бухгалтерські

стандарты не дозволяють у повному обсязі використовувати такі системи управління витратами для складання зовнішньої звітності та обрахування податків, як директ-костінг та таргет-костінг, але вони знаходять використання у бухгалтерській практиці внутрішнього обліку з проведення техніко-економічного аналізу задля прийняття тактичних та стратегічних управлінських рішень у питаннях без збитковості виробництва, ціноутворення тощо.

Правоохоронні органи, що покликані здійснювати запобігання і протидію організованій злочинності, мають спочатку на урядовому рівні чітко виписати та затвердити: насамперед Стратегію запобігання і протидії організованій злочинності на 2026-2030 роки, де чітко прописати мету, завдання, напрями, очікувані результати і етапи реалізації для системи запобігання і, окремо, системи протидії; по-друге, взаємодію суб'єктів запобігання і протидії організованій злочинності на національному, регіональному і місцевому рівнях, де передбачити чіткий розподіл функцій, цілі, завдання, здійснення спільних і окремих заходів, відповідальність сторін за порушення взаємодії та підслідності тощо. Також, упорядкувати на законодавчому рівні негласні слідчі (розшукові) дії, визначені у Кримінальному процесуальному кодексі України, і Закони України «Про організаційно-правові засади боротьби з організованою злочинністю» та «Про оперативно-розшукову діяльність», в частині повернення оперативно-розшукової профілактики оперативним підрозділам і осучаснення дефініцій, цілей, завдань тощо.

Висновки. Сучасна українська фінансова система потребує серйозної модернізації і трансформації, а по-декуди й суттєвих змін, оскільки дуже багато фіскальних ризиків, зокрема викликаних війною, пов'язані із державними підприємствами і управлінням державним майном, державним боргом та державними гарантіями, фінансовим сектором, зміною макроекономічної ситуації. Такий інститут як Міністерство фінансів України має набути повноцінної суб'єктності

у питаннях ефективного управління фінансовою системою та розвитку державного внутрішнього фінансового контролю, зокрема й реформування, спрощення, побудову ефективної, справедливої податкової та митної системи, які б відповідали європейським стандартам і базувались на кращих світових практиках.

Правоохоронна система має вибудувати чітку вертикаль суб'єктів запобігання і протидії злочинності, зокрема організованої, розділивши повноваження, позбавившись дублювання функцій, розподіливши підслідність кримінальних правопорушень, затвердивши чітку взаємодію між собою, удосконаливши (осучаснивши), через суб'єкта законодавчої ініціативи, законодавство щодо боротьби зі злочинністю, імплементуючи найкращі зарубіжні практики такої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Katarina Sigetova, Lenka Uzikova, Tetiana Dotsenko, Anton Boyko (2022). Latest trends in global financial crime. *Financial and credit activities: problems of theory and practice*. Volume 5 (46), 2022. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.5.46.2022.3897>.
2. Андросович Л.Г. Протидія організованої злочинності у фінансовій системі як загрози державній безпеці України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 3 (44). С. 67. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v3_2022/15.pdf.
3. Гетманець О.П. Фінансова безпека, як об'єкт правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 218–223. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/3/38.pdf>.
4. Голуб Г.М. Окремі питання фінансово-правової відповідальності у податковій сфері. *Право і суспільство*. 6. 2013. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2013/6_2013/50.pdf.
5. Григорій Тріпунський, Артем Ріпенко. Збитки від війни. ТОП-50 провідних юридичних фірм України 2025. *Юридична практика, газета українських юристів*. 2025. С. 34. URL: <https://top50.com.ua/zbytky-vid-vijny>.
6. Звіт про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями січень-грудень 2021-2024 роки. Статистика Офісу Генерального прокурора України за 2021–2024 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-rezultati-borotbi-z-organizovanimi-grupami-ta-zlochinnimi-organizacijami-2>.
7. Зовнішній борг України на кінець I кварталу 2025 року. Департамент статистики та звітності, управління статистики зовнішнього сектору Національного банку України. Київ. 24.06.2025. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf.
8. Кожен третій українець зазнав матеріальних втрат внаслідок розв'язаної Росією війни. Група «Рейтинг». URL: https://lb.ua/news/2022/10/05/531581_kozhen_tretiy_ukrainets_zaznav.html.
9. Онищук Н.Ю. Відповідальність суб'єктів фінансових правовідносин. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.]; відпов. за вип. В.М. Дрьомін; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2012. URL: <http://hdl.handle.net/11300/3239>.
10. Опитування представників правоохоронних органів України. Комітет Ради Європи MONEYVAL. 2021. URL: <https://www.fiu.gov.ua/pages/dijalnist/mizhnarodne-spivrobotnictvo/zviti-pro-oczinku.html>.
11. Порядок надання Державною службою фінансового моніторингу України Національній поліції України узагальнених (додаткових узагальнених) матеріалів та отримання Державною службою фінансового моніторингу України інформації про хід їх розгляду. Наказ Міністерства фінансів України і Міністерства внутрішніх справ України від 14.07.2021 № 395/535 «Про затвердження Порядку надання Державною службою фінансового моніторингу України Національній поліції України узагальнених (додаткових узагальнених) матеріалів та отримання Державною службою фінансового моніторингу України інформації про хід їх розгляду». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1026-21#Text>.
12. Статистична звітність правоохоронних органів за період 2021–2024 років. Статистика Офісу Генерального прокурора України за 2021-2024 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>.

13. Шаповал Т.Б. Специфіка відповідальності за фінансові кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Том 4 № 86 ч. 4 (2024). С. 151–156. Ужгород, 2024. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320928/311482>.
14. Щодо затвердження Інструкції про організацію та проведення комплексних контрольних заходів фінансово-господарської діяльності на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери управління Держбуду України: Наказ державного комітету з будівництва та архітектури від 29.04.2004 р. № 91 / Інформбюл. Держбуду. 2004. № 4. (Втрата чинності від 31.03.2006 на підставі наказу Мінбудархітектури та житлово-комунального господарства України № 103 «Про затвердження Інструкції про планування та проведення контрольних заходів суб'єктами державного фінансового контролю Мінбуду України»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va091509-04#Text>. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0103667-06#Text>.

УДК 343. 2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.19>

ОСОБЛИВОСТІ ПОМ'ЯКШЕННЯ ПОКАРАННЯ ОСОБАМ, ЯКІ ВЧИНИЛИ КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПРИ УКЛАДЕННІ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ

Рябчинська О.П.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Класичного приватного університету,
ORCID: 0000 0002 9012 3332*

Большакова Д.О.,

*доктор філософії,
прокурор Чернівецької окружної прокуратури*

Рябчинська О.П., Большакова Д.О. Особливості пом'якшення покарання особам, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення, при укладенні угоди про визнання винуватості.

В статті на підставі аналізу практики призначення покарання на підставі угоди про визнання винуватості щодо осіб, які вчинили корупційне кримінальне правопорушення та/або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, з'ясовано теоретичні та практичні проблеми пом'якшення покарання на підставі ст. 69² КК України. Актуальні питання пом'якшення покарання щодо вказаної категорії осіб обумовлені відсутністю формалізованих приписів зокрема: щодо врахування обставин, зазначених в пункті 2 або 2¹ частини четвертої статті 469 Кримінального процесуального кодексу України як умов укладення угоди про визнання винуватості в якості обставин, що пом'якшують покарання; щодо визначення мінімальної межі пом'якшення покарання у виді штрафу; щодо можливості заміни покарань тощо. На відміну від ст. 69 КК України, пом'якшення покарання за ст. 69² КК допустиме лише в один спосіб – призначення основного покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, оскільки не допускається пом'якшення основного покарання у спосіб переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті Особливої частини КК за це кримінальне правопорушення. Не допускається пом'якшення покарання шляхом не призначення додаткового покарання, що передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу як обов'язкове. Зроблено висновок, що при визначенні мінімального розміру штрафу сторони угоди мають ураховувати не приписи ст. 69 КК, а виходити з загальних засад призначення покарання та змісту припису ч. 1 ст. 69² КК щодо обмеження у пом'якшенні покарання шляхом призначення його не нижче від найнижчої межі, встановленої цим Кодексом. Зауважено, що хоча пом'якшення основного покарання шляхом призначення менш суворого виду покарання не допускається, утім фактично така ситуація може мати місце у випадку заміни покарання у виді обмеження чи позбавлення волі покаранням у виді службового обмеження для військовослужбовця або тримання в дисциплінарному батальйоні в порядку ст. 58 та ст. 62 КК України.

Ключові слова: покарання, пом'якшення покарання, корупційне кримінальне правопорушення, угода про визнання вини, співпраця з правоохоронними органами, відшкодування шкоди.

Riabchynska O.P., Bolshakova D.O. Features of mitigation of punishment for persons who have committed corruption criminal offences in the course of concluding a plea agreement.

Based on an analysis of the practice of imposition of punishment on the basis of plea agreement regarding persons who have committed corruption criminal offence and/or criminal offence related to

corruption, this article identifies theoretical and practical issues with mitigation of punishment on the basis of Article 69² of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the CC of Ukraine). Topical issues of mitigation of punishment for this category of persons are due to the absence of formalized provisions, in particular: regarding the consideration of the circumstances specified in clause 2 or 2¹ of part four of Article 469 of the Criminal Procedural Code of Ukraine as conditions for concluding a plea agreement as circumstances mitigating punishment; regarding the determination of the lowest threshold for mitigation of punishment in the form of a fine; regarding the possibility of replacing punishments, etc. Unlike Article 69 of the CC of Ukraine, mitigation of punishment under Article 69² of the CC is permissible only in one way – by imposing a primary punishment lower than the lowest threshold specifically sanctioned by the Article (specifically sanctioned by part of the Article) of the Special Part of the CC, since it is not permissible to mitigate the primary punishment by substituting it with another, milder type of primary punishment not specified by the sanction of the Article (sanction of part of the Article) of the Special Part of the CC for this criminal offence. It is not permissible to mitigate the punishment by not imposing an additional punishment that is provided for by the sanction of the Article (sanction of part of the Article) of the Special Part of this Code as mandatory. It was concluded that when determining the minimum amount of the fine, the parties to the agreement should not take into account the provisions of Article 69 of the CC of Ukraine, but should proceed from the general principles of sentencing and the content of Part 1 of Article 69² of the CC of Ukraine regarding restrictions on mitigation of punishment by imposing it not lower than the lowest threshold specified by this Code. It was noted that although mitigation of the primary punishment by imposing a less severe type of punishment is not permitted, in fact, such a situation may occur in the case of replacing punishment in the form of restriction of liberty or imprisonment with punishment in the form of service restriction for a military servant or custody in a penal battalion in accordance with Articles 58 and 62 of the CC of Ukraine.

Key words: punishment, mitigation of punishment, corruption criminal offence, plea agreement, cooperation with law enforcement agencies, compensation of the damage.

Постановка проблеми. Щодо осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією тривалий час діяла заборона на пом'якшення покарання на підставі ст. 69 КК. Законом України № 4033 від 29.10.24 року Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 69², яка передбачає, що у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, за умови виконання вимог пункту 2 або 2¹ частини четвертої статті 469 Кримінального процесуального кодексу України сторонами угоди про визнання винуватості може бути узгоджено та судом призначено основне покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (частини статті) Особливої частини цього Кодексу, але не нижче від найнижчої межі, встановленої цим кодексом. Частина друга цієї статті передбачає, що у разі призначення покарання відповідно до частини першої цієї статті особа не може бути звільнена від відбування такого покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК України.

Мета статті – на підставі аналізу кримінально-правового регулювання пом'якшення покарання особам, які вчинили корупційне кримінальне правопорушення або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, та практики призначення покарання у випадках укладення угоди про визнання винуватості такими особами, з'ясувати теоретичні та практичні проблеми застосування кримінально-правової норми, передбаченої ст. 69² КК України та підходи щодо їх вирішення.

Стан наукової розробки проблеми. Наукову зацікавленість проблематикою призначення покарання у кримінальних провадженнях на підставі угоди про визнання винуватості вчені виявляли фактично з моменту запровадження в правову систему України цього інституту. Тією чи іншою мірою ці питання вивчали П.П. Андрушко, Р.Ш. Бабанли, В.М. Бурдін, М.М. Васюк, М.М. Глоба, О.П. Горох, В.Г. Дрозд, З.А. Загине́й-Заболотенко, К.П. Задоя, Г.М. Зеленов, О.О. Дудоров, О.В. Євдокимова, О.О. Кваша, С.М. Міщенко, В.В. Навроцька, Є.О. Письменський, Ю.А. Пономаренко, О.П. Рябчинська, Є.Л. Стрельцов, В.І. Тютюгін, В.О. Туляков, А.С. Хильченко, Ю.В. Шинкарьов та інші фахівці в галузі кримінального права. Разом з тим з прийняттям ст. 69² КК України, яка визначає особливості пом'якшення покарання щодо осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення пов'язані з корупцією, які уклали угоду про визнання винуватості, з'ясування особливостей її застосування є актуальним питанням.

Виклад основного матеріалу. З приводу загальної тенденції суттєвого пом'якшення покарання, яке призначається на підставі угод, в кримінально-правовій доктрині висловлюються певні застереження. Аналізуючи подібну ситуацію, яка дійсно має місце, потрібно виходити з правової природи та значення самих угод у кримінальному процесі. Угоди в кримінальному провадженні розглядають як одну з можливих форм реалізації правового компромісу, для якого, у свою чергу, також характерно обговорення змісту поступок (бажано рівнозначних) відповідно до чинного законодавства [1, с. 33; 2, с. 316]. Сторони шляхом компромісних та взаємовигідних рішень між собою адаптують норму права про примирення щодо конкретного випадку, чим задовольняють свої інтереси, а в результаті й суспільні (публічні) інтереси [3]. В угодах же про визнання вини на перший план має виходити обґрунтування (об'єктивізація) суспільного інтересу в поблажливому ставленні до особи кримінального правопорушника. При цьому органи прокуратури й суд мають «встановити баланс між зацікавленістю обвинуваченого отримати м'якше покарання та запитом суспільства отримати від обвинуваченого щось на заміну цьому пом'якшенню» [4]. Водночас «в обмін на відшкодування шкоди та співпрацю з правоохоронними органами особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, отримує можливість узгодити умови своєї відповідальності, уникнувши невизначеності щодо покарання в суді» [5, с. 36]. Як справедливо акцентували науковці, «у зв'язку із введенням таких норм виникло багато питань прикладного характеру, вирішення яких не має єдності поглядів у доктрині так само, як і викликає труднощі у практиці застосування» [6, с. 274]. Висловлювалися навіть застереження, що в таких угодах призначення покарання може відбуватися без урахування вимог матеріального кримінального законодавства. Адже в іншому разі втрачається значення самої угоди – просто не було б, про що домовлятися. Проте такі угоди фактично нівелюють значення загальних засад призначення покарання [7, с. 262].

Подібний підхід до розуміння можливості пом'якшення покарання як умови угоди чи то при примирення чи про визнання вини простежується й у рішеннях ЄСПЛ, який неодноразово зазначав, що існування спрощених процедур не суперечить Конвенції з прав людини та практиці ЄСПЛ. Так, у справі «Ніколов проти Болгарії» ЄСПЛ зауважив, що застосування спрощеної процедури на підставі угоди про визнання винуватості та загалом спрощення процедур на підставі Рекомендації № К (87) 18, безперечно, має переваги для обвинуваченого та правосуддя, адже скорочує тривалість кримінального провадження, оперативно визнаючи винуватість особи та міру її відповідальності, крім того, спрощує вирішення питань цивільної відповідальності та відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням [8, с. 98].

Таке розуміння призначення угод у кримінальному провадженні надає змогу цілком прийнятно ставитися до практики призначення покарання ближче до нижньої межі санкції в умовах відсутності принципових обтяжуючих обставин або ж переходу до іншого, більш м'якого покарання [9, с. 438]. Тож на сьогодні є погоджена позиція щодо розуміння узгодження покарання сторонами угод як неподільної складової взаємних поступок на шляху до пошуку балансу у вирішенні конфлікту, який би задовольняв інтереси окремих осіб (сторін угод), суспільні інтереси та інтереси правосуддя. Утім вирішення кримінально-правового конфлікту через механізм укладення угод може досягти мети лише в разі, якщо кримінально-правові наслідки для винної особи, хай і більш поблажливі, ніж у провадженнях, що розглядаються в загальному порядку, будуть обрані відповідно до вимог закону. Щодо покарання це дотримання загальних засад та спеціальних правил його призначення, адже цілком зрозуміло, що, «незважаючи на фундаментальні особливості інституту кримінального провадження на підставі угод та під час призначення покарання в таких кримінальних провадженнях, мають існувати та виконуватися загальні вимоги теорії призначення покарання [10, с. 341–342].

Не можна нівелювати відмінності щодо обґрунтування меж покарання, яке призначається судом при здійсненні кримінального провадження в загальному порядку (без угоди) та в провадженні на підставі угод, визначальною метою укладення яких з боку винної особи є саме пом'якшення кримінально-правового наслідку вчиненого кримінального правопорушення.

Згідно з положеннями ст. 472 КПК України, зміст угоди про визнання винуватості включає узгоджене сторонами покарання та згоду підозрюваного, обвинуваченого на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням. Ця умова угоди, відповідно до ч. 1 ст. 475 КПК України, зобов'язує суд призначити узгоджене сторонами покарання, якщо він дійде висновку про можливість затвердження угоди. У противному разі суд має відмовити в затвердженні угоди.

Разом із тим, ні положення 472 КПК України, ні зміст самої угоди про визнання винуватості не можуть тлумачитись як такі, що визначають певну особливу матеріально-правову природу призначеного на підставі угоди покарання, що відрізняється від аналогічного покарання, призначеного судом при здійсненні кримінального провадження в загальному порядку (без угоди), або вказують на певний особливий порядок відбування такого покарання, оскільки це суперечитиме положенням кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, які відповідних особливостей не визначають [11]. При цьому варто зважати, що поряд з обранням покарання в межах санкції статті під час призначення покарання судом, як і сторонами угоди, можуть бути реалізовані й інші правові механізми. Це стосується й призначення більш м'якого покарання, ніж передбачене законом, на підставі ст. 69 та 69¹ КК України. У науці кримінального права та процесу жваво дискутується питання про те, чи правильним є наділення повноваженням сторін угоди призначати відповідно до положень ст. 69 КК України більш м'яке покарання, ніж передбачене законом.

Судова практика допускає таку можливість, а от у кримінально-правовій доктрині можливість узгодження сторонами угод пом'якшення покарання на підставі ст. 69 КК України або визнається дискусійною, або взагалі заперечується. Так, Р.Ш. Бабанли звертає увагу на такі два аспекти. По-перше, як відомо, обов'язковою юридичною підставою для застосування ст. 69 КК України є наявність декількох обставин, що пом'якшують покарання та які при цьому ж істотно знижують ступінь тяжкості. Результати аналізу судової практики свідчать про те, що проблеми встановлення того, що певна з обставин є не просто пом'якшувальною, а водночас такою, яка істотно знижує ступінь тяжкості злочину, мають системний характер у судовій практиці. Також він припускає велику ймовірність, що здебільшого, коли сторони угоди (в одному випадку – прокурор та підозрюваний чи обвинувачений, а в іншому – потерпілий та підозрюваний чи обвинувачений) прагнуть укласти відповідну угоду із застосуванням ст. 69 КК України, не буде дотримано вимог щодо існування обставин, які істотно знижують ступінь тяжкості злочину, а не просто обставин, що пом'якшують покарання. По-друге, аналіз судової практики свідчить про те, що щодо призначення покарань із застосуванням ст. 69 КК України досить гостро та явно простежується законодавча прогалина, яка полягає в тому, що КК України не передбачає нижньої межі покарання, до якого може «спуститись» суд, обираючи міру покарання із застосуванням ст. 69 КК України. Це призводить до того, що покарання, яке призначається з використанням цього правового механізму, є на декілька ступенів нижчим, ніж найменш суворий вид покарання, який передбачено в санкції статті. Таким чином, для того, щоб під час призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у кримінальних провадженнях на підставі угод не відбувалося повне ігнорування засад каральної політики, доцільно запровадити ефективний механізм обмеження нижньої межі покарання, який діятиме і за умови узгодження сторонами покарання із застосуванням ст. 69 КК України [12, с. 330–331]. Висловлюють певні застереження щодо можливості узгодження пом'якшення покарання сторонами угоди й інші науковці акцентуючи, що застосування ст. 69 КК України повинно перебувати виключно в площині суддівського розсуду [13, с. 115].

Проблема призначення на підставі ст. 69 КК України покарань, що суттєво м'якіші, аніж зазначені в санкції, характерна не лише для угод, але й для призначення покарання в загальному порядку. І на цю ситуацію неодноразово звертали увагу дослідники, вказуючи, що «при застосуванні виняткового правила призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено у законі, допускається призначення таких видів і розмірів покарань, які є удвічі меншими, ніж найнижча межа, передбачена в санкції статті (частини статті) КК, або призначається покарання, яке перебуває на дві «сходи» нижче в ієрархії покарань, визначених ст. 51 КК» [14, с. 16]. О. Дудоров, вважає, що «чинна редакція ст. 69 КК не містить вимоги про послідовний (поетапний) перехід до іншого, більш м'якого покарання, виду основного покарання» [15, с. 544–545]. Схожі застереження висловлюють і інші науковці, пропонуючи звузити межі судового розсуду в цьому питанні [16, с. 545; 17, с. 132]. Вказані проблеми прогнозовано поширюватимуться й при пом'якшенні покарання на підставі ст. 69² КК України.

На думку інших дослідників, «не вважаються помилками, але потребують чіткого обґрунтування в мотивувальній частині вироку такі ситуації у правозастосуванні: заміна найбільш суворого виду покарання на найменш суворий (наприклад, заміна позбавлення волі від 5 до 8 років покаранням у виді штрафу в 1020 грн); призначення більш м'якого виду покарання здебільшого замість позбавлення волі в мінімальному розмірі, визначеному в Загальній частині КК (як-от арешт строком на 1 місяць, штраф у розмірі п'ятдесяти нмдг тощо), ... таке рішення має бути ви-

важеним і вмотивованим, мають бути визначені не тільки обставини, що пом'якшують покарання, але й наведені переконливі доводи про доцільність такої заміни з позиції дотримання загальних засад призначення покарання та його цілей. Інакше призначення такого покарання розцінюється як підстава для перегляду судового рішення в порядку ст. ст. 409, 414 КПК» [18, с. 209].

Аналіз судової практики призначення покарання на підставі угод до жовтня 2024 року засвідчив, що сторони угоди, узгоджуючи покарання за вчинення кримінального правопорушення, у цілому дотримувалися вимог ч. 1 ст. 69 КК щодо заборони пом'якшення покарання особам, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією.

З системного тлумачення змісту статей 69, 69² КК та ст. 469 КПК України слідує, що:

- положення ст. 69² КК поширюються виключно на випадки пом'якшення покарання на підставі угоди про визнання вини, укладеної з особою, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією;

умовами призначення більш м'якого покарання за ст. 69² КК є виконання вимог пункту 2 або 2¹ частини четвертої статті 469 Кримінального процесуального кодексу України. Із співставлення положень цих норм слідує, що: 1) пом'якшення покарання особам, які вчинили корупційне кримінальне правопорушення або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, можливе за умови викриття підозрюваним чи обвинуваченим іншої особи (осіб) у вчиненні будь-якого корупційного кримінального правопорушення чи кримінального правопорушення, пов'язаного з корупцією, та якщо інформація щодо вчинення такою особою (особами) кримінального правопорушення буде підтверджена доказами, і за умови повного або часткового (з урахуванням характеру та ступеня участі особи у вчиненні злочину) відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди (якщо такі збитки або шкода були завдані); 2) пом'якшення покарання особам, які вчинили корупційний кримінальний проступок, нетяжкий або тяжкий корупційний злочин, а також кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, у разі відсутності ознак вчинення цих кримінальних правопорушень у співучасті, що підтверджується матеріалами кримінального провадження, можливе за умови повного відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди (якщо таких збитків або шкоди було завдано);

- на відміну від ст. 69 КК України, пом'якшення покарання за ст. 69² КК допустиме лише в один спосіб – призначення основного покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, оскільки не допускається пом'якшення основного покарання у спосіб переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК за це кримінальне правопорушення;

- не допускається пом'якшення покарання шляхом не призначення додаткового покарання, що передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу як обов'язкове;

- пом'якшення покарання на підставі ст. 69² КК унеможливило подальше звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Фактично умови пом'якшення покарання, визначені в ст. 69² КК, збігаються з умовами укладення угоди про винуватість з особами, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення та/або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, передбаченими пп. 2 та 2¹ ч. 4 ст. 469 КПК України.

Умови укладення вище зазначених угод співпадають з такими пом'якшувачими покарання обставинами як активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення (викриття іншої особи) (п. 2 ч. 4 ст. 469 КПК); добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди (п. 2 та п. 2¹ ч. 4 ст. 469 КПК). У зв'язку з чим виникає питання чи можуть (мають) сторони угоди при узгодженні покарання винні враховувати згадані обставини як такі, що пом'якшують покарання, при виборі конкретного його розміру? Чи це мають бути інші обставини, що пом'якшують покарання, передбачені ст. 66 КК України? Стаття 66 КК не містить будь-якого обмеження щодо врахування таких обставин як пом'якшувачих покарання, нахшталт частини 3 цієї статті, яка передбачає якщо будь-яка з обставин, що пом'якшує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його пом'якшує. Отже, ті

фактичні обставини, які збігаються з умовами укладення угоди про визнання вини (відсутність яких унеможлиблює укладення такої угоди) можуть визнаватися обставинами, що пом'якшують покарання при визначенні його конкретного розміру. Подібний підхід зустрічається в судовій практиці. Приміром активне сприяння розкриттю злочину враховується як обставини, що пом'якшує покарання, при визначенні розміру покарання за угодою [19].

Сторони угоди зважаючи на загальні засади призначення покарання, вказані в ст. 65 КК, можуть урахувати інші такі обставини, зазначені в ст. 66 КК, мотивуючи обсяг пом'якшення покарання в межах, вказаних в ч. 1 ст. 69² КК. Також при узгодженні покарання, враховується тяжкість злочину, особа винного, зокрема повне визнання своєї вини, щире каяття, готовність нести покарання за вчинене ним діяння, відсутність попереднього притягнення до кримінальної відповідальності, позитивна характеристика за місцем роботи, відсутність заподіяних злочином збитків тощо.

Відповідно до ч. 3 ст. 65 КК підстави для призначення більш м'якого покарання, ніж це передбачено відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу за вчинене кримінальне правопорушення, визначаються статтями 69 і 69² цього Кодексу. З чого слідує, що визначені в цих статтях підстави є самостійними (окремими) підставами пом'якшення покарання. На відміну від ст. 69 КК, в ст. 69² КК не згадується про будь-які особливості щодо пом'якшення основного покарання у виді штрафу. Такий вид покарання є основним в санкціях ч. 1 ст. 191 КК, ч. 2 ст. 320, ст. 357, ч. 1 ст. 210, ст. 354, ст. 364¹, ч. 1 ст. 365², ст. 366² КК, ст. 366³ КК, ч. 1-3 ст. 368³, ч. 1-3 ст. 368⁴, ч. 1 ст. 368 КК. Тож виникає питання якою нормою КК України мають керуватися сторони угоди про визнання вини при пом'якшенні покарання у виді штрафу та в подальшому суд призначаючи таке узгоджене покарання. З цього приводу Ю.А. Пономаренко висловився за те, що «якщо таким видом покарання є штраф у сумі понад 3.000 н. м. д. г., то його зниження можливе аж до 30 н. м. д. г., оскільки обмеження, встановлене третім реченням ч. 1 ст. 69 КК на ці випадки також не поширюється [20, с. 24]. В цілому поділяючи таку позицію щодо визначення граничного мінімального розміру штрафу, вважаємо, що при вирішенні цього питання слід урахувати не приписи ст. 69 КК, а виходити з загальних засад призначення покарання та змісту припису ч. 1 ст. 69² КК щодо обмеження у пом'якшенні покарання шляхом призначення його не нижче від найнижчої межі, встановленої цим Кодексом. Отже, слід виходити з положень ч. 2 ст. 53 КК, яка передбачає, що за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу понад три тисячі нмдг, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

У тому ж разі, коли майнова шкода в кримінальному правопорушенні, пов'язаному з корупцією не заподіяна, зниження розміру штрафу можливе аж до 30 н. м. д. г. Це положення повною мірою стосується кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366² КК та ст. 366³ КК. Так, сторони угоди узгодили основне покарання ОСОБА_4 за ст. 366-3 КК України із застосуванням ст. 69-2 КК України у виді штрафу в розмірі 500 н.м.д.г.¹, що становить 8500 гривень, та додаткове у виді позбавлення права обіймати посади в правоохоронних органах України на строк 1 рік [21]. Отже сторони угоди узгодили пом'якшення найменш суворого виду покарання, передбаченого санкцією цієї статті, вчетверо від мінімуму. Подібний підхід застосовано і в інших випадках [22]. У разі коли корупційне кримінальне правопорушення вчинено у співучасті і роль виконавця (співвиконавця), підбурювача або пособника у його вчиненні є незначною, може призначити таким особам покарання у виді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу, без урахування розміру майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу (ч. 2 ст. 53 КК).

Аналіз судової практики призначення покарання на підставі ст. 69² КК засвідчив відсутність наразі усталеної тенденції щодо суттєвого пом'якшення покарання в угодах про визнання вини, описаної вище. Зустрічаються поодинокі випадки істотного пом'якшення покарання. Приміром за злочин, передбачений ч. 3 ст. 368 КК, було призначене покарання у виді позбавлення волі

¹ Санкція статті передбачає покарання у виді штрафу від двох тисяч п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів

строком 1 рік 1 місяць, з позбавленням права обіймати посади в Територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки Збройних Сил України на строк 2 (два) роки з конфіскацією майна; при тому, що в санкції передбачено позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років [23]. Водночас в іншому випадку, особі, засудженій за ч. 2 ст. 28 ч. 2 ст. 364 КК України із застосуванням положень ст. 69-2 КК України призначено покарання у виді позбавлення волі строком на 2 роки, тоді як нижня межа санкції цього злочину встановлена на рівні 3 років позбавлення волі, з позбавленням права обіймати посади пов'язані з нарахуванням та виплатою грошового забезпечення та додатково винагороди військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям строком на 2 роки, зі штрафом 500 (п'ятсот) неоподаткованих мінімумів доходів громадян, тобто у сумі 8 500,00 гривень. Це покарання в порядку ст. 58 КК замінено на службове обмеження для військовослужбовців [24].

В проаналізованих вироках саме сторони угоди узгоджували заміну покарання у виді позбавлення волі на службове обмеження для військовослужбовців. Як у наведених вище, так і в інших випадках, узгодження заміни покарання у виді позбавлення волі на службове обмеження для військовослужбовців та тримання в дисциплінарному батальйоні сторонами угоди затверджувалося в подальшому судами на підставі оцінки призначеного покарання загальним засадам та висновку про те, що узгоджені сторонами вид і міра покарання є такими, що відповідають ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого, відповідають загальним засадам призначення покарання, визначеним ст. 65 КК України. Таке становище підтверджує висловлену нами раніше тезу, що на сьогоднішню судову практику сформувала підхід, за яким сторони угоди про примирення та про визнання винуватості можуть у межах узгодження міри покарання (його строку та виду) віршувати питання й щодо заміни одного виду покарання на інший у спосіб, визначений законом [25, с. 109].

Висновки. Отже особам, які вчинили корупційне кримінальне правопорушення або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, може бути пом'якшене основне покарання на підставі ст. 69² КК України. Ті фактичні обставини, які збігаються з умовами укладення угоди про визнання вини (відсутність яких унеможливило укладення такої угоди) можуть визнаватися обставинами, що пом'якшують покарання при визначенні його конкретного розміру. Подібний підхід зустрічається в судовій практиці. Сторони угоди, зважаючи на загальні засади призначення покарання, вказані в ст. 65 КК, можуть урахувати інші обставини, зазначені в ст. 66 КК, мотивуючи обсяг пом'якшення покарання в межах, вказаних в ч. 1 ст. 69² КК.

На відміну від пом'якшення покарання на підставі ст. 69 КК України, щодо вказаної категорії осіб пом'якшення покарання може бути здійснено лише в один спосіб – призначення покарання нижче від найнижчої межі, передбаченої в санкції статті (частини статті) Особливої частини, але не нижче від найнижчої межі, встановленої цим Кодексом. При визначенні мінімального розміру штрафу сторони угоди мають урахувати не приписи ст. 69 КК, а виходити з загальних засад призначення покарання та змісту припису ч. 1 ст. 69² КК щодо обмеження у пом'якшенні покарання шляхом призначення його не нижче від найнижчої межі, встановленої цим Кодексом. Отже, слід виходити з положень ч. 2 ст. 53 КК, яка передбачає, що за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу понад три тисячі нмдг, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. У тому ж разі, коли майнова шкода в кримінальному правопорушенні, пов'язаному з корупцією не заподіяна, зниження розміру штрафу можливе аж до 30 н. м. д. г. Пом'якшення основного покарання шляхом призначення менш суворого виду покарання не допускається. Утім фактично така ситуація може мати місце у випадку заміни покарання у виді обмеження чи позбавлення волі покаранням у виді службового обмеження для військовослужбовця або тримання в дисциплінарному батальйоні в порядку ст. 58 та ст. 62 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новікова М.М. Інститут правового компромісу у механізмі менеджменту юридичного конфлікту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 30–37.

2. Курта Є.О. Поняття компромісу на досудовому слідстві. *Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України*. 2003. № 4. С. 315–317.
3. Постанова Верховного Суду України № 5-27 кс від 31.03.2016 р.: справа за заявою заступника Генерального прокурора України про перегляд ухвали колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 08.12.2015 р. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/58496633> (дата звернення: 14.07.2025).
4. Демчук П., Ткачук А. Чи час домовлятися: тенденції ВАКС щодо укладення угод у корупційних справах. URL: <https://justtalk.com.ua/post/chi-chas-domovlyatisya-tendentsii-vaks-schodo-ukladennya-ugod-u-koruptsiynih-spravah>.
5. Чумак К. Укладення угоди про примирення: підстави, зміст, сторони. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 186–195.
6. Хильченко А. Деякі питання призначення покарання на підставі угод. *Підприємництво, господарство, право*. 2020. № 2. С. 274–279.
7. Бурдін В.М. Вплив нового Кримінального процесуального кодексу України на інститути матеріального кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична*. 2012. № 4. С. 255–264.
8. Вільгушинський М.Й., Сироткіна М.В. Погоджувальне правосуддя у кримінальній юстиції України: актуальні проблеми впровадження та застосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2012. № 6. С. 97–112.
9. Рябчинська О.П., Большакова Д.О. Призначення покарання на підставі угод в кримінальному провадженні: теоретико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 435–440.
10. Нікіфорова Т.І. Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру : навч. посіб. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. 175 с.
11. Постанова ККС ВС від 20.03.2019 р.: справа № 638/15818/14-к (№ в ЄДРСР 80806680). URL: <https://precedent.ua/80806680> (дата звернення: 02.07.2025).
12. Бабанли Р.Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 488 с.
13. Татаринова О.В. Межі суддівського розсуду при призначенні покарання у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання винуватості. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 109–121.
14. Бабанли Р. Проблеми призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (на підставі матеріалів судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 12–16.
15. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
16. Євдокімова О.В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 19 с.
17. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / за ред. В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. 1064 с.
18. Рябчинська О.П., Стоматов Е.Г. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено, на підставі статті 69 кримінального кодексу України: кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 207–210.
19. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 02 червня 2025 року. Справа. № 752/11672/25. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127794481>.
20. Пономаренко Ю.А. Новели у системі та видах покарань за КК України в умовах воєнного стану: монографія. Київ, Компанія ВАІТЕ, 2025. 156 с.
21. Вирок Новозаводського районного суду м. Чернігова від 12.03.2025. Справа № 751/1236/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125758925>.
22. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 24 квітня 2025 року. Справа № 750/2855/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126845360>.

23. Вирок Херсонського районного суду Херсонської області від 17.04.2025 року. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/126776527> (дата звернення 15.06.2025).
24. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 20 лютого 2025 р. Справа № 753/3204/23. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/125321661>.
25. Большакова Д.О. Призначення заходів кримінально-правового характеру в угодах про примирення та про визнання вини. Дисертація доктора філософії зі спеціальності 081. Право. Запоріжжя. 2024. 265 с.

УДК 340.5:[343.53:347.214.2]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.20>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШАХРАЙСТВО У СФЕРІ НЕРУХОМОГО МАЙНА У КРАЇНАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА

Савка О.І.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності,
Навчально-науковий інститут права
ім. Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»,
ORCID: 0000-0002-1723-3412
e-mail: savka30@ukr.net*

Урлапова О.Я.,
*аспірантка,
Навчально-науковий інститут права
ім. Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»,
ORCID: 0009-0003-5839-5383*

Савка О.І., Урлапова О.Я. Кримінальна відповідальність за шахрайство у сфері нерухомого майна у країнах континентальної системи права.

У статті проведено дослідження кримінальної відповідальності за шахрайство у сфері нерухомого майна в країнах континентальної системи права. Насамперед, воно має значення для використання у цивільному обігу, оскільки передбачає наявність спеціальних правил відчуження, передачі, реєстрації та інших юридично значимих дій з об'єктами нерухомості. Іноземні законодавці усвідомлюють, що оскільки об'єкти нерухомості мають велику економічну вартість, нерідко саме у неї націлено увагу особи чи групи осіб, що мають корисливі спонукання і готових до скоєння злочинного діяння. Успішна реалізація наміру на отримання у власність навіть одного об'єкта нерухомості може принести дохід, що багаторазово перевищує той, на який можна розраховувати при скоєнні корисливих злочинів з рухомими речами. У зв'язку з цим у будь-якого законодавця, зокрема зарубіжного, об'єктивно виникає потреба передбачити спеціальні механізми, зокрема кримінально-правові, створені задля недопущення заборонених законом дій у сфері обороту нерухомого майна. Вивчення зарубіжного досвіду дозволяє, по-перше, вивчити норми, які могли б бути корисними для розвитку вітчизняного кримінального законодавства, у тому числі для заповнення його прогалин, по-друге, зрозуміти, чи відповідають українські стандарти протидії кримінальному обороту нерухомості тим, що розроблені та апробовані за кордоном. Розглянуто законодавчі підходи до кримінальної відповідальності за злочини у сфері обороту нерухомого майна, вироблені у кримінальному праві західноєвропейських держав (Іспанія, Німеччина, Швейцарія, Австрія та Ліхтенштейн), а також Аргентини. На основі проведеного аналізу кримінального законодавства зарубіжних країн, щодо протиправних посягань на нерухоме майно визначено, що: предметом злочинного посягання є нерухоме майно (Японія, Туреччина, Болгарія, Іспанія, КНР); нерухоме майно виокремлюють, як самостійний предмет злочинного посягання (Іспанія, КНР); відповідальність за такі злочини порівнянна або менша за відповідальність за просте шахрайство; вчинення злочинних посягань, щодо нерухомого майна не є обтяжуючою обставиною, за винятком КК Іспанії.

Ключові слова: шахрайство, нерухоме майно, кримінальна відповідальність, злочин, майно, покарання, кримінальний кодекс, цивільний кодекс.

Savka O.I., Urlapova O.Y. Criminal liability for fraud in the field of real estate in countries with a continental legal system.

The article examines criminal liability for fraud in the field of real estate in the countries of the continental legal system. First of all, it is important for use in civil circulation, since it provides for special rules for alienation, transfer, registration and other legally significant actions with real estate. Foreign legislators realize that since real estate has a high economic value, it is often the target of a person or group of persons with mercenary motives and who are ready to commit a criminal act. The successful realization of the intention to obtain ownership of even one real estate object can bring income that is many times higher than that which can be expected when committing mercenary crimes with movable property. In this regard, any legislator, including foreign ones, objectively needs to provide for special mechanisms, including criminal law, designed to prevent actions prohibited by law in the field of real estate turnover. The study of foreign experience allows, firstly, to examine the norms which could be useful for the development of domestic criminal legislation, including for filling its gaps, and secondly, to understand whether Ukrainian standards for combating criminal real estate trafficking are in line with those developed and tested abroad. The author examines the legislative approaches to criminal liability for crimes in the field of real estate trafficking developed in the criminal law of Western European countries (Spain, Germany, Switzerland, Austria and Liechtenstein), as well as Argentina. Based on the analysis of the criminal legislation of foreign countries on unlawful encroachments on real estate, the author determines that: the subject of a criminal encroachment is real estate (Japan, Turkey, Bulgaria, Spain, and China); real estate is distinguished as an independent subject of a criminal encroachment (Spain, China); liability for such crimes is comparable to or less than liability for simple fraud; and criminal encroachments on real estate are not an aggravating circumstance, with the exception of the Spanish Criminal Code.

Key words: fraud, real estate, criminal liability, crime, property, punishment, criminal code, civil code.

Постановка проблеми. Поділ речей, що історично склався, на рухомі і нерухомі в зарубіжній цивілістиці є основним як для приватних, так і для публічних галузей права [1]. Насамперед воно має значення для використання у цивільному обігу, оскільки передбачає наявність спеціальних правил відчуження, передачі, реєстрації та інших юридично значимих дій з об'єктами нерухомості. Іноземні законодавці усвідомлюють, що оскільки об'єкти нерухомості мають велику економічну вартість, нерідко саме у неї націлено увагу особи чи групи осіб, що мають корисливі спонукання і готових до скоєння злочинного діяння. Успішна реалізація наміру на отримання у власність навіть одного об'єкта нерухомості може принести дохід, що багаторазово перевищує той, на який можна розраховувати при скоєнні корисливих злочинів з рухомими речами. У зв'язку з цим у будь-якого законодавця, зокрема зарубіжного, об'єктивно виникає потреба передбачити спеціальні механізми, зокрема кримінально-правові, створені задля недопущення заборонених законом дій у сфері обороту нерухомого майна.

Дослідження зарубіжного досвіду в цьому питанні дозволяє, по-перше, вивчити норми, які могли б бути корисними для розвитку вітчизняного кримінального законодавства, у тому числі для заповнення його прогалин, по-друге, зрозуміти, чи відповідають українські стандарти протидії кримінальному обороту нерухомості тим, що розроблені та апробовані за кордоном.

Водночас, враховуючи транснаціональний характер організованої злочинності, важливо наголосити, що злочини у сфері нерухомості нерідко відбуваються за безпосередньою участю злочинних угруповань, що діють одночасно в кількох або багатьох країнах. Тому вивчення зарубіжного досвіду може принести користь українським правоохоронним органам у сфері взаємної співпраці з компетентними зарубіжними структурами та міжнародними організаціями (ІНТЕРПОЛ, ЄВРОПОЛ, тощо) [2] у розкритті, розслідуванні та профілактиці злочинів даної групи (наприклад, при направленні чи виконанні запиту про надання прав судочинства, передбачених IX Розділом КПК України «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження»).

Аналіз досліджень та публікацій. Проблемам кримінальної відповідальності за шахрайства у сфері нерухомості майна приділялась увага завжди. Окремі питання кримінально-правової характеристики за шахрайства у сфері нерухомого майна розглядалися в роботах О.В. Дикого, О.О. Дудорова, В.Я. Конопельського, О.В. Кришевич, Н.В. Павлової, Д.А. Птушкіна, К.О. Чаплинського, Г.М. Чернишова, С.С. Чернявського та інші.

Метою статті є кримінально-правове дослідження шахрайства у сфері нерухомого майна у країнах континентальної системи права та використання їх досвіду для модернізації діючого кримінального законодавства України в частині протидії кримінальних правопорушень у сфері нерухомого майна.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнано, що зарубіжне кримінальне право є складовою предмета української науки кримінального права, у зв'язку з чим його інститути мають братися до уваги під час проведення комплексних наукових досліджень.

Розглянемо законодавчі підходи до кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері обороту нерухомого майна, вироблені у кримінальному праві західноєвропейських держав (Іспанія, Німеччина, Швейцарія, Австрія та Ліхтенштейн), а також Аргентини.

Відповідно до мети дослідження, на нашу думку виникли ряд питань на які необхідно надати відповіді:

1) як у розглянутому правопорядку розуміється предмет злочинних діянь цієї групи (тобто нерухомість)?

2) які склади злочинів, пов'язані з незаконним обігом нерухомості, передбачає Кримінальний кодекс тієї чи іншої країни? На які родові об'єкти кримінально-правової охорони вони зазіхають?

3) як кваліфікувати шахрайство, результатом якого стало набуття права власності на чуже майно?

4) яке покарання передбачає законодавець за цей вид шахрайства?

У кримінальному законодавстві країн романо-німецької сім'ї предметом шахрайства є як нерухоме, так і рухоме майно. Ознаками даного злочину є обман, заподіяння майнової шкоди потерпілому, отримання вигоди злочинцем внаслідок скоєння злочину (ст. 209 КК Республіки Болгарія [3], ст. 286 КК Республіки Польща [4], п. 263 КК Німеччини [5]). Правова кваліфікація шахрайства включає у собі ряд злочинних діянь, зокрема і шахрайство щодо нерухомого майна.

Склад низки майнових злочинів, таких як зловживання довірою та здирицтво, не виділяють конкретний предмет злочину і, відповідно, не передбачають відповідальності за протиправні посягання на нерухоме майно. Зловживання довірою виділяється законодавством низки країн окремий склад злочину (пар. 266 КК Німеччини [5], ст. 314-1 КК Франції [6], ст. 262 КК Японії [7]) і є злочином, подібним до складу, передбаченому ст. 191 КК України «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем», при цьому поняття шахрайства включає лише обман або введення в оману.

Так, КК Німеччини передбачає злочинне зловживання довірою, як кримінально караного діяння (пар. 266), під ним розуміються дії осіб, які зловживають наданими ним за законом, владним розпорядженням або за правочином за розпорядженням чужим майном. Відповідальність за це діяння настає у разі заподіяння шкоди особі, інтереси якої винний мав захищати [8].

Кримінальні кодекси низки країн, таких як Болгарія, Японія (ст. 235-2 КК Японії «Незаконне присвоєння чужого нерухомого майна»), Туреччина (ст. 513 КК Турецької Республіки [9], КНР (ст. 442 «Незаконний продаж нерухомості» [10]) виділяють протиправні посягання злочинів, які мають насильницький характер. Предметом насильницького злочинного посягання є, як правило, земельна ділянка. Покарання за вчинення злочинів у сфері нерухомого майна за кримінальним законодавством країн, що розглядаються, можна порівняти з кримінальною відповідальністю за шахрайство, щодо нерухомого майна.

Досвід Іспанії [11]. Говорячи про розуміння нерухомості (*inmuebles*) в іспанському праві, слід зазначити, що важлива особливість чинного ЦК 1899 р. полягає в доволі казуїстичному підході до встановлення кола речей, які є нерухомими. Крім земельних ділянок і міцно пов'язаних із ними об'єктів, до нерухомості згідно зі ст. 334 Кодексу належать розплідники з тваринами, голубники, вулики з бджолами (п. 7), добрива, що знаходяться в землі, в якій вони використовуються (п. 8), місця зберігання будівельних відходів. Низка країн прийняла різні моделі кримінальної відповідальності юридичних осіб, а деякі країни (Італія, Іспанія, Португалія, Греція), навпаки, відмовилися це робити відповідно до своїх політичних, соціальних та економічних умов, обмежившись адміністративним покаранням для юридичних осіб. При цьому основною метою запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб є відшкодування шкоди та попередження злочинів у майбутньому. На нашу думку, є безумовно доцільним використати зарубіжний досвід у частині притягнення до відповідальності організованих злочинних співтовариств та їхніх лідерів

(на підставі непрямого керівництва злочинним співтовариством), а також розглянути у науковому співтоваристві механізм запровадження кримінальної відповідальності для юридичних осіб в Україні в цілому.

Кримінальний кодекс Іспанії 1995 р. [12] не виділяє в окрему главу злочини, пов'язані з обігом нерухомого майна. Водночас цей Кодекс цікавий у контексті цього дослідження насамперед тим, що в ньому існує спеціальний кваліфікований склад шахрайства, а саме «шахрайство, предметом якого є житло та інше майно, що визнається соціально необхідним» (*viviendas u otros bienes de reconocida utilidad social*) (п. 1 ч. 1 ст. 250). Це діяння карається позбавленням волі на строк від 1 року до 6 років.

Цей Кодекс містить й інші склади, пов'язані з обігом нерухомого майна. Зокрема, у ст. 251 передбачено позбавлення волі на строк від 1 року до 4 років щодо особи:

1) яка, неправдиво привласнивши собі право розпорядження рухомою або нерухомою річчю, незалежно від того, чи володіла вона нею раніше, відчужує цю річ, обтяжує її або здає в оренду іншій особі на шкоду їй або третім особам (ч. 1);

2) особи, яка розпоряджається рухомою або нерухомою річчю з приховуванням обтяжень щодо неї (ч. 2);

3) особи, яка, відчужуючи річ, вільну від обтяжень, обтяжила або уклала правочин щодо її відчуження до передання набувачеві на шкоду йому чи третім особам (ч. 2).

Фактично йдеться про спеціальні види шахрайства. Іспанський підхід в останньому випадку не видається вдалим. Ми бачимо, що законодавець цієї країни криміналізував відчуження речі, яка не належить особі. Однак з часів римського права цивільному законодавству романо-германських країн відома така категорія, як «*rei future sive speratae*» – речі майбутні або очікувані. Загальноновизнано, що вони також мають оборотоздатність. Наприклад, особа укладає договір купівлі-продажу речі, власність на яку в неї наразі відсутня, проте особа планує набути на неї власність у майбутньому (купити її та перепродати). Якщо особа не зможе здійснити передачу такої речі покупцеві, то можливе її притягнення до цивільно-правової відповідальності, проте іспанський законодавець розглядає такі суто цивілістичні відносини, як злочин. Цей підхід абсолютно не сумісний з тим, що деякі цивільно-правові договори прямо розраховані на відчуження речі, якої продавець поки що не має, наприклад, у договорі контрактації здійснюється продаж майбутнього врожаю (до речі кажучи, згідно зі ст. 334 ЦК Іспанії, врожай, який виріс, але не зібраний, розглядається як нерухомість). У зв'язку з вищевикладеним криміналізація відчуження речі, якою особа поки що не володіє, в Україні, на наш погляд, була б зайвою (інша річ, коли особа від самого початку знає, що відчужуваної речі в неї і не буде, проте такі дії повністю охоплюються основним складом шахрайства, передбаченим ст. 190 КК України).

Досвід Німеччини. Говорячи про розуміння нерухомості в німецькому праві, слід зазначити, що важлива особливість Німецького цивільного укладення 1896 р. [13] полягає у відсутності легального визначення цієї категорії. Замість цього Німецьке цивільне укладання поділяє речі на «земельні ділянки» (*Grundstücke*) і «рухомі речі» (*bewegliche Sachen*). Категорія нерухомості в цій країні розроблена виключно на доктринальному рівні. До неї відносяться земельні ділянки (через пряму вказівку закону), а також усе, що з ними безпосередньо пов'язано (наприклад, будівлі). Ми бачимо, що порівняно із законодавством інших країн Німецьке цивільне укладення розуміє нерухомість досить вузько (компаративні відмінності будуть показані далі).

Кримінальний кодекс Німеччини 1871 р. [13] також не містить спеціального розділу, в який були б поміщені злочинні діяння у сфері нерухомості. Водночас у різних розділах цього правового акта ми знаходимо склади, в яких йдеться про її незаконний (кримінальний) обіг.

Термін «нерухоме майно» (*unbewegliche Sachen*) використовується в Кодексі лише один раз: розділ XXV «Карана корисливості» містить § 287, що передбачає відповідальність за організацію публічної лотереї або розіграшу рухомого чи нерухомого майна без офіційного дозволу.

Одночасно з цим Кодекс передбачає відповідальність за незаконний обіг нерухомості в рамках більш загальних складів. Найбільш значущим у цьому зв'язку є розділ XXII «Шахрайство і зловживання довірою». Так, відповідальність за шахрайство [14] у сфері нерухомості за відсутності інших конкретизуючих обставин настає за п. 2 ч. 3 § 263 (шахрайство із заподіянням шкоди у великому розмірі). Це діяння карається позбавленням волі на строк до 10 років.

Професор Т. Фішер, аналізуючи цю норму, зазначає, що «економіко-правове поняття речі у складі шахрайства охоплює собою як рухоме, так і нерухоме майно» [15].

Далі він розвиває думку про те, що об'єктивна сторона шахрайства з нерухомістю має суттєву специфіку – діяння не може вважатися закінченим доти, доки не буде внесено відповідний запис до поземельної книги (Grundbuch) [14] (так у Німеччині називається реєстр прав на нерухоме майно). Ця обставина підлягає обов'язковому обліку під час вирішення питання у тому, чи закінчено злочин чи він вимушено чи добровільно перервано на стадії відповідно приготування чи замаху.

З нерухомістю тісно пов'язаний і передбачений КК Німеччини спеціальний вид страхового шахрайства – утоплення або посадка на міліну судна з подальшим введенням в оману щодо страхового випадку, що нібито настав (ч. 5 § 263).

Досвід Швейцарії. Згідно зі ст. 655 Цивільного кодексу Швейцарії 1911 р. [16] до нерухомості належать земля, її надра, міцно пов'язані з нею будівлі та споруди, а також чітко виражені та постійні права, занесені до реєстру нерухомості.

Кримінальний кодекс 1942 р. [16] у титулі II («Кримінально карані діяння проти майна») містить склад шахрайства (ст. 146) [17], проте не передбачає кваліфікованої ознаки у вигляді великого розміру заподіяної шкоди; вчинення цього діяння щодо нерухомості законодавець також спеціально не виділяє.

Диференціація кримінальної відповідальності в цьому випадку можлива лише на основі Загальної частини Кодексу. Цікаво, що в ньому немає переліку обтяжуючих обставин (можливо, з огляду на принцип гуманізму ст. 48 передбачає лише пом'якшувальні обставини), проте ст. 47 містить загальні орієнтири, які має брати до уваги суд під час призначення покарання в межах нижньої та верхньої санкцій. Відповідно до неї суд призначає покарання з урахуванням вини особи, яка вчинила злочин; враховуються минуле життя та особисті стосунки, а також вплив покарання на її життя в даний час. Також Кодекс встановлює, що вину визначають з урахуванням тяжкості правопорушення, загрози правовій цінності, якої торкаються, негожесті діяння, мотивів і цілей цієї особи, а також з урахуванням того, чи могла ця особа з урахуванням внутрішніх і зовнішніх обставин уникнути загрози або правопорушення.

Отже, призначення особі, яка вчинила шахрайство з нерухомістю, більш суворого покарання в даному правопорядку може бути обґрунтоване винятково передбаченими в Загальній частині КК правилами призначення покарання.

Досвід Австрії. Цивільне право Австрії виходить з того, що речі, які без порушення їхньої субстанції можуть бути переміщені з одного місця на інше, є рухомими, інакше їх вважатимуть нерухомими; водночас речі, які самі по собі є рухомими, у правовому розумінні вважатимуться нерухомими, якщо вони в силу закону чи рішення власника є приналежністю нерухомої речі (§ 293 Загального ЦК Австрії [18] 1812 р.) [19]. На відміну від Франції, Іспанії та інших країн, цей Кодекс не містить казуїстичних переліків конкретних видів майна, яке законодавець пропонує вважати рухомими чи нерухомими.

Кримінальний кодекс Австрії 1975 р. [18] жодного разу не використовує таку категорію, як нерухомість. Проте проаналізуємо гл. 6 «Злочини проти чужого майна» де вона нерідко мається на увазі. Відповідальність за шахрайство з нерухомістю настає в рамках загальнішого складу – тяжке шахрайство (§ 147) на суму понад 5 тисяч євро (ч. 2) або понад 300 тисяч євро (ч. 3) залежно від того, якою є ринкова вартість об'єкта нерухомості. В останньому випадку Кодекс передбачає покарання до 10 років позбавлення волі. Можна констатувати, що практично будь-яка нерухомість за ціною перевищує щонайменше першу із зазначених сум.

Аналіз наведеної вище норми показує, що вчинення шахрайства з нерухомістю в Австрії, хоча окремо і не виокремлюється, але по суті є кваліфікуючою ознакою відносного основного складу шахрайства.

Досвід Ліхтенштейну. Загальний Цивільний кодекс 1811 р. [20] у розділі II «Про речове право» (*Von dem Sachenrechte*) не містить легального визначення нерухомості, проте в науковій доктрині цієї країни її розуміють так само, як і в сусідній Австрії (здебільшого правова система та юридична наука Ліхтенштейну історично розвивалися під її впливом).

Кримінальний кодекс Ліхтенштейну 1987 р. [21] у текстуальному відношенні майже дослівно відтворює КК Австрії (відповідно термін «нерухомість» у ньому також не згадується жодного разу). Як зазначає Конопельський В.Я., Кушнарєва О. у своїй праці, що Кримінальний кодекс Ліхтенштейну ґрунтується на КК Австрії від 23 січня 1974 р. [22]. При цьому «змістовна сторона КК Ліхтенштейну за деякими винятками є копією КК Австрії» [22]. На думку Е. Бергер, «у цьому

випадку, за деякими винятками, можна говорити про Кримінальний кодекс Ліхтенштейну, як про рецепцію австрійського КК [23]. У зв'язку з цим можна використовувати термін «*der Transfer einer Kodifikation*» (кодифікаційний трансфер).

Склад тяжкого шахрайства (§ 147) дослівно збігається з австрійським (санкції також ідентичні). Водночас у Ліхтенштейні воно визнається тяжким, якщо скоєно на суму понад 75 тисяч франків (на відміну від Австрії, Кримінальний кодекс якої вказує на суму 300 тисяч євро). Можна припустити, що шахрайство щодо більшості об'єктів нерухомості так чи інакше підпадає під цю кваліфікуючу ознаку. Інших компаративно значущих відмінностей у складах шахрайства з нерухомістю за кримінальним правом Австрії та Ліхтенштейну немає.

Досвід Аргентини. Категорія нерухомість у законодавстві колишніх іспанських колоній, як правило, розуміється так само, як і в їхній колишній «юридичній метрополії». Тому ми не будемо зупинятися на цьому питанні докладно (його освячено вище) і відразу перейдемо до кримінально-правового аспекту дослідження.

КК Аргентини 1921 р. [24] містить гл. 4 «Шахрайство та інші види обману» (*Estafas y otras defraudaciones*). Сформулювавши загальне визначення шахрайства, законодавець далі казуїстично перераховує 14 його особливих видів («спеціальних випадків», як написано в цьому Кодексі). До них віднесено, зокрема, ситуацію, в якій особа, «будучи уповноваженою в позасудовому порядку стягувати нерухомість, вилучила її зі шкодою для боржника, завідомо знаючи, що останній не запізнавався з виконанням своїх зобов'язань, або зловмисно не стягнула збори, встановлені для аукціону шляхом певної спеціальної процедури» (п. 13 ст. 173). По суті законодавець застосовує певну фікцію, пропонуючи розглядати ці дії як шахрайство (наприклад, у випадку з нестягненням зборів). Будь-яких спеціальних вказівок на розмір покарання за вчинення «спеціальних випадків» шахрайства аргентинський КК не містить.

Інтерес становить також гл. 6 «Незаконне захоплення». Згідно зі ст. 181 КК Аргентини, карається позбавленням волі до 3 років той, хто:

1) використовуючи силу, погрози, обман, зловживання довірою або скритність, повністю або частково позбавив іншого права на володіння чи користування нерухомістю або реальної можливості розпоряджатися нею, незалежно від того, чи здійснене зазначене позбавлення шляхом зайняття нерухомості, перебування в ній або вигнання мешканців;

2) з метою заволодіти всією нерухомістю або її частиною зруйнував її або змінив її характеристики чи параметри;

3) використовуючи силу або погрози, перешкодив володінню чи користуванню нерухомістю.

Ми бачимо, що по суті аргентинський законодавець передбачає відповідальність за рейдерство, дезорганізацію роботи організацій, а також за посягання на приватну власність фізичних осіб.

Для цього дослідження має значущість і розділ 7 «Заподіяння шкоди». Згідно зі ст. 183 карається позбавленням волі на строк до одного року той, хто зруйнував, зробив непридатним до використання, знищив або будь-яким чином заподіяв шкоду повністю або частково чужому рухомому чи нерухомому майну, якщо діяння не є більш суворо караним злочином. Кваліфікованим складом є вчинення цього діяння щодо музею, бібліотеки, дороги або іншого об'єкта загального користування (ч. 5 ст. 184). Законодавець тим самим підкреслює підвищену суспільну небезпеку посягань на ці соціально значущі об'єкти нерухомості.

Висновки. На основі проведеного аналізу кримінального законодавства зарубіжних країн, щодо протиправних посягань на нерухоме майно можна зробити такі висновки.

У більшості зарубіжних країн обіг нерухомості не утворює самостійного родового або видового об'єкта кримінально-правової охорони і у зв'язку з цим не впливає на структуру Особливої частини КК. У більшості випадків відповідальність настає за більш загальними нормами. Одночасно з цим зазначимо, що посягання на правомірні інтереси власника нерухомого майна можна розглядати як не тільки основний, а й додатковий об'єкт кримінально-правової охорони, що зумовлює кваліфікацію злочинних діянь за сукупністю.

У розглянутих вище державах немає єдиного усталеного підходу до предмета злочинів у сфері нерухомості, оскільки цивільно-правове розуміння цієї категорії від правопорядку до правопорядку, як показано вище, може відрізнятися. Велику роль відіграє цивілістична казуїстика, пов'язана з прямим законодавчим закріпленням режиму нерухомості за окремими речами (зокрема, через їх господарське призначення). Рухомий або нерухомий характер речей, встановлений у нормах

цивільного права, у зв'язку з цим особливо значущий для кримінального права, оскільки впливає на момент закінчення злочину.

Порівняльно-правовий аналіз дає змогу виокремити чотири основні правові механізми посилення кримінальної відповідальності за шахрайство у сфері обігу нерухомості:

- по-перше в одних державах існує спеціальна кваліфікована ознака, що вказує на нерухомість як на об'єкт злочинного посягання (Іспанія);
- по-друге в інших – передбачено більш загальну кваліфіковану ознаку у вигляді великої економічної шкоди (Австрія, Ліхтенштейн),
- по третє – загальна частина Кримінального кодексу містить аналогічним або близьким чином сформульовану обтяжуючу провину, кримінальну відповідальність або покарання обставину (дана модель має теоретичний характер, проте ми не можемо виключати того, що вона використовується в окремих правових системах);
- по-четверте – немає ні зазначеної вище кваліфікованої ознаки, ні розглянутої обтяжувальної обставини, однак надання судді дискреційного розсуду при призначенні покарання з урахуванням нижньої межі санкції передбачає, що він в окремо взятій справі зможе призначити суворіше покарання особі, що скоїла розглянутий злочин (Швейцарія).

Як ми бачимо, у першому і другому випадках посягання на нерухомість конструює склад злочину, а в третьому і четвертому має місце лише диференціація відповідальності за вчинення цього кримінально караного діяння.

Відсутність у більшості зарубіжних країн спеціального складу або об'єднаної загальним родовим об'єктом групи складів, що передбачають відповідальність за незаконний обіг нерухомості, можна пояснити такими причинами. Розглянуті вище два останні механізми диференціації кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу нерухомості видаються законодавцям достатніми; небажання надмірно використовувати в нормах КК цивілістичні категорії; доктринальний розгляд кримінального права як крайнього засобу відновлення порушених економічних інтересів, що поєднується з наявністю ефективних позакутових правових інструментів, які мають на меті ту ж саму мету (віндикаційний позов тощо); уявлення про те, що розкрадання або інше протиправне заволодіння рухомим майном може в низці випадків заподіяти не меншу шкоду, ніж нерухомим; презумпція публічної достовірності запису у відповідному реєстрі передбачає необхідність попереднього доказування недійсності правочину з об'єктом нерухомості й оспоровання вказаного запису в цивільному судочинстві; статистичний аргумент, що полягає в тому, що розкрадання та інші посягання на рухомі речі набули значно більшого поширення, ніж на нерухомі; загальна консервативність науки кримінального права Німеччини, Швейцарії, Австрії та деяких інших європейських країн, яка виходить з того, що будь-які зміни кримінального закону припускають наявність серйозного обґрунтування, яке, на думку вчених, відсутнє в цьому випадку.

Український законодавчий підхід у компаративному відношенні загалом відповідає розглянутим вище зарубіжним моделям. Між ними відсутні будь-які фундаментальні відмінності (наприклад, у жодному з розглянутих правових систем у КК немає спеціального розділу, в якому були б зібрані всі склади злочинів, що посягають на обіг нерухомого майна). Найсуттєвіша відмінність полягає в тому, що український законодавець відносить до кваліфікованих ознак шахрайства позбавлення права громадянина на житлове приміщення. Подібні норми серед усіх розглянутих правових систем ми виявили тільки в Іспанії та Аргентині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Das Bürgerliche Gesetzbuch mit besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Reichsgerichts und des Bundeshofes. Bd. 1. Berlin, 1982. § 90; Ferrari F. Vom Abstraktionsprinzip und Konsensualprinzip zum Traditionsprinzip. Zeitschrift für europäische Privatrecht. 1993; Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar. München, 2015; Zivilrecht, Wirtschaftrecht. München, 2014.
2. Пахлеванзаде А. Становлення міжнародно-правового механізму протидії корупції. Прикарпатський юридичний вісник. 2021. Вип. 4 (39). С. 66–69.
3. Кримінальний кодекс Республіки Болгарія / О.В. Коротюк. К.: ОВК, 2024. 294 с.
4. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В.Л. Менчинського. Переклад на українську мову В.С. Станіч. К.: ОВК, 2016. 138 с.

5. German Criminal Code URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html (дата звернення 17.07.2025).
6. Кримінальний кодекс Франції / під ред. В.Л. Менчинського. Переклад на українську мову В.С. Станіч. К.: ОВК, 2017. 348 с.
7. The criminal code of Japan. Trans, by Becker. J.E. de Yokohama, 1907.
8. Гумін О. Шахрайство у сучасному законодавстві деяких зарубіжних країн/ *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове фахове видання ДВНЗ УжНУ*. № 1 (2023). С. 456–460.
9. Кримінальний кодекс Турецької Республіки / Переклад В.С. Станіч / під ред. О.В. Коротюк., д.ю.н. К.: ОВК, 2021. 190 с.
10. Кримінальний кодекс Китайської Народної Республіки / Переклад на українську мову – А.О. Воїнова, В.С. Станіч / під ред. Коротюк О.В., д.ю.н. К.: ОВК, 2021. 196 с.
11. Real Decreto de 24 de julio de 1889 por el que se publica el Código Civil. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763> (дата звернення 17.07.2025).
12. Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1995-25444> (дата звернення 17.07.2025).
13. Bürgerliches Gesetzbuch zur Gesamtausgabe der Norm im Format. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (дата звернення 17.07.2025).
14. Кушнарьова О.Б. Кримінальна відповідальність за шахрайство у сфері нерухомого майна. дис. ... доктора філософії: 081 «Право» / О.Б. Кушнарьова; кер. роботи В.Я. Конопельський; Одеський державний університет внутрішніх справ . Одеса, 2024. 226 с.
15. Fischer T. Strafgesetzbuch und Nebengesetze. München, 2012. S. 1864.
16. 311.0 Schweizerisches Strafgesetzbuch vom 21. Dezember 1937. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19370083/index.html> (дата звернення 17.07.2025).
17. Огляд законодавства щодо регулювання віртуальних активів у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. К., 2022. 587 с.
18. Recht sin Information ssystem des bundes URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzes%20nummer=10001622> (дата звернення 17.07.2025).
19. Парасюк М.В. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. Та його роль у функціонуванні цивільно-правових відносин у Галичині. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2021 № 51. С. 4–8.
20. Шутко Н.І. Зобов'язальне право за цивільним кодексом австрії 1811 року та його застосування на західноукраїнських землях (1811–1939 роки). автореф дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 / Н.І. Шутко; кер. роботи Семків Віталій Остапович; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 23 с.
21. Кримінальний кодекс Ліхтенштейну. URL: <https://www.gesetze.li> (дата звернення 17.07.2025).
22. Конопельський В.Я., Кушнарьова О. Окремі питання кримінальної відповідальності за шахрайство у сфері нерухомого майна в зарубіжних країнах у контексті захисту права власності. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2021. С. 30–36.
23. Berger E. Rezeption ist ein Faktum. Die Reform des lichtensteinischen Justizrechts in den 1970er Jahren // Beiträge Lichtenstein Institut. 2004. Nr. 22.
24. Criminal Code of Argentina, October 29, 1921; Criminal Code of Mexico, August 14, 1931 (in effect since September 17, 1931); Criminal Code of Chile, November 12, 1874.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.21>

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОТИДІЯ КРИМІНАЛЬНОМУ СЕПАРАТИЗМУ В УКРАЇНІ

Сєдих П.В.,
*аспірант кафедри права
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»*

Сєдих П.В. Спеціально-кримінологічна протидія кримінальному сепаратизму в Україні.

Наукова стаття присвячена проблематиці спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму. Наголошується на актуальності та, в певній мірі, невідкладності дослідження та реалізації даного рівня протидії кримінальному сепаратизму в Україні в сучасних умовах. Метою наукової публікації є аналіз спеціально-кримінологічного рівня протидії кримінальному сепаратизму через призму розуміння основного змісту та сутності цього процесу.

В межах наукового дослідження реалізується аналіз наукових точок зору які розкривають сутність дефініції спеціально-кримінологічна протидія злочинності в теорії кримінологічної науки.

Формується авторська позиція з приводу того, яким чином повинен будуватись та втілюватись в життя процес протидії кримінальному сепаратизму на спеціально-кримінологічному рівні.

Визначається мета, суб'єкти та окремі заходи протидії кримінальному сепаратизму на спеціально-кримінологічному рівні. Фіксується те, що суб'єкти спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму розглядаються як спеціалізовані, так і неспеціалізовані. Наголошується на існуючих в кримінологічній теорії класифікації заходів спеціально-кримінологічної протидії.

Виділяється окремо, як найбільш ефективні заходи: припинення громадянства України осіб, які реалізують сепаратистські дії; програмування протидії проявам сепаратизму на регіональному рівні; наявність в кримінальному законодавстві України кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за діяння сепаратистської спрямованості.

В межах наукової статті робиться висновок про те, що кримінальний сепаратизм як явище виступає в соціумі як суспільно-небезпечне явище, що потребує від держави та суспільства реалізацію заходів протидії. Зазначається що спеціально-кримінологічна протидія кримінального сепаратизму виступає як окремий рівень загального процесу протидії, що має власну мету, принципи, суб'єкти та заходи протидії. Наголошується на тому, що реалізація спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму покликана перетворитись на бар'єр на шляху посягання на територіальну цілісність і недоторканість України.

Ключові слова: сепаратизм; кримінальний сепаратизм; протидія злочинності; спеціально-кримінологічна протидія; мета, суб'єкти та заходи спеціально-кримінологічної протидії

Sedikh P.V. Special criminological counteraction to criminal separatism in Ukraine.

The scientific article is devoted to the issues of special criminological counteraction to criminal separatism. The scientific article is devoted to the issues of special criminological counteraction to criminal separatism. The purpose of the scientific publication is to analyze the special criminological level of counteraction to criminal separatism through the prism of understanding the main content and essence of this process.

Within the framework of scientific research, an analysis of scientific points of view is implemented that reveal the essence of the definition of special-criminological counteraction to crime in the theory of criminological science.

The author's position is being formed on how the process of countering criminal separatism at the special criminological level should be built and implemented.

The goal, subjects, and individual measures to counter criminal separatism at a special criminological level are determined. It is noted that the subjects of special criminological counteraction to criminal separatism are considered both specialized and non-specialized. Emphasis is placed on the existing classification of special criminological countermeasures in criminological theory.

The following measures are highlighted as the most effective: termination of Ukrainian citizenship of persons who carry out separatist actions; programming to counter manifestations of separatism at the regional level; the presence in the criminal legislation of Ukraine of criminal law norms that establish responsibility for acts of separatist orientation.

Within the framework of the scientific article, the conclusion is made that criminal separatism as a phenomenon appears in society as a socially dangerous phenomenon, which requires the implementation of countermeasures from the state and society. It is noted that the special criminological counteraction to criminal separatism acts as a separate level of the general counteraction process, which has its own goal, principles, subjects and counteraction measures. It is emphasized that the implementation of special criminological counteraction to criminal separatism is intended to become a barrier to encroachments on the territorial integrity and inviolability of Ukraine.

Key words: separatism; criminal separatism; combating crime; special criminological countermeasures; purpose, subjects and measures of special criminological countermeasures

Постановка проблеми. Актуальність та важливість проблематики протидії кримінальному сепаратизму в сучасних українських реаліях має велике значення. Україна, як незалежна держава, постала перед цивілізаційним вибором, а саме чи буде в майбутньому існувати така незалежна держава як Україна, чи буде збережена її територіальна цілісність або вона припинить власне існування шляхом втрати незалежності та своєї територіальної цілісності. Великий вплив на реалізацію тих процесів що призвели до сучасного стану українського суспільства та країни мали сепаратистські тенденції останніх 10-15 років що формувались та розвивались в Україні. Як результат, в українському суспільстві та державі існує величезний попит на реалізацію певної протидії цьому явищу.

Свого часу, А.О. Місюра наголошував на тому, що вибір методів і способів протидії сепаратизму багато в чому залежать від природи такого конфлікту та стадії його розвитку. На його думку, визначення шляхів врегулювання проблеми збереження територіальної цілісності держави, в цілому, має здійснюватися з урахуванням історичних, культурних, етнічних, релігійних та інших особливостей розвитку регіонів. При цьому досвід кожної країни є по-своєму унікальним [1, с. 200]. І не зважаючи на те, що ця наукова позиція була сформульована майже десять років тому, її зміст залишається певним стандартом для реалізації протидії кримінальному сепаратизму в Україні на теперішній час.

При цьому, як і в будь-якому науковому дослідженні, аналіз проблем протидії кримінальному сепаратизму нерозривно пов'язаний з загально-теоретичним розумінням протидії злочинності взагалі. Треба наголосити на тому, що в кримінологічній науці існують різноманітна кількість поглядів на теорію протидії злочинності. Ми не ставимо собі на меті дослідити наукову дискусію з цього приводу, а приймемо ту точку зору, що сформував О.М. Литвинов з цього приводу. Він наголошує на тому що, це особливий інтегрований, багаторівневий об'єкт соціального управління, який складає різноманітна за формами діяльність відповідних суб'єктів (державних, недержавних органів та установ, громадських формувань та окремих громадян), які взаємодіють у вигляді системи різноманітних заходів, спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність з метою зниження інтенсивності процесів детермінації злочинності на усіх рівнях, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до певного рівня [2, с. 562].

Метою нашого дослідження виступає аналіз спеціально-кримінологічного рівня протидії кримінальному сепаратизму через призму розуміння основного змісту та сутності цього процесу.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблематики протидії сепаратизму як явищу взагалі так кримінальному сепаратизму безпосередньо в сучасній Україні займалась низка науковців. Серед яких бажано виділити Т.М. Беркій, Є.О. Гладкова, І.М. Копотун, О.М. Литвинов, К.О. Литвиненко, А.М. Місюра, А.В. Носач та ін.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про спеціально-кримінологічні заходи протидії кримінальному сепаратизму, на нашу думку, в-першу чергу треба обов'язково зупинитись на загально-теоретичному розумінню даного питання.

Так, В.В. Голіна, розкриваючи сутність спеціально-кримінологічних заходів наголошував на тому, що це сукупність заходів боротьби зі злочинністю, змістом яких є різноманітна робота державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, спрямована на усунення причин та умов, що породжують і сприяють злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки. При цьому, на його думку, спеціально-кримінологічне попередження злочинів складається із трьох напрямків діяльності: кримінологічної профілактики; запобігання злочинам; припинення злочинів [3, с. 55].

Одночасно з цим, А.П. Закалюк, досліджуючи теоретичні питання запобігання злочинності, наголошував на тому, що спеціально-кримінологічні заходи протидії злочинності становлять окремий різновид діяльності щодо запобігання злочинності та чинять вплив: 1) не тільки після вчинення злочину, але частіше до нього; 2) у сфері, яка лише частково регулюється правом; 3) засобами, що мають виключно цільове запобіжне призначення; 4) інколи паралельно з засобами згаданих вище різновидів, але частіше після них [4, с. 328-329].

О.М. Литвинов, з'ясовуючи сутність спеціальної протидії злочинності, наголошує на тому, що вона охоплює спеціально-кримінологічну профілактику, та полягає: 1) в цілеспрямованому впливі на об'єктивні (ситуаційні в усіх можливих варіантах, територіальні, об'єктові й часові) та суб'єктивні (на рінях субкультури, соціальної групи й індивідуальному рівні) криміногенні чинники, пов'язані з окремими типами й видами кримінальних правопорушень; 2) в кримінально-правовому (оперативно-розшуковий і кримінально-процесуальний напрям) реагуванні на вчинені кримінальні правопорушення [5, с. 352].

Аналізуючи проблематику спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти державного суверенітету та територіальної цілісності України А.В. Носач наголошував на тому, що ця категорія заходів в певній мірі різноманітна й класифікується за різними критеріями. Так, спеціально-кримінологічні заходи різняться за змістом (економічні, політичні, культурно-виховні тощо); за масштабами дії (загальнодержавні, регіональні, локальні); за правовою характеристикою виділяють спеціально-кримінологічні заходи: що базуються на нормах права, але ними не регламентовані (наприклад, правова освіта, виховання), і детально врегульовані юридичні нормами (наприклад, адміністративний нагляд за особами, що звільнені з місць позбавлення волі тощо) [6, с. 108].

Досліджуючи проблематику протидії кримінальному сепаратизму нами була сформована певна позиція з приводу того, яким чином повинен будуватись та втілюватись в життя процес протидії кримінальному сепаратизму. Іншими словами, на яких базових принципах він повинен ґрунтуватись. До них треба віднести наступне:

- методи політичного компромісу повинні мати пріоритет перед силовими методами;
- як наголошує А.О. Місюра (а ми з ним в цьому питанні повністю погоджуємось), не існує єдиного підходу чи концепції, мінімального набору способів і методів боротьби або тактик, які будуть ефективними у всіх випадках і неодмінно призведуть до припинення сепаратистської діяльності [1, с. 201];
- враховуючи той факт, що сепаратистські процеси в державі мають довготривалий характер, дуже часто ґрунтуються на історичних подіях, процес протидії повинен мати системний, програмний та плановий характер;
- можливість держави застосувати силу для захисту власної територіальної цілісності повинна мати реальний характер і формувати у сторін сепаратистського конфлікту розуміння того, що вона, тобто сила, буде при потребі застосована;
- силовий блок держави, а саме її спеціальні служби, правоохоронні органи та боєздатні збройні сили, виступають як один з ключових факторів протидії кримінальному сепаратизму;
- контроль власних кордонів створює для держави позитивне підґрунтя для ефективної протидії кримінальному сепаратизму;
- політичні несилові методи протидії кримінальному сепаратизму мають відповідну ефективність на різних стадіях сепаратистського конфлікту, а саме: як на етапі мирного врегулювання, так і на етапі збройного протистояння;
- необхідність забезпечення національних інтересів і захисту національних цінностей в державі є базовим підґрунтям для політичного врегулювання сепаратистських конфліктів;
- досягнення згоди між безпосередніми сторонами сепаратистського конфлікту шляхом компромісу виступає суттєвим фактором для врегулювання такого конфлікту;

- програма амністії для сторін сепаратистського конфлікту в державі повинен розглядатись як один з методів врегулювання збройного конфлікту до якого привели сепаратистські процеси;
- фаза попереджувальних заходів кримінального сепаратизму повинна мати на меті не допущення збройного протистояння в державі.

На таких правилах, або принципах, повинно, на нашу думку, формуватися та реалізовуватись усі процеси пов'язані з протидією кримінальному сепаратизму.

В межах реалізації протидії кримінальному сепаратизму завжди виникає запитання – що виступає бажаним результатом такого процесу. Як зазначає А.В. Носач, метою таких процесів є виправлення криміногенної та якісно-кількісної мінімізацію кримінальної (в масштабі району, регіону чи країни) ситуації та зниження сумарної фізичної, моральної та матеріальної шкоди, заподіяної злочинами, що посягаю на державний суверенітет і територіальну цілісність України [7, с. 247]. Враховуючи той факт, що посягання на державний суверенітет і територіальну цілісність України виступають основою суспільно небезпечних дій кримінального сепаратизму, вважаємо за доцільне розширити дану мету протидії на весь спектр заходів протидії кримінальному сепаратизму.

Щодо суб'єктів спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму, то в цій ситуації, як правило, виділяють спеціалізовані та неспеціалізовані суб'єкти. До першої групи ми відносимо Службу безпеки України, Національну поліцію України, Державну прикордонну службу України, Державну міграційну службу України, Національну гвардію України тощо. До другої групи можливо віднести заклади охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення, інші установи, підприємства й організації, різноманітні громадські організації й окремі громадяни, які в тих чи інших формах приймають участь у заходах протидії спеціально-кримінологічного характеру.

В свою чергу, заходи спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму є різноманітними і можуть класифікуватись за різними критеріями. Так, наприклад, А.В. Носач зазначає те, що указані заходи відрізняються за змістом (економічні, політичні, культурно-виховні тощо); за масштабом дій (загальнодержавні, регіональні, локальні); за правовою характеристикою виділяють заходи, що ґрунтуються на нормах права, але ними не регламентуються (наприклад, права освіта, виховання), і детально врегульовані юридичні нормами (наприклад, адміністративний нагляд за особами, звільнені з місць позбавлення волі, тощо) [7, с. 250].

Одним з заходів правового характеру протидії кримінальному сепаратизму вважаємо запровадження в Україні інституту втрати громадянства на підставі сепаратистських дій, що потягли за собою посягання на територіальну цілісність України. Свого часу, досліджуючи цю проблематику, С.В. Дрьомов, спираючись на положення ст. 7 Європейська конвенція про громадянство [8], пропонував реалізувати законодавчу ініціативу про закріплення як в Конституції України, так і у відповідних нормативно-правових актах відповідного переліку підстав втрати громадянства України, серед яких передбачити закріплення такої як поведінка особи, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави (наприклад, сепаратизм) [9, с. 68]. Враховуючи сучасну ситуацію в Україні, вважаємо за доцільне доповнити ст. 19 ЗУ «Про громадянство України» [10] пунктом 4 «поведінка особи, яка серйозно зашкоджує національній безпеці держави та пов'язана з посяганням на територіальну цілісність України».

Одним з ефективних заходів спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму на думку О.О. Титаренко є програмування протидії проявам сепаратизму на регіональному рівні. На його думку, слід наголосити на тому, що одним із напрямів підвищення ефективності протидії сепаратизму та тероризму залишається якісне програмування протидії цим явищам на регіональному рівні, що безпосередньо пов'язано з реалізацією державної безпекової політики. Саме вжиття необхідних програмних заходів на регіональному рівні дозволить раціонально акумулювати основні зусилля як спеціальних, так і загальних суб'єктів, які спрямовані на мінімізацію виникнення ризиків терористичних загроз та проявів сепаратизму, а також зниження ризиків соціально-економічної та політичної дестабілізації в окремому регіоні [11, с. 171-172].

Не треба забувати про ще один захід спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму – передбачення в Кримінальному Кодексі України (*далі – КК України*) низки кримінально-правових норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за суспільно-небезпечні діяння, які пов'язані з сепаратизмом. До них, на нашу думку, треба віднести ст. 109 КК України (Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади); ст. 110 КК України (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України); ст. 110-2 КК України (Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або дер-

жавного кордону України); ст. 111 КК України (Державна зрада); ст. 436 КК України (Пропаганда війни); ст. 437 КК України (Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни); та ст. 447 КК України (Найманство). Наявність в кримінальному законодавстві даних кримінально-правових норм формує у суспільства розуміння та усвідомлення суспільної небезпечності даної категорії дій та створює певну перепону на шляху виникнення, реалізації та поширення дій сепаратистського характеру, які посягають на територіальну цілісність і недоторканість України.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище можливо зробити деякі висновки:

- кримінальний сепаратизм як явище виступає в соціумі як суспільно-небезпечне явище, що потребує від держави та суспільства реалізацію заходів протидії;
- спеціально-кримінологічна протидія кримінальному сепаратизму виступає як окремий рівень загального процесу протидії, що має власну мету, принципи, суб'єкти та заходи протидії;
- реалізація спеціально-кримінологічної протидії кримінальному сепаратизму покликана перетворитись на бар'єр на шляху посягання на територіальну цілісність і недоторканість України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Місюра А.О. Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: висновки для України. Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 жовт. 2016 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 200-203. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/20161103.pdf>.
2. Литвинов О.М. Протидія злочинності (поняття і система). Українська кримінологічна енциклопедія/за заг. ред. В.В. Чернея, В.В. Сокуренько/упоряд. О.М. Джу́жа, О.М. Литвинов. Харк. нац. ун-т внутр. справ, Нац. акад. внутр. справ, Кримін. асоц. України. Харків – Київ: Золота миля, 2017. С. 562.
3. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник/за заг. ред. В.В. Голіни; І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків: Право, 2009. 288 с.
4. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія та практика: У 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
5. Кримінологія (Загальна частина): навч. посіб. / [І.О. Бандурка, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2025. 616 с.
6. Носач А.В. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти державного суверенітету та територіальної цілісності України. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2019. № 2 (64). С. 107-112. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2019/21.pdf.
7. Носач А. В. Захист державного суверенітету і територіальної цілісності України: кримінологічне дослідження: монографія. Харків: Панов, 2020. 372 с.
8. Європейська конвенція про громадянство: Конвенція Ради Європи від 06.11.1997 ETS № 166// База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text (дата звернення: 26.08.2025).
9. Дрьомов С.В. Позбавлення громадянства України як засіб протидії сепаратизму. Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 жовт. 2016 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 66-69. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/20161103.pdf>.
10. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III// База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 26.08.2025).
11. Титаренко О.О. Стан програмування протидії проявам тероризму та сепаратизму на регіональному рівні (за результатами вибіркового аналізу окремих регіональних правоохоронних програм). Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 жовт. 2016 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 169-174. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/20161103.pdf>.

УДК: 343.9:342.13(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.22>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОГРОЗУ АБО НАСИЛЬСТВО ЩОДО ЗАХИСНИКА ЧИ ПРЕДСТАВНИКА ОСОБИ ЗА КК УКРАЇНИ ТА КК ФРАНЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Сідельніков А.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Міжнародного науково-технічного університету
імені академіка Юрія Бугая (Київ)
ORCID: 0009-0003-3065-4582
e-mail: artem.sidelnikov@gmail.com*

Сідельніков А.В. Кримінальна відповідальність за погрозу або насильство щодо захисника чи представника особи за КК України та КК Франції: порівняльно-правовий аналіз.

У статті представлені результати компаративного аналізу кримінально-правових норм КК України та КК Франції, які встановлюють кримінальну відповідальність за погрозу або насильство щодо захисника чи представника особи, який був проведений з метою виявлення загальних сутнісних рис і характеристик цих приписів, як джерела вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства. Автор підкреслює актуальність наукового завдання щодо співставлення вітчизняних кримінально-правових інструментів та зарубіжних, при цьому ступінь такої важливості виводить на вищий рівень увагу наукової спільноти євроінтеграційний вектор правової політики та активна праця криміналістів над створенням нового кримінального законодавства.

Акцентовано, що диференціація правового регулювання кримінально-правових відносин, яку провів вітчизняний законодавець, змінюючи межі охорони професійної діяльності захисників, шляхом конкретизації такої ознаки об'єктивної сторони загальних норм (ст.ст. 121, 122, 129, 195 КК України), як потерпіла особа, призвела до появи спеціальної норми про відповідальність за погрозу або насильство щодо захисника чи представника особи (ст.ст. 398 КК України), яка була розміщена у групі приписів, що забезпечують охорону відносин у сфері правосуддя. Таке рішення законодавця, не відноситься до традиційного для встановлення окремого захисту діяльності захисників, з огляду на законодавчу практику інших країн. З'ясовано, що адвокат у КК Франції як потерпіла особа входить до групи спеціальних потерпілих, що виділені за критерієм публічності власного статусу і, відповідно, здійснення ними публічної діяльності. При цьому, такий потерпілий, у тому числі і адвокат, представлений у ст.ст. 221-4, 222-3, 222-8, 222-10, 222-12, 222-13, 322-3 як ознака, що створює кваліфікований склад правопорушення.

Найбільш ближчим за змістом своєї диспозиції до ст.398 КК України є основний склад ст. 433-3 КК Франції. Виділяючи серед низки законодавчих властивостей ознаку направленості погроз, яка у ст. 433-3 Франції представлена формулюванням: «будь-які злочини або проступки», констатуємо, що французький законодавець охопив максимально можливі, в межах закону, явища, що можуть виступати засобом залякування потерпілого. Вважаємо, що вказаний підхід до визначення кола погроз є цілком позитивним і може бути запозичений через введення такої ознаки у вітчизняний кримінальний закон, а саме у ч. 1 ст. 398 КК України замість ознаки «...вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна». Орієнтуючись на зміст п. 4 ст. 222-8 КК Франції та порівнюючи його із змістом ч. 3 ст. 398 КК України зазначимо про доцільність внесення до ст. 398 КК України такої особливо кваліфікуючої ознаки, як «умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого».

Ключові слова: компаративний аналіз, кримінально-правова норма, КК України, КК Франції, кримінальна відповідальність, погроза, насильство, захисник, адвокат, об'єктивна сторона, спеціальний потерпілий, диспозиція, спеціальна норма, загальна норма.

Sidielnikov A.V. Criminal liability for threat or violence against a defense counsel or a legal representative under the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Code of France: a comparative legal analysis.

The article presents the results of a comparative analysis of the criminal law norms of the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Code of France, which establish criminal liability for a threat or violence against a defender or a representative of a person, which was carried out in order to identify the general essential features and characteristics of these prescriptions, as a source of improvement of domestic criminal legislation. The author emphasizes the relevance of the scientific task of comparing domestic criminal law instruments with foreign ones, while the degree of such importance raises the attention of the scientific community to a higher level due to the European integration vector of legal policy and the active work of criminal law scholars on the creation of new criminal legislation.

Emphasis is placed on the differentiation of the legal regulation of criminal-legal relations, which was carried out by the domestic legislator, changing the limits of protection of the professional activity of defenders, by specifying such a feature of the objective side of general norms (Article. 121, 122, 129, 195 of the Criminal Code of Ukraine), as an injured person, led to the emergence of a special norm on responsibility for threats or violence against a defender or representative of a person (Article 398 of the Criminal Code of Ukraine), which was placed in a group of prescriptions that ensure the protection of relations in the sphere of justice. Such a decision of the legislator does not belong to the traditional one for establishing separate protection of the activities of defenders, given the legislative practice of other countries.

It has been established that, under the French Criminal Code, a lawyer as a victim is included in the group of special victims distinguished by the criterion of the public nature of their status and, accordingly, by their exercise of public activity. At the same time, such a victim, including a lawyer, is represented in Articles 221-4, 222-3, 222-8, 222-10, 222-12, 222-13, 322-3 as a sign that creates a qualified composition of the offense.

The closest in terms of the content of its disposition to Article 398 of the Criminal Code of Ukraine is the main composition of Article 433-3 of the Criminal Code of France. Highlighting among many legislative properties the sign of the direction of threats, which in Article 433-3 of France is represented by the wording: «any crimes or misdemeanors», we state that the French legislator has covered the maximum possible, within the limits of the law, phenomena that can act as a means of intimidating the victim. We believe that the specified approach to determining the range of threats is quite positive and can be borrowed due to the introduction of such a sign into the domestic criminal law, namely in Part 1 of Article 398 of the Criminal Code of Ukraine, instead of the sign of «...murder, violence or destruction or damage to property».

Focusing on the content of Clause 4 of Article 222-8 of the Criminal Code of France and comparing it with the content of Clause 3 of Article 398 of the Criminal Code of Ukraine, we note the expediency of introducing into Article 398 of the Criminal Code of Ukraine such a particularly qualifying feature as «intentional serious bodily injury that caused the death of the victim».

Key words: comparative analysis, criminal law norm, Criminal Code of Ukraine, Criminal Code of France, criminal responsibility, threat, violence, defender, lawyer, objective party, special victim, disposition, special norm, general norm.

Постановка проблеми. Захист прав і свобод людини і громадянина, як показник правової, демократичної держави передбачає серед власних складових гарантоване конституційними приписами право кожної особи на кваліфіковану правову допомогу. Дане право, крім іншого знаходить своє забезпечення, у широкому сенсі, у межах інституту представництва, котрий стає дієвим інструментом, врегульованим державою. У розділі XVIII «Злочини проти правосуддя» чинного КК України, законодавець, розширюючи межі охорони правовідносин у зазначеній сфері, передбачив норми, які забезпечили криміналізацію діянь, що порушують права особи на захист та діяльність захисника, пов'язану з наданням правової допомоги.

Дана група приписів об'єднує в собі склади кримінальних правопорушень, передбачених у ст. 374 «Порушення права на захист», ст. 397 «Втручання в діяльність захисника чи представника особи», ст. 398 «Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи», ст. 399 «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи» та ст. 400 «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги» Кримінального кодексу України [1]. Ці норми стали гарантом формування у країні умов, необхідних для розвитку практики захисників, що корелюється із основними принципами правової держави. Переслідуючи цілі розширення правової охорони діяльності таких суб'єктів законодавець тим самим урівноважив соціальну систему: наразі можливості ефективної правової допомоги у публічному процесі доповнюють і виправляють результати практики правоохоронних органів. Вважаємо за необхідне констатувати про ключове значення успішного функціонування інституту захисника, як елементу забезпечення конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина, для становлення громадянського суспільства. Тим чином, що у сучасному розвитку правової системи стали привалювати основоположні начала змагальності сторін, у тому числі і в адміністративному, і кримінальному процесі.

Тут слід звернути увагу на той факт, що праця захисника пов'язана із конфліктними ситуаціями, продукує наявність особистого ризику. У зв'язку з чим, проблематика захисту даних осіб від злочинних посягань при здійсненні ними професійної діяльності отримує особливу актуальність, підсилену важливістю цього інституту для суспільства. По різному рішення такої задачі знаходить своє втілення у кримінальних законах зарубіжних країн. Відповідно зазначеного, співставлення вітчизняних кримінально-правових інструментів та зарубіжних є актуальним науковим завданням, при цьому ступінь такої важливості виводить на вищий рівень уваги наукової спільноти євроінтеграційний вектор правової політики та активна праця криміналістів над створенням нового кримінального законодавства. Серед названих вище приписів виділяється своєю специфікою такий склад кримінального правопорушення, як погроза або насильство щодо захисника чи представника особи (ст. 398 КК України). На нашу думку, з позиції загального погляду на систему кримінально-правової охорони професійної діяльності захисника цей злочин є стрижневим, системоутворюючим, бо найчастіше у житті він проявляється як наслідок результатів соціальних конфліктів.

П.Л. Фріс зазначає, що «необхідність кримінально-правової заборони породжується об'єктивними потребами суспільства. Її вираження в законі повинно відповідати змісту забороненого діяння. Якщо буде мати місце певна невідповідність, це загрожуватиме на будь-якій стадії процесу криміналізації або це буде недостатньо повний облік тих чи інших чинників, або помилковий прогноз, або недосконалість законодавчої техніки, що може призвести до двох протилежних, але однаково небажаних наслідків – пробілів у криміналізації або, навпаки, – до її надмірності» [2, с. 24]. Цілком погоджуючись із таким підходом зазначимо, що ст. 398 КК є спеціальною нормою щодо загальних норм, які захищають життя, здоров'я особи та його майно, передбачених статтями 121, 122, 129, 195 КК, і була виділена із них внаслідок диференціації правового регулювання шляхом конкретизації такої ознаки об'єктивної сторони, як потерпіла особа. Зроблено це було з метою зміни меж регулювання та охорони професійної діяльності захисників. Таке рішення законодавця, не відноситься до традиційного для встановлення окремого захисту діяльності захисників, з огляду на законодавчу практику інших країн. Так, дослідники відмічають, що у одній із ведучих європейських країн – ФРН, наявний «низький рівень кримінально-правової охорони права на захист» [3, с. 116]. З цього постає необхідність звернення до окремих приписів іноземного кримінального законодавства, зокрема кримінального закону Франції. Такий вибір порівняльної бази був обумовлений наявністю розгалуженої системи норм у КК Франції, які передбачають охорону адвокатської діяльності, що виділяє його серед інших кримінальних законів країн Європи.

Мета дослідження: Проведення компаративного аналізу кримінально-правових норм КК України та КК Франції, які встановлюють кримінальну відповідальність за погрозу або насильство щодо захисника чи представника особи з метою виявлення загальних сутнісних рис і характеристик як джерела вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

Стан опрацювання проблематики. До питань порівняльно-правового аналізу кримінально-правових норм звертались у своїх працях А.М. Бойко, Т.В. Варфоломєєва, В.І. Борисов, С.С. Мірошніченко, В.О. Навроцький, В.І. Тютюгін, П.Л. Фріс та інші вчені. Серед них проблематику злочинів проти правосуддя у зарубіжному законодавстві висвітлювали такі дослід-

ники, як А.М. Бабенко [4], Є.М. Блажівський, О.А. Гритенко, В.О. Меркулова, А.О. Мороз [5], В.І. Осадчий, В.В. Сміх, Т.Є. Тичина, І.В. Федорончук, М.І. Хавронюк [6], М.В. Шепітько [7] та інші. Останнім часом, комплексні дослідження окремих питань охорони адвокатської діяльності, у контексті аналізу зарубіжної кримінальної доктрини, були також предметом розгляду на монографічному рівні у роботах Л.М. Палюх [8], Т.Є. Тичини [9], Н.Ю. Карпової [3].

Однак, висвітлення особливостей кримінально-правових норм КК Франції, які встановлюють кримінальну відповідальність за погрозу або насильство щодо адвоката на рівні ознак складу злочину ще остається актуальним завданням для сучасної вітчизняної кримінально-правової доктрини.

Виклад основного матеріалу. Організація правової допомоги людині і громадянину у кожній країні має власні особливості. Між тим, загальною спільною ознакою для демократичних держав на сьогодні виступає існування розвинутого інституту адвокатури. Так, традиційним для європейської правової культури є здійснення професійної діяльності у сфері правової допомоги адвокатом. З цього приводу вчені відзначають «...адвокат виступає під різними назвами цієї професії: правозахисник (нім. Rechtsanwalt) в Німеччині, адвокат (фр. Avocat) у Франції, (італ. Avvocato) в Італії. У деяких державах функції адвоката виконують представники двох професій. Наприклад, в Великій Британії – баррістер (англ. Barrister) та солісітор (англ. Solicitor), в Польщі – адвокат (пол. Adwokat) та правовий радник (пол. RadcaPrawny)» [9, с. 65-66].

Між тим, слід зазначити, в цілому законодавчі приписи різних європейських держав протягом достатньо значного проміжку часу розвивалися схожим напрямом, особливо це стосується сучасного століття, яке показало наявність єдиних тенденцій у реформуванні європейського права. Тим чином, що відповідно до Амстердамського договору (1997 р.) була встановлена обов'язковість виконання та пряма дія норм ЄС чим закріплений наднаціональний характер загальноєвропейського права і його первинна роль над національним правом держав-членів ЄС. Однак процес зближення національних законодавств у ЄС ще тільки починається, тому особливості національних кримінальних законів мають власні явні прояви до яких ми звернемося, зокрема це стосується французького кримінального закону.

У КК Франції, охорона адвокатської діяльності знайшла своє втілення у цілій низці спеціальних норм, які ставлять під кримінально-правову охорону життя, здоров'я та майно адвоката у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків: п. 4 ст. 221-4 – умисне вбивство адвоката у процесі виконання чи у зв'язку із виконанням ним професійних обов'язків, якщо його статус був очевидний або відомий виконавцю; п. 4 ст. 222-3, застосування катування або актів жорстокості по відношенню до адвоката у процесі виконання чи у зв'язку із виконанням ним професійних обов'язків, якщо його статус був очевидний або відомий виконавцю; п. 4 ст. 222-8 – насильницькі дії, що спричинили смерть без наміру її спричинити, здійснені по відношенню до адвоката у процесі виконання чи у зв'язку із виконанням ним професійних обов'язків, якщо його статус був очевидний або відомий виконавцю; п. 4 ст. 222-10 – насильницькі дії, що спричинили каліцтво або хронічну хворобу здійснені по відношенню до адвоката у процесі виконання чи у зв'язку із виконанням ним професійних обов'язків, якщо його статус був очевидний або відомий виконавцю; п. 4 ст. 222-12 – насильницькі дії, що спричинили повну втрату працездатності на строк більш восьми днів, здійснені по відношенню до адвоката у процесі виконання чи у зв'язку із виконанням ним професійних обов'язків, якщо його статус був очевидний або відомий виконавцю; п. 4 ст. 222-13 – насильницькі дії, що спричинили повну втрату працездатності на строк восьми чи нижче днів, здійснені по відношенню до адвоката у процесі виконання чи у зв'язку із виконанням ним професійних обов'язків, якщо його статус був очевидний або відомий виконавцю; п. 3 ст. 322-3 – знищення, пошкодження або псування якого-небудь майна, якщо воно вчинене на шкоду адвокату, з метою вплинути такою поведінкою на виконання ним своїх функцій або обов'язків; ст. 433-3 – погроза вчинити який-небудь злочин або який-небудь проступок проти особи або майна, висловлена щодо адвоката, у зв'язку із здійсненням ним власних функцій, якщо погроза вчинена неодноразово або виражена у письмовій, образотворчій чи будь-якій іншій матеріальній формі [10]. Остання стаття має власні кваліфікуючі ознаки, такі як: погроза вбивством або погроза зазіхання на майно, що становить небезпеку для людей. Також законодавець передбачив і особливо кваліфікуючі ознаки: діяння, що виразилося у застосуванні загроз, насильства або у вчиненні будь-якого іншого акту залякування з тим, щоб домогтися від адвоката, скоєння або утримання від скоєння будь-якої дії, що входить до кола його повноважень, його обов'язків або

дії, вчинення якої полегшено його посадою, обов'язками, або щоб адвокат зловживав своїм впливом, дійсним або уявним, з метою домогтися отримання від будь-якого державного органу влади чи управління нагород, посад, угод чи будь-якого іншого сприятливого рішення [10].

Тут слід вказати, що всі перелічені норми не передбачають адвоката як виключного потерпілого. Дані приписи направлені на охорону прав також і публічних службовців, і присяжних, і військовослужбовців, і поліцейських тощо.

Із наведеного походить, що КК Франції, по-перше, не виділяє адвокатську практику у якості окремого об'єкту захисту у межах родового об'єкту правосуддя, як це зроблено у вітчизняному законі. На це вказують назва глави II кодексу Франції «Про посягання на фізичну або психічну недоторканість особистості», і назва відділу I цієї глави «Про умисні посягання на недоторканість особистості» Книги Другої «Про злочини та проступки проти особи», у яких містяться статті 221-4, 222-3, 222-8, 222-10, 222-12, 222-13, а також назва глави II «Про знищення, пошкодження, псування» і відділу I цієї глави «Про знищення, пошкодження та псування, які не представляють небезпеки для людей» Книги Третьої «Про майнові злочини та проступки», де розміщена стаття 322-3 [10].

По-друге, адвокат у КК Франції як потерпіла особа входить до групи спеціальних потерпілих, що виділені за критерієм публічності власного статусу і, відповідно, здійснення ними публічної діяльності. При цьому, такий потерпілий, у тому числі і адвокат, представлений у ст.ст. 221-4, 222-3, 222-8, 222-10, 222-12, 222-13, 322-3 як ознака, що створює кваліфікований склад правопорушення.

По-третє, виділяється із наведеної групи склад ст. 433-3 УК Франції, наявний у відділі II «Про погрози та акти залякування вчинені проти осіб, що займають публічну посаду» глави III «Про посягання на державне управління, скоєні приватними особами» Книги Четвертої «Про злочини та проступки проти нації, держави і громадського спокою».

Слід зазначити, що дана норма є єдиною у цьому відділі, і очевидно, що підставою її виділення із загальних норм (наприклад, ст. 222-17 «Погроза скоїти злочин чи проступок проти особи»; ст. 322-12 «Погроза знищенням, пошкодженням або псуванням, що становить небезпеку для людей» тощо) став також публічний статус потерпілої особи (у тому числі адвоката), тобто знаходження неї на публічній посаді. Між тим, на відміну від вищеназваних приписів стаття 433-3 має сформованість свого основного складу за даним критерієм. При цьому, безпосереднім об'єктом цього злочину є життя, здоров'я та майно адвоката, на що вказує формулювання диспозиції цієї статті. Так, погроза спричиненням шкоди цим об'єктам, за волею законодавця повинна бути висловлена відносно адвоката. Ознакою, що відмежовує цю спеціальну норму від загальних і одночасно окреслює коло охоронюваних відносин (професійна діяльність потерпілого) стає посилення у диспозиції на спеціального потерпілого (у тому числі адвоката), який здійснює власні функції. Обов'язковою додатковою умовою настання відповідальності за даною нормою є вчинення таких дії кілька разів або наявність матеріального підтвердження погрози (письмова, образотворча та інша форма погрози).

По-четверте, адвокат, як кваліфікуюча ознака, що підвищує суспільну небезпеку основного складу злочину у КК Франції, у ст.ст. 221-4, 222-3, 222-8, 222-10, 222-12, 222-13, характеризується уточнюючими його соціальне призначення рисами «при виконання або у зв'язку із виконанням цих функцій».

По-п'яте, законодавець Франції у кваліфікованих складах ст.ст. 222-1, 222-3, 222-8, 222-10, 222-12, 222-13, акцентував у їх суб'єктивній стороні на інтелектуальному моменті винної особи, вказавши що «статус потерпілого є очевидним або відомий виконавцю». Таким чином, з одного боку, розуміння злочинцем соціального положення потерпілого, його публічних функцій виведено у окремий показник розмежування при кваліфікації злочинів, і з іншого, підкреслена вища ступінь суспільної небезпеки посягання на такого роду потерпілих.

По-шосте, вирізняється своєю конструкцією особливо кваліфікований склад злочину, передбачений п. 3 ст. 322-3 КК Франції. З зовнішньої, об'єктивної сторони цей злочин представлений будь-якими діями, за виключенням тих, що можуть представляти небезпеку для людей, направленими на знищення, пошкодження або псування чужого для винного майна. Разом з цим, обов'язковою кваліфікованою ознакою зазначено спричинення специфічного наслідку від таких дій: настання шкоди для адвоката. Конкретизації такої шкоди законодавцем не здійснено, що дозволяє тлумачити її у широкому сенсі. Останнє підкріплюється розширеними ознаками суб'єктивної сто-

рони до яких ввійшла особлива ціль, що переслідує злочинець: злочинною поведінкою вплинути на виконання адвокатом його функцій або обов'язків. Як бачимо, у цьому кваліфікованому складі існує безпосередня пов'язаність між шкодою, спричиненою будь-якому майну та шкодою, спричиненою конкретному спеціальному потерпілому, обумовленою його професійною діяльністю. Відповідно з позиції кримінально-правової охорони у даному випадку захист майна та майнових прав отримує підсилений режим, визнанням вищого ступеню суспільної небезпеки злочинних дій, направлених на використання шкоди майну у якості засобу впливу на професійну діяльність адвокатів.

Зазначимо, на нашу думку у даному випадку основним об'єктом захисту виступає майно та майнові права, а професійна діяльність адвоката стає додатковим обов'язковим об'єктом. Порівнюючи вказані приписи кримінального закону Франції із змістом статті 398 КК України слід вказати на наступне.

Оминаючи характеристики потерпілої особи, які у вітчизняному кримінальному законодавстві представлені значно ширше (захисник та представник захисника замість адвоката), тим чином що у французькому законодавстві відсутні такі потерпілі, як близькі родичі захисника, слід зазначити, що основний склад ст. 398 КК України, на нашу думку, найбільш ближче за змістом своєї диспозиції до основного складу ст. 433-3 КК Франції. Між тим, наявні розбіжності цих норм вказують на наявність потенціалу вдосконалення українського кримінального закону на базі іноземних доробок. Серед низки законодавчих властивостей виділимо ознаку направленості погроз: у ст. 398 КК України, це вбивство, насильство або знищення чи пошкодження майна, а у ст. 433-3 Франції визначені «будь-які злочини або проступки». Даним формулюванням французький законодавець охопив максимально можливі, в межах закону, явища, що можуть виступати засобом залякування потерпілого. Вважаємо, що вказаний підхід до визначення кола погроз є цілком позитивним і може бути запозиченим вітчизняним законодавцем.

Кваліфікований та особливо кваліфікований склад ч. 2, 3 ст. 398 КК України за змістом власних ознак може бути порівняний із ст.ст. 222-3, 222-10, 222-12, 222-13 КК Франції. Загалом, дані норми мають завдання із охорони здоров'я спеціального потерпілого і передбачають відповідальність за спричинення йому фізичної шкоди, тобто різної ступені фізичних ушкоджень. Так, французький кримінальний закон виділяє у окремі норми відповідальність за застосування катування або актів жорстокості (ст. 222-3), насильницькі дії, що спричинили каліцтво або хронічне захворювання (ст. 222-10), повну втрату працездатності на строк вище восьми діб (ст. 222-12), або строк нижче чи дорівнює восьми добам, або такі, що не спричинили втрати працездатності (ст. 222-13).

Враховуючи сформовані у вітчизняному кримінальному законі правові традиції щодо оцінки фізичної шкоди і здійснюючи порівняння вище приведених положень приходимо до висновку, що на сучасному етапі не вбачається необхідності якого-небудь запозичення із КК Франції.

Окремою нормою (п. 4 ст. 222-8) у КК Франції передбачена відповідальність за неумисне спричинення смерті адвокату, як наслідок насильницьких дій щодо нього. Особливо кваліфікований склад ч. 3 ст. 398 КК України такої ознаки не має, що ускладнює кваліфікацію у зазначеному випадку і потребує врахування правила сукупності злочинів з посиланням на ч. 2 ст. 121, де вказана така ознака. Між тим, санкція ч. 2 статті 121 КК України встановлює максимальну межу позбавлення волі у 10 років, що нижче ніж санкція ч. 3 ст. 398 КК України на 2 роки, тим самим прослідковується непослідовність законодавця у регулюванні кримінально-правових відносин.

Звернемо увагу на різницю санкцій французького закону за аналогічними нормами. Так, у статті 222-7, що встановлює відповідальність за насильницькі дії, які спричинили смерть без наміру її спричинити, визначено покарання у 15 років кримінального ув'язнення. При тому, що особливо кваліфікований склад такого злочину (п. 4 ст. 222-8 КК Франції), за ознакою спричинення такої смерті адвокату у зв'язку з його діяльністю, передбачає покарання у 20 років кримінального ув'язнення. Тобто, бачимо послідовність законодавця при встановленні кримінально-правової охорони адвокатської діяльності.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що і вітчизняна доктрина, і іноземний досвід у розглянутому випадку вказують на єдиний висновок про доцільність внесення у ст. 398 КК України такої особливо кваліфікуючої ознаки, як «умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого».

Висновки. Проведений компаративний аналіз українського та французького кримінального законодавства щодо відповідальності за погрозу або насильство щодо захисника (адвоката) дає підстави на наступні висновки.

1. Диференціація правового регулювання кримінально-правових відносин, яку провів вітчизняний законодавець, змінюючи межі охорони професійної діяльності захисників, шляхом конкретизації такої ознаки об'єктивної сторони загальних норм (ст.ст. 121, 122, 129, 195 КК України), як потерпіла особа, призвела до появи спеціальної норми про відповідальність за погрозу або насильство щодо захисника чи представника особи (ст. 398 КК України), яка була розміщена у групі приписів, що забезпечують охорону відносин у сфері правосуддя. Таке рішення законодавця, не відноситься до традиційного для встановлення окремого захисту діяльності захисників, з огляду на законодавчу практику інших країн.

2. Адвокат у КК Франції, як потерпіла особа входить до групи спеціальних потерпілих, що виділені за критерієм публічності власного статусу і, відповідно, здійснення ними публічної діяльності. При цьому, такий потерпілий, у тому числі і адвокат, представлений у ст.ст. 221-4, 222-3, 222-8, 222-10, 222-12, 222-13, 322-3 як ознака, що створює кваліфікований склад правопорушення.

3. Найбільш ближчим за змістом своєї диспозиції до ст. 398 КК України є основний склад ст. 433-3 КК Франції. Виділяючи серед низки законодавчих властивостей ознаку направленості погроз, яка у ст. 433-3 Франції представлена формулюванням: «будь-які злочини або проступки», констатуємо, що французький законодавець охопив максимально можливі, в межах закону явища, що можуть виступати засобом залякування потерпілого. Вважаємо, що вказаний підхід до визначення кола погроз є цілком позитивним і може бути запозичений через введення такої ознаки у вітчизняний кримінальний закон, а саме у ч. 1 ст. 398 КК України замість ознаки «...вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна».

4. Орієнтуючись на зміст п. 4 ст. 222-8 КК Франції та порівнюючи його із змістом ч.3 ст.398 КК України зазначимо про доцільність внесення до ст. 398 КК України такої особливо кваліфікуючої ознаки, як «умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26, ст. 131.
2. Фріс П.Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю і права людини. Надвірна : Вид-во ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. 168 с.
3. Карпова Н.Ю. Злочини проти правосуддя, які пов'язані з обмеженням права особи на захист. : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Академія адвокатури України. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2018. 395 с.
4. Бабенко А.М., Федорончук І.В. Заходи запобігання втручанню у діяльність захисника чи представника особи: *Кримінологічна безпека населених пунктів*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 31 липня 2020 року). Донецький юридичний інститут МВС України. К.: ВД «Дакор», 2020. С. 28-31.
5. Мороз А.О. Кримінально-правове дослідження злочину втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 261 с.
6. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
7. Шепітько М.В. Теоретико-методологічні засади формування системи протидії злочинам у сфері правосуддя: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08; 12.00.09. Харків, 2018. 583 с.
8. Палюх Л.М. Кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення проти правосуддя: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021; Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2021. 387 с.
9. Тичина Т.Є. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність захисника: дис. ... докт. філос. за спеціальністю 081 – Право. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021. 257 с.
10. Кримінальний кодекс Французької Республіки. Київ: ОВК, 2017. 348 с.

УДК 343.352:346.3:005.35:174

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.23>

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНСТРУКТИВНОГО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У ПРИВАТНОМУ СЕКТОРІ

Таволжанський О. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Таволжанський О.В. Проблеми впровадження конструктивного запобігання корупції у приватному секторі.

Стаття присвячена аналізу проблем впровадження конструктивного запобігання корупції у приватному секторі, що набуває особливої актуальності в умовах системної корупції в Україні. Розглянуто поняття конструктивного запобігання корупції як підходу, що передбачає формування середовища, яке унеможливорює або мінімізує умови для виникнення корупції, зокрема шляхом усунення причин та сприятливих чинників корупційної поведінки за допомогою впровадження комплаєнс-систем, етичних кодексів, формування доброчесного середовища тощо.

Також, виявлено, що антикорупційна політика здебільшого зосереджена на публічному секторі та каральних заходах, тоді як питання превенції в бізнес-середовищі залишаються поза увагою. Як наслідок, було окреслено ключові чинники, що ускладнюють імплементацію відповідних механізмів в Україні, серед яких: обмежене розуміння бізнесом довгострокових переваг антикорупційних заходів, толерування корупції у корпоративному середовищі, прогалини законодавства та відсутність стимулювання з боку держави.

Наголошено на недостатній ефективності вже існуючих програм та етичних кодексів, які часто носять формальний, або фіктивний характер. Що підтверджується статистикою низки авторитетних організацій, зокрема U4, UNODC, LRN, UNIC та інших.

Проаналізовано і міжнародний досвід та окремі приклади успішної реалізації конструктивних антикорупційних механізмів, що свідчить про необхідність комплексного підходу, який поєднує стримувальне та конструктивне запобігання корупції.

У висновку зазначається, що для підвищення антикорупційної спроможності українського бізнесу потрібне не лише законодавче закріплення превентивних заходів, а й зміна корпоративної культури та свідоме інтегрування принципів доброчесності у повсякденну діяльність підприємств. Автор підкреслює потребу у подальших дослідженнях і розробці дієвих стратегій впровадження конструктивного запобігання корупції у приватному секторі.

Ключові слова: підкуп, працівник підприємства, приватний сектор економіки, юридичні особи приватного права, антикорупційний комплаєнс, запобігання корупції, заходи кримінально-правового характеру, доброчесність бізнесу, підприємницька діяльність, корупційні ризики, антикорупційна політика, стратегія.

Tavolzhanskyi O.V. Problems of implementing constructive corruption prevention in the private sector.

The article analyzes the problems of implementing constructive corruption prevention in the private sector, which is gaining particular relevance in the context of systemic corruption in Ukraine. The concept of constructive corruption prevention is considered as an approach aimed at creating an environment that prevents or minimizes conditions for corruption by addressing the root causes and enabling factors of corrupt behavior through the implementation of compliance systems, codes of ethics, and the cultivation of an integrity-oriented corporate environment.

It has been identified that anti-corruption policy in Ukraine is predominantly focused on the public sector and punitive measures, while preventive efforts in the business environment remain neglected. As a result, key factors complicating the implementation of relevant mechanisms in Ukraine have been

outlined, including: limited understanding by businesses of the long-term benefits of anti-corruption measures, tolerance of corruption in the corporate environment, gaps in legislation, and the lack of incentives from the state.

The article emphasizes the insufficient effectiveness of existing programs and codes of ethics, which often remain formal or fictitious, as evidenced by statistics from several reputable organizations such as U4, UNODC, LRN, UNIC, and others. The study also analyzes international experience and individual examples of successful implementation of constructive anti-corruption mechanisms, highlighting the need for a comprehensive approach that combines deterrent and constructive prevention measures.

The conclusion states that enhancing the anti-corruption capacity of Ukrainian businesses requires not only legislative consolidation of preventive measures but also changes in corporate culture and conscious integration of integrity principles into daily business operations. The author underscores the need for further research and the development of effective strategies for implementing constructive corruption prevention in the private sector.

Key words: bribery, enterprise employee, private sector of the economy, private legal entities, anti-corruption compliance, corruption prevention, criminal law measures, business integrity, entrepreneurial activity, corruption risks, anti-corruption policy, strategy.

Постановка проблеми. У 2015 році Організацією Об'єднаних Націй було розроблено глобальний план дій під назвою «Цілі сталого розвитку» (далі ЦСР), спрямованих на забезпечення економічного, соціального та екологічного розвитку, а також подолання бідності, забезпечення миру та процвітання для всіх до 2030 року. Структурно, ЦСР включає в себе 17 цілей, покликаних захистити планету та покращити умови життя її населення, до яких зокрема належить ціль 16.5, яка полягає у «суттєвому зменшенні корупції та хабарництва у всіх їх формах» [1].

Тобто, у сучасному світі корупція визнається однією з найбільш глобальних проблем, яка частіш за все є першопричиною численних соціальних, економічних негараздів та потребує негайного вирішення.

На сьогодні у більшості країн функціонує безліч антикорупційних програм, створено спеціалізовані органи з протидії корупції, ухвалено відповідні стратегії й законодавчі акти. Проте, незважаючи на наявність цих інструментів, проблема корупції не лише не зникає, а часто поглиблюється. Однією з причин такої ситуації є фрагментарний підхід до цього явища — антикорупційна політика нерідко обмежується боротьбою з корупцією в публічному секторі, ігноруючи її прояви у приватній сфері. Крім того, зарубіжні науковці досить часто наголошують на необхідності «поглиблення розуміння складних соціальних проблем», зокрема корупції [2, с. 727].

Водночас боротьба з корупцією часто зводиться до розслідування конкретних правопорушень та застосування кримінально-правових санкцій, тоді як профілактичні заходи, превенція та формування культури доброчесності залишаються поза належною увагою. Фактично, відсутність комплексного підходу унеможливорює ефективне викорінення корупційних практик, особливо в бізнес-середовищі, що в перспективні вкрай негативно впливає на всі сфери суспільного життя.

Так, серед наслідків корупції у приватному секторі можна виділити порушення рівних умов конкуренції, зменшення інвестиційної привабливості компаній, розмивання принципів корпоративної етики, підлив засад доброчесності й прозорості в діловій діяльності, а також підвищення операційних ризиків, що можуть спричинити як фінансові, так і репутаційні втрати [3, с. 8]. У 2024 році, згідно з даними соціологічного опитування InfoSapiens та НАЗК «Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність» – 73% бізнесів відзначили, що корупція є дуже серйозною проблемою для України та стоїть одразу після збройної агресії з боку РФ [4]. А на світовому рівні, за даними Аналітичного звіту CSIS «The Costs of Corruption: Strategies for Ending a Tax on Private Sector Led Growth», щорічні втрати приватного бізнесу від корупції можуть сягати до 1,5 трильйона доларів США [5].

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення підходів до запобігання корупції в приватному секторі, впровадження дієвих комплаєнс-систем та формування етично орієнтованого бізнес-середовища, що є елементом так званого конструктивного запобігання корупції, яке полягає саме у формуванні антикорупційної поведінки.

Метою дослідження є ідентифікація тих ключових чинників, що ускладнюють впровадження та ефективну реалізацію механізмів конструктивного запобігання корупції у приватному секторі.

Стан опрацювання проблематики. Слід вкотре підкреслити, що проблема корупції у приватному секторі як у практичному вимірі, так і в науковому дискурсі, продовжує залишатися на периферії уваги дослідників і політиків, поступаючись за пріоритетністю проблематиці корупції у публічному секторі. Водночас, фундаментальні аспекти цього явища були ґрунтовно дослідженні у працях Б.М. Головікіна, О.В. Новікова, Т.А. Жукової, А.С. Шестопаля, С.В. Ворушило та інших. Серед зарубіжних дослідників значний внесок в опрацювання тематики здійснили М.А. Сартор та П. Біаміш.

В свою чергу, проблемні питання конструктивного запобігання корупції в Україні було ретельно проаналізовано у дослідженні центру U4 «Розвиток запобігання корупції в Україні: конструктивний підхід», підготовленому Д. Джексон, О. Гус та О. Койдель. Але, попри наявні наукові та практичні напрацювання, актуальним все ще залишається комплексне дослідження питань конструктивного запобігання корупції саме у приватному секторі, зокрема ідентифікація основних бар'єрів.

Виклад основного матеріалу. Варто почати з визначення конструктивного запобігання корупції, яке досить нечасто зустрічається в українському науковому полі та було запропоноване у вищезгаданому дослідженні U4, у зв'язку з відсутністю концептуальної чіткості у підходах до протидії корупції. Так, було виокремлено дві форми запобігання корупції – конструктивне та стримувальне.

На думку експертів-радників, таке розмежування дає змогу точніше ідентифікувати потенційні прогалини у державній політиці та правозастосуванні. Обидва типи запобігання спрямовані на зниження загального рівня корупції, однак реалізуються через різні механізми впливу. Наприклад, стримувальне запобігання передбачає зменшення мотивації до вчинення корупційних дій, тобто формування ефекту «подумай двічі» серед потенційних порушників. Такий підхід застосовується регулярно та базується на припущенні, що поведінка змінюється у відповідь на зовнішні стимули – правові обмеження, процедури та ризик невідворотності покарання.

На відміну від стримувального, конструктивне запобігання зосереджується на формуванні середовища, яке унеможливорює або мінімізує умови для виникнення корупції. Його мета полягає не лише у стримуванні, а у випередженому усуненні причин та сприятливих чинників корупційної поведінки. Такий підхід включає впровадження етичних стандартів, корпоративного комплаєнсу та формування культури доброчесності, зокрема шляхом впровадження освітніх програм тощо. Загалом, даний розподіл можна провести за метою: конструктивне запобігання – збільшити стимули для боротьби з корупцією; стримувальне – зменшити стимули [6, с. 11–15].

На наш погляд, синергія цих двох форм запобігання корупції дозволить ефективно просувати та реалізовувати антикорупційну політику в Україні, зокрема на рівні приватного сектору.

Так, держави де відсутня певна акцентуація на стримувальній формі запобігання корупції та успішно застосовуються механізми і конструктивної форми – займають передові місця в Індексі сприйняття корупції Transparency International, до них зокрема належить Королівство Данія, де так звані кодекси честі набули популярності ще у 2000-х, а також Фінляндія, в якій менталітет сприймає корупцію як недопустиме правопорушення, яке суперечить моральним нормам [7, с. 40].

В Україні також було закріплено деякі механізми конструктивного запобігання, наприклад в Антикорупційній стратегії на 2021-2025 роки міститься пункт 2.2 та 2.3, які передбачають поступове зменшення толерування корупції у суспільстві, правила етичної поведінки та загалом формування негативного ставлення до корупції [8], водночас варто згадати і розробку Національним агентством запобігання корупції – освітніх програм для шкіл, університетів.

В контексті статті, варто зазначити, що в приватному секторі також спостерігаються певні тенденції до конструктивного запобігання корупції, наприклад у 2024 році Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) оприлюднило два документи, які свідчать про поступове впровадження цього напрямку запобігання корупції у приватному секторі, йдеться про Примірний кодекс доброчесності, який фактично є типовим етичним регламентом для підприємств та містить положення щодо етичної поведінки працівників, засад функціонування системи антикорупційного комплаєнсу тощо, а також Настільну книгу з розбудови доброчесної організації – певного методичного посібника, розробленого для юридичних осіб з метою поширення принципів доброчесності та формування нульової толерантності до корупції у бізнес-середовищі [9; 10].

Але, попри наявність цих антикорупційних програм, стратегій і концептуальних ініціатив, конструктивне запобігання корупції в Україні, зокрема в приватному секторі, залишається недостатньо розвиненим та фактично другорядним напрямом державної політики. Цю тенденцію підтверджують статистичні дані Мережі доброчесності та комплаєнсу (UNIC), відповідно до яких станом на 2023 рік до її складу входило лише 45 учасників та 5 державних підприємств-партнерів. З огляду на те, що в Україні зареєстровано близько 1,8 мільйона компаній, такі показники свідчать про вкрай низький рівень впровадження комплаєнс-систем і загалом превентивних, конструктивних антикорупційних механізмів у приватному секторі [11, с. 4-5].

Саме тому, вважаємо необхідним проаналізувати ті ключові чинники, що перешкоджають впровадженню конструктивних антикорупційних механізмів у сфері українського бізнесу, а також виявлення тих проблем, які можуть виникнути вже у процесі їх практичного застосування.

Проаналізувавши вищенаведену статистику можемо зробити висновок, що однією з найбільш масштабною проблемою можна вважати загалом ігнорування, або нехтування певними механізмами конструктивного запобігання корупції у приватному секторі.

Так, у 2016 році, лише 40 українських компаній мали якісні антикорупційні програми, опубліковані на своїх вебсайтах. Згідно з результатами дослідження Transparency International, серед визначених підприємств, 62 компанії отримали менше 5 балів, а 30 – нуль (за 10 бальною шкалою), що свідчить про вкрай низьку зацікавленість бізнесу у впровадженні антикорупційних заходів і прозорості. Крім того, експерти також наголошували на проблемі впровадження та публікації етичних кодексів, 57 компаній не опублікували їх на власних веб-сайтах, або не опублікували їх взагалі [12, с. 18–54].

Звісно, в певній мірі ситуація покращилася, як і очікувалось НАЗК опублікувало Типову антикорупційну програму юридичної особи, почалось поступове впровадження сертифікації ISO, але згідно з наведеною статистикою UNIC стан впровадження антикорупційного комплаєнсу, етичних кодексів та інших заходів запобігання корупції навіть у 2023 році залишався на досить низькому рівні.

На наш погляд, в Україні конструктивне запобігання корупції, особливо в приватному секторі, залишається другорядним через низку причин. По-перше, варто погодитися з дослідниками U4, які наводять загальні причини другорядності, зокрема: 1) зосередження суспільного і політичного акценту на каральних заходах – затриманнях, конфіскаціях, кримінальних переслідуваннях, що сприймаються як головний критерій ефективності; 2) концептуальна схожість, ототожнення поняття запобігання корупції та запобігання злочинності у кримінологічній теорії, що полягає у забезпеченні реальної загрози примусового виконання, шляхом концентрації уваги лише на формулі «виявити-покарати»; 3) редукція концепції превенції яка спричинила зміщення фокусу на інструменти постфактум, такі як прозорість у розкритті інформації, декларації активів, реєстри бенефіціарів тощо – замість розбудови внутрішніх корпоративних культур, спроможних ефективно протистояти корупційним ризикам до їх реалізації [6, с. 15].

По-друге, варто також враховувати певні особливості приватного сектору, тому серед можливих причин низької зацікавленості українського бізнесу у конструктивних заходах запобігання корупції, ми виділяємо:

1) Обмежене розуміння довгострокових переваг конструктивних антикорупційних заходів.

На жаль, частина підприємств і надалі ігнорує питання забезпечення антикорупційної безпеки або не вбачає доцільності інвестувати у впровадження відповідних превентивних заходів. Такий підхід є стратегічно хибним, оскільки, згідно з даними дослідження Всеукраїнської Мережі Доброчесності та Комплаєнсу (UNIC, 2018), більше 60% респондентів вважають репутацію та доброчесність компаній важливими чинниками при ухваленні бізнес-рішень, зокрема щодо співпраці, ціни та якості продукції. Понад 80% опитаних повністю або скоріше погоджуються з необхідністю запровадження інструментів доброчесності в український бізнес, що підтверджує суспільний запит та позитивно вплинуло б на імідж компаній, зацікавленість з боку інвесторів, партнерів тощо [3, с. 57-58].

2) Толерування корупції у бізнес середовищі, або готовність використовувати корупцію для досягнення власних цілей.

Даний чинник, також перешкоджає впровадженню конструктивних заходів запобігання корупції. Згідно з дослідженням Info Sapiens та EUACI (2020), лише 3,4% представників бізнесу однозначно відмовились би від корупційної пропозиції, тоді як понад 50% демонструють пасивну або

нейтральну позицію, що свідчить про відсутність чітких етичних орієнтирів. Крім того, майже чверть респондентів (24,7%) прямо орієнтовані на використання корупції, а ще близько 22% готові розглядати корупцію як альтернативу у складних ситуаціях. Вочевидь, у тих респондентів, що позитивно, або нейтрально ставляться до корупції ніколи не буде впроваджено конструктивні заходи запобігання корупції, які фактично діють зсередини компанії та перешкоджають реалізації злочинних намірів [13].

3) Наявність прогалин і суперечностей в антикорупційному законодавстві.

Даний чинник, вочевидь, створює нормативну невизначеність для суб'єктів господарювання. У ряді випадків правові норми не враховують специфіку бізнесу та в основному направлені на запобігання корупції у державному секторі. Варто погодитися з думкою Б.М. Головкина, який зазначає, що наразі антикорупційне законодавство не відповідає специфіці та вимогам бізнес середовища, загалом суспільства [14, с. 347–354]. Наприклад, наразі у законодавстві відсутнє поняття антикорупційного комплаєнсу, етичних кодексів та інших визначень, що ускладнює загалом розуміння та подальшу імплементацію певних механізмів запобігання корупції.

4) Недостатній рівень державного контролю та відсутність стимулювання з боку органів влади.

Окрім нормативних прогалин, значну роль відіграє недостатнє моніторинг і стимулювання з боку держави. За результатами дослідження PwC Global Economic Crime Survey 2024, 30% опитаних компаній не вживали жодних заходів для протидії внутрішнім фінансовим правопорушенням, що в поєднанні з вже згаданими показниками свідчить про фактичну бездіяльність держави у сфері конструктивного запобігання корупції у приватному секторі [15]. Наразі, у чинному законодавстві відсутні обов'язкові вимоги щодо впровадження комплаєнс-програм, наприклад, або інших превентивних інструментів для бізнесу, так само як і ефективні механізми моніторингу їх наявності чи результативності. Вимоги висуваються лише до підприємств із державною часткою понад 50%, або учасників публічних закупівель на суму понад 20 млн. грн [16].

Тобто, якщо державні підприємства у державному секторі активізація процесу впровадження антикорупційних механізмів здебільшого є результатом реалізації національних антикорупційних програм та зовнішнього регуляторного тиску, а в ТНК взагалі їх використання почалось набагато раніше, переважно у зв'язку з необхідністю дотримання міжнародних стандартів, то у приватному секторі – це добровільна опція. Безумовно, надмірне державне втручання у діяльність приватного сектору є недоцільним, однак корупція становить системну загрозу, яка потребує обов'язкового й цілеспрямованого реагування на рівні нормативної політики та внутрішнього регулювання бізнесу.

Отже, на наш погляд, саме ці проблеми перешкоджають, загалом, впровадженню конструктивних антикорупційних механізмів в український бізнес, при чому як на рівні усвідомлення їхньої необхідності, так і на рівні зацікавленості в їх практичній реалізації. Але, крім цього, необхідно також розглянути ті перешкоди, з якими бізнес може стикнутися вже безпосередньо в процесі реалізації, або впровадження відповідних антикорупційних засобів.

Так, однією з найбільших актуальних проблем є недостатня дієвість, або сумнівність антикорупційних політик та етичних кодексів. На думку аналітика TI Ukraine Дмитра Якимчука, навіть за наявності антикорупційних програм у компаніях, вони часто виконуються суто формально і не мають реального впливу на внутрішню етичну культуру [12]. Також, на наявності цієї проблеми наголошують західні дослідники, зокрема Майкл А. Сартор та Пол В. Біміш, які акцентували увагу на питанні ефективності етичних кодексів та відсутності чітких доказів впливу кодексу поведінки на етику та стан корупції в компаніях [6].

Варто погодитися, що дана проблема насправді існує і перешкоджає конструктивному запобіганню корупції. У 2022 році, компанія LRN, яка займається наданням послуг з навчання етики та комплаєнсу, опублікувала огляд у якому зазначила, що близько 33% крупних європейських компаній мають незадовільні, або неефективні кодекси поведінки [17]. Це, у свою чергу, унеможливорює реальне формування корпоративної культури доброчесності, яка є ключовим елементом конструктивного запобігання корупції. Така ситуація підтверджує існування системної проблеми низької ефективності впроваджених кодексів поведінки, навіть за наявності офіційно затверджених документів, що не мають підтримки на практичному рівні управління.

Вважаємо, що дане явище спричинено низкою причин. У навчальному посібнику з запобігання корупції підготовленого UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime) та GRACE (Global

Resource for Anti-Corruption Education and Youth Empowerment), наведено перелік основних недоліків перших комплаєнс-програм, зокрема виконання лише формальних процедур, наприклад публікація етичних кодексів, внутрішніх правил поведінки та інших заходів – без належної оцінки їх результативності та впливу на етичну поведінку всередині організації, що в результаті не охоплювало глибинні проблеми компанії та її бізнес-моделі [18, с. 17–24].

Зазвичай, комплаєнс-програми, освітні компанії та інші механізми, сприймаються як окремий інструмент, відокремлений від основної діяльності підприємства, а тому не можуть вплинути на корпоративні цінності чи змінити практики ведення бізнесу. А, у результаті корпоративна культура, в якій допускається порушення норм, залишається незмінною.

Наступною практичною проблемою є ігнорування комплексу заходів конструктивного запобігання корупції. Як свідчить вищенаведена статистика, у більшості випадків підприємства обмежуються впровадженням лише базових елементів – етичних кодексів і комплаєнс-систем. Останні, у свою чергу, охоплюють як стимулюючі (наприклад, оцінка ризиків, аудит, правовий аналіз), так і конструктивні інструменти (зокрема, безперервне навчання) [19, с. 90–93].

Водночас, якщо стимулюючі компоненти, які доволі часто є формалізованими, більш-менш інтегруються в діяльність компаній, то конструктивні заходи здебільшого залишаються поза увагою. Більше того, поза межами класичного комплаєнсу існує низка інструментів, ефективність яких також часто недооцінюється бізнесом. Серед них: адміністративні стимули, діяльність етичних комісій, стратегії формування доброчесних суспільних норм, просвітницькі кампанії, удосконалення адміністративних процедур тощо.

Загалом, причини недостатнього використання інструментів конструктивного запобігання корупції цілком зрозумілі. Так, зокрема, у своїх дослідженнях Дональд С. Ланжевуорт (Langevoort) підкреслює важливість узгодження систем винагород і кар'єрного просування з етичними цінностями як необхідної умови формування доброчесного корпоративного середовища [20, с. 933–977]. Проте з точки зору бізнесу, впровадження таких заохочувальних механізмів не сприймається як першочергова потреба. Це може бути зумовлено, з одного боку, небажанням нести додаткові витрати, а з іншого – відсутністю прямого й негайного економічного ефекту від таких інвестицій, що ускладнює їхнє обґрунтування в умовах короткострокової бізнес-логіки.

Крім того, існує певний скепсис щодо реального впливу таких заходів на зміну поведінкових моделей персоналу, що також знижує мотивацію до їх впровадження. У результаті конструктивні інструменти доброчесності розглядаються як допоміжні або факультативні, а не як інтегральна частина корпоративного управління, що підтверджується відсутністю у більшості приватних компаній в Україні – інформаційних, освітніх програм з антикорупції.

Однією з ключових причин недостатнього впровадження таких механізмів, як удосконалення адміністративних процесів, цифровізація, меритократія та перегляд бюрократичних норм, також є відсутність чітких інституційних стимулів та ресурсів. Без прямого економічного заохочення компанії не бачать негайного вигаду від інвестицій у ці напрями, а короткострокове мислення вважають вигідніше, ніж довгострокові інноваційні зусилля.

Хоча, саме ці механізми вважаємо одними з найбільш ефективних у боротьбі з основними формами корупції у приватному секторі, зокрема підкупом. Згідно з даними OECD, цифровізація публічних послуг суттєво знижує корупційні ризики шляхом зменшення людського контакту, зокрема зменшуючи можливості для зажадання неправомірної винагороди. Ідентичні практики в країнах Латинської Америки показали скорочення «петитної корупції» більш ніж на 12% [21]. Крім того, цифровазація сприяє створенню різноманітних каналів для повідомлення про порушення, зокрема механізми захисту викривачів (whistle-blowing).

Фактично, в обох проблемах простежується одна спільна причина – низька мотивація, зацікавленість бізнесу у впровадженні конструктивних заходів запобігання корупції, що, може бути пов'язано з тим, що антикорупційні політики не синхронізуються з HR, закупівлями, фінансами – тобто існують окремо від щоденної операційної діяльності. Хоча як зазначає UNODC, цінності повинні бути інтегровані у щоденну діяльність компанії, а працівники – забезпечені практичними інструментами й навчанням, які допоможуть діяти навіть у складних або неочевидних ситуаціях.

Висновок. Узагальнюючи, конструктивне запобігання корупції є життєво важливим елементом ефективної антикорупційної політики і має функціонувати в нерозривній єдності зі стримувальним запобіганням. Тільки комплексна реалізація обох підходів забезпечить дієве зниження рівня корупції в компаніях.

У статті було досліджено та проаналізовано лише проблеми, з якими компанії стикаються при впровадженні конструктивних заходів запобігання корупції. Визначено, що основною причиною є низька зацікавленість українського бізнесу у впровадженні відповідних механізмів запобігання корупції, що також спричинено низкою чинників, зокрема толеруванням корупції у бізнес середовищі, недосконалістю антикорупційного законодавства, обмеженим розумінням довгострокових переваг конструктивних антикорупційних заходів та інших.

Також було визначено перешкоди, з якими юридичні особи приватного права можуть стикнутися вже в процесі реалізації певних механізмів конструктивного запобігання корупції, серед них недостатня дієвість, або сумнівність антикорупційних політик та етичних кодексів, а також ігнорування комплексу заходів конструктивного запобігання корупції, що звісно не дає жодних дієвих результатів.

Варто зазначити, що необхідним є подальша розробка дієвих шляхів для подолання зазначених проблем та актуалізації питання конструктивного запобігання корупції у приватному секторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development-17981>.
2. Sartor M.A., Beamish P. W. Private Sector Corruption, Public Sector Corruption and the Organizational Structure of Foreign Subsidiaries. *Journal of Business Ethics*. 2020. Vol. 167. P. 725–744.
3. Запобігання корупції у приватному секторі: монографія / за заг. ред. Б.М. Головкина. Харків: Право, 2020. 286 с.
4. Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність: звіт за результатами опитування населення та бізнесу / [Савчук Д., Шуренкова А.]; ТОВ «InfoSapiens» за підтримки Національного агентства з питань запобігання корупції. Київ. 2024. 131 с.
5. Nameed S. The Costs of Corruption: Strategies for Ending a Tax on Private-sector-led Growth : [report] / Sadika Nameed; contributing author J. Magpile; project director D. Runde; *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*. Washington, D.C.: CSIS. 2014. 56 p.
6. Jackson, D.; Huss, O.; Keudel, O. Advancing corruption prevention in Ukraine: a constructive approach. 2024. *Bergen: U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute (U4 Issue 2024:03)*. 31 p.
7. Таволжанський О.В., Пехота Є.В. Запобігання корупції серед органів місцевого самоврядування: досвід країн Європейського Союзу. *Публічне право*. 2024. № 3 (55). С. 35-43
8. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки. *Національне агентство запобігання корупції*. 55 с.
9. Настільна книга з розбудови доброчесної організації. *Національне агентство запобігання корупції*. 2024. Київ. 45 с. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/6371/>.
10. Примірний кодекс доброчесності. *Національне агентство запобігання корупції*. 2024. Київ. 18 с. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/6387/>.
11. Річний звіт Всеукраїнської мережі доброчесності та комплаєнсу UNIC. *UNIC*. 2023, с. 22 URL: <https://unic.org.ua/our-documents/>.
12. Прозорість корпоративної звітності: оцінка найбільших приватних та державних компаній України. *Transparency International Ukraine*. 2016. 58 с.
13. Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність: звіт за результатами опитування населення та бізнесу. ТОВ «InfoSapiens» за підтримки Національного агентства з питань запобігання корупції. Київ. 2020. 76 с.
14. Головкин Б.М. Про корупцію в приватному секторі. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 347–355.
15. Global Economic Crime Survey 2024. Report on Ukraine. PwC Ukraine. 2024. URL: <https://www.pwc.com/ua/en/survey/2024/global-economic-crime-survey.html>.
16. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
17. Staff and Wire Reports. Study: 1 in 3 Major Corporations Have Ineffective Codes of Conduct. *Corporate Compliance Insights*. URL: <https://www.corporatecomplianceinsights.com/lrn-code-conduct-survey-2022>.

18. Private Sector Corruption. Module 5: Knowledge tools for academics and professionals. UNODC and GRACE. 49 p.
19. Новіков О.В. Аспекти функціонування антикорупційного комплаєнсу в приватній сфері. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвуз. наук. практ. конф. 2017. Київ. С. 90–93.
20. Langevoort, D. C. Cultures of Compliance. *American Criminal Law Review*. 2017. Vol. 54, Is. 4. P. 933–977.
21. Santiso, C. Digitalisation as an anti-corruption strategy: what are the integrity dividends of going digital? *Development Matters*. 2021. URL: <https://oecd-development-matters.org/2021/08/04/digitalisation-as-an-anti-corruption-strategy-what-are-the-integrity-dividends-of-going-digital>.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.24>

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ

Тома М.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Тома М.Г. Кримінологічні аспекти колабораціонізму.

Наукова стаття присвячена аналізу ключових передумов і чинників, що стали основою виникнення колабораціонізму в умовах російсько-української війни. У дослідженні вдалося змінити акценти з традиційного сприйняття колабораціонізму виключно як зради або прояву ворожості. Натомість розглядається історичний контекст формування цього явища, що дозволяє краще зрозуміти його причини та закономірності. Питання колабораціонізму, включаючи його визначення, характерні ознаки, різновиди та межі юридичної відповідальності осіб, причетних до співпраці з окупаційною владою, набувають виняткової актуальності в Україні. Це особливо важливо на тлі триваючої окупації певних частин її суверенних територій, яка розпочалася унаслідок російської агресії, що супроводжується активним застосуванням гібридних форм ведення війни. Обговорення цього питання вимагає глибокого аналізу не лише з точки зору правового врегулювання, але й у ширшому контексті суспільної безпеки, національної стійкості та протидії зовнішнім загрозам.

Відправною точкою аналізу стало усвідомлення того, що криміналізація колабораційної діяльності часто ігнорує причинно-наслідкову природу цього явища й охоплює надто широкий спектр дій. Такий підхід орієнтований переважно на покарання, нехтуючи профілактичними заходами. У статті розглядаються зовнішні, внутрішні та ідеологічні чинники, які сприяли поширенню колабораціонізму в Україні. Особлива увага приділяється послідовним діям держави-агресора, яка цілеспрямовано намагається схилити українців на свій бік, сформувати прихильників серед населення й провокувати внутрішню ворожнечу в суспільстві. Особливо підкреслюється політика русифікації на тимчасово окупованих територіях України. Це проявляється у забороні використання української мови, викривленні історії та нав'язуванні тези, що становлення української держави є виключно результатом дій країни-агресора. Така ситуація створює певний стан безвиході для місцевого населення, змушуючи окремих осіб до співпраці з окупантами. Узагальнюючи попередні висновки, автори наголошують на необхідності враховувати передумови та фонові умови, які сприяли виникненню колабораційної діяльності. Боротьба повинна бути спрямована не стільки на самі акти співпраці, скільки на усунення чинників, що призводять до викривленого сприйняття дій країни-агресора серед частини населення України. Це потребує розробки комплексної системи протидії як соціальним, так і ідеологічним аспектам проблеми.

Ключові слова: колабораціонізм, колаборант, колабораційна діяльність, війна, національна безпека, держава-агресор, окупаційна влада, державна зрада.

Toma M.G. Criminological aspects of collaborationism.

The scientific article is devoted to the analysis of the key prerequisites and factors that became the basis for the emergence of collaborationism in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The study managed to change the emphasis from the traditional perception of collaborationism exclusively as betrayal or a manifestation of hostility. Instead, the historical context of the formation of this phenomenon is considered, which allows for a better understanding of its causes and patterns. The issue of collaborationism, including its definition, characteristic features, varieties and limits of legal responsibility of persons involved in cooperation with the occupation authorities, is gaining exceptional relevance in Ukraine. This is especially important against the background of the ongoing occupation of certain parts of its sovereign territories, which began as a result of Russian aggression, accompanied by the active use of hybrid forms of warfare. Discussion of this issue requires a deep analysis not only from

the point of view of legal regulation, but also in the broader context of public security, national stability and counteraction to external threats.

The starting point of the analysis was the realization that the criminalization of collaboration often ignores the causal nature of this phenomenon and covers too wide a range of actions. This approach is focused mainly on punishment, neglecting preventive measures. The article examines external, internal and ideological factors that contributed to the spread of collaborationism in Ukraine. Particular attention is paid to the consistent actions of the aggressor state, which is purposefully trying to sway Ukrainians to its side, form supporters among the population and provoke internal hostility in society. The policy of Russification in the temporarily occupied territories of Ukraine is particularly emphasized. This is manifested in the ban on the use of the Ukrainian language, the distortion of history and the imposition of the thesis that the formation of the Ukrainian state is exclusively the result of the actions of the aggressor country. This situation creates a certain state of hopelessness for the local population, forcing individuals to cooperate with the occupiers. Summarizing the previous conclusions, the authors emphasize the need to take into account the prerequisites and background conditions that contributed to the emergence of collaborative activities. The fight should be aimed not so much at the acts of cooperation themselves, but at eliminating the factors that lead to a distorted perception of the actions of the aggressor country among part of the Ukrainian population. This requires the development of a comprehensive system of counteraction to both the social and ideological aspects of the problem.

Key words: collaborationism, collaborator, collaborative activity, war, national security, aggressor state, occupying power, high treason.

Постановка проблеми. Колабораціонізм, як у минулих, так і сучасних війнах, постає складним і неоднозначним феноменом. Його характер визначається подвійністю проявів: з одного боку він асоціюється з провинною та зрадою, а з іншого – сприймається як вимушена стратегія або необхідна умова для забезпечення виживання населення на територіях, що знаходяться під ворожою окупацією.

Однією з найбільш гострих і значущих проблем, що стоять перед Україною на сучасному етапі її розвитку, є кримінальні правопорушення, спрямовані проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Ці діяння становлять серйозну загрозу не тільки для держави, в межах якої вони були скоєні, але й для всього світового співтовариства, адже їх наслідки мають глобальний характер. До таких категорій злочинів належать явища, що відображають найглибші небезпеки сучасного світу: колабораціонізм, воєнні злочини, кримінальні правопорушення проти людяності, геноцид, екоцид та інші подібні дії, які підривають моральні та правові основи суспільного життя. Особливо варто відзначити феномен колабораціоналізму як соціально небезпечного явища, що отримав поширення у зв'язку з трагічними подіями повномасштабної російсько-української війни, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. Комплексна природа цієї проблеми викликає необхідність її детального аналізу та пошуку ефективних способів протидії на національному і міжнародному рівнях.

Мета наукової статті полягає у детальному аналізі кримінологічних аспектів колабораційної діяльності, що здійснюється на території України в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика колабораційної діяльності сьогодні є предметом численних наукових досліджень у сфері кримінального права та кримінологія. Вагомий внесок у її розвиток зробили як українські вчені – Є. Письменський, А. Андрушко, І. Богатирьова, М. Бондаренко, О. Кравчук, В. Кузнєцов, А. Вознюка, О. Джуж, О. Дударов, Р. Рубашенко, Р. Мовчан, В. Мисливий, Г. Мудрицька та інші, так і зарубіжні дослідники.

Виклад основного матеріалу. У минулому термін «колабораціонізм» хоч і не мав чітко визначеного юридичного статусу, проте став важливим феноменом політико-правової реальності в окупованій Франції періоду Другої світової війни. Саме Франція тих часів стала осередком формування цього поняття, яке символізувало співпрацю з ворогом або окупаційною владою. Після завершення війни постало питання про те, як врегулювати покарання для осіб, які сприяли або активно співпрацювали з нацистським режимом. На цьому етапі виникла необхідність у визначенні рівня відповідальності та встановленні відповідних заходів покарання за такі дії. У повоєнній Франції поняття «державна зрада» або колабораціонізм включало низку дій, спрямованих на підтримку ворога держави. Зокрема, до таких дій належало носіння зброї, участь у змовах з іноземною державою чи ворогом, постачання зброї, людських ресурсів або фінансів супротивнику,

а також передача йому військової чи іншої важливої інформації. В Україні колабораціонізм набув помітного поширення на окупованих територіях у період Другої світової війни, а покарання за співпрацю з ворогом були надзвичайно жорсткими, адже така діяльність визнавалася найтяжчим злочином того часу. Значне посилення загрози для держави у вигляді повномасштабного вторгнення ворога в лютому 2022 року спонукало українських законодавців звернутися до питання криміналізації «колабораційної діяльності» як явища, що становить безпосередню загрозу національній безпеці [1].

У зв'язку з війною держава була змушена внести зміни до Кримінального кодексу України, які передбачають притягнення до відповідальності громадян, що свідомо і добровільно вступили у співпрацю з противником [2]. Колабораціонізм, що походить від французького слова «collaboration» (співпраця, співробітництво), означає свідоме, добровільне і навмисне співробітництво з ворогом, спрямоване на підтримку його інтересів і завдання шкоди власній державі та її союзникам. У правових системах багатьох країн колабораціонізм розглядається як злочин проти держави, що прирівнюється до зради. Залежно від ступеня спричиненої шкоди, правові норми передбачають суворе покарання, яке може включати тривале ув'язнення або навіть смертну кару. Явище колабораціонізму вперше отримало свій розвиток під час наполеонівських війн, які можна вважати одними з перших масштабних збройних конфліктів у Європі, що відбувалися між націями, а не лише династіями. Термін «колабораціонізм» у його позитивному значенні вперше застосував французький маршал Анрі Філіп Петен, який очолював режим «Віші». 30 жовтня 1940 року він закликав французьке населення до співпраці з нацистською Німеччиною [3].

Колабораціонізм під час Другої світової війни охоплював військове, політичне й економічне співробітництво громадян країн Антигітлерівської коаліції або представників основних етнічних груп цих держав із нацистською Німеччиною, Японією та фашистською Італією у період війни.

Колабораціонізм, як складне і багатогранне явище, знаходить відображення у науковій літературі, де на основі історичних фактів із різних країн виокремлюють його типи і аналізують численні форми взаємодії з окупантами. Український дослідник Є. Письменський вважає, що для більш чіткого розмежування колабораціонізму необхідно враховувати специфічність цієї діяльності, яка за певних соціально-історичних умов могла суттєво варіюватися залежно від особливостей окупованої держави. Таку специфіку визначали різні фактори, включаючи стратегію окупанта, тривалість окупації, рівень економічного та політичного розвитку країни до війни (економічні труднощі, політична нестабільність, відсутність демократичних основ організації суспільства тощо). Важливу роль відігравали також ступінь залученості до співпраці представників державного апарату, громадських діячів і впливових соціальних груп, цілі такої співпраці та сприйняття цього явища на різних рівнях суспільства [4].

В незалежній Україні питання колабораціонізму стало особливо актуальним у 2014 році, коли внаслідок анексії Криму та воєнної окупації частини Донецької й Луганської областей Російською Федерацією виникла необхідність у переосмисленні цього явища. Саме тоді наратив колабораціонізму знову набув ваги в українському політичному дискурсі, а також започаткувався процес юридичного врегулювання таких дій. Законодавча робота над цим питанням офіційно розпочалася саме з 2014 року. На той час У статті 10 проекту Закону «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території» згадувалася співпраця з державою-окупантом, однак термін «колабораціонізм» автори проекту не вживали. Варто зазначити, що всі спроби впорядкувати законодавство щодо колабораційної діяльності залишалися незавершеними. Проекти мали нечіткі формулювання, відсутність конкретного розмежування між різними видами колаборації лише ускладнювала ситуацію. До того ж значною перешкодою стало те, що проросійськи налаштовані представники політичної еліти в Україні впевнено й безкарно перешкоджали ухваленню цих законів у будь-якому з їхніх варіантів.

Кримінологічне дослідження будь-якого виду протиправної поведінки насамперед спрямоване на осмислення сутності цього явища, тобто кримінологія ставить перед собою основну мету – знайти відповідь на запитання: «Чому це сталося?». У ході такого аналізу значна увага приділяється способам і мотивам скоєння правопорушень, деталям складу кримінального правопорушення, а також характеристикам особистості, яка їх здійснила. Оцінюючи протиправні дії через призму їх кількісних і якісних аспектів, стає можливим формулювання певних висновків, виділення закономірностей і сталих тенденцій, що, у свою чергу, сприяє більш глибокому розумінню їхньої природи.

У контексті кримінологічного дослідження феномену колабораціонізму доцільно розпочати аналіз із визначення цього складного та багатогранного явища. Раніше ми згадували дефініцію, згідно з якою колабораційна діяльність являє собою форму взаємодії або співпраці, що втілюється через активні дії громадян України у співпраці з представниками держави-агресора, окупаційної адміністрації або збройних формувань держави-агресора. Ця діяльність спрямована на задоволення інтересів агресора і має на меті завдання шкоди національним інтересам України. Такий підхід, що базується здебільшого на законодавчому аспекті поняття, був відображений у певних формулюваннях, [5, с. 52]. Однак, враховуючи складність цього явища, таке визначення потребує доповнення і розширення для врахування ширшого спектру юридичних, політичних та соціальних аспектів. Сьогодні особливо актуальним є інтегрування академічного аналізу та міждисциплінарного підходу, які дозволили б краще зрозуміти природу колабораціонізму, його причини, форми прояву та наслідки для суспільства з метою формування більш цілісного бачення цієї проблематики.

Поза основними аспектами цієї теми, варто детальніше проаналізувати етапи становлення явища колабораціонізму на території України, акцентуючи увагу на його поступовому розвитку, який можна охарактеризувати як своєрідну еволюцію. Це дозволяє більш глибоко зрозуміти умови виникнення колаборації та її прояви залежно від історичних обставин, географічного розташування та впливу соціальних факторів, що формують відповідний контекст. Явище колабораціонізму стало логічним і закономірним наслідком військової агресії російської федерації проти України. Варто зазначити, що перед початком цієї агресії будь-які побоювання щодо можливого виникнення колаборантів серед українського населення виглядали необґрунтованими і не мали вагомих підстав для серйозного розгляду [6, с 8].

Основним положенням для висновків про закономірність колабораціонізму є те, що злочинність з'являється, існує та розвивається в результаті взаємодії членів суспільства між собою, а також із соціальним середовищем і суспільством як цілісною системою. Таким чином, злочинність тісно пов'язана з умовами життя суспільства, рівнем громадської свідомості та характером суспільних відносин [7, с. 275].

Є. Письменський слушно зауважує, що як початок повномасштабної військової агресії, так і виникнення колабораціонізму як до, так і після цього вторгнення, мали системно спланований характер та зумовлювались конкретними діями країни-агресора. У своїй роботі автор детально аналізує три ключові передумови, які уможливили такі процеси. Перша передумова пов'язана із тривалою та цілеспрямованою підготовкою до окупації з боку зовнішніх чинників. Вона проявлялася у здійсненні часткового економічного та енергетичного контролю, впровадженні ідеї про «спільність» народів на основі «історичної спадщини», встановленні контролю над засобами масової інформації, формуванні проросійських політичних сил у структурі державних органів України, а також наголошенні на релігійній єдності. Друга передумова охоплює внутрішні чинники суспільно-політичного розвитку довоєнної України. Вони зосереджені на двох головних аспектах: внутрішньому незадоволенні якістю життя широких верств населення та формальному підході владних структур до забезпечення військової оборони держави. Третя передумова стосується історичного та ідеологічного контексту. Це, зокрема, пострадянський спадок і прихильність частини населення до ідеології «руського міра». Така ідеологічна орієнтація впливала на відсутність прагнення в окремих груп громадян України до розбудови національної ідентичності та досягнення автономності від впливу так званого «великого брата» [6]. Сукупність зазначених факторів дозволяє дійти висновку, що колабораціонізм не мав і не міг мати стихійної чи непередбачуваної природи. Навпаки, його обумовленість представляє собою цілісний комплекс, сформований задовго до проголошення незалежності України.

Довготривалий, і навіть багатовіковий, вплив російської пропаганди, як прямий, так і опосередкований, сприяв формуванню стійкої соціальної групи прихильників держави-агресора. Підтримуючи російську ідеологію, деякі українці могли несвідомо виявити схильність до колабораціонізму, що слугує додатковим доказом ретельно спланованої інформаційної кампанії з боку російської федерації. Системний характер цього впливу проявлявся через маніпуляцію поняттями та контроль суспільної свідомості.

Особливу увагу слід приділити тому, що на четвертий рік після початку повномасштабного вторгнення кількість судових вироків, винесених на підставі частини першої статті 111-1 Кримінального кодексу України, залишається домінуючою серед інших категорій, йдеться про публічне

заперечення громадянином України факту збройної агресії проти держави, а також встановлення і утвердження тимчасової окупації частини її території. До цього також належить поширення публічних закликів до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, її збройних формувань чи окупаційної адміністрації. Окрім того, це може включати звернення до співпраці з державою-агресором, її військовими структурами або окупаційною владою, а також заклики до невизнання розповсюдження державного суверенітету України на тимчасово окуповані території [2].

Твердження, що кожен випадок колабораційної діяльності обов'язково має ідеологічне підґрунтя, є помилковим. Варто погодитися з думкою М. Рубашенка, який зазначає, що колаборація часто носить вимушений характер, слугуючи формою самозбереження населення і є наслідком суворих контрольних заходів з боку окупаційної влади [8, с. 330]. У цьому контексті стає очевидно важливість розмежування між «ідеологічною» колаборацією та тією, що була продиктована вимушеними обставинами.

Висновки. Колабораціонізм має специфічні характерні риси, які залежать від особливостей країни, що опинилася під окупацією, а також інших обставин, властивих цій ситуації. Без урахування різноманітних причин і факторів неможливо належним чином надати юридичну оцінку будь-яким формам співпраці з окупаційною адміністрацією. Виникнення колабораціонізму та пов'язаних із ним явищ в Україні обумовлене однією ключовою причиною – агресією російської федерації, яка реалізується із застосуванням методів гібридної війни. У результаті цього, починаючи з 2014 року і до сьогоднішнього дня, Україна тимчасово втратила частину територіальної цілісності, а деякі її регіони залишаються під контролем держави-агресора.

Ключовими чинниками, які сприяли формуванню колабораціоністської поведінки громадян України, можна визначити такі аспекти:

- планомірні ідеологічні заходи, спрямовані на підготовку до окупації, що були інспіровані ззовні (зовнішні чинники);
- особливості суспільно-політичного та економічного розвитку України, характерні для передвоєнного періоду (внутрішні чинники);
- вплив радянської спадщини та збереження частиною населення симпатій до ідеологічних наративів «руського міра» (історико-ідеологічні чинники).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Янішевська К.Д., Крисько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4(56) 2022. С. 71–76.
2. Кримінальний кодекс України. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
3. Енциклопедія сучасної України. Колабораціонізм. URL: <https://esu.com.ua/article4446>.
4. Письменський Є. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис Северодонецьк: Румянцева Г.В., 2020. 120 с.
5. Геркула Н.М. Кримінологічне розуміння колабораційної діяльності. Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: зб. тез. II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 22 грудня, 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 49–53.
6. Письменський Є.О. Масштаби колабораціонізму в Україні та передумови поширення цього явища. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій: матеріали наук.-практ. кругл. столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р. С. 8–11.
7. Головкін Б.М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
8. Рубашенко М.А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Право, 2016. С. 328–331.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.25>

ОСОБИСТІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШНИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕДМЕТУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Фіалка М.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»*

Фіалка М.І. Особистість кримінального правопорушника як елемент предмету кримінологічної науки.

Наукова стаття присвячена проблематиці предмету кримінології як науки. При цьому, метою дослідження є встановлення місця особистості кримінального правопорушника в системі елементів предмету кримінологічної науки та який його основний зміст.

Наголошується на тому, що розуміння предмету кримінологічної науки є фундаментоутворюючим питанням для існування та розвитку даної сфери суспільних та наукових знань.

В межах аналізу змісту наукових позицій та думок з приводу предмету кримінологічної науки доводиться той факт, що до елементів даного предмету належать злочинність як явище, особистість кримінального правопорушника, детермінація та детермінанти, протидія злочинності. В подальшому обґрунтовується передбачення в даному переліку елементів особистості кримінального правопорушника.

Наголошується на безумовному зв'язку злочинності, як суспільно-небезпечного явища, та особистості кримінального правопорушника, як носія кримінально-протиправної поведінки. Такий логічний ланцюжок дає підстави стверджувати про те, що під час аналізу злочинності не можливо уникнути наукового дослідження особистості кримінального правопорушника. Такий погляд обумовлює обов'язкове віднесення особистості кримінального правопорушника до елементів предмету кримінологічної науки.

Робиться висновок про те, що кримінологічна наука, як будь-яка галузь знань, має власний предмет наукового дослідження, який, в свою чергу, містить розгалужений характер. Крім того, зазначається те, що поряд з іншими елементами предмету кримінології (злочинністю та окремим кримінально-протиправним проявом; детермінантами злочинності та окремих кримінальних правопорушень; протидією злочинності) особистість кримінального правопорушника займає ключове місце в цій структурі. При цьому, наукове дослідження особистості кримінального правопорушника як елементу предмету кримінології реалізується через призму кримінологічної характеристики особистості кримінального правопорушника з подальшим формуванням її кримінологічного портрету. А також зазначається те, що основний зміст кримінологічного портрету особистості кримінального правопорушника міститься в сукупності характерних рис цієї особистості, що поділяється на певні блоки, а саме соціально-демографічний, кримінально-правовий та морально-психологічний.

Ключові слова: кримінологія; предмет кримінології; особистість кримінального правопорушника; кримінологічна характеристика особистості кримінального правопорушника; кримінологічний портрет особистості кримінального правопорушника.

Fialka M.I. The personality of a criminal offender as an element of the subject of criminological science.

The scientific article is devoted to the problematics of the subject of criminology as a science. At the same time, the purpose of the study is to establish the place of the personality of a criminal offender in the system of elements of the subject of criminological science and what its main content is.

It is emphasized that understanding the subject of criminological science is a foundational issue for the existence and development of this area of social and scientific knowledge.

Within the framework of the analysis of the content of scientific positions and opinions regarding the subject of criminological science, the fact is proven that the elements of this subject include crime as a phenomenon, the personality of the criminal offender, determination and determinants, and combating crime. The prediction of the elements of the criminal offender's personality in this list is further substantiated.

The unconditional connection between crime, as a socially dangerous phenomenon, and the personality of the criminal offender, as a carrier of criminal and illegal behavior, is emphasized. Such a logical chain gives grounds to argue that when analyzing crime, it is impossible to avoid scientific research into the personality of a criminal offender. This position requires the mandatory inclusion of the personality of a criminal offender among the elements of the subject of criminological science.

The conclusion is made that criminological science, like any branch of knowledge, has its own subject of scientific research, which, in turn, is of a branched nature. In addition, it is noted that, along with other elements of the subject of criminology (crime and individual criminal and unlawful manifestations; determinants of crime and individual criminal offenses; combating crime), the personality of the criminal offender occupies a key place in this structure. At the same time, the scientific study of the personality of a criminal offender as an element of the subject of criminology is implemented through the prism of the criminological characteristics of the personality of a criminal offender with the subsequent formation of its criminological portrait. It is also noted that the main content of the criminological portrait of the personality of a criminal offender is contained in the set of characteristic features of this personality, which is divided into certain blocks, namely socio-demographic, criminal-legal, and moral-psychological.

Key words: criminology; subject of criminology; personality of a criminal offender; criminological characteristics of the personality of a criminal offender; criminological portrait of the personality of a criminal offender.

Постановка проблеми. Будь-яка наука, або наукове дослідження, має власний об'єкт та предмет дослідження. При цьому, під об'єктом науки розуміють певну сферу реальної дійсності, яку наука обирає для свого дослідження. В той же час, предмет науки визнається як конкретизація такої сфери за певними напрямками. На даний час таке розуміння вже фактично має статус аксіоми.

Про ступінь важливості розуміння та визначення предмет наукового дослідження свого часу зазначав І.Ф. Корж. На його думку, плутанина в розумінні того, що таке об'єкт і предмет дослідження, може призвести до недостовірності висновків і до підміни результатів дослідження припущеннями щодо істин, які встановлені раніше і не підлягають оспоруванню [1, с. 23]. І з цим складно не погодитись.

Щодо кримінологічної науки, то під об'єктом розуміють злочинність, а під предметом розуміють сукупність окремих елементів, які досліджуються наукою кримінологія. На цьому, якщо можливо так висловитись, аксіомність питання завершується. Розуміння дефініції «злочинність» в кримінологічній науці отримало широке поширення. Не зважаючи на те, що існує загальне розуміння основних рис цього явища, остаточний варіант терміну формується науковцями різноманітно. Аналогічна ситуація створилась з визначенням елементів предмету кримінологічної науки. Визначення змісту предмету кримінології як науки створює той напрямок в якому рухаються кримінологічні дослідження та окреслюється сфера наукового пізнання. Це по-перше.

По-друге, не треба забувати той факт, що кримінальний правопорушник є носієм кримінально-протиправної поведінки. Іншими словами, будь-яке кримінальне правопорушення має можливість виникнути тільки в тому випадку якщо його реалізує людина. В теорії кримінального права така позиція закріплена положеннями теорії про особу, що вчиняє кримінальне правопорушення, а на нормативно-правовому рівні – положенням ст. 18 Кримінального кодексу України (далі – *КК України*). При цьому, така особа, відповідно до кримінально-правової теорії та КК України повинна обов'язково володіти низкою обов'язкових ознак, а саме: фізична, осудна та така, що досягла відповідного віку з якого настає кримінальна відповідальність відповідно до КК України. Але, ще раз нагадуємо, це розуміння кримінального правопорушника з точки зору кримінально-правової теорії.

Крім того, в кримінологічному науковому просторі для висвітлення проблеми особи, яка вчинила кримінальне правопорушення активно ціла низка термінів, а саме; «особа злочинця», «особистість злочинця», «злочинець», «особа кримінального правопорушника», особистість кримінального правопорушника», «кримінальний правопорушник» і взагалі «правопорушник». В цьому питанні в науці розгорнута ціла наукова дискусія. Враховуючи той факт, що нашим завданням не є дослідити ці процеси, в межах нашого наукового дослідження, ми будемо ставитись до цього як до термінів синонімів.

Актуальність дослідження особистості кримінального правопорушника (злочинця) свого часу вдало сформулював С.Ф. Денисов. Науковець наголосив на тому, що загалом учені дійшли висновку, що успішна боротьба із злочинністю є неможливою без урахування особистісного фактору. На його думку, незважаючи на численні наукові дослідження, багатовекторність проблем, що стосуються особи злочинця, її характеристики й особливостей залежно від виду того чи іншого вчиненого злочину, передбачають подальший науковий пошук, у тому числі розробку загального розуміння поняття особи злочинця у сучасній кримінологічній науці України [2, с. 152].

Але, яким чином бачить кримінального правопорушника кримінологічна наука, яке місце такої особи в теорії кримінології і яке значення має його вивчення для суспільства це ті питання на які ми спробуємо дати відповідь в нашому науковому дослідженні.

Мета дослідження. Метою нашого наукового дослідження є встановлення місця особистості кримінального правопорушника в системі елементів предмету кримінологічної науки та який його основний зміст.

Стан опрацювання проблематики. Проблема вивчення особистості кримінального правопорушника для кримінології не нова. В різні часи нею переймалися такі науковці як В.В. Голіна, І.М. Даньшин, С.Ф. Денисов, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Литвинов та ін.

Вивченню проблематики особистості кримінального правопорушника присвячено фактично будь-яке кримінологічне дослідження. Без виключення в будь-якому підручнику або навчальному посібнику відведено місце для аналізу даної проблеми. При цьому, вони описується як із загально-теоретичних позицій кримінологічної науки, так і з точки зору аналізу окремого виду злочинності під час її кримінологічної характеристики (наприклад, особа корисливого злочинця, особистість в злочинному світі тощо). Такий підхід обумовлюється як логікою наукового дослідження так і практичною необхідністю реалізацією наукових знань.

Виклад основного матеріалу. Як наголошує Є.О. Гладкова, «наріжним каменем» в осмисленні будь-якої науки є визначення її предмету, завдання, функції. Предмет кримінології – двохаровий включає в себе основні та додаткові (допоміжні) компоненти. До основних компонентів предмета науки кримінології традиційно відносять: злочинність; детермінація та детермінанти злочинності; особа та особистість кримінального правопорушника; окреме кримінальне правопорушення; протидія злочинності та запобігання окремим кримінальним правопорушенням. Похідними від зазначених є такі додаткові (допоміжні) компоненти предмета кримінології: фонові для злочинності явища; кримінологічне прогнозування та планування; методика кримінологічних досліджень [3, с. 12–15].

В.С. Батиргареева та А.В. Калініна до числа головних проблем, що створюють предмет кримінології, відносять: злочинність та різні її прояви; особа злочинця; причини та умови злочинності в цілому, окремих її видів та одиничних злочинів; запобігання злочинності в цілому, окремим її видам та окремим злочинам [4, с. 353-354].

На думку А.П. Закалюка, основним предметом кримінології є злочинність. До елементів предмета кримінології, що органічно пов'язані зі злочинністю, належать злочини як її діяльнісні прояви, особа злочинця, детермінація злочинності та злочинних проявів, запобігання дії цих детермінантів і тим самим запобігання злочинності загалом [5, с. 21].

До головних проблем, що створюють серцевину предмета кримінології, належить: 1) злочинність; 2) окремі злочини як конкретні прояви злочинності; 3) особистість злочинця; 4) фактори злочинності, причини і умови окремих злочинів; 5) запобігання злочинності й окремим злочинам [6, с. 7].

Предмет кримінології – злочинність як соціальне явище. До основних елементів предмета кримінології належать: злочинність як суспільно небезпечне соціально-правове явище і тенденції її розвитку; детермінанти злочинності чи окремих її видів; особа злочинця і жертви злочинів; засоби протидії злочинності [7, с. 283].

Предмет кримінології – сукупність явищ, процесів та закономірностей, що вивчаються кримінологією як наукою. Предмет кримінології складають основні елементи: злочинність, особа злочинця, причини та умови злочинності, запобігання злочинності [8, с. 27].

Провівши цей невеликий контент-аналіз наукових точок зору з приводу переліку основних елементів (або складових) предмету кримінології можливо констатувати те, що в кожному випадку завжди присутня особистість кримінального правопорушника. Зрозуміло той факт, що в різних випадках під час вказівки на цей елемент використовується різна термінологія, але як ми вже раніше наголосили, ми ставимся до такої ситуації як до термінів-синонімів. Так от особистість кримінального правопорушника є невід’ємною частиною предмету кримінології. І це в принципі є логічним. На чому базується наше, і не тільки наше, переконання? Спробуємо обґрунтувати цю тезу.

У першу чергу, зафіксуємо поняття кримінології як науки і для цього скористаємось сучасними енциклопедичними виданнями кримінологічної спрямованості, а саме «Українською кримінологічною енциклопедією» (2017) та «Великою українською кримінологічною енциклопедією» (2021). Перше джерело фіксує наступне: кримінологія (від лат. *crimen* – злочин і грец. слово вчення) – наука про злочинність, її причини, особистість злочинця і заходи запобігання злочинності [9, с. 359]. В другому наголошується те, що кримінологія це соціально-правова наука, яка досліджує закономірності злочинності, особистість злочинця, детермінацію злочинності та її проявів, напрямки і заходи запобігання їй [10, с. 774]. Якщо проаналізувати ці два визначення, які до речі сформульовані різними науковцями, а саме О.М. Джужою та В.В. Голіною, то можливо констатувати той факт, що вони мають однаковий зміст і навіть побудовані з використанням одних і тих же дефініцій (за рідким виключенням). Про що це нам свідчить? Про те, що питання яке нас цікавить, тобто особистість кримінального правопорушника, лежить в основі розуміння самої науки кримінологія.

По-друге, підійдемо до цього питання з боку розуміння такої дефініції як злочинність. Логіка нашого дослідження зрозуміла, але ж злочинність як явище виступає об’єктом дослідження кримінології як науки. Знову звернемося до наших енциклопедичних джерел. В «Українській кримінологічній енциклопедії» зазначається те, що традиційно під злочинністю розуміють історично мінливе, соціальне явище, яке являє собою систему передбачених кримінальним законом діянь, що вчиняються на певній території або серед членів певних соціальних груп упродовж певного проміжку часу [9, с. 251]. Що до «Великої української кримінологічної енциклопедії» то в ній наголошується аналогічне визначення, яке співпадає з попереднім зафіксованим слово в слово [10, с. 504]. Що це нам дає? Якщо уважно проаналізувати зміст терміну «злочинність» ми можемо наголосити на тому, що злочинність це сукупність кримінально-караних діянь. А ми вже раніше наголошували на тому, що носієм кримінально-протиправної (злочинної) поведінки є людина. При цьому, не просто фізична особа, а та яка відповідає вимогам ст. 18 КК України, а саме фізична, осудна особа, якій досягла віку з якого настає кримінальна відповідальність. Це зафіксовано в кримінальному законодавстві України, да і ми вже раніше на цьому робили певний акцент. Іншими словами, будь-яке діяння буде вважатись кримінальним правопорушенням тільки в тому випадку коли воно буде реалізовано суб’єктом цього кримінального правопорушення. Не поглиблюючись в кримінально-правові аспекти – просто людиною. Як результат, дослідити злочинність як явище, не дослідивши носія окремої кримінально-протиправної поведінки, що є складовою частиною цієї злочинності, не можливо. Такий стан логічних речей обумовлює передбачення особистості кримінального правопорушника як одного з елементів предмету кримінології.

Що це нам дає? По-перше, особистість кримінального правопорушника безумовно відносять до предмету кримінологічної науки. По-друге, формується мета такого дослідження та певний перелік завдань, які треба реалізувати в межах такого дослідження. Говорячи про мету дослідження особистості кримінального правопорушника, то вона більш-менш конкретизована, а саме: встановлення основних характеристик осіб, які вчиняють певні злочини і розробка конкретних заходів, які спрямовані на виправлення таких осіб [11, с. 56]. Погоджуючись з цією точкою зору, ми ще пропонуємо її в певній мірі розширити. На нашу думку, треба вести мову не просто про встановлення основних характеристик осіб, але і про формування певного кримінологічного портрету особистості кримінального правопорушника на підставі таких характеристик.

Свого часу, досліджуючи співвідношення таких дефініцій як «кримінологічна характеристика» та «кримінологічний портрет» особистості злочинця ми зазначали наступне: під *криміоло-*

гічною характеристикою особистості злочинця необхідно розуміти відповідний процес опису специфічних рис, які утворилися під час соціалізації людини, та визначають її в загальнолюдському, суспільно значущому та індивідуально-неповторному плані, а також характеризують як таку, що скоїла злочин, і впливають на злочинну поведінку цієї особистості [12, с. 165].

Одночасно з цим під кримінологічним портретом ми вважаємо треба розуміти опис типових специфічних рис особистості, які притаманні певному прошарку злочинців, та розкривають їх сутність як людей, що вчинили злочин певного характеру, або схильні до його вчинення [12, с. 166].

В кримінологічній науці доволі чітко сформувались декілька позиція з приводу змісту та сутності основних характеристик особистості кримінального правопорушника, які мають власні особливості. Але, треба наголосити на тому, що розбіжності в цих наукових позиціях не носять, на нашу думку, принципових розбіжностей і на остаточне розуміння змісту цих характеристик не впливають. Як результат цієї наукової полеміки, ми не будемо в даному дослідженні зупинятись більш детально на ній, а лише зафіксуємо власну позицію з даного приводу, яку вже раніше висловлювали. Кримінологічна характеристика особи надається шляхом визначення її кримінологічного портрету, який, в свою чергу, полягає в аналізі певних груп ознак, що характеризують цю особу. До таких груп рис відносять: соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки [13, с. 204].

Тобто іншими словами, в межах дослідження особистості кримінального правопорушника центральне місце займає кримінологічна характеристика особистості кримінального правопорушника, яка реалізується формуванням його кримінологічного портрету. Такий портрет містить в собі декілька блоків характерних ознак, а саме: 1) соціально-демографічний блок (включаючи соціальний статус, ролі та зв'язки тощо); 2) кримінально-правовий блок (персональний чи груповий характер злочинної поведінки, спрямованість злочинної поведінки, попередня злочинна діяльність, покарання та особливості його призначення тощо); морально-психологічний блок (психічні властивості, психологічні та морально-ціннісні особливості тощо) [14, с. 223].

Висновки. У межах певного висновку слід зупинитися на такому:

- кримінологічна наука як будь-яка галузь знань має власний предмет наукового дослідження, який, в свою чергу, має розгалужений характер;
- поряд з іншими елементами предмету кримінології (злочинністю та окремим кримінально-протиправним проявом; детермінантами злочинності та окремих кримінальних правопорушень; протидією злочинності) особистість кримінального правопорушника займає ключове місце в цій структурі;
- наукове дослідження особистості кримінального правопорушника як елементу предмету кримінології реалізується через призму кримінологічної характеристики особистості кримінального правопорушника з подальшим формуванням її кримінологічного портрету;
- основний зміст кримінологічного портрету особистості кримінального правопорушника міститься в сукупності характерних рис цієї особистості, що поділяється на певні блоки, а саме соціально-демографічний, кримінально-правовий та морально-психологічний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корж І.Ф. Об'єкт і предмет наукового дослідження в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2017. № 3(22). С. 22-29 URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/4_5.pdf.
2. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152-159. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6a60c927-1e87-4bed-b0f6-4c4704e2c7c5/content>.
3. Кримінологія (Загальна частина): навч. посіб. / [І.О. Бандурка, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2025. 616 с.
4. Батиргареева В.С., Калініна А.В. Предмет кримінології. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2: М-Я / редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: «Факт», 2021. С. 353–355.
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія та практика: У 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

6. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник/за заг. ред. В.В. Голіни; І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків: Право, 2009. 288 с.
7. Кримінологія: Навчально-методичний посібник/за заг. ред. проф. О.М. Джужа; В.В. Васинович, Т.Л. Кальченко, Н.В. Кулакова та ін. Київ: Атіка, 2008. 316 с.
8. Кримінологія. Загальна частина. Альбом схем. / С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова, С.Г. Кулик, О.С. Шеремет. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2015. 658 с.
9. Українська кримінологічна енциклопедія/за заг. ред. В.В. Чернея, В.В. Сокурєнко/упоряд. О.М. Джужа, О.М. Литвинов. Харк. нац. ун-т внутр. справ, Нац. акад. внутр. справ, Кримін. асоц. України. Харків – Київ: Золота миля, 2017. 804 с.
10. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 1: А-Л / редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: «Факт», 2021. 853 с.
11. Кримінологія: питання та відповіді; навч. посібник/за заг. ред. О.М. Литвинова; О.О. Авдєєв, А.А. Васильєв, О.С. Володавська та ін.; Харків: Золота миля, 2015. 324 с.
12. Фіалка М.І. Кримінологічна характеристика та кримінологічний портрет особистості злочинця: сутність та співвідношення понять. *Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. пр.* Харків, 2019. № 2 (21). С. 162–171. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d50d39ac-2b50-40fd-95a9-6ef34c80b7b0/content>.
13. Фіалка М.І. До проблеми визначення кримінологічного портрета особи, яка вчиняє злочини проти моральності. Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя ХНУВС (18 квіт. 2019 р. м. Харків) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Харків: ХНУВС, 2019. С. 203–205.
14. Гладкова Є.О. Особа (особистість) злочинця. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2: М-Я / редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: «Факт», 2021. С. 225–228.

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.85:343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.26>

ШОПЛІФТИНГ: ОКРЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

Басалюк Н.В.,
*доктор філософії з галузі знань 08 – «Право»,
провідний фахівець науково-дослідної частини
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-2429-6964
e-mail: basalyk@ukr.net*

Басалюк Н.В. Шопліфтинг: окремі криміналістичні аспекти.

Статтю присвячено актуальній проблемі крадіжок у роздрібній торгівлі з фокусом на косметичну продукцію. Проводиться оглядовий криміналістичний аналіз шопліфтингу з урахуванням специфіки об'єкта посягання, мотиваційних чинників, методів вчинення кримінальних правопорушень та особливостей їх розслідування. Досліджується специфіка об'єкта посягання, мотиваційні чинники, а також поширені методи вчинення такого виду кримінальних правопорушень. Звертається увага на особливості розслідування та криміналістичну характеристику цих кримінально караних діянь.

Приділено увагу сучасним технологіям і технічним засобам виявлення шопліфтингу, де розглядаються можливості і обмеження систем відеоспостереження в умовах динамічного торгового середовища та обмежень людського фактора у режимі реального часу. Оглядаються поведінкові патерни злочинців різних типів від професійних і систематичних крадіїв до спонтанних деліквентів, що діють за нагоди, з урахуванням соціально-психологічних мотивів, особливо у випадках участі неповнолітніх. Розкривається мотиваційна структура злочинців з акцентом на вплив соціокультурного середовища, модних тенденцій і економічної нестабільності, що особливо актуально у сучасних умовах.

Описуються окремі тактичні й організаційні заходи, які застосовуються під час розслідування шопліфтингу косметичної продукції. До них належать: своєчасний збір і аналітичне опрацювання первинної інформації, що дає змогу сформулювати криміналістичну версію; допити свідків, потерпілих, а також працівників торговельних закладів із метою встановлення обставин вчинення крадіжки та поведінки правопорушника до і після події; ретельний огляд місця події з фіксацією розташування товару, камер відеоспостереження, шляхів проникнення та відходу; проведення спеціалізованих криміналістичних експертиз: дактилоскопічних (для ідентифікації особи), трасологічних (для встановлення механізму слідоутворення), товарознавчих (для визначення вартості та характеристик викраденого товару) тощо.

Теоретичне осмислення проблематики підтримується дослідженням актуальних судових справ.

Ключові слова: шопліфтинг, косметична продукція, криміналістика, кримінальні правопорушення проти власності, відеоспостереження, розслідування, неповнолітні, кримінальні провадження.

Basaliuk N.V. Shoplifting: selected forensic aspects.

The article addresses the pressing issue of theft in retail trade, with a particular focus on cosmetic products. It provides a comprehensive forensic overview of shoplifting, taking into account the specific

characteristics of the object of criminal encroachment, motivational factors, methods of committing the offences, and the particularities of investigating such crimes. The study examines the specificity of the targeted objects, the motivational drivers, and the most common methods used in committing this category of criminal offences. Special attention is given to the investigative process and the forensic profile of these punishable acts.

Attention is devoted to modern technologies and technical means for detecting shoplifting, including an examination of the capabilities and limitations of video surveillance systems in dynamic retail environments, as well as the constraints posed by the human factor in real-time monitoring. Behavioural patterns of offenders are analysed, ranging from professional and habitual thieves to opportunistic delinquents acting on impulse, with consideration of socio-psychological motives, particularly in cases involving minors. The motivational structure of offenders is explored, with emphasis on the influence of sociocultural context, fashion trends, and economic instability factors of particular relevance in the current environment.

Certain tactical and organizational measures applied in the investigation of shoplifting involving cosmetic products are described. These include the timely collection and analytical processing of primary information, which makes it possible to formulate a forensic version; the interrogation of witnesses, victims, as well as retail employees in order to establish the circumstances of the theft and the offender's behavior before and after the incident; a thorough examination of the crime scene with documentation of the product's placement, the locations of surveillance cameras, and the routes of entry and exit; and the conduct of specialized forensic examinations such as dactyloscopic (for personal identification), traceological (to determine the mechanism of trace formation), merchandise examinations (to establish the value and characteristics of the stolen items) etc.

The theoretical considerations are supported by the analysis of contemporary court cases.

Key words: shoplifting, cosmetic products, forensic science, property crimes, video surveillance, investigation, minors, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Шопліфтинг у роздрібній торгівлі – це одна із найбільш поширених форм кримінальних правопорушень проти власності, що завдає серйозної економічної шкоди торговельним підприємствам. Особливий інтерес викликає крадіжка косметичної продукції, яка не лише може мати значну вартість, а й відображає складні соціокультурні явища, пов'язані з мотивацією деліквентів. У сучасних умовах, зокрема в контексті воєнного стану та поширення новітніх технологій, криміналістичний аналіз шопліфтингу набуває особливої актуальності.

Метою статті є виокремлення окремих аспектів криміналістичного аналізу шопліфтингу як виду кримінальних правопорушень проти власності із виявленням особливостей, мотивації злочинців, методів вчинення крадіжок та специфіки їх розслідування.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання, пов'язані з розкриттям, розслідуванням та профілактикою крадіжок аналізувалися у наукових працях таких фахівців, як В.С. Бондар, А.Ф. Волобуєв, Т.В. Варфоломєєва, В.Ю. Дрозд, В.А. Журавель, А.С. Кузьменко, О.Ф. Кобзар, Є.І. Макаренко, М.Я. Сегай, К.О. Чаплинський, Ю.А. Шевченко та інших. Втім, з огляду на постійне удосконалення методів вчинення крадіжок, трансформацію об'єктів злочинного посягання, специфіку обстановки вчинення кримінального правопорушення, подальше наукове дослідження проблематики залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Шопліфтинг, або викрадення товарів у роздрібній торгівлі, є одним із розповсюджених кримінальних правопорушень проти власності, який завдає значних економічних збитків, адже, втрата доходу є його прямим фінансовим наслідком. Особливого значення криміналістичний аналіз цього явища набуває в умовах воєнного стану, коли кваліфікуючі ознаки кримінальних правопорушень можуть суттєво змінюватись.

Зміст поняття шопліфтингу (shoplifting / retail theft) визначається як «злочинна дія, яка знижує прибутковість бізнесу. Вона передбачає крадіжку товару із закладу роздрібною торгівлі» [1].

Польська дослідниця М. Збишко відзначає, що «крадіжки в магазинах здавна є дуже поширеним явищем. Громадська увага до них була привернута у ХІХ столітті, коли жінки з вищих класів були спіймані на крадіжці в магазинах, що викликало загальний ажіотаж. Вважається, що крадіжки в магазинах у той період були наслідком здобуття жінками незалежності в самостійному пересуванні новоствореними торговими просторами, де виставлялися на продаж привабливі товари» [2].

Шопліфтинг, зокрема, косметичної продукції становить науковий інтерес, тому що об'єктом протиправних посягань у цьому випадку виступають предмети, що не належать до категорії товарів першої необхідності. Така специфіка свідчить про наявність у мотиваційній структурі деліквента не лише корисливого інтересу у вигляді безоплатного заволодіння майном, але й впливу соціокультурних чинників, серед яких провідну роль відіграє індустрія моди та краси. Остання формує стійкі стандарти зовнішнього вигляду, іміджу та догляду, які активно транслюються через рекламу, соціальні мережі та інші канали масової комунікації. За відсутності фінансових можливостей для легального придбання косметичної продукції, у деяких осіб виникає схильність до протиправного способу задоволення цієї потреби. Так, у Справі № 522/1511/24 це кримінальне правопорушення вчинила раніше не судима пенсіонерка. Мотивація була корисливою, виникла спонтанно: «побачила помади, пудри, сережки і їй захотілося це мати у себе. Вона взяла всі ці товари, але оскільки грошей не було, то вийшла із магазину, не розрахувавшись за товар». Предметом кримінального правопорушення стала декоративна косметика (рідкий шиммер для обличчя марки «Eveline», пудра марки «Лореаль», помада марки «Патрісія Ледо», помада марки «Eveline») та сережки загальною вартістю 1172 грн [3].

На підставі розгляду фактів кримінальних проваджень із Єдиного реєстру судових рішень та їх комплексного аналізу вдалося сформувати узагальнену картину особливостей розслідування крадіжок косметичної продукції з торговельних залів.

Криміналістична характеристика цих кримінальних правопорушень включає такі основні ознаки: обстановка (торговий зал, місце і час підготовки та вчинення кримінального правопорушення); предмет посягання (невеликі цінні товари: парфуми, креми, інша декоративна косметика); способи вчинення та приховування (складання товару в сумку чи кишеню, співництво із напарником тощо); типові сліди на місці (відбитки пальців або стоп, залишки пакувальних матеріалів, обірвані цінники); особа злочинця (тип, мотиви, вік, наявність судимостей); особа потерпілого (власник чи працівник крамниці). Суб'єкт кримінального правопорушення зазвичай потрапляє до однієї з двох категорій: так звані професійні злодії, для яких викрадення товару – систематична діяльність, та спонтанні деліквенти, що діють за сприятливих умов.

Місце вчинення – переважно торговий заклад (спеціалізований косметичний магазин, супермаркет з косметичним відділом тощо) – є громадським і зазвичай відкритим приміщенням зі значною кількістю сторонніх осіб. У такому середовищі злочинці часто намагаються не привертати уваги, однак на місці залишаються сліди їхньої взаємодії з оточенням. Типові сліди при крадіжках із приміщень включають відбитки пальців на продукції та приладдях, відбитки стоп на підлозі, шматочки пакувального матеріалу тощо. Загальна тенденція така: крадіжки з магазинів залишають сліди рук, ніг, волосся або волокон одягу, а також сліди знарядь (відрізані цінники, сліди розкриття протикрадіжних пломб). Деліквенти, які не використовують сили чи інструментів, на відміну від квартирних крадіїв, залишають переважно мікрочастинки. Тому важливо уважно оглядати торговельні стійки, полиці та упаковку товарів. Крім того, у публічному просторі часто є відеоспостереження та свідки: тому слідова картина включає не лише фізичні докази, а й записи з камер відеоспостереження, які можуть відобразити зовнішність підозрюваного чи його дії. На сучасному етапі, перегляд відеозаписів спостереження може спростити виявлення випадків крадіжок, але зі збільшенням кількості покупців стає складніше стежити за всіма. Крім того, за наголосом, авторів роботи «Виявлення злочинних намірів на ранніх стадіях випадків крадіжок у магазинах за допомогою 3D згорткових нейронних мереж»: «мережі відеокамер спостереження генерують величезну кількість даних, і персонал, що веде спостереження не може обробляти всю інформацію в режимі реального часу. Людський зір має критичні обмеження. Основне обмеження людини – це візуальна концентрація уваги. Людський погляд може зосереджуватися лише на одній конкретній точці одночасно. Злочин може статися в іншому сегменті екрана або на іншому моніторі, і персонал його не помітить» [4].

Зазвичай, крадії косметики діють спонтанно: вони вчиняють правопорушення неорганізовано, беруть косметику, поки та без нагляду, і намагаються якомога швидше залишити магазин.

Крадії косметики можуть мати різний віковий склад – від підлітків до досвідчених дорослих. За характером деліквенти здебільшого поділяються на «профі» та «аматорів». Перші – це раніше судимі за крадіжки особи зі спеціалізацією (наприклад, знають вартість косметики), іноді діють групами з розподілом ролей. Другі – вперше викрадають товар при наявності зручного моменту, діють імпульсивно. Мотивами зазвичай є збут викраденого (для швидкого доходу) або власне

споживання; інколи кримінальне правопорушення вчиняється під впливом компанії однолітків (нижче у роботі буде розглянуто такий випадок).

При розслідуванні крадіжки косметичної продукції, слідчі насамперед мають встановити ключові обставини події. Зокрема, це факт таємного викрадення. Він може бути підтверджений сигналізацією, свідченнями свідків або нестачею товару; місце, час та умови вчинення (який магазин, коли саме трапилася крадіжка, чи спостерігали інші покупці/персонал); предмет крадіжки – чіткий опис викрадених косметичних засобів (кількість, марка, серійні номери, ціна, упаковка); спосіб вчинення та приховування (наприклад, обхід касового апарату, використані речові докази, такі як рукавички, пакети). Крім того, необхідно з'ясувати тривалість перебування деліквента на місці (як довго він орудував у залі) та його конкретні дії (які стелажі обшукав, що ховав у себе, чи звертався до каси). Встановлюють особу підозрюваного (з'ясовують, хто саме вчинив крадіжку, і його мотиви). Також перевіряється, чи був у кримінальному правопорушенні співучасник (групова схема, розподіл ролей), і хто мав яку роль. Зазначають, що зробили із викраденою косметикою (спосіб, час і місце збуту чи приховування). Потрібно довести всі обставини, що складають злочинний намір та дії: від початкового задуму до наслідків (збут товару), а також всі обставини, що сприяли або завадили вчиненню кримінального правопорушення.

Загалом, алгоритм дій слідчого на початковому етапі такий: задокументувати місце події, опитати потерпілого й свідків для з'ясування всіх обставин (що було викрадено, час виявлення, наявність охорони тощо); зберегти й вилучити речові докази (відбитки, пакувальні матеріали); провести огляд підозрюваних (особистий обшук) та, якщо є речові докази, їх впізнання потерпілим. Важливим є також випрацювати робочі версії події і ретельно їх перевірити.

Під час огляду місця події досліджуються всі можливі шляхи проникнення та переміщення правопорушника, включно зі складськими приміщеннями. Особливу увагу приділяють вітринам і прилавкам з косметикою, стану протикрадіжних систем, наявності відбитків на упаковках, слідів взуття чи скотчу, обірваних цінників або зрізаних пломб. Фіксація цих деталей дозволяє відтворити механізм крадіжки та визначити потенційні докази.

Допит потерпілих спрямований на з'ясування точного переліку викраденого (вартість, серійні номери, колір, упаковка), часу та обставин виявлення нестачі, а також роботи охоронних систем і доступу до товару. Потерпілий може повідомити про підозрілих осіб чи ситуації, наприклад, коли продавця відволікли під час перебування біля полиць з косметикою. Допит підозрюваного фіксує його версію події, роль у підготовці та виконанні крадіжки, перелік і місце зберігання товару, а також можливих співучасників.

Особистий обшук підозрюваного проводять для вилучення косметики, інструментів чи інших речових доказів. Вилучені предмети можуть бути пред'явлені потерпілому або матеріально відповідальній особі магазину для впізнання – наприклад, за особливою голограмною наклейкою чи специфічною упаковкою. Для підтвердження доказів призначаються експертизи: дактилоскопічна, трасологічна, товарознавча або хімічна *etc.*, що дозволяють ідентифікувати злочинця, встановити вартість збитків і походження викраденого товару.

Попри подібність підходів у розслідуванні магазинних крадіжок, за вірним наголосом проф. В. Тищенко, важливо розуміти, що «індивідуальність кожного злочину і конкретних слідчих ситуацій зумовлює використання евристичного підходу, творчого осмислення кожного випадку розслідування. «Трафаретні» рішення у використанні методів і засобів розслідування призводять до помилок і нерідко загначають розслідування у глухий кут» [5]. У цьому контексті, особливого підходу як у криміналістиці, так і в правозастосуванні вимагають кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми. Не останнім соціальним чинником при вчиненні кримінальних правопорушень неповнолітніми є соціально-виховний, який проф. Л. Аркуша визначає як «криза системи виховання й навчання молодого покоління, викликана реформуванням системи дошкільної, середньої та вищої освіти без урахування властивостей і потреб українського суспільства, що зумовлено соціально-економічними та ідеологічними чинниками» [6].

У роботі «Злочинні ігри. Профілактика шопліфтингу серед учнівської молоді» відзначено: «розповсюдження та популяризація нових деструктивних моделей поведінки в молодіжному середовищі при сучасному рівні розвитку технічних засобів комунікації відбувається значно швидше, ніж наукова та педагогічна спільнота реагує на ці ризики. Виникають нові явища, які актуалізують нові напрями наукових досліджень. Одним із таких феноменів є шопліфтинг» [7].

Розглянемо Справу № 493/180/24 [8], де неповнолітні обвинувачені, учениці 9 та 10 класу намагалися викрасти у магазині «Аврора» різноманітні товари, неповний перелік яких виглядає

так: маски для обличчя, крем-база під макіяж, рум'яна для обличчя, туші для вій, помада для губ, глітерний гель для нарощення нігтів, дерев'яний олівець для повік з точилкою, дорожній вирівнювач для волосся, гель для тіла etc. З одного боку, вчинення крадіжки у такому віці свідчить про низький рівень соціальної зрілості (учені-психологи говорять про так званий «онтогенетично-своєрідний період 11-21 років», який визнається «одним із найскладніших у житті людини, оскільки саме на даному етапі індивід переходить на якісно нову ступінь свого розвитку, тобто переходить з положення «дитина» в положення «дорослий» [9]) та вразливість до впливу, з іншого – вимагає особливого підходу у слідчих діях та призначенні покарання. Кримінальне правопорушення було вчинено з корисливих мотивів через недостатність коштів. Характеристики, надані органами ювенальної превенції та законними представниками, вказують на певні соціальні та психологічні проблеми (спроби суїциду, скритність).

Висновки. Шопліфтинг є багатограним явищем, яке поєднує майнові, соціокультурні та технічні аспекти. Особливості об'єкта кримінального правопорушення, мотивація деліквентів та методи вчинення крадіжок вимагають диференційованого підходу до їх розслідування.

Впровадження сучасних технологічних засобів, зокрема систем відеоспостереження, відкриває нові можливості для своєчасного виявлення шопліфтингу і збору доказів. Проте ефективність цих систем обмежується технічними недоліками та людським фактором, що ускладнює безперервний контроль і аналіз великого обсягу відеоданих у реальному часі. Через це надзвичайно важливим є поєднання технічних засобів із професійним психологічним аналізом поведінки підозрюваних.

Загалом, для досягнення максимальної результативності у боротьбі із магазинними крадіжками слід застосовувати інтегрований підхід, який об'єднує технічні, криміналістичні й психологічні методи розслідування. Це дозволить не лише фіксувати і розслідувати факти кримінально протиправної поведінки, а й глибше розуміти мотиваційні механізми, які лежать в їх основі, що є ключовим для розробки ефективних профілактичних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mohd. Aquib Ansari, Dushyant Kumar Singh. Shoplifting activity recognition system. *Cybernetics and information technologies*. 2022. Vol. 22, No 1. P. 190–200. DOI: 10.2478/cait-2022-0012.
2. Zbyszko M. Kradzież dla przyjemności: «shoplifting» i «joyriding» [Theft for pleasure: «Shoplifting» and «Joyriding»]. *Studia Edukacyjne*. 2020. № 59. P. 31–48. DOI: 10.14746/se.2020.59.3.
3. Справа №522/1511/24: судові рішення. Приморський районний суд міста Одеси. *Єдиний реєстр судових рішень*. 2024. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117043913> (дата звернення: 14.08.2025).
4. Martínez-Mascorro G.A., Abreu-Pederzini, J.R., Terashima-Marín H. Criminal intention detection at early stages of shoplifting cases by using 3D convolutional neural networks. *Computation*. 2021. № 9. P. 1–25. DOI: 10.3390/computation9020024.
5. Тіщенко В. Роль криміналістичної методики розслідування у формуванні доктрини криміналістики. *Право України*. Право України. 2021. № 8. С. 91–103. DOI: 10.33498/louu-2021-08-091.
6. Аркуша Л.І., Степанов Є.М. Соціальні чинники злочинності в Україні та роль мовного простору у викритті деяких її проявів. *Мова*. 2021. № 35. С. 16–24. DOI: 10.18524/2307-4558.2021.35.237791.
7. Злочинні ігри. Профілактика шопліфтингу серед учнівської молоді. Ужгородський національний університет. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/24173> (дата звернення: 13.08.2025).
8. Справа № 493/180/24: судові рішення. Балтський районний суд Одеської області. *Єдиний реєстр судових рішень*. 2024. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117539046> (дата звернення: 14.08.2025).
9. Шамне А. Теоретико-методологічні засади дослідження психосоціального розвитку особистості в період дорослішання. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». 2019. doi.org/10.32626/2227-6246.2010-10.%p.

УДК: 343:1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.27>

ДО ПИТАННЯ ПРО ОЗНАКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Борейко Г.Д.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка,
адвокат,
ORCID: 0000-0002-5592-4302,
e-mail: gala7788@meta.ua*

Борейко Г.Д. До питання про ознаки зловживання правом у кримінальному провадженні.

У статті викладено комплекс теоретичних і практичних питань, пов'язаних з визначення ознак зловживання правом. Закцентовано увагу на існування цього явища саме у кримінальному провадженні, що підтверджується як науковими розробками, так і правовими висновками, викладеними національними судами у рішеннях, в тому числі і вищих інстанцій.

Розглянуто наукові підходи щодо розуміння поняття «зловживання правом у кримінальному провадженні» через виокремлення його ознак. Враховуючи складність виявлення зловживання правом зроблено спробу з'ясувати сутність цього явища шляхом розкриття змісту основних та додаткових ознак. Проаналізовано та систематизовано існуючі в юридичній науці концепції щодо ознак цього явища та зроблено власний коментар до них. Одночасно, автором сформульовано та обґрунтовано систему ознак зловживання правом саме у кримінальному провадженні, наведено їх перелік та здійснено аналіз кожної з них. З'ясовано сутність істотних ознак зловживання правом, які мають вирішальне значення при оцінці діянь учасників кримінального провадження та їх кваліфікації як зловживання правом. Також, виділено ряд додаткових ознак, які є характерними для багатьох випадків зловживання правом, однак їх відсутність не змінює сутність цього явища. Одночасно, аргументовано невіднесення інших ознак, що наводяться в юридичній літературі до основних.

З врахуванням висловлених позицій інших авторів, автором запропоновано власну систему ознак цього явища, що має практичне значення при застосуванні норм КПК України для визначення зловживання правом у кримінальному провадженні. Як наслідок, зроблено висновок, що закріплення чітких критеріїв визначення діяння як зловживання правом на законодавчому рівні забезпечить процесуальну визначеність, що дозволить суду чітко обґрунтовувати свої рішення при оцінці діянь учасників кримінального провадження, а останнім – дасть змогу передбачити, які їх дії можуть бути в подальшому кваліфіковані як зловживання наданими їм правами.

Ключові слова: суб'єктивне право, реалізація права, всупереч призначенню права, юридичні заборони, приватний інтерес, зловживання правом.

Boreiko H.D. To the question of signs of abuse of rights in criminal proceedings.

The article considers a theoretical and practical issues related to the identification of signs of abuse of law. The author focuses on the content of this phenomenon, in particular, in criminal proceedings, which is confirmed by both scientific developments and legal conclusions set forth by the national court in its decisions.

The article examines scientific approaches to understanding the concept of abuse of law in criminal proceedings by identifying its features. The existing concepts in legal science regarding the features of this phenomenon are analyzed and their own commentary is made. At the same time, the author formulated and substantiated a system of signs of abuse of law in criminal proceedings, listed them and analyzed each of them. The essence of the essential signs of abuse of law, which are of decisive importance in assessing the actions of participants in criminal proceedings and their qualification as

abuse of law, was clarified. Furthermore, a number of additional signs have been identified that are characteristic of many cases of abuse of rights, however, their absence does not change the essence of this phenomenon.

Taking into account the positions expressed by other authors, the author proposed his own system of signs of this phenomenon, which has practical significance in applying the norms of the Code of Criminal Procedure of Ukraine to determine abuse of law in criminal proceedings. As a result, it was concluded that establishing clear criteria for defining an act as an abuse of law at the legislative level will ensure procedural certainty, which will allow the court to clearly justify its decisions when assessing the actions of participants in criminal proceedings.

The aim of the article is to clarify the essence of abuse of law by revealing the content of its signs directly in criminal proceedings.

Key words: subjective right, implementation of the right, contrary to the purpose of the right, legal prohibitions, private interest, abuse of right.

Постановка проблеми. Останнім часом така правова категорія як зловживання правом у кримінальному провадженні привертає увагу як вчених-процесуалістів, так і практиків. Це зумовлено тим, що дотримання лише букви закону, як виявилось, не завжди гарантує справедливе рішення у кримінальному провадженні.

На перший погляд, зловживанням правом може розглядатися як різновид порушення закону, але, насправді, таке зловживання відбувається в межах дозволеної поведінки. І, дійсно, ззовні такі дії виглядають правомірними, але по своїй природі – спрямовані проти призначення суті самого права, з метою реалізації якого такі права надані суб'єкту. Проблематика зловживання правом у кримінальному провадженні стала як ніколи гострою, адже його існування не залежить ні від позиції законодавця, ні від рівня нашого теоретичного усвідомлення про це явище.

Актуальність теми зловживання правом є очевидною і випиває із численних невдоволь юристів-практиків через штучне ускладнення кримінального процесу, різного роду перешкоджання постановлення законного та обгрунтованого рішення у справі, про що свідчать останні законодавчі обговорення, зокрема, законопроекту № 5561, який зареєстрований у Верховній Раді України ще у 2021 році. Як було відмічено в червні 2025 року на VIII Київському полілозі «Ефективність антикорупційного правосуддя: фокус на протидії зловживанню процесуальними правами» [1], що відбувся за участі науковців, суддів, представників Верховної Ради України, Вищої Ради правосуддя, Національного антикорупційного бюро України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Офісу Генерального прокурора, адвокатської спільноти та міжнародних партнерів, народні депутати збираються повернутись до розгляду законопроектів, які стосуються протидії зловживанню процесуальними правами. Як було зазначено, випадки, коли гарантії «перетворюються на інструменти уникнення відповідальності» спонукають парламентську інституцію підтримати ініціативи, покликані створити умови для унеможливлення зловживання процесуальними правами.

Складність виявлення та реагування на випадки зловживання правом у кримінальному провадженні зумовлене, перш за все, складністю правової природи цього явища. Тому **метою даної статі** нами визначено необхідність з'ясування його сутності через розкриття змісту його ознак – як основних, так і додаткових.

Стан опрацювання проблематики. Категорію «зловживання правом» у кримінальному провадженні не можна вважати достатньо дослідженою. Вивчення цього явища зводиться переважно до окремих підходів щодо його розуміння. В загальному, у науковій літературі зловживання правом розглядається, зокрема, як: протиправна поведінка; особливий вид правопорушення; формально правомірна поведінка; різновид правової поведінки; самостійне правове явище (правова аномалія, процесуальна диверсія, юридичний парадокс, оксюморон тощо). Попри різноманітність підходів, єдина позиція щодо визначення цього поняття саме в контексті кримінального процесу відсутня.

Для повного розуміння феномену зловживання правом доцільно розглянути його характерні (властиві йому) ознаки, адже саме через них будь-яке поняття відображає свою суть. Поряд з цим, виокремлення ознак зловживання правом допоможе відмежувати таку поведінку від інших видів правомірної чи неправомірної поведінки та правильно кваліфікувати ті чи інші дії учасників кримінального провадження власне як зловживання правом.

В окремих працях учених вже висловлено позиції щодо ознак зловживання процесуальними правами (І.Г. Андрущенко, Д.С. Бакаєв, Н.Л. Буроменська, О.О. Вдовченко, Ф.В. Веніславський, І.Д. Іванюк, Р.А. Калюжний, О.В. Капліна, Д.В. Криворучко, В.В. Резнікова, О.Ф. Скакун, А.О. Ткачук, О.Ю. Хабло та інші). Однак, питання ознак цього явища безпосередньо у кримінальному провадженні вважаємо, далеко від завершення і потребує подальшого системного дослідження. Власне, у цій статті зроблено спробу сформулювати цілісне уявлення про такі ознаки та їх сутнісна характеристика.

Виклад основного матеріалу. Зловживання правом у кримінальному провадженні безпосередньо пов'язане із реалізацією учасниками процесу своїх прав. Якщо говорити про учасників кримінального провадження, які мають власний інтерес у провадженні (підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий та інші), то зловживати правами такі суб'єкти гіпотетично можуть, так як відповідними правами вони наділяються. Однак, якщо йдеться про посадових осіб (дознавач, слідчий, прокурор, суддя та інші), які наділені відповідними процесуальними повноваженнями (комплексом прав і обов'язків), то фактично маємо на увазі гіпотетичну можливість зловжити правом як частиною дискреційних повноважень під час їх реалізації. Тому, ми виходимо з того, що потенційно будь-який учасник кримінального провадження може зловживати наданими правами, у тому числі й посадова особа, наділена повноваженнями, що неодноразово підтверджувалось судовою практикою (доприкладу, ухвала Вищого антикорупційного суду від 18.05.2021 у справі № 991/3086/21[2] та інші).

Серед можливих варіантів поведінки учасник обирає той, який є для нього найбільш вигідним як для виконання своєї функції, так і для досягнення інтересу. Однак, абсолютно необмежена свобода вибору, в тому числі здійснення дискреційних повноважень для посадових осіб, може призвести до порушення прав інших учасників та обмеження можливостей реалізації ними своїх прав.

Виходячи з аналізу доктринальних підходів, залежно від значущості для визначення правової природи зловживання правом, його ознаки можна поділити на основні та додаткові. Основні ознаки відображають сутність зловживання правом і відрізняють його від інших явищ правової дійсності. Додаткові ж ознаки – це такі, наявність або відсутність яких не змінює природи зловживання правом.

Враховуючи результати проведеного дослідження до основних ознак зловживання правом у кримінальному провадженні можна віднести наступні:

1. Наявність в особи відповідного суб'єктивного права. Зловжити можна лише тим правом, яким особа наділена на підставі закону. Отже, щоб була можливість зловживати певним правом, насамперед потрібно мати це право, передбачене законом. Тому, проблема зловживання правом виникає, практично, одночасно з моменту, коли учасник формально наділяється тим чи іншим процесуальним правом. Якщо у певного учасника кримінального провадження відсутнє визначене законом право на вчинення тої чи іншої дії, він не може ним зловжити. У такому випадку вчинення дії, на яку певний учасник не має права, повинно розглядатись не як зловживання правом, а як правопорушення. За вчинення дій, які не передбачені законом або неналежне виконання покладених обов'язків посадовими особами – учасниками кримінального провадження настає юридична відповідальність. При цьому, варто зауважити, що стосовно сторони захисту коректніше говорити про відсутність законодавчої заборони на вчинення певних дій, ніж про наділення конкретним правом. Це пов'язано з конституційним принципом, за яким кожен має право будь-яким не забороненим законом засобами захищати свої права (ст. 55 Конституції України). Навіть якщо вчинення конкретних дій прямо не передбачено нормами закону, сторона захисту може їх здійснювати, якщо вони не заборонені, оскільки така поведінка формально «вписується» в межі дозволеного. Водночас, кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи інших людей, згідно конституційних положень, передбачених ч. 1 ст. 68. Тому не можна вважати, що особа має право на певну дію, якщо реалізація цього права посягає на права інших. Інакше кажучи, учасник не може «прикритися» відсутністю прямої заборони, коли його дії порушують чужі права – у такому разі йдеться саме про зловживання правом.

2. Діяльність особи, спрямованої на реалізацію наданого права. Так, про зловживання правом можна говорити лише тоді, коли учасник кримінального провадження, маючи відповідне право, починає його реалізовувати через конкретні дії або бездіяльність. Сама по собі наявність права без його здійснення не породжує жодних наслідків і не може вважатись зловживанням. Зловживання проявляється саме в процесі реалізації суб'єктивного права.

Принцип належного здійснення своїх прав людиною закріплено ще у Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року [3], прийнятої на основі праць великих просвітителів Вольтера, Дідро та інших, в якій проголошено, що здійснення природних прав кожної людини не має жодних меж, окрім тих, що забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами. Вказане положення підкреслює те, що природні права кожного індивіда обмежені лише тим, що дозволяє іншим користуватися їхніми правами. Одночасно, в основі цього принципу закладено поняття про те, що свобода однієї людини не повинен порушувати свободу інших. Подібний підхід відображено і в Загальній декларації прав людини 1948 року [4], де зазначено, що при здійсненні своїх права і свобод кожна людина повинна зазнавати лише тих обмежень, які встановлені законом з єдиною метою – забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Власне, вказаний принцип імplementовано і в національне законодавство. Як вже зазначалось, в ст. 68 Конституції України закріплено положення: кожен зобов'язаний не порушувати права і свободи інших осіб.

Аналіз принципів здійснення суб'єктивних прав дозволяє зробити висновок, що суб'єктивні права надаються особі для досягнення легітимної мети правовласника. Відповідно, права не надаються для реалізації інтересів, що суперечили би духу і суті самого права. У цьому контексті можна стверджувати, що зловживання правом передбачає здійснення суб'єктивного права у формально дозволених межах, але з виходом за його внутрішні межі (за межі призначення права). До прикладу, у законі відсутня пряма заборона підозрюваному/обвинуваченому обмовляти інших осіб у вчиненні кримінального правопорушення, у якому підозрюється чи обвинувачується саме він. Таку обмову можна до певної міри вважати одним із проявів свободи від самовикриття, як спосіб захисту від негативних наслідків висунутої підозри чи обвинувачення, проте, навряд чи можна вважати способом захисту його законного інтересу, оскільки при цьому він порушує права і свободи, честь і гідність інших осіб, що є грубим порушенням ст. 68 Конституції України [5, с. 11]. Свобода від самовикриття у кримінальному провадженні не надає право особі поширювати завідомо неправдиві звинувачення про іншу особу. Цей принцип гарантує право особи не бути примушеною свідчити проти себе або проти членів своєї сім'ї, а також право не говорити нічого та відмовлятися відповідати на запитання. Проте, він не дає дозволу на обмову (брехню) іншої завідомо невинуватої особи.

Отже, реалізацію права ми розуміємо як діяльність, спрямовану на втілення у життя наданих законом прав чи повноважень. Саме в процесі такої діяльності учасники кримінального провадження можуть допустити зловживання своїми процесуальними правами. Як приклад, можемо навести ситуацію, коли захисник, реалізуючи надане йому право на подання касаційної скарги, передбачене п. 1 ч. 1 ст. 425 КПК України, може вийти за межі розумного його використання, зокрема, шляхом подання численних додатків до касаційної скарги, які є великі за обсягом і, по суті, повторюють уже викладені аргументи (більше того, в межах однієї касаційної скарги великі частини тексту дублюються під виглядом «окремих» доводів). Отже, навіть формально здійснюючи своє процесуальне право, захисник може використовувати такий спосіб реалізації, який не відповідає його призначенню і фактично спрямований на затягування розгляду справи.

Судова практика дає чимало прикладів реалізації наданого права у спосіб, несумісний із принципом добросовісності. Йдеться, зокрема, що використання учасниками провадження нецензурної лексики чи образливих висловлювань при здійсненні свого права на виступ у судових дебатах або при заявленні усних чи письмових клопотань. Власне, такі способи вважаються судами як зловживання правом (постанова Касаційного кримінального суду від 16.01.2024 у справі № 991/7073/23 [6], постанова Касаційного кримінального суду від 05.03.2024 у справі № 758/3123/16 [7] та інші). Іншими проявами зловживання правом є умисне заявлення безпідставних клопотань, що ускладнюють чи затягують провадження. Приміром, судом розцінено як зловживання правом заявлене клопотання про відвід судді (ухвала Вищого антикорупційного суду від 16.03.2021 у справі № 991/1280/21 [8]), неодноразові неявки в судові засідання стороною захисту (постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24.09.2020 у справі № 755/10138/16 [9]), скерування апеляційним судом подання про направлення кримінального провадження з одного суду до іншого без належних підстав (ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.03.2019 у справі № 278/1503/18 [10]). У перелічених випадках учасник провадження формально діє в межах наданого права (має право подавати клопотання, має право на виступ), але спосіб

реалізації права обирається такий, що суперечить його призначенню і перешкоджає ходу здійснення кримінального судочинства.

3. Відсутність порушення конкретних юридичних заборон. Як вже нами вище зазначалось, зловживання правом може видаватись як різновид порушення закону, проте, все ж таки, відбувається в межах дозволеної поведінки. Таке зловживання завжди відбувається за відсутності прямого порушення (заборони) імперативної норми закону. Іншими словами, особа діє у формально окреслених законом межах, але здійснює своє право за відсутності законного інтересу або всупереч йому. Як слушно зазначає О.Ф. Скакун [11, с. 632], у подібній поведінці відсутня виражена протиправність. При цьому, така поведінка особи лише створює видимість легітимності. Поведінка учасника кримінального провадження залишається дозволеною, прямих заборон він не порушує, але реалізує право без належної мети або всупереч власному законному інтересу.

У кримінальному провадженні такий приватний інтерес суб'єкта може мати матеріальний характер, наприклад, прагнення зменшити розмір відшкодування завданої шкоди чи спонукати потерпілого відмовитися від цивільного позову. Іншою формою інтересу може бути бажання покращити своє процесуальне становище або уникнути відповідальності. Нерідко інтерес полягає лише в намірі припинити кримінальне переслідування чи провадження будь-яким чином. У всіх випадках учасник кримінального провадження, реалізуючи своє право, діє формально правомірно, тобто не порушуючи прямих заборон, але відсутність легітимної мети або власний мотив його поведінки свідчать про зловживання правом.

4. Здійснення права всупереч його призначенню. Щоб визначити, чи здійснюється право всупереч його призначенню, необхідно з'ясувати, з якою метою це право було надане. Суб'єктивні права мають цінність настільки, наскільки вони задовольняють конкретні потреби особи. Якщо право використовуються для досягнення цілей, відмінних від тих, заради яких його було закріплено, можна говорити про зловживання цим правом. Як відзначив Ф.В. Веніславський [12, с. 26], здійснення права всупереч його призначенню полягає у використанні права для досягнення іншої мети, ніж тієї, необхідності досягнення якої передбачив законодавець у процесі формування цього правила поведінки. У кримінальному провадженні це проявляється в тому, що учасник здійснює своє процесуальне право не для реалізації наданих йому можливостей захисту свого інтересу, а з метою повного або часткового перешкоджання іншим учасникам реалізувати їхні права. Інакше кажучи, право використовується не для того, щоб отримати благо, яке воно захищає і гарантує носію права, а щоб позбавити певного блага інших.

Призначення будь-якого суб'єктивного права первинно розробляється в юридичній доктрині. Так, у доктрині мусульманського права призначення кожного суб'єктивного права чітко визначене релігійними догмами. Оскільки всі права даровані Аллахом, людина не повинна використовувати надане право на власний розсуд, а зобов'язана здійснювати його згідно з тими обмеженнями, що накладені шари'атом. Ціль володільця права співпадала з благими цілями (намірами) Аллаха. Якщо здійснюючи своє право, володільць переслідує особисту вигоду, то така ціль повинна відповідати загальним принципам права. Приватний інтерес уповноваженої особи залишається законним тільки тоді, коли він не суперечить загальним нормам і принципам шари'ату [13].

Деякі дослідники пропонують конкретизувати випадки здійснення права всупереч його призначенню. Так, Д.С. Бакаєв зазначає, що зловживання правом має місце в таких випадках: 1) суб'єкт задовольняє потребу реалізації якої гарантується одним суб'єктивним правом, шляхом здійснення іншого суб'єктивного права; 2) суб'єкт, здійснюючи право, діє всупереч принципам права; 3) суб'єкт, здійснюючи право, поводить всупереч правовій нормі та не співвідносить свою поведінку з метою цієї норми; 4) суб'єкт, здійснюючи право, не виконує обов'язку, пов'язаного з даним правом; 5) суб'єкт здійснює право неналежним способом; 6) у процесі здійснення права виникає ситуація конфлікту інтересів носія права з інтересами суспільства або держави [14, с. 40-41].

Також, Ф.В. Веніславський наголошує, що сутність категорії «зловживання правом» полягає у використанні права всупереч його соціальному призначенню, для досягнення іншої мети, ніж тієї, необхідності досягнення якої передбачав законодавець у процесі формування цього правила поведінки. Таким чином, автор підкреслює, що діяння, вчинене зі зловживанням, суперечить самій меті правового регулювання суспільних відносин, хоча зовні й відповідає тому, що зафіксовано у нормі права, однак за своєю сутністю, в тому числі за цілями мотивами використання, такому праву не тільки не відповідає, а й може прямо йому суперечити [12, с. 26].

Щоправда, не всі науковці погоджуються включати протиріччя межі права до ознак зловживання правом, однак наведені аргументи свідчать, що саме дія всупереч призначенню права є ключовою характеристикою цього феномена.

Призначення конкретного суб'єктивного права зумовлюється загальними засадами права та спеціальними принципами тієї галузі, в межах якої це право надано. Ключовим для розуміння призначення права є поняття інтересу, який це право покликане задовольнити. Якщо поведінка учасника процесу свідчить, що він здійснює право всупереч його соціально-правовій меті (ігнорує законний інтерес, заради якого право було закріплене), то це є ознакою зловживання правом.

5. Перешкоджання виконанню завдань кримінального провадження. Поведінка, що кваліфікується як зловживання правом, зрештою, спрямована на те, щоб утруднити або зробити неможливим досягнення завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України. Якщо реалізація учасником своїх процесуальних прав відбувається у спосіб, що ставить під загрозу виконання цих завдань, то така поведінка набуває характеру зловживання правом.

Варто наголосити, що на будь-якій стадії кримінального провадження потенційно існує конфлікт приватних інтересів учасників провадження (підозрюваного, обвинуваченого та інших) та публічних інтересів (держави, суспільства – в особі таких суб'єктів, які ведуть кримінальний процес), а будь-який конфлікт передбачає зіткнення цих інтересів. Одночасно, напружена емоційність такого конфлікту провокує ту сторону, позиція якої є слабшою, застосовувати певні заходи, що дадуть можливість їй заплутати протилежну сторону чи суд та перемістити акценти їх уваги в площину власних інтересів. Тому, погоджуючись із І.А. Тітком [15, с. 223], у тому, що завданням кримінального процесуального законодавства України є досягнення консенсусу між приватними і публічними інтересами, потрібно досягти стану, щоб цей консенсус (баланс інтересів) не досягався за допомогою зловживання правами.

Більшість дослідників підкреслюють, що дії учасника кримінального провадження, які визнаються як зловживання правом, завдають шкоди інтересам іншої сторони або публічним інтересам, адже через них ускладняється чи унеможливується нормальний хід судочинства [16, с. 35; 17; 18, с. 19; 19, с. 216; 20, с. 72]. Як слушно зазначає Р.М. Білокінь, шкода, яка заподіюється внаслідок зловживання процесуальними правами полягає в унеможливленні нормального, визначеного процесуальним законом, руху кримінального провадження, і як наслідок, полягає у недосягненні завдань кримінального провадження щодо швидкого та повного розгляду справи. [21, с. 258-259] Своєю чергою, О.Ю. Хабло відзначає, що унаслідок зловживання кримінально-процесуальними правами шкода завдається суспільним відносинам, які виникають та розвиваються під час провадження, і ця шкода полягає у створенні перешкод чи унеможливленні досягнення завдань кримінального провадження, які закріплені в ст. 2 КПК України [22, с. 145].

Водночас, на наше переконання, спричинення шкоди не можна вважати окремою обов'язковою ознакою зловживання правом виходячи з наступного. По-перше, учасник провадження, який зловживає правом не завжди наперед впевнений у тому, що його дії завдадуть реальної шкоди іншій особі чи завадять здійсненню правосуддя. Іноді метою може бути й відтягування чи ускладнення процесу без очевидного результату, який приведе до завдання шкоди. По-друге, сама по собі дія, що розцінюється як зловживання правом, не обов'язково прямо завдає шкоди чи збитків іншим учасникам суспільству або державі. Деякі автори також вважають, що наявність негативних наслідків (шкоди) не є обов'язковою ознакою зловживання правом або принаймні не характерна для всіх можливих його форм. Так, А.О. Ткачук відмічає, що зловживання процесуальними правами – це правове явище, спрямоване на перешкоджання досягненню завдань судочинства та створення перепон у реалізації іншими учасниками їх права на справедливий судовий розгляд, передбачений п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, яке створює дисбаланс між правами та інтересами учасників процесу і потребує вжиття державою ефективних заходів боротьби відповідно до принципу пропорційності [23, с. 18].

Шкода може бути заподіяна як безпосередньо під час вчинення таких дій, так і пізніше – на наступних стадіях кримінального провадження, в сукупності з іншими обставинами. Тому, завдання шкоди, як видається, можна розглядати як додаткову ознаку зловживання правом, але не обов'язкову. Скажімо, суд оцінюючи поведінку учасника як зловживання правом, не завжди в змозі встановити на момент розгляду цього питання, чи спричинила та чи інша дія чи бездіяльність конкретну шкоду, оскільки негативні наслідки можуть настати на наступних етапах розгляду справи.

Окремо варто розглянути таку додаткову ознаку як наявність вини (умисність) в поведінці учасника зловживання правом. Ряд науковців, як от В.В. Резнікова наполягає на свідомо вольовому, умисному характері поведінки при зловживанні правом [24, с. 33-34]. Справді, здебільшого учасник, який зловживає правом, усвідомлює неправомірність (недобросовісність) своїх дій і бажає досягти небажаних для правосуддя наслідків. Однак, і цю ознаку не можна визнати обов'язковою виходячи з наступного. По-перше, встановлення умислу суб'єкта часто ускладнене – учасник може не визнавати, що діяв недобросовісно, а прямих доказів його наміру зашкодити кримінальному провадженню може не бути. По-друге, наявність за відсутності доведеного умислу об'єктивні критерії поведінки (вчинення дій всупереч призначенню права, без законного інтересу, з перешкоджанням завданням кримінального провадження тощо) дозволяють кваліфікувати її як зловживання правом. Тому, видається, наявність чи відсутність вини впливає радше на оцінку суб'єктивної сторони і подальшу реакцію держави (за наявності явно вираженого умислу можливе застосування певних санкцій, наприклад, накладення грошового стягнення), але не змінює природи самого явища зловживання правом.

Навколо проблеми визначення ознак зловживання правом існують різні доктринальні підходи, що зумовлює відмінність у переліках таких ознак у різних авторів. Приміром, Г.В. Чувакова зазначає, що для виявлення і оцінки діянь на предмет зловживання правом використовуються як природно-правові критерії, до яких вона відносить добросовісність, справедливість, розумність тощо, так і позитивістські критерії, пов'язані з оцінкою суб'єктивістською концепцією, та акцентують увагу на оцінці суб'єктивної або об'єктивної сторони відповідної поведінки, визначені мотиву, вини діяння та об'єму спричиненої шкоди, а також, критерії щодо спричинення зловживання правом як особливого типу поведінки – поза правомірною поведінкою або правопорушенням [25]. Тож, такі різні теоретичні підходи можуть акцентувати увагу на різних ознаках – від порушення морально-правових принципів до спричинення шкоди чи наявності умислу. Проте, наведені нами вище п'ять основних ознак відображають сутність зловживання правом саме у кримінальному провадженні і є універсальними критеріями його ідентифікації.

Варто відзначити, що в літературі пропонується широкий перелік й інших ознак зловживання правом, які їх автори називають обов'язковими або додатковими. Серед них найчастіше виокремлюють такі: наявність негативних наслідків у вигляді заподіяння шкоди публічним інтересам; здійснення права не для задоволення потреб носія права; необхідність встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовуючими органами; наявність вини (умислу); здійснення суб'єктивного права всупереч доброму сумлінню, добрій волі; аморальне, недобросовісне здійснення права; використання недозволених конкретних способів реалізації права у межах загальнодозвільного типу поведінки; вихід за межі права під впливом суб'єктивних інтересів, що призводять до порушення законних інтересів інших осіб; суперечність поведінки засадам добросовісності та розумності; суперечність поведінки завданням кримінального провадження; соціальна шкідливість при одночасній відсутності ознак суспільної небезпеки; протиправність та інші. Вважаємо, що перелічені ознаки варто віднести до додаткових, оскільки їх наявність або відсутність не змінює правової природи зловживання правом. Адже, зловживання може мати місце і без фактичного завдання матеріальної шкоди чи за відсутності доведеного умислу. Ці фактори впливають на оцінку і наслідки, але не на саму кваліфікацію поведінки як зловживання правом.

Висновки. Аналіз наукової літератури та судової практики дає підстави констатувати, що з-поміж ознак зловживання правом можна виділити два види: основні (визначальні) та додаткові (необов'язкові). Основними ознаками зловживання правом у кримінальному провадженні є: 1) наявність в особи відповідного суб'єктивного права; 2) здійснення (реалізація) цього права через конкретні дії або бездіяльність; 3) відсутність порушення конкретних юридичних заборон при реалізації права; 4) використання права всупереч його призначенню (меті); 5) створення перешкод для виконання завдання кримінального провадження. Саме сукупність цих ознак відрізняє зловживання правом від інших видів поведінки учасників кримінального провадження.

Серед додаткових ознак зловживання правом, що пропонуються різними дослідниками, можна назвати наявність негативних наслідків (шкоди) для інтересів інших осіб чи правосуддя; умисний характер дій; суперечливість поведінки принципам добросовісності, розумності, моралі; офіційне встановлення факту зловживання правом компетентними органами тощо. Вказані ознаки можуть супроводжувати зловживання правом і є характерними для багатьох випадків, однак їх відсутність не змінює сутність цього явища.

Виходячи із наведеного, зловживання правом у кримінальному провадженні можна охарактеризувати як поведінку учасників кримінального провадження, що формально базується на наданому йому законом праві, але здійснюється всупереч призначенню цього права та перешкоджає досягненню завдань кримінального провадження.

Для ефективного забезпечення реалізації учасника провадження своїх прав без створення невиправданих перешкод для правосуддя в кожному випадку необхідно встановлювати, чи містяться в їх діях ознаки зловживання правом. Правильна кваліфікація діянь як зловживання правом передбачає обов'язкове виявлення всієї сукупності основних ознак такої поведінки. У разі наявності усіх перелічених основних ознак можна робити висновок, що відповідний учасник провадження зловживає наданими йому процесуальними правами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна академія наук України. Відбувся VIII Київський полілог “Ефективність антикорупційного правосуддя: фокус на протидії зловживанню процесуальними правами». URL: <https://www.nas.gov.ua/news/vidbuvsya-viii-kivskiy-polilog-efektivnist-antikorupciynogo-pravosuddya-fokus-na-protidi-zlovzhivannyu-procesualnimi-pravami>.
2. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 18.05.2021 у справі № 991/3086/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97032081>.
3. Van Kley D. The French idea of freedom: the Old Regime and the Declaration of Right of 1789. Stanford: Stanford University Press. 1994. 436 p.
4. Загальна декларація прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
5. Борейко Г.Д. Неправдиве повідомлення підозрюваним/обвинуваченим про вчинення кримінального правопорушення завідомо невинуватою особою як спосіб зловживання правом на захист. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Одеса, 21 липня 2022 року. Одеса, ОДУВС, 2022. С. 10–12.
6. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.01.2024 у справі № 991/7073/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116388837>.
7. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 05.03.2024 у справі № 758/3123/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117508062>.
8. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 16.03.2021 у справі № 991/1280/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95537095>.
9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24.09.2020 у справі № 755/10138/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91855151>.
10. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.03.2019 у справі № 279/1503/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80555770>.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
12. Веніславський Ф.В. Зловживання правом в публічно-правовій сфері як загроза стабільності конституційного ладу України. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління і права*. 2009. № 3 (31). С. 24–29.
13. Лубська М.В. Мусульманське право як філософсько-релігієзнавчий феномен: дис. ... док. філософ. наук. 09.00.11. Київ, 2008. 431 с.
14. Бакаєв Д.С. Природа зловживання правом у правовій доктрині України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 34–43.
15. Тітко І.А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України: монографія. Х.: Право, 2015. 448 с.
16. Резніков В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 95. С. 31–36.
17. Іванюк І.Д. Юридична природа та ознаки поняття зловживання правом у кримінальному процесі: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 340–349.

18. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8 (58). С. 16–22.
19. Гарасимчук Н. Поняття та ознаки зловживання процесуальними правами адвокатом у кримінальному провадженні. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 211–218.
20. Вознюк О.Л. Зловживання процесуальними правами у кримінальному провадженні. дис. ... д-ра філософії. 081 «Право». Київ, 2025. 240 с.
21. Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність: наукові та правові основи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 577 с.
22. Хабло О.Ю. Шкода як обов'язкова ознака зловживання правом у кримінальному процесі. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 143–148.
23. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі України: дис. ... д-ра філософії. 081 «Право». Київ, 2020. 220 с.
24. Резнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35.
25. Чувакова Г.М. Аномалії в правовій спадщині: зловживання правом. *Концептуалізація та використання правової спадщини: матеріали Всеукраїнський круглого столу* (26 грудня 2018 р., м. Одеса). Національний університет «Одеська юридична академія». URL.: https://hdl.handle.net/11300/11960.http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11960/%d0%a7%d1%83%d0%b2%d0%b0%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b0_%d1%82%d0%b5%d0%b7%d0%b8%20%d0%a1%d0%bf.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.28>

УКЛАДЕННЯ УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Броневицький С.С.,
завідувач лабораторії фінансових розслідувань
інституту економічної безпеки та митної справи
Державного податкового університету,
ORCID: 0009-0003-9675-9424

Рокунь С.В.,
доктор філософії з права,
Директор інституту економічної безпеки та митної справи
Державного податкового університету,
ORCID: 0000-0001-9453-7244

Часова Т.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правосуддя юридичного факультету,
Державний університет інфраструктури та технологій,
адвокат
ORCID: 0000-0002-0293-6123

Броневицький С.С., Рокунь С.В., Часова Т.О. Укладення угод про визнання винуватості у кримінальному провадженні.

Стаття присвячена аналізу інституту угод про визнання винуватості в кримінальному процесі України, з акцентом на його сутність, правову природу, значення та практичне застосування. У роботі розглядаються позитивні аспекти угод, такі як спрощення судових процедур, економія ресурсів і зменшення навантаження на судову систему, а також їх види, ознаки, етапи укладання та зміст як процесуального документа. Особлива увага приділена проблемним питанням, зокрема суперечностям у теоретичних і практичних підходах, недостатній регламентації прав потерпілих, а також застосуванню угод у справах про тяжкі злочини. На основі наукових поглядів Холодила П.В., Леляк О., Довбенка К.О., Тауса М.М., Паславського С.І., Повзик Є., Глоби М.М. та зарубіжного досвіду (США, Великобританія) обґрунтовується необхідність розробки єдиних методичних рекомендацій і вдосконалення законодавства, зокрема глави 35 КПК України, для підвищення ефективності цього інституту та забезпечення балансу між інтересами правосуддя і правами учасників процесу.

Основна мета укладення угоди про визнання винуватості є оптимізація кримінального провадження – економія ресурсів, пришвидшення розгляду кримінального провадження та зниження навантаження на судову систему. Важливими умовами за яких угода буде існувати – це добровільність, розуміння обвинуваченим наслідків угоди, а також участь захисника (представника). Суд не є стороною угоди, але здійснює перевірку її законності, добровільності та відповідності інтересам правосуддя, у зв'язку з чим, якщо у суду виникають сумніви щодо угоди – він відмовляє в її затвердженні.

Саме розвиток інституту угод про визнання винуватості свідчить про тенденцію до гуманізації покарання і переходу до змагального процесу. До позитивних результатів запровадження угод належать: спрощення розгляду справ, скорочення строків тримання під вартою, економія бюджетних коштів і зменшення навантаження на судову систему. Угоди класифікуються за ініціатором (прокурор чи підозрюваний), часом укладання (досудове розслідування чи судовий розгляд), кількістю осіб, обсягом співпраці, тривалістю та характером. Основними ознаками угод є законність, двосторонній характер, письмова форма та правозастосовчий характер.

Ключові слова: правосуддя, учасники кримінального провадження, суд, добровільність, законність.

Bronevitskyi S.S., Rokun S.V., Chasova T.O. Conclusion of plea agreements in criminal proceedings.

The article is devoted to the analysis of the institution of plea agreements in the criminal process of Ukraine, with an emphasis on its essence, legal nature, significance and practical application. The work considers the positive aspects of agreements, such as simplification of judicial procedures, saving resources and reducing the burden on the judicial system, as well as their types, features, stages of conclusion and content as a procedural document. Special attention is paid to problematic issues, in particular, contradictions in theoretical and practical approaches, insufficient regulation of the rights of victims, as well as the application of agreements in cases of serious crimes. Based on the scientific views of Kholodyl P.V., Lelyak O., Dovbenko K.O., Taus M.M., Paslavsky S.I., Povzyk E., Globa M.M. and foreign experience (USA, Great Britain) substantiates the need to develop unified methodological recommendations and improve legislation, in particular Chapter 35 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, to increase the efficiency of this institution and ensure a balance between the interests of justice and the rights of the participants in the process.

The main purpose of concluding a plea agreement is to optimize criminal proceedings – saving resources, speeding up the consideration of criminal proceedings and reducing the burden on the judicial system. Important conditions under which the agreement will exist are voluntariness, understanding by the accused of the consequences of the agreement, as well as the participation of a defense attorney (representative). The court is not a party to the agreement, but verifies its legality, voluntariness and compliance with the interests of justice, in connection with which, if the court has doubts about the agreement, it refuses to approve it.

The development of the institution of plea agreements indicates a trend towards the humanization of punishment and the transition to an adversarial process. The positive results of the introduction of agreements include: simplification of case consideration, reduction of detention periods, saving budget funds and reducing the burden on the judicial system. Agreements are classified by the initiator (prosecutor or suspect), time of conclusion (pre-trial investigation or trial), number of persons, scope of cooperation, duration and nature. The main features of agreements are legality, bilateral nature, written form and law enforcement nature.

Key words: justice, participants in criminal proceedings, court, voluntariness, legality.

Постановка проблеми. Інститут угод про визнання винуватості є відносно новим явищем у кримінальному процесі України, запровадженим з метою спрощення судового розгляду, економії ресурсів та підвищення ефективності правосуддя. Цей механізм дозволяє сторонам кримінального провадження: прокурору та обвинуваченому досягти домовленості, за якою обвинувачений визнає свою провину в обмін на певні поступки, такі як пом'якшення покарання чи зняття частини обвинувачень. Проте на сьогодні, відсутні єдині підходи до їх застосування, що зумовлює потребу в комплексному дослідженні правової природи, значення та практичних аспектів цього інституту.

Угоди про визнання винуватості викликають дискусії серед науковців і практиків через їх суперечливість, залежність від правових систем різних країн та рівня правосвідомості суспільства. Суперечливість угод про визнання винуватості зумовлена як теоретичними розбіжностями у розумінні їхньої правової природи, так і практичними проблемами, що виникають під час реалізації. З одного боку, угоди розглядаються як прогресивний інструмент, що сприяє гуманізації кримінального процесу та зниженню навантаження на судову систему. З іншого – застосування угод викликає занепокоєння щодо можливого порушення прав учасників процесу, зокрема обвинувачених і потерпілих, а також відповідності принципам справедливого судового розгляду.

Метою дослідження є аналіз сутності угод про визнання винуватості, їх переваг, видів, етапів укладання, а також проблемних питань, що потребують законодавчого врегулювання, з урахуванням пропозицій науковців та зарубіжного досвіду. Крім того, досліджуються проблемні аспекти їхнього застосування в Україні, включаючи суперечності в теоретичних підходах і практичних викликах, а також пропозиції науковців щодо вдосконалення законодавства. Особливу увагу приділено питанню гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, що є актуальним у контексті інтеграційних процесів і прагнення України до верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Угода про визнання винуватості – це процесуальна домовленість між обвинуваченим і прокурором, за якою обвинувачений визнає вину в обмін на пом'якшення покарання або зняття окремих обвинувачень.

На сьогоднішній день відсутні єдині підходи і методичні рекомендації застосування угод про визнання винуватості. Тому, виникає необхідність проведення комплексного наукового дослідження сутності, правової природи та значення у кримінальному процесі зазначених угод, а також вироблення на підставі такого дослідження практичних рекомендацій щодо застосування і вдосконалення [1, с. 50].

До позитивних результатів запровадження інституту угоди про визнання винуватості слід віднести: 1) спрощення процедури розгляду певної категорії кримінальних справ; 2) скорочення строків тримання осіб під вартою, загальних процесуальних строків розгляду кримінальних справ; 3) економія бюджетних витрат, що виділяються на здійснення правосуддя у кримінальних справах; 4) зменшення навантаження на систему судових і правоохоронних органів [2, с. 8].

Холодило П.В. надав визначення угоди про визнання винуватості як домовленості між прокурором і підозрюваним (або обвинуваченим) про визнання винуватості особи та співробітництво у викритті кримінального правопорушення в обмін на заздалегідь зумовлене покарання [3, с. 195].

На думку Леляк О., угода про визнання винуватості – це компромісна форма вирішення кримінального конфлікту між державою та правопорушником, що має певні підстави та умови застосування. Науковиця наголошує, на важливості дотримання регламентованих підстав та умов, які є тими ознаками, що обумовлюють можливість та доцільність укладення угоди про визнання винуватості [4, с. 46]. В свою чергу, Довбенко К.О. вважає, що угода про визнання винуватості є суперечливим інститутом як з теоретичної, так і практичної точки зору. Це обумовлюється наявністю різних правових систем, де зазначений інститут діє по-різному, та відмінним рівнем правосвідомості у населення кожної країни, що призводить до різного ступеня практичного застосування угод та відповідних наслідків [5, с. 305].

Угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі України розглядаються як домовленість між прокурором і підозрюваним (обвинуваченим) про визнання винуватості та співпрацю у викритті злочину в обмін на узгоджене покарання (Холодило П.В.). Леляк О. наголошує, що це компромісна форма вирішення конфлікту між державою та правопорушником, яка вимагає чіткого дотримання умов і підстав застосування. Водночас Довбенко К.О. підкреслює суперечливість цього інституту через відмінності у правових системах і правосвідомості, що впливають на його практичну реалізацію.

Угода про визнання винуватості є абсолютно допустимим кримінально-процесуальним інститутом в діючій системі права, який забезпечує швидке вирішення кримінального конфлікту між сторонами та акумулює ресурси державних інституцій в ході його дослідження та вирішення.

Угоди про визнання винуватості можуть бути різних видів: в залежності від ініціатора укладення угоди – за ініціативою прокурора чи за ініціативою підозрюваного (обвинуваченого); за часом укладання угоди – під час досудового розслідування чи після завершення досудового розслідування до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку; за кількістю осіб, з якими укладено угоду – з однією особою, з декількома, зі всіма особами кримінальної групи; за об'ємом співпраці з підозрюваним чи обвинуваченим – для рішення тактичних чи стратегічних завдань з розслідування злочину, для вирішення питань з інших кримінальних правопорушень; за тривалістю співпраці – короткочасна взаємодія, на період розслідування злочину, вчиненого підозрюваним чи обвинуваченим, і тривала співпраця, яка продовжується і після завершення розслідування; за характером – угоди про визнання винуватості, яка містить обов'язок підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою; угоди про визнання винуватості, що не містять обов'язку підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою [6, с. 192].

До основних ознак угоди про визнання винуватості відноситься: укладення відповідно до закону (глава 35 КПК України); двосторонній характер; наявність відповідних правовідносин між сторонами кримінального провадження; письмова форма; є правозастосовним актом; ініціювання на різних стадіях провадження [7, с. 186].

Етапи укладання угоди про визнання винуватості: 1) ініціювання однією із сторін кримінального провадження укладення угоди; 2) згода сторін вступити в переговори; 3) з'ясування та закріплення фактичних обставин справи в матеріалах кримінального провадження; 4) кваліфікація

злочину; 5) визнання підозрюваним чи обвинуваченим суті та змісту відповідних підозри чи обвинувачення; 6) двостороння домовленість; 7) укладення проекту угоди; 8) надання підписаної угоди на затвердження до суду [8, с. 179].

Угода про визнання винуватості як процесуальний документ містить обов'язкові та факультативні складові. До обов'язкових елементів змісту угоди віднесено: 1) зазначення сторін угоди; 2) формулювання підозри чи обвинувачення та його правову кваліфікацію; 3) істотні для відповідного кримінального провадження обставини; 4) беззастережне визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення; 5) узгоджене покарання та згоду на його призначення; 6) наслідки укладення та невиконання угоди. Факультативним елементом змісту угоди про визнання винуватості є зазначення обов'язків підозрюваного, обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою [9, с. 3]. Важливою гарантією прав та законних інтересів учасників провадження, є можливість апеляційного оскарження ухвали про скасування вироку, яким затверджено угоду про визнання винуватості з підстав невиконання обвинуваченим умов угоди або про відмову у скасуванні такої вироку [9, с. 4].

Таус М.М. пропонує усунути прогалини в законодавстві, шляхом внесення змін до глави 35 КПК, якими необхідно: 1) встановити вимоги до форми та змісту письмової згоди потерпілого на укладення угоди про визнання винуватості; 2) визначити умови надання потерпілим такої згоди; 3) передбачити процесуальні можливості потерпілого законно впливати, у власних інтересах, на зміст угоди про визнання винуватості, укладеної за його згодою; 4) законодавчо закріпити право потерпілого на апеляційне оскарження вироку суду на підставі угоди про визнання винуватості, укладеної за його згодою, передбачивши відповідні підстави та межі такого апеляційного оскарження; 5) у ст. 474 КПК передбачити обов'язок суду під час здійснення судового провадження на підставі угоди з'ясувати, чи добровільно надавалася потерпілим згода на укладення угоди про визнання винуватості, чи підтримує він укладену за його згодою угоду, чи розуміє він процесуальні наслідки укладення такої угоди тощо [10, с. 304].

На нашу думку, встановлення вимоги до форми та змісту письмової згоди потерпілого на укладення угоди про визнання винуватості є формальним та жодним чином не впливатиме на суть укладеної угоди та станом на даний час не перешкоджає суду постановляти вирок у такій категорії кримінальних правопорушень. Вільна форма викладу потерпілим своєї згоди приймається судом та прокурором, а також враховується ними при прийнятті процесуальних рішень.

Паславський С.І., пропонує в ст. 472 КПК України, виключити зі змісту угоди про визнання винуватості, обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого, щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою, а в ст. 470 КПК України, виключити з переліку обставин, що враховуються прокурором при укладенні угоди про визнання винуватості обов'язку враховувати ступінь та характер сприяння підозрюваного чи обвинуваченого у проведенні кримінального провадження щодо інших осіб [11, с. 266]. Повзик Є. пропонує, закріпити в КПК України таку обов'язкову умову угоди про визнання винуватості, як відшкодування шкоди потерпілому, про що прямо зазначити в змісті угоди [12, с. 839].

Глоба М.М. вважає, що закріплення в КПК України можливості укладення угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо особливо тяжких злочинів та у кримінальних провадженнях, у яких бере участь потерпілий, є недостатньо обґрунтованим та не відповідає європейській практиці правового регулювання зазначеного інституту [13, с. 164].

Успішний зарубіжний досвід укладення угод про примирення, дійшов висновку, що правове значення даного інституту в системі кримінального судочинства полягає у скороченні фінансових витрат на судочинство, скорішому відновленню прав потерпілої сторони, наданні можливості правоохоронним органам зосередити свої зусилля на найбільш складних злочинах [14, с. 285].

Проблемні аспекти інституту стосуються недостатньої законодавчої регламентації. Таус М.М. пропонує уточнити роль потерпілого, передбачивши його право впливати на зміст угоди та оскаржувати вирок. Паславський С.І. вважає за доцільне виключити обов'язок співпраці з підозрюваного, а Повзик Є. наголошує на необхідності закріплення відшкодування шкоди потерпілому як обов'язкової умови. Глоба М.М. критикує можливість укладання угод у справах про особливо тяжкі злочини, посиляючись на європейську практику. Зарубіжний досвід (США, Великобританія) свідчить про ефективність угод у скороченні витрат і відновленні прав потерпілих, що може бути враховано в Україні.

Останні зміни до КПК України передбачають можливість укладення угоди про визнання винуватості в кримінальному правопорушенні, передбаченому ст. 191 КК України, а також щодо організатора вчинення злочину за умови викриття ним іншого співорганізатора та/або іншого співучасника. У зв'язку з наведеним, а також тим, що в наукових колах розгортаються дискусії з приводу удосконалення інституту угод, запозичення досвіду практичних працівників та проблем, з якими вони стикаються під час укладання угоди, створюються передумови для вдосконалення цього інституту та видозмін у форматі наявного діалогу.

В цілому ми погоджуємось з тим, що важливим аспектом є виокремлення окремих етапів укладення угоди, а саме: ініціювання укладення угоди, згоду на переговори, фіксацію обставин справи, кваліфікацію злочину, визнання вини, підготовку проекту угоди та її затвердження судом. Зміст угоди складається з обов'язкових елементів (сторони, формулювання обвинувачення, визнання вини, узгоджене покарання, наслідки) і факультативних (зобов'язання співпраці у викритті інших злочинів).

Загалом науковці сходяться на тому, що інститут угод про визнання винуватості потребує доопрацювання: від уточнення процедур і змісту угод до гармонізації з міжнародними стандартами. Їхні позиції варіюються від прагматичних (Холодило, Лесяк) до критичних (Довбенко, Глоба) і реформаторських (Таус, Паславський, Повзик), але всі вони спрямовані на підвищення ефективності, справедливості та довіри до угод у кримінальному процесі України.

Висновки. Інститут угод про визнання винуватості має значний потенціал для оптимізації кримінального процесу, однак його ефективність залежить від чіткого законодавчого врегулювання та єдиних методичних підходів. Позитивні аспекти, як-от економія ресурсів і спрощення процедур, супроводжуються проблемами, пов'язаними з недостатньою регламентацією прав потерпілих, суперечливістю умов співпраці та застосуванням у справах про тяжкі злочини. Пропозиції науковців щодо вдосконалення глави 35 КПК України, зокрема уточнення ролі потерпілого, виключення необґрунтованих обов'язків і врахування зарубіжного досвіду, є обґрунтованими та можуть сприяти гармонізації інституту з європейськими стандартами. Подальші дослідження й практичні рекомендації мають бути спрямовані на усунення прогалин у законодавстві та підвищення довіри до угод як інструменту правосуддя.

Проблемні аспекти, такі як недостатня регламентація прав потерпілих, суперечливість умов співпраці обвинуваченого з органами слідства та можливість застосування угод у справах про особливо тяжкі злочини, залишаються значними перешкодами на шляху до повноцінного функціонування цього механізму. Пропозиції науковців, зокрема Тауса М.М. щодо розширення прав потерпілих, Паславського С.І. про виключення обов'язку співпраці, Повзика Є. про закріплення відшкодування шкоди як обов'язкової умови та Глоби М.М. про обмеження угод у справах тяжких злочинів, є обґрунтованими та спрямованими на усунення прогалин у главі 35 КПК України.

До позитивних результатів запровадження угод належать: спрощення розгляду справ, скорочення строків тримання під вартою, економія бюджетних коштів і зменшення навантаження на судову систему. Угоди класифікуються за ініціатором (прокурор чи підозрюваний), часом укладання (досудове розслідування чи судовий розгляд), кількістю осіб, обсягом співпраці, тривалістю та характером. Основними ознаками угод є законність, двосторонній характер, письмова форма та правозастосовчий характер.

Подальші дослідження та розробка практичних рекомендацій мають бути зосереджені на ключових напрямках:

- створити детальні методичні вказівки для прокурорів, суддів і адвокатів щодо укладання та затвердження угод;
- посилити гарантії прав усіх учасників процесу, особливо потерпілих;
- розглянути позицію щодо укладання угод у справах про тяжкі злочини з урахуванням зарубіжного досвіду та національних особливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мухін В., Штанько А. Інститут угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3, с. 46–51.
2. Середа Г. Особливості угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 2, с. 5–9.

3. Холодило П.В. Кримінальне провадження на підставі угод про визнання винуватості : дис. канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 296 с.
4. Леляк О. Підстави та умови укладення угоди про визнання винуватості. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2, с. 40–48.
5. Довбенко К.О. Угода про визнання винуватості у кримінальному процесі України. *Молодий вчений*. 2017. № 4, с. 303–306.
6. Турман Н. Поняття та значення угоди про примирення у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. № 12. 2017, с. 273–277.
7. Трекке А.С. Кримінальне провадження на підставі угоди про визнання винуватості: дис. канд. юр. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2018. 255 с.
8. Кріпак А.А. Деякі особливості укладання угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі України через призму зарубіжного досвіду. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 1, с. 170–181.
9. Мироненко Т.Є. Деякі проблеми змісту та застосування угод про визнання винуватості. *Приватне та публічне право*. 2017. № 3, с. 125–128.
10. Таус М. М. Згода потерпілого на укладення угоди про визнання винуватості: окремі аспекти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. №1, с. 300–305.
11. Паславський С.І. Угода про визнання винуватості: беззастережне визнання чи обов'язок про співпрацю? *Право і суспільство*. 2014. № 4, с. 262–267.
12. Повзик Є. Актуальні питання здійснення кримінального провадження на підставі угоди про визнання винуватості. *Scientific Collection «InterConf»*. 2020. № 3, с. 836–843.
13. Глоба М.М. Європейський досвід кримінально-правового регулювання призначення покарання на підставі угоди про визнання винуватості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 42, с. 119–122.
14. Глоба М. Кримінально-правові наслідки укладання угоди про визнання винуватості у США та Великобританії. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 2, с. 282–286.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.29>

ЗАКОННІСТЬ ТА ЮРИДИЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ЗАСАДИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Бут Ю.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: 0009-0004-9092-1504*

Бут Ю.А. Законність та юридична визначеність як структурні елементи засади верховенства права.

У статті здійснено порівняльно-правове дослідження таких категорій кримінального процесу як «верховенство права», «законність» та «юридична визначеність». Зауважується на тому, що засада верховенства права не ототожнюється із засадою законності, адже закон може бути і неправовим. Разом з цим, відповідно до концепції верховенства права законність та юридична визначеність є окремими структурними елементами цього правового феномену.

Встановлено, що у контексті верховенства права законність слід розглядати у широкому розумінні, що передбачає виокремлення її формальної та якісної (сутнісної) характерних ознак. Здійснено аналіз рішень Європейського суду з прав людини щодо вироблення стандарту вирішення питання: «чи відбулося втручання у права людини на підставі закону». Встановлено, що втручання у права людини під час здійснення кримінального провадження будуть відповідати конвенційному стандарту «згідно із законом», якщо кримінальне процесуальне законодавство відповідає вимозі юридичної визначеності.

Вимога юридичної визначеності передбачає, що норми кримінального процесуального закону мають бути доступними для ознайомлення, викладені в чіткій та зрозумілій формі, що дозволяє учасникам кримінального провадження розуміти свої права та обов'язки (повноваження), ситуацію, яка склалася, та передбачати наслідки своїх дій. Окрім цього, законодавчі норми повинні містити процедури, які створюють реальні можливості захисту від свавілля, а також гарантують досягнення правомірних сподівань та реалізацію судового рішення.

Зауважено, що хоча принцип юридичної визначеності безпосередньо не закріплений у національному законодавстві, його значущість для результативного правового регулювання підтверджується прецедентною судовою практикою.

Доведено, що законність та юридична визначеність як структурні елементи верховенства права співвідносяться як форма та зміст (якість) нормативного акту. Законність в контексті верховенства права – це дотримання формально визначеної правової норми, а юридична визначеність характеризує якість цього закону.

Ключові слова: кримінальне процесуальне законодавство, засади кримінального провадження, втручання у права людини, верховенство права, законність, юридична визначеність.

But Yu.A. Legality and legal certainty as structural elements of the basis of the rule of law.

The article provides a comparative legal study of such categories of criminal procedure as “rule of law”, “legality” and “legal certainty”. It is noted that the principle of the rule of law is not equated with the principle of legality, because the law can also be illegal. At the same time, according to the concept of the rule of law, legality and legal certainty are separate structural elements of this legal phenomenon.

It has been established that in the context of the rule of law, legality should be considered in a broad sense, which involves distinguishing its formal and qualitative structural features. An analysis of the decisions of the European Court of Human Rights was carried out regarding the development of a standard for resolving the question: “whether there was interference in human rights on the basis of the law”. It is established that human rights interventions during criminal proceedings will comply

with the conventional standard “according to the law”, if the criminal procedural legislation meets the requirement of legal certainty.

The requirement of legal certainty provides that the rules of the criminal procedural law must be available for consultation, presented in a clear and understandable form, allowing participants in criminal proceedings to understand their rights and obligations (powers), the situation that has developed, and to anticipate the consequences of their actions. In addition, legislative norms should contain procedures that create real opportunities for protection against arbitrariness, as well as guarantee the achievement of legitimate expectations and the implementation of a court decision.

The principle of legal certainty is not directly enshrined in national legislation, but its significance is confirmed by case law.

It has been proven that legality and legal certainty as structural elements of the rule of law are correlated as the form and content (quality) of a normative act. Legality in the context of the rule of law – is compliance with a formally defined legal norm, and legal certainty characterizes the quality of this law.

Key words: criminal procedural legislation, principles of criminal proceedings, interference in human rights, rule of law, legality, legal certainty.

Постановка проблеми. Верховенство права як правовий феномен та як засада кримінального провадження є досить вживаним терміном у сучасній юриспруденції. З метою вироблення загальновизнаного чіткого розуміння цього поняття Венеційська комісія в 2011 році підготувала Доповідь «Верховенство права» (далі – Доповідь), де вказала, що оглядаючи міжнародні та національні юридичні інструменти, праці науковців та суддів, можна стверджувати, що нині вже є консенсус стосовно самої сутності верховенства права та його складових елементів [1, с. 26]. Зокрема, у пункті 41 Доповіді визначено, що обов’язковими елементами поняття «верховенство права» є: а. Законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; b. Юридична визначеність; c. Заборона свавілля; d. Доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; e. Дотримання прав людини; f. Заборона дискримінації та рівність перед законом [2, с. 177].

Втім, така детальна структуризація верховенства права на рівні органів Ради Європи не вирішила всіх проблем розуміння цього правового феномену та не зменшила інтерес наукової спільноти до питання його інтерпретації. Більше того, активне використання терміну «верховенство права» у міжнародних та національних нормативно-правових актах, а також у багатьох інших юридичних документах зумовило підвищений інтерес науковців та практиків до розуміння сутності як верховенства права загалом, так і його структурних елементів.

Метою дослідження є визначення сутності та взаємозв’язку таких категорій кримінального процесу, як «верховенство права», «законність» та «юридична визначеність».

Стан опрацювання проблематики. В теорії права та теорії кримінального процесу верховенство права, законність та юридична визначеність досліджувалися такими вченими як С.П. Головатий, В.Г. Гончаренко, М.І. Козюбра, Д.Д. Луспенник, В.В. Михайленко, В.В. Рожнова, В.М. Тертишник, О.С. Ткачук, В.Г. Уваров, Т.І. Фулей, О.Г. Шило, С.В. Шевчук та інші. Вказані науковці зробили вагомий внесок у розробку концепції верховенства права. Втім, у теорії кримінального процесу засада верховенства права та її структурні елементи не отримала належного наукового висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Намагання вчених розкрити сутність верховенства права шляхом формулювання його дефініції засвідчило неефективність такого підходу. Адже це явище є складним та багатогранним, яке не можливо охарактеризувати у окремому понятті. Тому серед науковців та правозастосувачів отримав визнання структурований (поелементний) підхід до характеристики верховенства права, який полягає у виокремленні структурних елементів цього правового явища.

Так, основоположник теорії верховенства права А.В. Дайсі розкривав суть верховенства права за допомогою тріади таких ознак: 1) законність і визначеність закону; 2) рівності всіх перед законом; 3) верховенство права впливає не з конституції, а зі звичаєвого (витвореного суддями) права [3].

Том Бінгем удосконалив вказану концепцію та виділяє вісім складових елементів верховенства права: 1) приступність приписів права (у тому значенні, що вони мають бути дохідливими,

чіткими й передбачними); 2) проблеми щодо юридичних прав необхідно розв'язувати на підставі приписів нормативних актів, а не дискреції; 3) рівність перед приписами права; 4) владу треба здійснювати правомірно, справедливо й розумно; 5) людські права має бути захищено; 6) належить забезпечити наявність засобів розв'язання спорів без надмірних витрат коштів або невинуватого зволікання; 7) судові процеси мають бути справедливими; 8) додержання державою її зобов'язань як за міжнародним правом, так і за національним [1, с. 26–27]. Ця розробка була покладена в основу Доповіді Венеційської комісії, де законність та юридична визначеність вказані як окремі структурні елементи верховенства права (п.41) [2, с. 177].

Не зважаючи на певні відмінності у наведених вище положеннях, у них прослідковується консенсус щодо виокремлення юридичної визначеності та законності як обов'язкових ознак верховенства права.

Насамперед варто зауважити, що засада верховенства права не ототожнюється із законністю, адже закон може бути і неправовим. Одним з перших вітчизняних науковців, хто акцентував увагу на цій проблемі був М.І. Козюбра, який відмічав, що мета верховенства права – це не просто формальне забезпечення порядку, передбаченого законами та іншими нормативними актами, встановленими державою, а утвердження такого правопорядку, який обмежує абсолютизм державної, передусім виконавчої, влади, ставить її під контроль суспільства, створюючи для цього відповідні правові механізми. Адже навіть бездоганий з позицій юридичної техніки закон не завжди є панатеєю верховенства права. Отже, самостійного значення, відмінного від принципу верховенства закону, принцип верховенства права набуває тоді, коли право розглядається як явище, яке не міститься лише в законах та інших нормативних актах [4, с. 16].

Як ми вже зауважили, у вищенаведених концепціях верховенства права законність та юридична визначеність виділяються як окремі структурні елементи цієї засади. У зв'язку з чим виникає питання співвідношення цих правових категорій.

Так, відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України законність як засада кримінального провадження визначена у ст. 9 КПК України, де закріплено, що «суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, а також інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства» [5]. Проте, як слушно зауважують О.С. Ткачук та Д.Д. Луспенник, у контексті верховенства права законність не може зводитися до простої відповідності нормам матеріального та процесуального права, а розглядається дещо ширше [6, с. 59–60].

Для з'ясування цього питання варто звернутися до аналізу рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), які розрізняють формальну та якісну законність при дослідженні питання: чи втручання у права людини відбувалося «на підставі закону» («передбачено законом», «згідно із законом»). Зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Круслін проти Франції» 1990 року вказано, що словосполучення «передбачено законом» у контексті п. 2 ст. 6 Конвенції вимагає, щоб дії влади мали підстави у внутрішньому законодавстві, що відбиває формальну складову законності. Одночасно зазначене положення передбачає і якість конкретного закону. Воно вимагає, щоб конкретний закон був доступним для заінтересованої особи, яка мала б змогу передбачити наслідки його застосування стосовно себе, а також щоб закон не протирічив принципу верховенства права [7].

Тобто, у контексті верховенства права законність слід розглядати у широкому розумінні, що передбачає виокремлення її формальної та якісної характерних ознак. На цьому зауважує і П.М. Рабінович, стверджуючи, що якщо йдеться про державний закон, то – як неодмінний важіль запровадження верховенства права – такому закону, згідно із практикою ЄСПЛ, має бути неодмінно притаманна певна якість [8].

Показовою у цьому контексті є справа ЄСПЛ «Волохи проти України» 2006 року, де досліджувалася як формальна, так і якісна підстава втручання у права людини [9]. Так, ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання у права було здійснено «на підставі закону», адже існувала законна підстава для накладення арешту на кореспонденцію в ході кримінального провадження та оперативно-розшукової діяльності. Разом з цим, Суд наголошує, що словосполучення «згідно із законом» не просто відсилає до національного законодавства, а й пов'язане з вимогою якості «закону», тобто вимогою дотримання принципу «верховенства права» (пункти 46–49) [9]. У наведеній справі ЄСПЛ оцінював такі критерії якості закону: 1) доступність закону – визнав дотримання цієї ви-

моги; 2) чіткість та детальність закону – було визнано недотримання цих вимог при регламентації наступних обставин: визначення осіб, до яких застосовуються обмежувальні заходи; обставин, за яких вони застосовувалися; строків, які мають встановлюватись та дотримуватись; 3) захист від свавілля – визнано недотримання, адже у КПК України 1960 року (який був чинним на той час) не було передбачено механізмів унеможливлення зловживання повноваженнями державними органами у проаналізованій ситуації.

Вищенаведена справа є яскравим прикладом того, що діяльність уповноважених органів, яка здійснювалася «на підставі норм кримінального процесуального законодавства» (містить формальну складову), може визнаватися такою, яка не відповідає критерію якості закону, а відтак не буде вважатися такою, яка здійснена відповідно до вимог засади верховенства права.

Тобто, окрім формального закріплення в законі певної правової процедури, ЄСПЛ перевіряє ще і якість нормативного регулювання та з'ясовує наявність гарантій реалізації засади верховенства права. В цьому разі юридична визначеність вимагає від законодавчих актів таких якісних характеристик як доступність, чіткість, передбачуваність, закріплення процедур, які створюють реальні можливості захисту від свавілля, а також гарантують виконання прийнятих рішень.

Як у рішеннях Конституційного Суду України, ЄСПЛ, так і у вищезгаданій Доповіді наголошено на тому, що текст закону має бути доступним (легкодоступним). Нормативний акт має бути, за можливості, доведено до загального відома ще до його застосування (п. 44) [1, с. 29]. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Фельдман проти України» 2010 року вказано, що згідно з критерієм якості приписи права мають бути доступними для заінтересованої особи, яка могла б передбачати наслідки їх застосування щодо себе, та не суперечити принципу верховенства права (п. 23) [10]. Так, КПК України був прийнятий 13 квітня 2012 року, опублікований 19 травня 2012 року, а введений у дію 20 листопада 2012 року. Тобто, враховуючи обсяг нормативного матеріалу (614 статей на той час) та необхідність розробки реєстрів та підзаконних нормативних актів, набрання чинності КПК України 2012 року було відтерміновано на 9 місяців, що є абсолютно виправданим.

На наявність проблеми нечіткості норм КПК України ЄСПЛ вказав у справі «Слоєв проти України» 2008 року, де дійшов висновку, що відсутність чітко сформульованих положень, які б визначали, чи можливо належним чином продовжити (якщо так, то за яких умов) застосування на стадії судового слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обраного на визначений період на стадії досудового слідства, не відповідає критерію «передбачуваності закону» для цілей п. 1 ст. 5 Конвенції (п. 53) [11]. Хоча рішення прийнято щодо нечіткості норм, які були закріплені у КПК України 1960 року (який на сьогоднішній день не чинний), наведений приклад висвітлює проблему необхідності чіткого нормативного врегулювання положень, які стосуються такої чутливої сфери як свобода людини.

Від чіткості законодавчих норм залежить однозначність їх тлумачення, що в свою чергу гарантує однаковість їх застосування. Так, ЄСПЛ у справі «Щокін проти України» 2011 року зазначив, що відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які зумовили можливість різного тлумачення правових норм, порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією (п. 56) [12].

Однозначність тлумачення норм КПК України пов'язана також із проблемою використання оцінних понять. Зокрема, І. А. Тітко зауважує, що відповідно до практики ЄСПЛ надмірно загальні формулювання становлять загрозу для правової визначеності, але при цьому Суд погоджується з неможливістю і недоцільністю цілковитої відмови від використання оцінних понять у нормативних актах, оскільки існує ризик того, що визначеність закону перетвориться на його невинуватену жорсткість [13, с. 13]. Тому вчений дійшов висновку про те, що «використання оцінних понять у законодавстві, якщо це зумовлено об'єктивними чинниками, не суперечить вимозі правової визначеності і відповідно не порушує принципу верховенства права» [13, с. 14].

У вищенаведеній Доповіді також вказано, що юридична визначеність вимагає, щоб метою правових норм було забезпечення передбачуваності ситуацій та правовідносин. При цьому органи державної влади зобов'язані додержувати приписів запроваджених нормативних актів та застосовувати їх передбачно й послідовно. Передбачуваність означає, що нормативний акт має бути передбачуваним стосовно своїх наслідків: його має бути сформульовано з достатньою мірою чіткості та зрозумілості з тим, щоб суб'єкти права мали змогу регулювати свою поведінку згідно з законодавчими нормами (пункти 44, 46) [1, с. 29]. Наведене засвідчує тісний взаємозв'язок таких ознак юридичної визначеності як «чіткість» та «передбачуваність». Адже лише чітко, точно та

зрозуміло виписані норми кримінального процесуального законодавства дозволяють учасникам кримінального провадження визначати правильний варіант поведінки у конкретних кримінальних процесуальних правовідносинах та, відповідно, прогнозувати наслідки такої поведінки.

У наукових працях та прецедентній практиці ЄСПЛ звертається увага на таку характеристику конвенційного стандарту «згідно із законом» як захист від свавілля. Зокрема, у справі «Щокін проти України» 2011 року зазначено, що відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які зумовили можливість різного тлумачення правових норм, не забезпечує адекватний захист від свавільного втручання публічних органів державної влади у права людини (п. 56) [12]. У Доповіді також наголошується, що в нормативному акті має бути визначено обсяг будь-якої дискреції та спосіб її здійснення достатньо чітко, щоб особа мала адекватний захист від свавільності (п. 45) [1, с. 29].

Очевидно, що вимога «захист від свавілля» є актуальною для кримінальних процесуальних правовідносин, де особи, які здійснюють кримінальне провадження, наділені досить широким колом дискреційних повноважень щодо прийняття рішень про початок та рух кримінального провадження, вибору виду запобіжного заходу чи слідчої (розшукової) дії, яка буде проводитися. Однією з гарантій унеможливлення зловживання повноваженнями особами, які здійснюють досудове розслідування, та дотримання належної правової процедури є судовий контроль прийняття рішень, якими обмежуються конституційні права людини. Це чітко прослідковується у нормах КПК України.

Окрім цього, у працях теоретиків права виокремлюється ще й така ознака юридичної визначеності як легітимність очікуваних результатів. Відповідне правило вказано і в Доповіді, де зазначено, що поняття «виправданого (легітимного) очікування» передбачає, що держава загалом повинна додержувати взятих на себе зобов'язань щодо людей або виконувати їм обіцяне (п. 48) [1, с. 30].

Юридична визначеність законодавства також передбачає додержання принципу остаточності судового рішення. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Горнесбі проти Греції» 1997 року наголошується, що п. 1 ст. 6 Конвенції проголошує «право на справедливий суд». Однак, це право було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося (п. 40) [14].

Отже, закон, зокрема і кримінальний процесуальний, буде відповідати вимозі юридичної визначеності, якщо він відповідає таким критеріям: 1) доступність – закон обов'язково має бути опублікований, а в разі потреби – має надаватися час на ознайомлення з ним; 2) чіткість (точність, зрозумілість) – норми закону формулюються так, щоб вони були зрозумілими та їх можна було б застосовувати, не допускаючи неоднозначності тлумачення. Використання у законі оцінних понять, якщо це зумовлено об'єктивними чинниками, не суперечить вимозі правової визначеності; 3) передбачуваність ситуації та правовідносин, яка означає, що норми кримінального процесуального закону мають бути сформульовані настільки чітко, щоб учасники кримінального провадження могли розуміти своє процесуальне становище та які дії в конкретній ситуації є правомірними, а які ні, а також могли передбачати наслідки, які може тягнути за собою певна дія. Для розуміння ситуації та прогнозування її наслідків, учасник кримінального провадження може скористатися правовою допомогою адвоката; 4) захист від свавілля – потребує закріплення у КПК України процедури, що забезпечує учасникам кримінального провадження належний захист від зловживання дискреційними повноваженнями шляхом чіткого визначення обсягу будь-якої дискреції та спосіб її здійснення; 5) легітимність очікуваних результатів (правомірність сподівань) – норми кримінального процесуального законодавства повинні містити гарантії дотримання органами досудового розслідування, прокуратури чи суду взятих на себе зобов'язань; 6) остаточність судового рішення означає, що таке рішення не повинно оспороватися, а обов'язково має бути виконаним.

Хоча принцип юридичної визначеності безпосередньо не закріплений у національному законодавстві, його значущість для результативного правового регулювання підтверджується прецедентною судовою практикою.

Висновки. Реалізація засади верховенства права під час здійснення кримінального провадження буде можливою, якщо кримінальний процесуальний закон буде відповідати вимозі юридичної визначеності. Законодавство відповідає вимозі юридичної визначеності, якщо його норми є доступними для ознайомлення, викладені в чіткій та зрозумілій формі, що дозволяє учасникам кримінального провадження розуміти свої права та обов'язки (повноваження), ситуацію, яка

склалася, та передбачати наслідки своїх дій, а разі необхідності – захищатися від зловживання правами та повноваженнями зі сторони інших учасників правовідносин. Окрім цього, законодавчі норми повинні містити механізми, які забезпечують досягнення правомірних сподівань та реалізацію остаточності судового рішення.

Законність та юридична визначеність як структурні елементи верховенства права співвідносяться як форма та зміст нормативного акту. Законність в контексті верховенства права – це дотримання формально визначеної правової норми, а юридична визначеність характеризує якість цього закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Доповідь Венеційської Комісії «Про правовладдя», ухвалена на 86-му пленарному засіданні (25–26 берез. 2011 року). *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38.
2. Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, Венеція, 25–26 берез. 2011 р. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
3. Albert Venn Dicey. Introduction to the Study of the Law of the Constitution (LF ed.) [1915]. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/dicey-introduction-to-the-study-of-the-law-of-the-constitution-lf-ed>.
4. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право*. 2006. № 1. С. 15–23.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
6. Ткачук О.С., Луспеник Д.Д. Верховенство права – новий «старий» принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 3. С. 50–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2017_3_7.
7. Case of «Kruslin v. France» (Application no. 11801/85): Judgment European Court of Human Rights: 24 April 1990. *HUDOC. European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57626%22%5D%7D>.
8. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України. *Інтернет-видання «Юриспруденція он-лайн»*. URL: https://lawyer.org.ua/?d=668&i=&w=r_
9. Справа «Волохи проти України» (заява № 23543/02): рішення Європейського суду з прав людини від 2 листоп. 2006 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138#Text.
10. Справа «Фельдман проти України» (заяви № 76556/01 та 38779/04): рішення Європейського суду з прав людини від 8 квіт. 2010 року. Остаточне від 8 лип. 2010 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_613#Text.
11. Справа «Слоєв проти України» (заява № 17283/02): рішення Європейського Суду з прав людини від 6 листоп. 2008 р. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_433.
12. Справа «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06) рішення Європейського суду з прав людини від 14 жовт. 2010 року. Остаточне 14 січ. 2011 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.
13. Тітко І.А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України: монографія Х.: Право, 2010. 216 с.
14. Справа «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece): рішення Європейського суду з прав людини від 19 берез. 1997 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text.

УДК 343.98+351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.30>

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ІНСТИТУЦІЙНОГО ІНВЕСТИВАННЯ: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ ТА СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ

Важинський В.М.,

*професор кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії*

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ORCID: 0000-0003-4081-2954

e-mail: vazhynskyi@gmail.com

Топорецька З.М.,

доктор юридичних наук, доцент,

головний науковий співробітник наукової лабораторії № 1

науково-організаційного центру

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0000-0002-2441-4852

e-mail: zoriana_t@ukr.net

Важинський В.М., Топорецька З.М. Оперативно-розшукова характеристика злочинів у сфері інституційного інвестування: понятійно-категоріальний та структурний аналіз.

У статті досліджено кримінальні правопорушення у сфері діяльності інституційних інвесторів з позиції їх оперативно-розшукової характеристики. Інституційні інвестори оперують значними обсягами залучених коштів, що зумовлює високий ризик шахрайства, зловживань, легалізації злочинного майна та інших суспільно-небезпечних діянь. Увага приділяється високій латентності таких злочинів, що пов'язана з їхньою складною організацією та значною кількістю потерпілих громадян-інвесторів.

Запропоновано розглядати оперативно-розшукову характеристику як інформаційну модель типових пошукових оперативно-значимих ознак елементів (ознак), які містять відомості про можливі факти вчинення чи готування до протиправного посягання на суспільні цінності громадян-інвесторів, у сфері діяльності інституційних інвесторів, які необхідні для організації оперативно-розшукової протидії (попередження виявлення та документування) цій категорії кримінальних правопорушень.

Виокремлено три ключові елементи такої характеристики, які становлять оперативний інтерес: інституційний інвестор як об'єкт (його господарська діяльність в цілому), особа як суб'єкт (у т.ч. працівники, клієнти, пов'язані особи), а також поведінка або подія, що становить оперативний інтерес. Розкрито особливості зовнішніх та внутрішніх загроз, у тому числі шахрайств, службових зловживань, фальсифікації звітності, маніпулювання на фінансових ринках.

Об'єктом оперативного інтересу визначено інституційного інвестора, що стає ціллю протиправного посягання через свою специфічну діяльність і охоплює низку предметів злочинного інтересу. Суб'єктами, які становлять оперативний інтерес є: працівники (в тому числі службові особи) інституційного інвестора, клієнти інституційного інвестора, інші учасники ринку інвестиційної діяльності (агенти, контрагенти інституційного інвестора).

Автори звертають увагу на важливість аналізу поведінки, яка ще не має ознак злочину, але може свідчити про підготовку до правопорушення. Окремо наголошено на значенні вивчення господарської діяльності інституційних інвесторів з метою виявлення умов, що сприяють формуванню злочинного умислу. Результати дослідження дозволяють формувати ефективну тактику оперативно-розшукової протидії злочинам у сфері інвестиційної діяльності.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, протидія злочинності, характеристика, інституційний інвестор, кримінальне правопорушення.

Vazhynskyi V.M., Toporetska Z.M. Operational and investigative characteristics of crimes in the field of institutional investment: conceptual, categorical and structural analysis.

The article examines criminal offenses in the field of activity of institutional investors from the standpoint of their operational-search characteristics. Institutional investors operate with significant amounts of attracted funds, which causes a high risk of fraud, abuse, legalization of criminal property and other socially dangerous acts. Attention is paid to the high latency of such crimes, which is associated with their complex organization and a significant number of victimized citizen-investors.

It is proposed to consider the operational-search characteristics as an information model of typical search operationally significant signs of elements (signs) that contain information about possible facts of committing or preparing for an unlawful encroachment on the public values of citizen-investors, in the field of activity of institutional investors, which are necessary for organizing operational-search counteraction (prevention, detection and documentation) to this category of criminal offenses.

Three key elements of such a characteristic are identified that constitute operational interest: an institutional investor as an object (its business activities as a whole), a person as a subject (including employees, clients, related persons), as well as behavior or an event that constitutes operational interest. The features of external and internal threats are revealed, including fraud, abuse of office, falsification of reporting, manipulation in financial markets.

The object of operational interest is defined as an institutional investor, which becomes the target of unlawful encroachment due to its specific activities and covers several objects of criminal interest. The subjects of operational interest are employees (including officials) of the institutional investor, clients of the institutional investor, other participants in the investment market (agents, counterparties of the institutional investor).

The authors draw attention to the importance of analyzing behavior that does not yet have signs of a crime but may indicate preparation for an offense. The importance of studying the business activities of institutional investors to identify conditions that contribute to the formation of criminal intent is particularly emphasized. The results of the study allow for the formation of effective tactics of operational and investigative counteractions to crimes in the field of investment activity.

Key words: operational and investigative activities, counteraction to crime, characteristics, institutional investor, criminal offense.

Постановка проблеми. Інституційний інвестор оперує значними сумами «чужих» коштів, при цьому, так діяльність завжди несе високі ризики, пов'язані з шахрайством, заволодінням чужими коштами, вчинення службових зловживань та багатьох інших суспільно-небезпечних діянь, спрямованих на заволодіння коштами громадян-інвесторів, що виливається в порушення суспільних інтересів та цінностей [1, с. 113]. Таке посягання проявляється у підготовці чи вчиненні кримінальних правопорушень.

Всі ці кримінальні правопорушення дуже різноманітні, а тому для ефективної протидії їм важливим питанням є дослідження оперативно-розшукової характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері діяльності інституційних інвесторів.

Тому до таких компаній також повинна бути підвищена увага оперативних підрозділів, адже, наприклад, з початком повномасштабного вторгнення стало очевидним, що дуже багато цих суб'єктів пов'язані з державою-агресором і «виводити» кошти на фінансування протиправної діяльності країни-агресора на території нашої держави. Як наслідок, окремі банки ліквідовано або передано в державну власність, ліквідовано ліцензії організаторам азартних ігор, проводяться перевірки діяльності окремих будівельних компаній, інвестиційних фондів, страхових компаній на предмет їх причетності до фінансування протиправної діяльності держави-агресора [2, с. 44]. Всі ці дії стали можливими завдяки роботі оперативних підрозділів. Тому в системі оперативно-розшукової діяльності важливе значення має саме оперативно-розшукова протидія цій категорії кримінальних правопорушень.

Метою цієї статті є здійснення аналізу доктринальних підходів до визначення поняття, змісту та структурних елементів оперативно-розшукової характеристики кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері діяльності інституційних інвесторів та формулювання авторського визначення поняття оперативно-розшукової характеристики цієї категорії кримінальних правопорушень, розкриття її змісту та структурних елементів.

Стан опрацювання проблематики. Зміст поняття й структуру оперативно-розшукової характеристики досліджували такі фахівці, як К.В. Антонов, В.М. Аتماжитов, Б.І. Бараненко, В.І. Василичук, Д.В. Гребельський, М.Л. Грібов, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, О.Ю. Заблоцька, І.П. Козаченко, М.В. Корнієнко, М.Ю. Літвінов, Д.Й. Никифорчук, М.А. Погорецький, В.Д. Пчолкін, С.С. Чернявський, А.М. Черняк та багато інших. Однак, попри чисельність наукових досліджень, жоден з авторів не розглядав питання оперативно-розшукової протидії, у тому числі оперативно-розшукової характеристики злочинів, що вчиняються у сфері діяльності інституційних інвесторів.

Виклад основного матеріалу. Ми пропонуємо розглядати *оперативно-розшукову характеристику кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів як інформаційну модель типових пошукових оперативно-значимих ознак елементів (ознак), які містять відомості про можливі факти вчинення чи готування до протиправного посягання на суспільні цінності громадян-інвесторів, у сфері діяльності інституційних інвесторів, які необхідні для організації оперативно-розшукової протидії (попередження виявлення та документування) цієї категорії кримінальних правопорушень* [3, с. 76].

Ще одним важливим питанням є визначення елементів цієї інформаційної моделі. Ми погоджуємося з провідними вітчизняними науковцями, зокрема позицією М.А. Погорецького та В.П. Шеломенцева, які вважають, що до елементів оперативно-розшукової характеристики кримінальних правопорушень необхідно віднести відомості про оперативно значимі ознаки такого правопорушення, тобто такі, що не одержали відображення в інших характеристиках злочинів (кримінально-правовій, кримінологічній, криміналістичній), і які розглядаються з позицій ефективного використання оперативно-розшукових сил, форм, методів та засобів у боротьбі зі злочинністю, мають розвідувально-пошуковий характер, а також використовуються для розробки рекомендацій з пошуку і фіксації фактичних даних про кримінальні правопорушення силами, методами та засобами ОРД [4, с. 197].

А.М. Черняк зазначає, що більшість науковців свої дослідження, переважно, ґрунтують на результатах розробок тих науковців, які ще з 80-х років минулого сторіччя вивчали проблеми оперативно-розшукової (оперативно-тактичної) характеристик, а також спираються на визначення оперативно-розшукової характеристики злочинів, що були запропоновані вже у поточному сторіччі, фахівцями, які досліджували її сутність без зв'язку з конкретним видом злочинів [5, с. 76]. Критикуючи такий підхід науковець зазначає, в сучасних умовах оперативно-розшукову характеристику злочинів слід розглядати як систему відомостей щодо їх оперативно значимих ознак (кримінально-правових, кримінологічних, криміналістичних, пошукових). Розглядаючи пошукові ознаки науковець класифікує їх відповідно до основних груп об'єктів оперативного пошуку: пошукові ознаки осіб, які становлять оперативний інтерес; пошукові ознаки події (явища), що становить оперативний інтерес; пошукові ознаки речей матеріального світу, що становлять оперативний інтерес [5, с. 77].

Базуючись на такому підході вченого, пропонуємо до елементів оперативно-розшукової характеристики кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів віднести ті, які мають ключове значення для відображення оперативно значимих ознак кримінального правопорушення. Оскільки будь-яка діяльність передбачає знання об'єктів впливу, то стосовно діяльності оперативних підрозділів по протидії певним видам кримінальних правопорушень це означає вивчення механізмів кримінального правопорушення як нерозривної системи (механізму) поведінки.

Насамперед, це *об'єкт, що становить оперативний інтерес*. В цілому це сам інституційний інвестор, його специфічна сфера діяльності [6, с. 58], адже саме він обирається серед усіх можливих варіантів і стає конкретним об'єктом протиправного посягання, який складається з безлічі предметів безпосереднього злочинного посягання.

В цілому на його нормальну господарську діяльність здійснюється протиправний вплив зовні (іншими особами) чи зсередини (працівниками чи службовими особами інституційного інвестора [7, с. 284]) з метою безпосереднього заволодіння коштами, майном, майновими правами тощо такого інституційного інвестора, а фактично опосередкованого заволодіння коштами громадян-вкладників. Діяльність інституційного інвестора як об'єкт, що становить оперативний інтерес, поділяється на діяльність із залучення коштів і діяльність з інвестування коштів, оскільки від правильного залучення та інвестування коштів інституційним інвестором залежить виконання інституційним інвестором зобов'язань перед громадянами-інвесторами.

У сфері діяльності інституційного інвестора можуть вчинятися кримінальні правопорушення іншими особами, які спрямовані проти інституційного інвестора (зовнішніми: клієнти, агенти, інші пов'язані суб'єкти господарювання, які можуть бути у змові з працівниками інституційного інвестора або без) та внутрішні кримінальні правопорушення, які вчиняються працівниками інституційного інвестора. Всі ці правопорушення спрямовані на заволодіння активами інституційного інвестора, які йому довірені громадянами-інвесторами.

Зовнішні кримінальні правопорушення зазвичай передбачають вчинення різних видів шахрайств (ст. 190 КК України) та підроблення документів (ст. 258 КК України).

Внутрішні кримінальні правопорушення можуть вчинятись працівниками або за участю працівників інституційного інвестора і включають: шахрайство (ст. 190 КК України), заволодіння майном (ст. 191 КК України), легалізація майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України) і спрямовані на безпосереднє заволодіння коштами інституційного інвестора, які обліковуються на рахунках інвестора.

Але окрему групу правопорушень становлять кримінальні правопорушення, які вчиняються службовими особами інституційного інвестора і дестабілізують в цілому всю господарську діяльність інституційного інвестора. Це: шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України), Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців (ст. 205-1 КК України), Доведення банку до неплатоспроможності (ст. 218-1 КК України), Доведення до банкрутства (ст. 219 КК України), Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності (ст. 220-1 КК України), Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи (ст. 220-2 КК України), Маніпулювання на організованих ринках (ст. 222-1 КК України), Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів (ст. 223-1 КК України), Виготовлення, збут та використання підроблених цінних паперів (крім державних цінних паперів) (ст. 224 КК України), Приховування інформації про діяльність емітента (ст. 232-2 КК України) [8]. Такі дії часто супроводжуються службовими злочинами, як службове підроблення, службові зловживання, отримання чи передача неправомірної вигоди, які також потребують окремих знань щодо протидії цим кримінальним правопорушенням [9–11].

Другим елементом є *суб'єкт, що становить оперативний інтерес*, який, на нашу думку, об'єднує не лише характеристику пошукових ознак особи, що становить оперативний інтерес (зовнішні ознаки, психологічний портрет, особливості поведінки при готуванні, вчиненні, а також після вчинення кримінального правопорушення), але й його оточення, типову мотивацію протиправної поведінки, чинники, що мали вплив на формування мети протиправного посягання на суспільні цінності громадян-інвесторів; вивчення кримінального оточення (склад та схема взаємозв'язків у злочинній групі; розподіл ролей між співучасниками тощо) [12, с. 237].

Можна виокремити три групи суб'єктів, які становлять оперативний: працівники (в тому числі службові особи) інституційного інвестора, клієнти інституційного інвестора, інші учасники ринку інвестиційної діяльності (агенти, контрагенти інституційного інвестора. Так більшість злочинів у сфері діяльності інституційних інвесторів вчиняють особи, які мають або свого часу мали стосунок до діяльності такого інституційного інвестора або в цілому до інвестиційної діяльності.

Досліджуючи кримінально-правові ознаки злочинців у сфері інвестування будівництва можна стверджувати, що 14 % вказаних злочинів вчиняються у складі групи осіб, або організованої злочинної групи. Такі злочинні групи можуть використовувати корупційні зв'язки у органах державної влади та місцевого самоврядування, а також в правоохоронних органах [13, с. 238].

Зокрема, в кримінальному провадженні № 12021100070001304 від 16 липня 2021 року, за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 125, ч. 3 ст. 190, ч. 2 ст. 189, ч. 4 ст. 190 КК України. Особа, маючи риси лідера, спільно іншими 9 особами, а також з іншими невстановленими особами, зорганізувалися у стійке об'єднання – організовану злочинну групу, метою діяльності якої було шахрайське заволодіння грошовими коштами громадян. Злочинна схема вказаної ОЗГ полягає в тому, що її учасники, розподіливши ролі між собою у вчиненні кримінальних правопорушень, займаються активним пошуком осіб, які є зареєстрованими в різних соціальних мережах (Інстаграм, Ютуб, Телеграмканали, тощо) та мають значну кількість «підписників», при цьому просять останніх прорекламувати начебто «успішну» інвестиційну діяльність двох псевдо-осіб, а саме: «cooper_artem», фактично «makeevex» з метою залучення осіб до інвестування

грошових коштів в діяльність двох вказаних псевдо-осіб, а саме в арбітраж трафіку, здійснення фінансових операцій з грошовими коштами інвесторів по купівлі-продажу інтернет трафіку, надання послуг з аналізу ринку крипто-валют, інших онлайн бізнесів в мережі Інтернет та вчинення інших дій. Громадянам-інвесторам фігуранти провадження пропонують здійснити першочерговий внесок в їх онлайн-бізнес в розмірі від 11 тис. грн. до 100 тис. грн. Після перерахування грошових коштів в якості першого інвестиційного внеску, через незначний проміжок часу (два-три дні), інвесторам повідомляється інформація, що їх інвестиції принесли прибуток та для повернення інвестиційних коштів і прибутку, необхідно сплатити «комісію», яка в середньому на 10% менша від суми інвестиційних коштів, тобто практично рівна сумі інвестицій, при цьому грошові кошти в якості «комісії» просять сплатити на відповідні рахунки терміново. Після сплати громадянами грошових коштів в якості комісії, переписка з громадянами-інвесторами блокується в Інтернет-мережі і спілкування з ними фігурантами провадження припиняється. В основному грошові кошти інвесторів перераховуються на банківські рахунки підставних осіб, крипто-валютні рахунки чи різні електронні гаманці. Фактично, після одержання грошових коштів від громадян на певні гаманці чи рахунки, ніякі вищевказані послуги громадянам не надаються, а грошові кошти розподіляться між членами злочинної групи [14].

Третім елементом є *подія, що становить оперативний інтерес (механізм кримінального правопорушення) або поведінка суб'єкта, що становить оперативний інтерес*, до якого ми відносимо: способи готування до кримінального правопорушення та їх пошукові ознаки; способи вчинення кримінального правопорушення, їх пошукові ознаки та специфіку фіксації протиправних дій; способи приховання слідів кримінального правопорушення (маскування злочинних дій) та їх пошукові ознаки; типові знаряддя (засоби) вчинення кримінального правопорушення та їх пошукові ознаки; типові обставини вчинення кримінального правопорушення: місце, час, обстановка; сліди, їх пошукові ознаки та специфіку фіксації; типові джерела інформації про кримінальні правопорушення цього виду; ознаки, аналіз яких надає можливість оперативно-розшукового впливу на носія такої поведінки, умови що обумовлюють можливість такої поведінки, обставини, які дозволяють здійснити оперативно-розшуковий вплив і припинити таку поведінку.

Поведінка або подія, що становить оперативний інтерес в цілому характеризується способом здійснення протиправної діяльності, не обмежуючись лише способом вчинення кримінального правопорушення в широкому розумінні, а охоплює також дії, які можуть не підпадати під готування до кримінального правопорушення, але вже викликати певний інтерес (занепокоєння) оперативних підрозділів, оскільки вони сприятимуть чи полегшуватимуть вчинення кримінального правопорушення в майбутньому, а тому таку поведінку потрібно припинити чи суттєво ускладнити можливість здійснення певних дій, що буде частиною попередження кримінальних правопорушень оперативними підрозділами.

Мова тут може йти не лише про поведінку особи, що становить оперативний інтерес, але в цілому про поведінку працівників інституційного інвестора та процесу здійснення ним господарської діяльності з метою виявлення прогалин, недоліків, зловживань чи недбалості в його діяльності, які сприятимуть виникненню умислу чи полегшуватимуть реалізацію злочинного наміру вчинити кримінальне правопорушення проти інституційного інвестора.

Подія, що становить оперативний інтерес, залежить від сфери діяльності інституційного інвестора та виду кримінального правопорушення, яке вчиняється. Найважливішим є дослідження всієї господарської діяльності інституційного інвестора (об'єкта, що становить оперативний інтерес), щоб виявити в ній як недоліки в діяльності, які сприяють зловживанням чи формуванню наміру вчинити кримінальне правопорушення, так і події, які становлять оперативний інтерес.

Висновки. Оперативно-розшукова характеристика кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів розглядається як інформаційна модель, що включає типові оперативно значимі ознаки злочинної діяльності, необхідні для її попередження, виявлення та документування цієї категорії кримінальних правопорушень. До основних елементів такої характеристики належать: об'єкт оперативного інтересу (інституційний інвестор і його господарська діяльність), суб'єкт (особи, причетні до злочинів: працівники, клієнти, контрагенти), а також події та поведінка, що становлять оперативний інтерес (способи готування, вчинення, приховування злочинів, типові знаряддя, обставини тощо).

Оперативно-розшукова характеристика є важливим інструментом у системі протидії кримінальним правопорушенням, оскільки вона дозволяє виявляти, аналізувати та систематизувати

типові ознаки, що супроводжують злочинну діяльність у конкретній сфері. Завдяки такій характеристиці оперативні підрозділи можуть ефективніше прогнозувати й попереджати злочини, обирати правильні тактичні дії та засоби фіксації доказів, а також виявляти закономірності поведінки правопорушників. Особливої актуальності оперативно-розшукова характеристика набуває у сфері діяльності інституційних інвесторів, де злочини часто мають складну економічну природу, ретельно маскуються та здійснюються із залученням організованих груп. Саме завдяки аналізу типових механізмів правопорушень, суб'єктів і об'єктів оперативного інтересу можна вчасно виявляти загрози, нейтралізовувати злочинні схеми та захищати інтереси громадян-інвесторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Важинський В.М. Охорона суспільних цінностей у сфері інвестиційної діяльності: теоретичний аспект. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3-4. С. 113–123. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/113-123>.
2. Volodymyr Vazhynskyi, Mykola Pohoretskyi, Zoriana Toporetska. Assessment of Key Markets for Institutional Investors in Ukraine in the Context of War. *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 9 No. 4 (2023). P. 44–49. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-4-44-49>.
3. Vazhynskyi, V., Pohoretskyi, M., Toporetska, Z., Cherniak, A., & Serhieieva, D. Operative and search counteraction to crimes committed in the sphere of activity of institutional investors in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(76). PP. 75–82. <https://doi.org/10.34069/AI/2024.76.04.6>.
4. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів. *Наук. вісник ДДУВС*. 2010. Вип. № 1. С. 192–201.
5. Черняк А.М. Оперативно-розшукова характеристика злочинів у сфері міжнародного студентського обміну. *Журнал Східноєвропейського права*. 2017. № 43. С. 74–82.
6. Важинський В.М. Адміністративно-правова охорона суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів: теорія та практика : монографія. Київ: Алерта, 2024. 218 с.
7. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: навч. посібн. / за ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2025. 376 с.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Топорецька З.М. Особливості початку кримінального провадження та обставини, які підлягають встановленню при розслідуванні службової недбалості. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 115–122.
10. Сергєєва Д.Б. Топорецька З.М. Криміналістична характеристика службового підроблення. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. №3. С. 90–99.
11. Топорецька З.М., Важинський В.М. Криміналістична характеристика незаконного збагачення. *Вісник кримінального судочинства*. 2024. № 3-4. С. 87–98.
12. Важинський В.М. Суб'єкт, що становить оперативний інтерес для документування злочинів, які вчиняються у сфері діяльності інституційних інвесторів. *Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 лют. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 237–239.
13. Кримінологія: питання та відповіді / О.О. Авдєєв, А.А. Васильєв та ін.; за заг. ред. О.М. Литвинова.. Х.: Золота миля, 2015. 323 с.
14. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 17 січня 2022 року у справі № 758/525/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102619820#>.

УДК 343.1.98 +349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.31>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОЦИДУ ТА ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Гора І.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру*

*Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2940-5338
e-mail: irvitgora@ukr.net*

Колесник В.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру*

*Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-3570-8984
e-mail: valarko@urr.net*

Гора І.В., Колесник В.А. Окремі аспекти досудового розслідування екоциду та воєнних злочинів проти довкілля.

В статті розглянуто актуальні питання боротьби зі злочинами екоциду та окремими з інших кримінальних правопорушень проти довкілля як наслідків воєнної агресії російської федерації. Автори підкреслюють, що екологічна безпека є важливою складовою національної безпеки України.

Стверджується, що відкрите воєнне вторгнення російських військ на територію України завдає важкої шкоди не лише економіці, життю й здоров'ю населення, а й часто посягає на природне середовище та створює загрози екологічної катастрофи, що охоплюється розумінням вчинення злочинів екоциду. Цілком зрозуміло, що розслідування таких тяжких кримінальних правопорушень віднесено до підслідності слідчих органів безпеки.

Аналіз низки міжнародних документів вказує на те, що світовою спільнотою засуджується діяльність будь-кого, в тому числі і військових сил, якщо їхні дії завдають шкоди екології, природному середовищу на певних територіях. Проте поняття екоциду як окремого злочину проти довкілля лише обговорюється в міжнародних документах, але його кримінально-правову кваліфікацію визнано лише українським кримінальним законодавством. На думку українського законодавця і вітчизняних науковців відмінність екоциду від інших злочинів проти довкілля полягає в обсягах та наслідках таких діянь. Для екоциду це може бути лише можливість спричинити екологічну катастрофу. Іншою особливістю є те, що екологічна катастрофа як наслідок екоциду може бути вчинена лише людиною, а не будь-якими природними факторами, і лише навмисно та з усвідомленням винною особою ймовірності настання тяжких наслідків.

Наведено приклади і здійснено аналіз наукових підходів до визначення поняття екологічної катастрофи як наслідків екоциду і запропоновано авторське розуміння цього терміну. Зроблено висновок про те, що боротьба зі злочинами проти довкілля і з екоцидом також вимагає не лише надання правильної правової кваліфікації дій, що мають бути визнані злочином, а й уміння працівників органів досудового розслідування здійснювати пошук і правильне та повне документування слідів злочину, збирати докази й надавати їм оцінку та використовувати в доказуванні.

Ключові слова: злочини проти довкілля, воєнні злочини, екоцид, екологічна катастрофа, кваліфікація злочину, кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, документування, докази, доказування.

Hora I.V., Kolesnyk V.A. Certain aspects of pre-trial investigation of ecocide and war crimes against the environment.

The article examines the current issues of combating ecocide crimes and certain other criminal offenses against the environment as a consequence of the military aggression of the Russian Federation. The authors emphasize that ecological security is an important component of the national security of Ukraine.

It is argued that the open military invasion of Russian troops into the territory of Ukraine causes serious damage not only to the economy, life and health of the population, but also often encroaches on the natural environment and creates threats of an ecological catastrophe, which is covered by the understanding of the commission of ecocide crimes. It is quite understandable that the investigation of such serious criminal offenses is attributed to the investigative powers of the security agencies.

Analysis of a number of international documents indicates that the world community condemns the activities of anyone, including military forces, if their actions cause harm to the ecology, the natural environment in certain territories. However, the concept of ecocide as a separate crime against the environment is only discussed in international documents, but its criminal legal qualification is recognized only by Ukrainian criminal legislation. According to the Ukrainian legislator and domestic scientists, the difference between ecocide and other crimes against the environment lies in the scope and consequences of such acts. For ecocide, it can only be an opportunity to cause an ecological disaster. Another feature is that an ecological disaster as a result of ecocide can only be caused by a person, not by any natural factors, and only intentionally and with the awareness of the guilty person of the likelihood of serious consequences.

Examples are given and an analysis of scientific approaches to defining the concept of an ecological disaster as the consequences of ecocide is carried out, and the author's understanding of this term is proposed. It is concluded that the fight against crimes against the environment and ecocide also requires not only the correct legal qualification of actions that should be recognized as a crime, but also the ability of employees of pre-trial investigation bodies to search for and correctly and completely document traces of a crime, collect evidence and assess it and use it in proving.

Key words: crimes against the environment, war crimes, ecocide, ecological disaster, qualification of the crime, criminal proceedings, investigative (search) actions, documentation, evidence, substantiation.

Постановка проблеми. Одним з ключових критеріїв функціонування будь-якої держави є її спроможність забезпечити національну безпеку. Важливою складовою останньої є безпека екологічна. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну багато сфер суспільного життя нашої країни зазнали істотних, а подекуди й безповоротних змін. Мова йде про значні пошкодження, виведення з ладу, знищення великої кількості житла, соціально-культурних, медичних, освітніх закладів, об'єктів критичної інфраструктури, часто – завдання негативного впливу на довкілля. Війна, яка триває на території України вже понад десять років, щодня наносить шкоду не лише економіці країни та життю й здоров'ю її населення, а й навколишньому середовищу. Під нищівні удари ворога потрапляють абсолютно всі природні й штучні компоненти екосистеми як комплексу живих істот, що взаємодіють з неорганічним середовищем та знаходяться в матеріально-енергетичній залежності від неї: ґрунт, водойми, ліси, атмосферне повітря, ґрунтові й територіальні води, поля, сади, городи, рослинний і тваринний світ. Руйнуються екологічні взаємозв'язки між біотичним та абіотичним компонентами екосистеми, порушується її самоорганізація, саморегуляція, продуктивність, стабільність розвитку, знижується стійкість. Не потребує додаткової аргументації те ствердження, що сучасні й майбутні покоління українців мають жити в здоровому та безпечному довкіллі. Проте війна в Україні завдає жакливого екологічної шкоди не лише на українських територіях, але й в усьому світі, адже забруднення не знає кордонів. Повітря, вода та тварини переносять шкідливі наслідки війни на великі відстані. Війна в Україні забрала життя тисяч людей, і це жакливо. Але не можна ігнорувати й те, що вона завдає руйнівного удару довкіллю, шкода від якого може бути не менш смертельною, хоча й не завжди одразу помітною [1, с. 773].

Масштаби завданої агресором екологічної катастрофи, що викликані не спровокованою війною в Україні, гігантські. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, від початку повномасштабного вторгнення рф в Україну зафіксовано понад 7 500 воєнних злочинів проти довкілля. Сума завданих збитків уже перевищує 82 мільярди євро. Масштаб еко-

логічної шкоди охоплює тисячі гектарів зруйнованих лісів, пошкодження захисного конфайнменту на Чорнобильській АЕС, руйнування Каховської ГЕС, отруєння вод річки Сейм, забруднення ґрунтів та водойм, а близько 25% території України забруднено вибухонебезпечними предметами. Шкода екосистемам буде відчуватися тривалий час і перевищує шкоду, спричинену інфраструктурі. Екологічні наслідки злочинів російського агресора впливають на усю європейську екосистему. В деяких містах України, які піддавалися і піддаються інтенсивним бомбардуванням, токсичність повітря й ґрунту досягла критичного рівня [2]. На березень 2024 року встановлено, що прокурори спеціалізованих екологічних прокуратур здійснювали процесуальне керівництво у понад 200 кримінальних провадженнях у сфері охорони довкілля, пов'язаних зі збройною агресією. З них 15 – кваліфіковані як екоцид [3]. Разом з тим, екологи, ведучи мову про завдану війною шкоду довкіллю, все частіше використовують термін «екоцид» в розумінні масового руйнування природної основи життя, що може спричинити екологічну катастрофу [4]. Зазначені проблеми викликають стурбованість й стають предметом обговорення науковців, практиків, пересічних громадян.

Стан опрацювання проблематики. Публікації окремих науковців, котрі висвітлюють питання виявлення та розслідування злочинів, які завдають шкоду навколишньому середовищу, зокрема, Л. Бордюгова, С. Книженко, М. Куцевич, І. Малишко, О. Одерія, О. Ринкової, М. Руденко, С. Сімакової, Л. Стасюка, С. Татаренко, Ю. Турлової, Ю. Туровця, А. Шульги, О. Шуміло та ін. сприяли глибокому дослідженню проблем виявлення, розслідування та протидії вчиненню кримінальних правопорушень проти довкілля. Окремі проблемні аспекти виявлення, кваліфікації та розслідування злочинів проти довкілля, пов'язаних зі збройною агресією рф проти України, розглянуто в нещодавно оприлюднених працях вітчизняних вчених Р. Вереші, Л. Коритко, А. Кучери, О. Кучинської, О. Пчеліної, В. Пчеліна, Л. Місюри та ін. Проте певні аспекти кримінально-правової кваліфікації, організації й тактичних особливостей виявлення й розслідування кримінальних правопорушень у сфері природокористування залишаються недостатньо дослідженими. Все це актуалізує розгляд зазначених питань та вироблення єдиних підходів до правової оцінки наслідків збройної агресії рф проти України й інших протиправних дій у сфері охорони довкілля та відповідних рекомендацій кримінально-правового й організаційно-тактичного характеру.

Мета статті полягає в аналізі проблем та висловленні організаційно-тактичних рекомендацій з правової оцінки й документування фактів екоциду, використання можливостей оперативних підрозділів та органів досудового розслідування в боротьбі з такими злочинами та встановленні осіб, причетних до вчинення екоциду й інших кримінальних правопорушень проти довкілля.

Виклад основного матеріалу. Однією із глобальних проблем сучасності, що турбують суспільство й державні інституції, є охорона й захист від протиправних дій навколишнього природного середовища. Ще у 80-х роках минулого століття зазначена проблема була усвідомлена людством як глобальна для всієї цивілізації, від розв'язання котрої залежить подальше існування не лише людини, а й всього живого на планеті Земля. Екологічна безпека формується тоді, коли мають місце одночасно три базиси: навколишнє природне середовище; суспільна безпека; право кожної людини на сприятливе для існування природне довкілля, достовірну інформацію про його стан та відшкодування шкоди, завданої життю, здоров'ю або майну екологічними правопорушеннями.

Поступово і за мірою усвідомлення того, що людська діяльність, котра сприяє забрудненню й деградації навколишнього середовища, становить загрозу благополуччю людей, а природа як така має самостійну цінність, у законодавстві різних країн з'являються норми, які спрямовані на припинення нанесення шкоди навколишньому середовищу і карають правопорушників. За усіх складнощів захисту природи, якщо подивитися на це питання з юридичної точки зору, слід погодитися із тим, що закони, які надають захист навколишньому середовищу, з'явилися як відповідь на запит занепокоєного суспільства і стали результатом гіркого досвіду нанесення шкоди природі й усвідомлення її цінності для людської цивілізації. В нашій країні структура екологічних злочинів закріплена в Кримінальному кодексі у Розділі VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля», що містить 22 склади екологічних злочинів.

Істотною особливістю сучасного стану охорони довкілля в нашій країні стало те, що згубні наслідки війни рф проти України як окремих і складний екологічний фактор негативно впливають і будуть ще тривалий час впливати на навколишнє середовище у багатьох формах. Це передусім матеріальні залишки, коли у ґрунті, водоймах, морі, на землях сільськогосподарських угідь, відкритій та покритій лісами місцевості тощо залишаються міни, нерозірвані снаряди, авіабомби,

компоненти ракетного спорядження та інші боєприпаси, що становить реальну загрозу для людини й тварин. Вони роблять життєво небезпечним пересування дорогами, проведення сільсько-господарських та відновлювальних робіт, видобуток корисних копалин та ін. До переліку екологічних злочинів, пов'язаних зі збройною агресією РФ проти України, слід віднести: надзвичайні ситуації, викликані підривами, бомбардуванням складів паливно-мастильних матеріалів, сховищ нафтопродуктів, підприємств, які можуть використовувати небезпечні та/або хімічні речовини у виробництві; пошкодження, руйнування чи зупинку діяльності очисних споруд, що знешкоджують стоки перед скиданням у водні об'єкти – водоканали, промислові об'єкти; руйнування дамб полів фільтрації та витік не очищених відходів на рельєф місцевості; руйнування гідротехнічних споруд; займання місць зберігання твердих відходів – сміттєвих полігонів; пошкодження та горіння ґрунтового покриву, рубка лісів, а особливо – на територіях природо-заповідного фонду [5].

Конвенцією про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (*англ.* – Environmental Modification Convention, ENMOD), котра є одним із основних документів ООН, заборонено воєнне або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на навколишнє середовище шляхом навмисного впливу на природні процеси для зміни динаміки, складу і структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу, атмосферу або космічний простір [6]. Згідно із цим міжнародним документом, забороняється використання у збройних конфліктах будь-яких засобів, здатних викликати такі наслідки, чи порушення екологічного балансу будь-якого району, зміни в елементах погоди, клімату, озонового шару та іоносфери. Слід зазначити, що у специфічних питаннях екологічних злочинів вітчизняне кримінальне законодавство є більш конкретним, ніж Римський статут – правовий документ, що регулює діяльність Міжнародного кримінального суду (МКС). Так, приміром, у чинній на сьогодні статті 8 Римського статуту (*англ.* – Rome Statute of the International Criminal Court), йдеться про таке кримінально каране діяння як масове знищення рослинного й тваринного світу й нанесення значної та довготривалої шкоди навколишньому середовищу [7]. Вказана стаття визначає воєнні злочини як широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу, потребує доведеності навмисних дій, з одного боку, й «надмірності» дій стосовно до очікуваної воєнної переваги, з іншого. Натомість Кримінальний кодекс України в статті 245 встановлює відповідальність за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом, до обтяжуючих обставин відносить спричинення загибелі людей, масову загибель тварин або інші тяжкі наслідки, а вітчизняна кримінально-правова норма статті 441 КК України «Екоцид» має більш детальне формулювання й визначає екоцид як масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу [8]. Перелік видів кримінально караних протиправних діянь, що визнаються законодавцем як злочини проти довкілля більш широкий, ніж розуміння діянь, які визнаються екоцидом в розумінні злочину, передбаченого ст. 441 КК України. Основна відмінність полягає в обсягах та наслідках таких діянь, якими для екоциду може бути лише можливість спричинити екологічну катастрофу. Іншою особливістю є те, що екологічна катастрофа як наслідок екоциду може бути вчинена лише людиною, а не будь-якими природними факторами, і лише навмисно.

Вітчизняний законодавець не визначає вичерпного переліку актів екоциду, адже цей злочин може вчинятися іншими людськими діями, здатними викликати екологічну катастрофу. Такий підхід, на нашу думку, є виправданим, оскільки результатами науково-технічного прогресу у подальшому може стати виникнення нових факторів впливу на природне середовище, застосування котрих своєю чергою буде загрожувати настанню екологічної катастрофи. Серед таких факторів можуть бути й ті, що зумовлені застосуванням під час військових дій новітньої або надпотужної воєнної зброї та боєприпасів, отруйних речовин, засобів радіологічного чи іншого шкідливого для об'єктів природного середовища впливу. Для настання кримінальної відповідальності винної особи за екоцид такі дії мають нести загрозу екологічної катастрофи.

Вітчизняні науковці звертають увагу на те, що на сьогодні визначення терміносполучення «екологічна катастрофа» відсутнє в будь-якому офіційному нормативно-правовому акті і лише Кодекс цивільного захисту України надає визначення поняттю «катастрофа», яке використовується для тлумачення змісту таких понять як «надзвичайна ситуація» та «небезпечна подія» [9, с. 41]. Водночас в різних джерелах екологічну катастрофу визначають як негативні зміни екологічної рівноваги до стану зникнення умов існування живого організму, популяції, виду, біосфери. Зде-

більшого це швидка, руйнівна, незворотна подія, пов'язана з нанесенням шкоди екосистемам і біологічному різноманіттю, що супроводжується загибеллю біоти (включно з людьми) [10]. Також її розуміють як надзвичайно швидку і тому небезпечну деструкційну зміну умов навколишнього середовища глобального чи локального масштабу, яка пов'язана з нанесенням величезної шкоди навколишньому середовищу, загибеллю рослин, тварин і людей [11]. В сучасному енциклопедичному розумінні катастрофу екологічну визначають як надзвичайну кризову екологічну ситуацію локального, регіонального або глобального масштабу, що становить значну неочікувану загрозу для суспільства. При цьому, екологічні катастрофи призводять до повного порушення екологічної рівноваги в екосистемах, масової загибелі організмів, мають несприятливі екологічні, економічні і соціальні наслідки для регіонів. Розрізняють катастрофи екологічні навмисні і ненавмисні. Прикладом останніх може бути екоцид [12].

У загальному розумінні екологічна катастрофа – це невідворотне за короткий час негативне явище, що тягне за собою руйнування, негативні зміни в компонентах природного середовища та природних й природно-антропогенних об'єктів, котре виникло внаслідок прямого або побічного впливу руйнівних природних факторів чи людської діяльності. Це має вираз у швидкому надходженні до навколишнього середовища значної кількості речовин та енергії, властивості, місце потрапляння та кількість котрих завдали негативного впливу та призвели до шкідливих змін якості навколишнього середовища, тягнуть за собою руйнування стійкості видового складу живих організмів та повного чи суттєвого знищення або скорочення їх чисельності або продуктивності та здатності до відновлення. Негативні й катастрофічні для природного середовища наслідки війни завжди відображають людський фактор, а особи, що винні у їх настанні, підлягають встановленій законодавством відповідальності як за вчинення екоциду.

Дослідники цих проблем вказують на те, що визнаючи екоцид злочином, фокус зміщують з виключно людських або суспільних чи державних інтересів на благополуччя всіх живих істот та здоров'я нашої планети. Визнання екоциду злочином не лише дає змогу притягнути винних до відповідальності за вже завдану шкоду, але й діятиме як стримуючий фактор проти майбутніх руйнівних дій. Знання того, що серйозна шкода навколишньому середовищу може призвести до кримінального переслідування заохочуватиме більш відповідальну екологічну практику [13].

Екоцид як злочин проти безпеки людства пов'язаний із невідворотними негативними наслідками для навколишнього середовища і загрозою самому існуванню людини та всього тваринного і рослинного світу як середовища її проживання. Екоцид, термінологічне розуміння якого походить від грецької мови «oikos», що означає «дім», та латини «caedo» за значенням слова «вбиваю», є одним із найтяжчих злочинів проти людства. Сьогодні світова спільнота розглядає екоцид як міжнародний злочин, що посягає на мир і безпеку людства, пошкоджує або й знищує навколишнє природне середовище як біологічну основу існування людини та різноманітних живих організмів, підриває екологічну безпеку держави. У сукупності рослинний і тваринний світ, водні об'єкти, атмосфера, земля, її надра утворюють біологічне середовище як необхідні умови для життя людини. Даний злочин спрямований на те, щоб підірвати або знищити нормальні природні умови й таким чином викликати погіршення умов проживання, життєвого благополуччя населення, його здоров'я, або повне чи часткове вимирання людей на певних територіях.

Вітчизняна дослідниця О. Буткевич розглядає злочини екоциду крізь призму національно-правового та міжнародного вимірів. Вона зауважує, що питання покарання за злочин екоциду, вчиненого під час ведення воєнних дій, є доволі новим, тому що лише відносно нещодавно людство почало використовувати технології, які можуть завдати серйозну шкоду довкіллю під час конфлікту, зокрема – зброю масового ураження. Це є однією з причин, чому законодавство багатьох країн досі не містить норм щодо врегулювання цього питання. Крім того, не завжди негативні наслідки такого впливу на природу помітні одразу – інколи вони мають повільну дію і впливають на цілі покоління. Проблемаю також є те, що, відповідно до ст. 8 Римського статуту МКС, шкода, заподіяна довкіллю, розглядається лише як частина воєнних злочинів, а не як самостійний злочин, що, на її думку, є недоліком. Проте зараз, в тому числі у зв'язку з російсько-українською війною, вже ведуться перемовини про перспективи розгляду злочину екоциду як окремої норми Римського статуту [14]. Саме Україна як європейська правова держава і водночас країна-жертва війни, розв'язаної рф, зараз впливає на розвиток міжнародного права в питанні визначення сутності й розуміння злочину екоциду. На думку вітчизняних науковців і практиків, цей злочин не може зводитися ні до ординарних екологічних злочинів, оскільки це зводитиме нанівець концепцію злочи-

ну екоциду, ні до тих злочинних проявів, які завдають загальної шкоди довкіллю. Злочин екоциду – це конкретна кримінально-правова кваліфікація, яка має прямий зв'язок із національним кримінальним правом та повинна застосовуватися з урахуванням міжнародного гуманітарного права.

Такі питання турбують не лише вітчизняних, а й зарубіжних вчених. Про це йшлося на конференції з питань застосування норм кримінального права в національних і міжнародних судах, що відбулася в травні 2024 р. у Верховному Суді. Зокрема один із зарубіжних учасників цього наукового заходу – В. Джордаш, зосередив увагу на питаннях кваліфікації злочину, який призвів до руйнування російськими військовими Каховської ГЕС, що мало місце 6 червня 2023 року. Він зауважив, що окрім значної шкоди екології, це стало причиною смертей і зникнень багатьох людей, спричинило руйнування будівель та завдало іншої шкоди. Крім того, внаслідок підриву чимало видів тварин, які мешкали на цій території, опинилися на межі вимирання. Саме тому необхідно ретельно задокументувати і розслідувати цей злочин, щоб надалі винні відповіли за скоєне. На думку експерта, знищення дамби можна розглядати як злочин одразу в кількох категоріях: руйнування цивільного об'єкта, руйнування об'єкта державної власності та заборона щодо використання зброї. Серед іншого, підриг дамби є порушенням ст. 49 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій (Протоколу I). Також варто зважати на довготривалий період відновлення екологічної системи регіону – щонайменше на це знадобиться 30 років [15].

Вітчизняні науковці звертають увагу на те, що до сьогодні екоцид як окремий вид злочину не знайшов свого закріплення в міжнародному кримінальному праві. Він не визнаний злочином ні у Римському статуті Міжнародного кримінального суду, ні у будь-якому іншому нормативно-правовому акті. Україна підписала Римський статут у 2000 році, однак ще не ратифікувала його. Ратифікація надасть можливість звертатись до цієї міжнародної інституції щодо воєнних злочинів, вчинених внаслідок збройної агресії РФ проти України, у тому числі щодо тих, які заподіюють шкоду довкіллю. Проте 5 січня 2023 року було прийнято довгоочікувану Резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи «Вплив збройних конфліктів на довкілля». У ній, зокрема, наголошено на необхідності кодифікації поняття «екоцид» як на національному, так і міжнародному рівні та висловлено рішучу підтримку зусиль щодо внесення змін до Римського статуту шляхом доповнення його новим злочином – екоцидом. У Резолюції проголошено, що держави-члени зобов'язані здійснити усі необхідні заходи із заборони використання забороненої зброї під час воєнних конфліктів. Така зброя непропорційно впливає на довкілля, завдаючи йому значної шкоди, а також робить неможливим життя людей в зоні ведення бойових дій [16, с. 156].

В травні 2025 р. при експертному обговоренні злочинів проти довкілля під час панельної дискусії в межах 34-ї сесії Комісії ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя керівник Спеціалізованої екологічної прокуратури Б. Індиченко представив досвід України у документуванні та розслідуванні воєнних злочинів проти довкілля та екоциду задля забезпечення відповідальності представників держави-агресора. Ним повідомлено, що сьогодні Україна виступає не лише як країна, що потерпає від екологічної шкоди, спричиненої російською агресією, але й як країна, що активно розбудовує інституційну спроможність та правові механізми для забезпечення відповідальності за екологічні злочини – як у мирний, так і у воєнний час. Державою створено внутрішні основи – правові, інституційні та операційні – для повноцінної та ефективної участі у міжнародному співробітництві задля притягнення винних до відповідальності за екологічні злочини. Також учасники цих заходів акцентували увагу і на транснаціональному характері екологічних злочинів [17].

Вітчизняні науковці зазначають, що у міжнародній практиці вже сформувався своєрідний «золотий стандарт» з аналізу воєнних злочинів проти навколишнього середовища. Такий стандарт становить собою вимоги до збирання доказової бази, зокрема описує, як мають збиратися, оброблятися й надаватися супутникові знімки, що підтверджують злочини проти навколишнього середовища і можуть бути доказами в кримінальному провадженні. Окрім того цей стандарт передбачає встановлення й забезпечення виступу у суді свідків, котрі готові надати показання при розгляді справи. За правилами Міжнародного кримінального суду це має бути конкретна людина або декілька осіб, які зможуть надати покази й відповісти на запитання прокурора. Визначено також сім критеріїв, відповідність одному з яких дає змогу визначити певний злочин як екоцид.

До першого відносять таке: при вчиненні діяння повністю зникають усі популяції хоча б одного ендемічного виду біоти, котрі існували в межах рослинно-кліматичної зони, підзони чи висотного поясу в межах України, або залишається не більше 10% живих осіб, що є недостатнім

для їх природного відновлення, і моніторинг не підтверджує їх відновлення. Другим критерієм визначення виду екоциду виступає те, що при вчиненні протиправного діяння повністю зникають унікальні групування біоти, котрі існували в межах рослинно-кліматичної зони, підзони чи висотного поясу в межах України, або залишилося не більше 10% площі їх розповсюдження і річний моніторинг видового складу існуючої ціно-популяції не підтверджує відновлення знищених груп. Третій критерій вказує на те, що при вчиненні діяння повністю зникають унікальні біотопи, котрі існували в межах рослинно-кліматичної зони, підзони чи висотного поясу в межах України, або залишилося 10% їх площі й річний моніторинг знищених складових біотопу не підтверджує їх відновлення. Четвертий критерій: при вчиненні діяння знищені цінні біотопи, включені до світової природної спадщини ЮНЕСКО чи до Резолюції 4 Бернської конвенції, або ж на більшій частині їх площі знищені структурні елементи й річний моніторинг знищених складових біотопа не підтверджує їхнього відновлення до вихідного стану. П'ятий критерій визначає те, що при вчиненні діяння відбувається знищення біотопів, від котрих прямі або побічні екологічні послуги недоотримає більше половини населення країни. Шостий критерій означає, що при вчиненні діяння відбувається забруднення радіонуклідами або руйнування місцевості певного ландшафту, що приносить великі екологічні та соціально-господарські збитки й тягне за собою відселення більше половини населення району. До сьомого критерію відносять випадки, коли при вчиненні діяння відбувається зміна характеристик навколишнього середовища, що може тягнути за собою негативні екологічні наслідки й катаклізми руйнівного характеру [18]. Сьогодні Україна зацікавлена передусім у тому, щоб екоцид й інші воєнні злочини, що вчинені на наших територіях, були визнані як кримінально карані діяння на міжнародному рівні.

Перше з початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України кримінальне провадження про екоцид розпочато за фактом обстрілу Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут», де розташована ядерна підкритична установка «Джерело нейтронів». Проведеною експертизою було надано висновок про те, що ворожі обстріли могли б призвести до руйнування активної зони й викиду радіоактивних часток і це викликало б екологічну катастрофу й забруднення навколишньої території в межах 10 кілометрів. Прокуратурою було встановлено, що війська РФ знали про знаходження на території центру підкритичної установки й були обізнані щодо можливих тяжких наслідків для екології регіону.

Інше досудове розслідування розпочато за фактом нападу російських військ на Запорізьку АЕС в Енергодарі, котра є найбільшою у Європі і шостою за потужністю у світі. Дане кримінальне провадження відкрито за ознаками вчинення терористичного акту та екоциду (ч. 2 ст. 258 та ч. 2 ст. 28, ст. 441 КК України) [19]. Також слідчими СБ України відкрито кримінальне провадження за фактом підризу дамби Каховської ГЕС і розслідування цього злочину здійснюється за двома статтями КК України – ст. 438 – порушення законів і звичаїв війни та ст. 441 – екоцид. Слідчими СБ України спільно із працівниками МВС, Національної поліції та Офісом Генерального прокурора проводяться слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії. Із представниками Міністерства захисту навколишнього середовища і природних ресурсів детально встановлюються обставини підризу греблі. Як зазначає голова Європейського кліматичного фонду Л. Тубіана, питання про визнання екоциду вже обговорювали в Європейському парламенті і тепер мають винести на обговорення урядів держав-членів ЄС. Попри те, що Україна має екстериторіальну юрисдикцію, країни ЄС теоретично можуть вимагати від російського уряду відповідати за свої дії в Україні. Складність полягає у необхідності довести, що шкоди довіклію було завдано навмисно і росіяни знали, який це матиме негативний вплив для природи. В цьому плані підризу росіянами Каховської ГЕС слід вважати переконливою справою, яка може мати великий міжнародний резонанс. Адже намір російських військових знищити споруду був очевидним, і цей воєнний злочин цілком можна задокументувати. За її словами, якщо Україні вдасться задокументувати й довести російський екоцид, вона зможе покласти початок новому напрямку міжнародного права і створить доволі важливий прецедент для майбутніх воєнних конфліктів [20].

Аналізуючи особливості виявлення й досудового розслідування екоциду як кримінально караного явища крізь призму системного підходу, слід виокремити три складові, котрі утворюють вказану систему, характеризуються відносним рівнем автономності, але водночас перебувають у тісних залежностях між собою. По-перше, це процесуальна складова досудового розслідування, що передбачає вчинення уповноваженим суб'єктом дій, які визначені КПК України для досягнення мети кримінального судочинства. По-друге, організаційна складова, яка у загальному вигляді

передбачає діяльність слідчого, спрямовану на керування процесом розслідування та прийняття відповідних управлінських і процесуальних рішень. По-третє, тактична складова розслідування, яка передбачає використання відповідних тактичних прийомів, рекомендацій, методів та операцій, які чітко не визначені нормами чинного законодавства, але не суперечать усталеній практиці кримінального переслідування та не порушують гарантовані права і свободи людини та громадянина.

На зазначені складові варто звертати увагу як оперативним працівникам, що здійснюють первинне документування виявлених ними фактів підготовки або вчинення злочинів екоциду, так і слідчим та прокурорам, котрі розпочали кримінальне провадження та проводять і документують відповідні процесуальні дії, збираючи й оцінюючи докази на предмет їх доказового значення.

Висновки. Кримінальні правопорушення проти довкілля становлять загрозу нормальному існуванню людини, її життєдіяльності й проживанню на певних територіях або в окремій місцевості, завдають шкоду здоров'ю, а у певних випадках і життю. Найбільш тяжкі з них і небезпечні для людини та природи за наслідками вітчизняний законодавець відніс до тих, що посягають на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок. Такими визнано передбачений ст. 441 КК України екоцид, наслідки якого можуть спричинити екологічну катастрофу. Саме наслідки та виключно навмисність дій людини відрізняють цей злочин від інших, які також завдають шкоди природному середовищу й екології у певних місцевостях.

Сьогодні злочини екоциду доволі часто стають наслідками воєнного вторгнення РФ на територію України і ведення бойових дій із застосуванням противником потужної зброї, авіаційних бомб, артилерійських та ракетних обстрілів й атак безпілотників на промислові й цивільні об'єкти, транспортну інфраструктуру, з використанням великої кількості вибухівки та отруйних речовин тощо. Все це не лише забирає життя і віднімає здоров'я у наших захисників та цивільного населення, а й завдає катастрофічної шкоди природним об'єктами, нищить екологію на значних територіях. Наслідки таких актів воєнного вандалізму з боку військ агресора не можна оцінити інакше, як екоцид. Боротьба з такими злочинами силами правоохоронних органів вимагає не лише надання слідчим, прокурором, судом правильної правової кваліфікації дій, що мають бути визнані злочином екоциду, а й уміння працівників органів досудового розслідування здійснювати своєчасний пошук і правильне та повне документування слідів злочину, збирати докази й надавати їм оцінку та використовувати в доказуванні. Все це зумовлює потребу глибокого дослідження проблеми боротьби з екоцидом, розроблення ефективних криміналістичних рекомендацій з виявлення й досудового розслідування не лише екоциду, а й інших подібних до нього злочинів проти довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новицька Н.Б., Новицький А.М., Приймаченко Д.В. Історичні аспекти правового забезпечення екологічної політики в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 770–774. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.124>.
2. Екоцид російського агресора. URL: <https://detectives.org.ua/publications/ekotcid-russkogo-agressora>.
3. Документування воєнних злочинів, які спричиняють шкоду довкіллю, стане окремим напрямом роботи Міжнародної ради експертів. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-vojenni-zlocini-proti-dovkilliya-stane-okremim-napryamom-roboti-miznarodnoyi-radi-ekspertiv>.
4. Що таке екоцид та воєнні злочини проти довкілля? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/shcho-take-ekotsyd-ta-voienni-zlochyny-proti-dovkillia>.
5. Зупинити екоцид в Україні зможемо лише за підтримки всієї світової спільноти – в цьому впевнені у Комітеті з питань бюджету. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224071.html>.
6. Конвенция о запрещении вооруженного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду. Рекомендована для рассмотрения, подписания и ратификации всеми государствами резолюцией 31/72 Генеральной Ассамблеи от 10.12.1976 года. UN Treaty Series, Vol. 1108, I-17119. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/cpmhuemt/cpmhuemt_ph_r.pdf.

7. Римський статут Міжнародного кримінального суду. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
8. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131.
9. Данилевська Ю.О., Сибірцева Л.С. «Екологічна катастрофа» як ознака об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 441 КК України. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2025. Вип. 1(9). С. 41-48. DOI: 10.32782/suj-2025-1-5.
10. Екологічна катастрофа. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%95%D0%BA%>.
11. Що таке екологічна катастрофа? URL: <https://znanija.com/task/44218225>.
12. Енциклопедія Сучасної України. Т.12: Кал – Киї / Гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. 711 с. URL: <https://esu.com.ua/article-11031>.
13. Jack Marley. Ecocide: why establishing a new international crime would be a step towards interspecies justice. URL: <https://theconversation.com/ecocide-why-establishing-a-new-international-crime-would-be-a-step-towards-interspecies-justice-162059>.
14. Застосування міжнародного кримінального права в національних і міжнародних судах: науковці та практики обговорили на конференції у ВС актуальні питання. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1608750>.
15. Застосування міжнародного кримінального права в національних і міжнародних судах: науковці та практики обговорили на конференції у ВС актуальні питання. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1608750>.
16. Вереша Р.В., Кучинська О.П., Ковтун О.М. Екоцид у національному та міжнародному кримінальному праві: сучасні виклики та перспективи нормативно-правового регулювання. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. Вип. 78, ч. 2, 2023. С. 152–159. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.24>.
17. Представник Офісу Генпрокурора взяв участь у експертному обговоренні злочинів проти довкілля на ССПС-34 в Австрії. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/predstavnik-ofisu-genprokurora-vzyav-ucast-v-ekspertnomu-obgovorenni-zlociniv-proti-dovkillya-na-sspcj-34-v-avstriyi>.
18. Сегодня важно привести к «золотому стандарту» сбор информации о многочисленных преступлениях против окружающей среды, вызванных вторжением России: Интервью с О. Кравченко, исполнительным директором, членом Правління української громадської організації «Екологія-Право-Люди». URL: <https://uwecworkgroup.info/ru/interview-with-olena-kravchenko-of-the-ngo-environment-people-law>.
19. Напад військ РФ на АЕС: в Україні розпочато розслідування за фактом екоциду. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220304-napad-vijsk-rf-na-aes-v-ukrayini-rozpochato-rozsliduvannya-za-faktom-ekocydu>.
20. Такого ще ніколи не було. Чи дозволить міжнародне право судити РФ за екоцид в Україні – французька професорка. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/voennye-prestupleniya-protiv-okruzhayushchey-sredy-kak-ukraina-mozhet-nachat-novoe-napravlenie-mezhdunarodnogo-prava-50364346.html>.

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.32>

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Горобець О.В.,
здобувач ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0003-7244-3652

Горобець О.В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики зловживання владою або службовим становищем.

У статті досліджується особа злочинця як ключовий елемент криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем, передбачених ст. 364 КК України. Здійснено аналіз соціально-демографічних, професійних, психологічних і поведінкових характеристик осіб, які вчиняють ці правопорушення. Обґрунтовано, що формування узагальненого криміналістичного портрета службового злочинця є важливою передумовою для ефективної організації процесу розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Розкривається роль вивчення особи злочинця в побудові версій, виборі тактики слідчих (розшукових) дій, організації допитів та проведенні експертиз. Наводяться типові риси службового злочинця: чоловік віком від 30 до 65 років, який має повну вищу освіту, який постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснює функції представника влади чи місцевого самоврядування, або обіймає посаду в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконує такі функції за спеціальним повноваженням. Проаналізовано позитивну соціальну маску таких осіб – добру репутацію, професійні досягнення, участь у громадському житті – що ускладнює їх викриття та формує ілюзію бездоганної поведінки. Окрема увага приділена прихованим особистісним деформаціям, характерним для службових злочинців, таким як цинізм, владність, впевненість у безкарності. Встановлено низьку результативність кримінального переслідування за злочини, пов'язані із зловживанням владою або службовим становищем, передбачених ст. 364 КК України, що сприяє поширенню рецидиву.

Зроблено висновок, що сформована ситуація свідчить про необхідність вдосконалення механізмів розслідування кримінальних проваджень щодо зловживання владою або службовим становищем. В якості напрямів поліпшення ситуації запропоновано: підвищити професіоналізм та спеціалізовану підготовку слідчих, забезпечити дієвий процесуальний контроль на всіх стадіях кримінального процесу, розробити ефективні заходи захисту свідків, вдосконалити методику криміналістичного доказування, а також посилити відповідальність за спроби протидії розслідуванню.

Ключові слова: криміналістична характеристика, особа злочинця, службовий злочин, зловживання владою або службовим становищем, ст. 364 КК України.

Gorobets O.V. The person of the criminal as an element of the criminal characteristics of abuse of power or official position.

The article examines the personality of the offender as a key element of the criminalistic characterization of crimes related to abuse of power or official position, provided for in Article 364 of the Criminal Code of Ukraine. An analysis of the socio-demographic, professional, psychological, and behavioral characteristics of persons who commit these offenses has been carried out. It is argued that the formation of a generalized criminalistic portrait of an official criminal is an important prerequisite for the effective organization of the process of detecting and investigating criminal offenses.

The role of studying the personality of the offender in constructing versions, choosing tactics for investigative (search) actions, organizing interrogations, and conducting examinations is revealed.

Typical characteristics of a white-collar criminal are given: a man aged 30 to 65, with a complete higher education, who permanently, temporarily, or by special authority performs the functions of a representative of the authorities or local self-government, or holds a position in state authorities, local self-government bodies, state or municipal enterprises, in institutions or organizations related to the performance of organizational, administrative, or economic functions, or performs such functions under special authority. The positive social mask of such persons is analyzed – good reputation, professional achievements, participation in public life – which complicates their exposure and creates the illusion of impeccable behavior. Particular attention is paid to hidden personality deformations characteristic of official criminals, such as cynicism, authoritarianism, and confidence in impunity. The low effectiveness of criminal prosecution for crimes related to abuse of power or official position, provided for in Article 364 of the Criminal Code of Ukraine, has been established, which contributes to the spread of recidivism.

It is concluded that the current situation indicates the need to improve the mechanisms for investigating criminal proceedings for abuse of power or official position. The following areas for improvement were proposed: increasing the professionalism and specialized training of investigators, ensuring effective procedural control at all stages of the criminal process, developing effective measures to protect witnesses, improving forensic evidence methods, and strengthening accountability for attempts to obstruct investigations.

Key words: criminal profile, criminal personality, official crime, abuse of power or official position, Article 364 of the Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. У межах криміналістичної науки вивчення особи злочинця займає центральне місце при формуванні загальної криміналістичної характеристики певного виду кримінальних правопорушень. Особа злочинця є не тільки об'єктом аналізу в рамках кримінального права і кримінології, але і являє собою найважливіше джерело інформації в криміналістиці, особливо при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Розуміння типологічних характеристик особи злочинця дозволяє значно підвищити ефективність розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, оскільки злочинна поведінка є відображенням внутрішніх мотивів, ціннісних установок, соціального досвіду та професійних особливостей суб'єкта кримінального правопорушення.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочину займалися такі вчені криміналісти, як: В.П. Бахін, Р.С. Белкін, М.В. Бורусовський, О.М. Васильєв, В.К. Гавло, В.С. Кузьмічов, О.Р. Лужецька, М.В. Салтевський, К.О. Чаплинський, С.Н. Чурілов, В.Ю. Шепітько та ін. Однак з боку науковців питанням розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем достатньо уваги приділено не було. Це вказує на необхідність удосконалення правоохоронної діяльності з позиції висвітлення відомостей про особу службового злочинця, що і визначає актуальність даної теми.

Метою статті є визначення особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики зловживанням владою або службовим становищем

Виклад основного матеріалу. Кожне суспільно небезпечне винне діяння – це не просто юридичний факт, а складний поведінковий прояв, що залишає за собою комплекс матеріальних та ідеальних слідів, в яких неминуче відбивається особа злочинця. У процесі вчинення злочину суб'єкт взаємодіє з навколишнім середовищем, залишаючи на місці події не тільки фізичні, а й поведінкові сліди, які несуть відомості про деякі його особисті соціально-психологічні властивості та якості, злочинний досвід, професію, спеціальні знання, стать, вік тощо. Криміналістична значимість вивчення особи злочинця полягає в тому, що її індивідуальні властивості знаходять відображення у виборі способу вчинення злочину, в особливостях підготовки і маскування протиправних дій, в механізмі злочинної події тощо.

На підставі первинної інформації, що міститься в матеріалах кримінального провадження, а також в ході проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, стає можливим формування узагальненого криміналістичного портрета передбачуваного суб'єкта злочину. Поступово цей портрет наповнюється конкретним змістом: уточнюються особливості поведінки, схильність до певних схем зловживань, модель прийняття рішень, ступінь організованості, особливості приховування злочинних дій та їх легендування. Саме це знання дозволяє слідчому

більш точно визначити стратегію розслідування, висувати версії, планувати експертизи, обирати тактику допиту. Отже, особа злочинця виступає невід'ємним елементом криміналістичної характеристики будь-якого злочину. Вона є самостійним об'єктом криміналістичного аналізу, оскільки через неї реалізується причинно-наслідковий зв'язок між внутрішнім мотивом і зовнішніми проявами злочинного акту. З огляду на те, що службові злочини нерідко вчиняються особами з високим рівнем правової грамотності та значним досвідом приховування слідів протиправної діяльності, дослідження їх особистості в процесі розслідування набуває додаткової складності і вимагає глибокої професійної підготовки з боку слідчих та оперативних підрозділів.

Найважливішою умовою ефективного розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем, є всебічне вивчення і грамотна криміналістична оцінка особи злочинця. Джерелами такої інформації можуть служити матеріали особової справи службової особи, дані про її професійну діяльність, характеристики з місця роботи, свідчення колег і підлеглих, відомості, отримані в результаті вивчення документів, листування, службової звітності, а також аналізу конкретних обставин вчинення кримінального правопорушення. Подібна психологічна робота дозволяє викрити злочинця, сформувати науково обґрунтований прогноз щодо кола осіб, серед яких з найбільшою ймовірністю слід шукати як свідків, так і співучасників злочину, а також максимально ефективно визначити найбільш підходящі методи такого пошуку.

На відміну від традиційного кримінологічного підходу, орієнтованого переважно на статистичну та соціологічну оцінку особи злочинця, криміналістичне вивчення особи, яка зловживає владою або службовим становищем, має два специфічні напрямки. Перший напрямок пов'язаний з виявленням і узагальненням ознак невідомого суб'єкта, який скоїв злочин. Водночас інформація витягується зі слідів злочину, свідчень очевидців, матеріалів відеоспостереження, аналізу документації та інших первинних джерел на початковому етапі розслідування. Отримані таким робом відомості, як правило, містять узагальнені дані, що дозволяють судити про соціально-професійну групу осіб, найбільш схильних до вчинення службових злочинів, і в меншій мірі – конкретні персональні характеристики особи злочинця. Ці відомості, систематизовані та проаналізовані, потім зіставляються з типовими криміналістичними профілями, сформованими на основі аналізу кримінальних проваджень аналогічної категорії, що дозволяє звузити коло підозрюваних і підвищити оперативність розкриття злочину. Другий напрямок криміналістичного вивчення особи злочинця спрямований на детальне дослідження особи підозрюваного (обвинуваченого). У цьому разі основною метою визначається глибока і вичерпна криміналістична оцінка конкретної особи, винної в зловживанні владою або службовим становищем. Заради цього збираються і ретельно аналізуються відомості про світоглядні установки, ціннісні орієнтири і дефекти правосвідомості даної особи, виявляються особливості її поведінки до, під час і після зловживання владою або службовим становищем, встановлюється коло осіб, з якими вона підтримувала зв'язок, визначається ступінь її поінформованості про методи і способи вчинення та приховування слідів протиправного діяння. Такі відомості дозволяють слідчому вибудувати грамотну і тактично ефективну лінію розслідування, забезпечити якісний психологічний контакт з підозрюваним (обвинуваченим) в ході проведення допитів, загалом правильно організувати початкові та подальші слідчі (розшукові) дії. Це особливо важливо в контексті виявлення, розкриття та розслідування службових злочинів, оскільки винні особи часто мають високий рівень професійної підготовки, психологічну стійкість і навички приховування інформації. Грамотно підготовлене криміналістичне дослідження особи підозрюваного (обвинуваченого) дозволяє слідчому підібрати оптимальні тактичні прийоми для подолання захисних стратегій і отримання правдивих свідчень, що істотно полегшує завдання остаточного викриття винної особи у зловживанні владою або службовим становищем.

Аналіз офіційних даних статистики Вищого антикорупційного суду [1] та судів першої інстанції [2] щодо засуджених за вчинення злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем, дозволяє сформулювати щодо цих осіб наступні криміналістичні висновки. Так, згідно з узагальненими даними за останні десять років, абсолютна більшість таких злочинів вчиняється одноосібно: питома вага кримінальних правопорушень, вчинених одним суб'єктом, становить близько 68,79 % від їх загальної кількості. Зі свого боку, злочини, вчинені групою осіб, фіксується значно рідше – приблизно в 31,21% випадків. На окрему увагу заслуговує встановлений в ході аналізу факт практично повної відсутності в судовій практиці випадків кваліфікації зловживання владою або службовим становищем як злочину, вчиненого у складі організованої групи. Згідно з вивченими матеріалами, лише в 1,91% випадків кримінальні правопорушення за

ст. 364 КК України кваліфікувалися як вчинені організованими групами. Що стосується кваліфікації зловживання владою або службовим становищем як вчинених злочинними організаціями – то такі випадки в межах офіційної судової статистики взагалі відсутні.

Виявлене явище – вкрай низька питома вага кваліфікації злочинів, передбачених ст. 364 КК України, як вчинених у складі організованої групи або злочинної організації – може бути пояснено низкою чинників. Перш за все, відповідно до ч. 3 ст. 28 КК України, кримінальне правопорушення визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи [3]. А для визнання кримінального правопорушення вчиненим злочинною організацією, згідно з ч. 4 ст. 28 КК, потрібно встановлення більш складної, ієрархічно організованої структури, що включає декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших кримінально протиправних груп [3]. В умовах функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи державних підприємств формування таких стійких злочинних об'єднань на практиці значно ускладнено. Це пов'язано з багатоплановою системою внутрішньої та зовнішньої підзвітності, існуючими механізмами адміністративного контролю, частими кадровими перестановками, обмеженим терміном перебування осіб на посаді, а також відсутністю об'єктивних умов для тривалого функціонування закритих і скоординованих злочинних схем. Навіть у випадках, коли між окремими службовими особами дійсно простежуються ознаки змови та спільної діяльності, спрямованої на зловживання службовим становищем, довести наявності стійкості об'єднання, ієрархії, попередньої організованості, розподілу функцій і знання всіма учасниками загального плану – вкрай складно з точки зору кримінально-процесуального доказування. Подібні висновки вимагають проведення масштабних негласних слідчих (розшукових) дій, отримання підтверджень тривалої координації, виявлення структури управління і стійких каналів розподілу вигод – що далеко виходить за рамки типової доказової бази, що застосовується при виявленні, розкритті та розслідуванні службових злочинів. Отже, низький відсоток кваліфікацій за ознакою організованості не свідчить про повну відсутність організованих форм зловживань у владі, а, скоріше, відображає високу планку доказових стандартів, встановлених законом для визнання діяння скоєним організованою групою або злочинною організацією, а також існуючі криміналістичні та процесуальні складнощі їх встановлення в реальних умовах діяльності публічного сектора.

Аналіз суб'єктного складу показує, що основну частку (64,96 %) серед засуджених за зловживання владою або службовим становищем становлять особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування. Удвічі меншу частку (31,84%) становлять особи, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням. Відносно невелику питому вагу серед суб'єктів аналізованого кримінального правопорушення мають військовослужбовці – всього 4,45%.

Особливий інтерес представляє вікова структура суб'єктів розглянутої категорії злочинів. На відміну від насильницьких злочинів (вбивство, хуліганство, зґвалтування тощо), злочинів проти власності (крадіжка, грабіж, розбій тощо), виконавцями яких найчастіше виступають особи молодого віку (від 18 до 30 років), у справах про зловживання владою або службовим становищем дана вікова категорія практично не представлена. Згідно з наявними даними, більшість злочинців, притягнутих до кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем, – це особи середнього та старшого віку. Так, найбільша кількість засуджених – 50,31% – припадає на вікову групу від 30 до 50 років. Досить значною є також частка осіб старшого віку від 50 до 65 років (35,66%). На вікову категорію від 25 до 30 років припадає порівняно невелика частка – 7,64%, а особи віком старше 65 років становлять приблизно 6,36%. Подібна вікова структура суб'єктів обумовлена специфікою самих службових злочинів. Особи, які займають посади,

що передбачають відповідальність за прийняття важливих рішень і керівництво колективами, як правило, досягають відповідного рівня довіри, кар'єрного зростання і соціального статусу лише до певного зрілого віку. Середній і старший вік таких суб'єктів пов'язаний з набуттям професійного та управлінського досвіду, наявністю необхідного рівня освіти, стійких соціальних зв'язків і визнанням їх авторитету з боку керівництва та колег. Саме зазначені соціальні та професійні фактори сприяють як реалізації злочинного задуму, так і приховуванню його слідів, у зв'язку з чим виявлення, розкриття та розслідування подібних злочинів вимагає особливої методологічної підготовки з боку правоохоронних органів.

Значна більшість злочинів, що кваліфікуються як зловживання владою або службовим становищем, вчиняються чоловіками: їх частка становить близько 73,88%. На відміну від багатьох інших кримінальних правопорушень, в яких жінки практично не представлені, у випадку зловживання владою або службовим становищем їх частка досить висока – 26,12%. Це можна пояснити тим, що в останні роки все більше жінок займають керівні посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та на державних підприємствах. Така тенденція розширює їх участь в управлінській та організаційній діяльності, що, зі свого боку, впливає на зміну статевого складу осіб, які вчиняють службові злочини.

Не менш важливим є питання про характер освіти осіб, засуджених за зловживання владою або службовим становищем. Результати аналізу судової статистики підтверджують, що переважна більшість суб'єктів цієї категорії злочинів мають повну вищу освіту – таких осіб серед засуджених налічується 77,70%, базову вищу освіту – близько 7%, професійно-технічну – 7%, повну загальну середню освіту – 7,64%, а базову загальну середню – лише 0,63%. Високий рівень освіти пояснюється специфікою діяльності, пов'язаною з виконанням функцій представників влади та місцевого самоврядування, організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій. Очевидно, що для ефективного виконання таких функцій необхідні глибокі професійні знання, вміння організовувати і контролювати робочі процеси, а також здатність взаємодіяти з великою кількістю людей.

Також значне значення має тривалість професійного досвіду суб'єктів досліджуваної категорії злочинів. В основному особи, які вчинили зловживання владою або службовим становищем, мають стаж роботи на займаній посаді від трьох років і більше. Такий часовий проміжок є критичним з точки зору професійної адаптації та набуття необхідних компетенцій, що забезпечують розуміння тонкощів і нюансів службової діяльності. За цей період формуються важливі професійні та ділові зв'язки, з'являються необхідні для вчинення протиправних діянь можливості, відбувається усвідомлення реальних меж службових повноважень і слабких місць у системі внутрішнього контролю. До того ж зазначений термін є достатнім для того, щоб суб'єкт міг оцінити більшість ризиків і виробити ефективні способи приховування слідів своєї протиправної діяльності.

Досліджувані вікові особливості суб'єктів зловживань владою або службовим становищем тісно пов'язані з їх сімейним станом і соціальним статусом. Переважна частина засуджених за такі злочини перебуває в шлюбі і має дітей. Дана закономірність пояснюється не тільки зрілим віком осіб, а й їх специфічним становищем у суспільстві. Сімейний стан, наявність утриманців, стабільний соціальний статус тощо мають істотний вплив на формування мотивації до вчинення кримінального правопорушення, оскільки прагнення підтримувати певний соціальний рівень життя або забезпечувати матеріальні потреби сім'ї є важливим фактором, здатним підштовхувати осіб до зловживань владою або службовим становищем. Ба більше, особи, які мають сім'ю та дітей, як правило, інтегровані в різні соціальні структури і мають більш ширші соціальні зв'язки, які також задіюються при вчиненні злочинів та сприяють їх подальшому приховуванню.

Проведене нами узагальнення судово-слідчої практики у кримінальних провадженнях за ст. 364 КК України, дозволило виявити ряд характерних особистісних характеристик суб'єктів даного злочину. Так, згідно з отриманими даними, переважна більшість засуджених характеризувалася в повсякденному житті виключно позитивно і не мала будь-яких раніше зафіксованих відхилень або проявів антигромадської поведінки. До того ж аналіз підтвердив відсутність серед значної частини притягнутих до відповідальності осіб явно виражених і суспільно визнаних негативних особистісних характеристик. Результати вивчення особистості службових злочинців свідчать про те, що в більшості випадків вони за своїми соціальними, професійними та психологічними характеристиками практично не відрізняються від законослухняних громадян, які успішно виконують аналогічні функції представників влади та місцевого самоврядування, організаційно-розпорядчі

та адміністративно-господарські функції. Особливої уваги заслуговує той факт, що значна частина осіб, засуджених за зловживання владою або службовим становищем, мали добру професійну репутацію, користувались повагою з боку колег та керівництва, а також приймали активну участь у громадському житті. В окремих випадках (приблизно в чверті вивчених матеріалів) було встановлено, що засуджені були удостоєні різних державних або відомчих нагород, почесних грамот і подяк, що свідчить про високий рівень їх професійних досягнень, трудової та громадської активності до моменту вчинення злочину.

Разом з тим слід зазначити, що, незважаючи на зовні благополучну і позитивну характеристику, особа службового злочинця часто характеризується прихованими деформаціями в області ціннісно-нормативної системи. Такі деформації виражаються в специфічних негативних якостях і особистісних установках, таких як: егоїзм, безпринципність у досягненні цілей, схильність до цинізму і зневаги нормами моралі, нахабство у відстоюванні особистих інтересів тощо. Особи, які вчинили зловживання владою або службовим становищем, в більшості випадків демонструють яскраво виражені владні амбіції, нездатність адекватно сприймати критику, нетерпимість до незгоди, зневагу до чужої думки і абсолютну впевненість у власній правоті та безкарності. На тлі зазначених особистісних рис, істотну роль у формуванні мотивації до вчинення службових злочинів відіграють зовнішні чинники та умови, зумовлені сучасним соціально-економічним середовищем. Серед таких чинників особливого значення набувають погіршення матеріального становища та зниження життєвого рівня, посилення соціально-економічного розшарування, неможливість задоволення зростаючих матеріальних і соціальних потреб легальними засобами, а також пасивна терпимість, що формується в суспільстві, або недостатньо чітке морально-суспільне засудження корупційних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією. Важливу роль відіграє і суб'єктивна впевненість у можливості уникнути кримінальної відповідальності, заснована на відчутті захищеності своїм статусом, зв'язками або службовим становищем.

Одним з найбільш актуальних питань, що виникають при вивченні криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем, є проблема вкрай низької результативності притягнення винних службових осіб до реальної кримінальної відповідальності. Незважаючи на те, що за останні роки кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за такими злочинами стабільно збільшується, переважна більшість винних осіб фактично уникає покарання, що формує у службових злочинців стійке відчуття безкарності та спонукає їх до продовження протиправної діяльності.

Виникає закономірне питання: чому представники влади та службові особи, вчиняючи протиправні дії, впевнені у своїй фактичній безкарності, хоча формально система кримінального переслідування постійно демонструє зростання активності? Причина криється в стійкому розриві між кількістю зареєстрованих кримінальних проваджень та кількістю осіб, реально засуджених судами за подібні злочини. Згідно з офіційними статистичними даними судів першої інстанції, лише незначний відсоток кримінальних проваджень за ст. 364 КК України, доходить до судового розгляду і закінчується обвинувальними вироками. Наприклад, тільки за 2024 рік органами прокуратури України було зареєстровано 912 кримінальних проваджень за ч. 1 ст. 364 КК України та 1433 провадження – за ч. 2 тієї ж статті, яка передбачає відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, якщо воно спричинило тяжкі наслідки. Водночас кількість проваджень, за якими обвинувальні акти були направлені до суду, виявилася вкрай незначною: за ч. 1 ст. 364 КК України – всього 41 провадження, за ч. 2 ст. 364 КК України – 147 проваджень. Однак остаточних судових рішень в судах першої інстанції у вигляді обвинувальних вироків було винесено ще менше: за весь 2024 рік за ч. 1 ст. 364 КК України засуджено лише 9 осіб, тоді як за ч. 2 ст. 364 КК України обвинувальних вироків не було винесено взагалі. Слід підкреслити, що подібна негативна тенденція характерна для останніх десяти років, співвідношення зареєстрованих кримінальних проваджень та винесених обвинувальних вироків за вказаний період рік у рік істотно не змінюється.

Проте було б некоректно стверджувати, що в Україні зовсім відсутня практика притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, передбачені ч. 2 ст. 364 КК України. Слід особливо зазначити, що кримінальні правопорушення, пов'язані із зловживанням владою або службовим становищем, за наявності хоча б однієї з умов, визначених п.п. 1-3 ч. 5 ст. 216 КПК України, віднесені до підсудності Вищого антикорупційного суду України. Це, зокрема, стосується випадків, коли йдеться про зловживання владою або службовим становищем, вчинені

високопосадовцями, або якщо предмет або розмір завданої шкоди у дві тисячі і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на час вчинення зловживання владою або службовим становищем. Водночас, незважаючи на інституційне закріплення спеціалізованого антикорупційного правосуддя, фактичні результати його діяльності залишаються скромними. Так, з моменту початку функціонування Вищого антикорупційного суду в 2019 році і дотепер на його розгляді перебувало 126 кримінальних проваджень, в рамках яких обвинувачення було пред'явлено в цілому 275 особам. Однак кількість тих, хто в результаті був реально притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений, становить лише 52 особи. Така статистика свідчить про те, що навіть в рамках спеціалізованого органу, що має на меті боротьбу з корупцією, ефективність правозастосування залишається обмеженою.

Систематична відсутність ефективних заходів відповідальності створює умови для формування у службових осіб впевненості у власній недоторканності перед законом, що істотно знижує превентивну роль кримінального закону і провокує подальше вчинення службових злочинів. Причин такої ситуації декілька. Серед основних можна виділити складнощі, пов'язані з доведенням умислу та особистої зацікавленості службових осіб, які вчиняють зловживання, а також специфіку злочинного діяння, яке нерідко ретельно маскується під законні управлінські рішення. Ба більше, службові особи часто мають значні адміністративні ресурси і можливості для впливу на свідків, знищення або приховування доказів, а також використання різних процесуальних і процедурних механізмів для заплутування слідства і затягування розслідування. Також варто підкреслити недостатню ефективність взаємодії між слідчими органами, прокуратурою та судами, що призводить до помилок у кваліфікації діянь, неповноти та поверхневості доказової бази, що, зі свого боку, істотно полегшує роботу адвокатів щодо забезпечення захисту осіб, підозрюваних (обвинувачених) у зловживанні владою або службовим становищем. Сформована ситуація свідчить про необхідність вдосконалення механізмів розслідування кримінальних проваджень щодо зловживання владою або службовим становищем. Найважливішими напрямками поліпшення ситуації повинні стати підвищення професіоналізму та спеціалізованої підготовки слідчих, забезпечення дієвого процесуального контролю на всіх стадіях кримінального процесу, розробка ефективних заходів захисту свідків, вдосконалення методики криміналістичного доказування, а також посилення відповідальності за спроби протидії розслідуванню. Лише комплексне вирішення наведених проблем дозволить істотно підвищити рівень притягнення службових злочинців до реальної кримінальної відповідальності, зруйнувати атмосферу безкарності та зміцнити довіру громадян до правоохоронних органів і судової системи країни загалом.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна сформулювати усереднений криміналістичний портрет особи, яка вчиняє зловживання владою або службовим становищем. Це, як правило, чоловік віком від 30 до 65 років, який має повну вищу освіту, який постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснює функції представника влади чи місцевого самоврядування, або обіймає посаду в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконує такі функції за спеціальним повноваженням. Значна частина таких осіб має позитивну соціальну характеристику, тривалий професійний досвід, знаходиться в шлюбі та має дітей, що свідчить про їх високу ступінь інтегрованості у соціальне середовище. Водночас мотиваційна структура їхньої злочинної поведінки є переважно корисливою, але нерідко включає також інші особисті інтереси та інтереси третіх осіб нематеріального характеру. Психологічно такі особи характеризуються поєднанням формального лояльного ставлення до службових обов'язків із прихованими установками на власну вигоду, владними амбіціями, прагненням до контролю та домінування, а також вираженою впевненістю у власній безкарності, що підсилюється низькою результативністю кримінального переслідування за злочини даної категорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт Вищого антикорупційного суду про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види покарань за 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024 роки. *Статистичні звіти ВАКС про здійснення правосуддя*. URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/reports/> (дата звернення: 25.06.2025).

2. Звіт про склад засуджених № 7 за 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024 роки. *Судова статистика*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 25.06.2025).
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. № 25-26. Ст. 131.
4. Дяковський О. С., Габрелян А. Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
5. Борусовський М.В. Основи методики розслідування зловживання владою або службовим становищем суддею під час здійснення правосуддя: дис. ... д-ра філософії в галузі знань: 081. Львів, 2021. 234 с.
6. Габрелян А.Ю. Форми адміністративно-правового забезпечення державної політики протидії. *Матеріали конференцій Молодіжної наукової ліги*, 2021. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/liga/article/view/9731> (дата звернення: 25.06.2025).
7. Габрелян А.Ю. Методи адміністративно-правового забезпечення державної політики протидії. *Збірник наукових праць АООГОС*, 2021. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v1.41> (дата звернення: 25.06.2025).
8. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.
9. Колесник М.І., Габрелян А.Ю. Аналіз доходів та витрат держслужбовців України. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*, 2019. № 1(26). С. 59–70.

УДК 343.1:343.13:341.231.14:355.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.33>

ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ, РИЗИКИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВОВОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Загородній Є.О.,

аспірант кафедри кримінальної юстиції ННІПП

Національної академії внутрішніх справ,

адвокат

ORCID: 0009-0007-4891-5938

Загородній Є.О. Гарантії забезпечення прав людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану: виклики, ризики та напрями вдосконалення гарантій правової захищеності в умовах воєнного стану.

У статті автор докладно розкриває сутність тимчасових обмежень конституційних прав і свобод громадян, що є закономірною реакцією держави на складні та надзвичайні умови, зокрема, ті обмеження, які цілком відповідають міжнародним нормам застосування надзвичайних повноважень під час воєнного конфлікту. У роботі детально досліджуються численні зміни, які були внесені до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема особлива увага приділяється статті 615, яка впроваджує спеціальні механізми та інструменти для забезпечення максимальної ефективності проведення слідчих дій саме в надзвичайних умовах ведення бойових дій.

Окремо в статті розглядається баланс між необхідністю оперативного і результативного розслідування кримінальних правопорушень та водночас забезпеченням гарантій прав людини, які є надзвичайно важливими навіть у період воєнного стану. Зокрема, висвітлюються складні виклики, що виникають у контексті продовження строків тримання під вартою без належного та своєчасного судового контролю, а також питання, пов'язані з делегуванням суддівських функцій керівникам прокуратури, що вносить певну неоднозначність у процедури правосуддя. Автор підкреслює численні проблеми, що мають місце через гостру кадрову нестачу суддів, значні логістичні складнощі, а також обмежений доступ до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та правничої допомоги в прифронтових регіонах, що значно ускладнює організацію та проведення ефективного правосуддя.

Стаття також ґрунтовно розглядає міжнародно-правові стандарти прав людини, які виступають як базовий і незмінний орієнтир для підтримання верховенства права навіть у надзвичайних і кризових обставинах воєнного часу. Автором запропоновано низку практичних рекомендацій, які спрямовані на дотримання фундаментальних принципів законності, об'єктивності та прозорості в усій процесуальній діяльності органів досудового розслідування, а також підкреслюється необхідність посилення ролі адвокатури та правозахисних інституцій у забезпеченні захисту прав людини. Окремо висвітлено актуальні законодавчі ініціативи, які мають на меті відновлення втрачених унаслідок воєнних дій матеріалів кримінальних проваджень, а також суттєве розширення права на безоплатну правничу допомогу, що є надзвичайно важливим кроком у сучасних умовах.

У висновках статті акцентується увага на нагальній необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, підвищення рівня професійної відповідальності правоохоронних органів і забезпечення ефективної та стабільної роботи судової системи. Все це спрямовано на збереження і захист прав людини, а також на підтримання верховенства права навіть у складних і кризових умовах воєнного стану, що є однією з ключових гарантій демократії та правової держави.

Ключові слова: воєнний стан, досудове розслідування, права людини, судовий контроль, Кримінальний процесуальний кодекс.

Zahorodniy Y.O. Guarantees of human rights protection during pre-trial investigation under martial law: challenges, risks, and directions for improving legal safeguards under martial law.

The author elaborates on the nature of temporary restrictions on constitutional rights and freedoms of citizens, which constitute a natural state response to complex and extraordinary circumstances. In particular, the restrictions discussed fully comply with international standards for the application of emergency powers during armed conflict. The paper thoroughly examines numerous amendments made to the Criminal Procedure Code of Ukraine, with particular attention to Article 615, which introduces special mechanisms and tools to ensure the maximum effectiveness of investigative actions specifically under the extraordinary conditions of active hostilities.

The article separately addresses the balance between the necessity for prompt and effective investigation of criminal offenses and, at the same time, the safeguarding of human rights guarantees, which remain critically important even during martial law. Specifically, it highlights the complex challenges related to the extension of detention periods without proper and timely judicial oversight, as well as issues associated with the delegation of judicial functions to prosecution leadership, which introduces certain ambiguities into judicial procedures. The author emphasizes multiple problems arising from acute judicial staffing shortages, significant logistical difficulties, and limited access to the Unified Register of Pre-Trial Investigations (URPI) and legal assistance in frontline regions, which considerably complicate the organization and conduct of effective justice.

The article also provides a thorough examination of international human rights standards, which serve as a fundamental and immutable guideline for upholding the rule of law even under extraordinary and crisis conditions during wartime. The author proposes a set of practical recommendations aimed at ensuring compliance with fundamental principles of legality, objectivity, and transparency throughout the procedural activities of pre-trial investigation bodies. The necessity of strengthening the role of the bar and human rights institutions in safeguarding human rights is also highlighted. Additionally, current legislative initiatives aimed at restoring case materials lost due to military actions, as well as significantly expanding the right to free legal aid—an especially important step in contemporary conditions—are discussed.

In conclusion, the article emphasizes the urgent need to harmonize national legislation with international standards, increase the professional responsibility of law enforcement agencies, and ensure the effective and stable functioning of the judicial system. All these efforts aim to preserve and protect human rights and uphold the rule of law even in the difficult and crisis circumstances of martial law, which remains one of the key guarantees of democracy and the rule of law.

Key words: martial law, pre-trial investigation, human rights, judicial control, Criminal Procedure Code.

Постановка проблеми. Введення воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року стало викликом для всієї правової системи, зокрема у сфері досудового розслідування. Цей особливий режим передбачає тимчасові, жорстко регламентовані обмеження конституційних прав і свобод, що потребує постійної адаптації законодавства та практики правозастосування. Така адаптація є складним завданням для будь-якої демократичної держави в умовах збройного конфлікту.

Воєнний стан в Україні продовжено до 5 листопада 2025 року, що підкреслює необхідність ефективного та стабільного функціонування правосуддя відповідно до національних і міжнародних стандартів та принципів верховенства права. Правова ситуація в умовах дії правового режиму воєнного стану характеризується не лише бойовими діями, а й динамічним нормативно-правовим регулюванням. Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України зазнає значних змін для врахування особливостей досудового розслідування в умовах воєнного стану, а законодавство постійно оновлюється для оперативного реагування на виклики війни.

Однак така динаміка може призводити до правової невизначеності для учасників процесу – від слідчих і прокурорів до адвокатів і громадян. Це ускладнює прогнозованість застосування норм і створює ризики для захисту прав людини, оскільки постійні зміни не завжди забезпечують стабільність гарантій. Враховуючи це, дослідження особливостей досудового розслідування в умовах воєнного стану є вкрай актуальним для розробки ефективних правових механізмів, що забезпечують баланс між безпекою держави і захистом прав громадян.

Мета дослідження – проаналізувати гарантії прав людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану та визначити напрями їх удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Питанню, щодо забезпечення прав людини під час досудових розслідувань присвячена низка праць вчених і дослідників. Зокрема, дане питання висвітлювали: Гурін О.Ю., Страшко О.П., Чіпець О.І., Шендрік Ю.В. та інші. Втім, в умовах триваючої агресії російської федерації окреслена тема потребує подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Введення воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року дозволило тимчасово обмежити конституційні права, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [4]. Ці обмеження є вимушеним кроком, що відповідає міжнародній практиці застосування надзвичайних повноважень у випадках загрози національній безпеці або життю нації.

Україна як сторона Європейської Конвенції з прав людини скористалася статтею 15 Конвенції, що дозволяє обмежувати права у випадку війни [2]. Важливо відзначити, що у заяві, поданій до Ради Європи 4 квітня 2024 року, Україна зменшила перелік обмежень порівняно з попередньою заявою 2022 року. Цей крок є показником зваженого підходу держави до обмежень прав. Він свідчить про прагнення України не лише адаптувати правову систему до надзвичайних умов, але й дотримуватися міжнародних зобов'язань та принципів верховенства права, уникаючи невинуватого звуження фундаментальних свобод. Така здатність до самокорекції та адаптації законодавства відповідно до міжнародних рекомендацій та реальних потреб є ключовою для збереження демократичних цінностей навіть у найскладніші часи [11].

Водночас Конституція та міжнародне право встановлюють абсолютні гарантії, які не підлягають скасуванню, зокрема право на життя, гідність, судовий захист, презумпцію невинуватості та заборону катувань. Ці непорушні права є основою верховенства права в Україні навіть у кризові періоди.

Переходячи від загальних правових основ до практичних аспектів, варто розглянути специфіку функціонування кримінального провадження в умовах воєнного стану.

В умовах воєнного стану кримінальне процесуальне законодавство України зазнало низки змін [9], спрямованих на забезпечення безперервності кримінального провадження та оперативного реагування на правопорушення в особливих обставинах, зокрема:

1. За відсутності технічної можливості доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) рішення про початок розслідування може бути прийняте дізнавачем, слідчим або прокурором із подальшим внесенням відомостей до реєстру при першій нагоді. Такий механізм спрямований на запобігання зупиненню процесу розслідування у випадку перебоїв у функціонуванні електронних систем.

2. Чинне законодавство допускає проведення огляду місця події до внесення відомостей до ЄРДР, за умови подальшого оформлення відповідних процесуальних документів. Крім того, у разі небезпеки для життя чи здоров'я понятих обшук може бути проведений без їхньої присутності, але з обов'язковою відеофіксацією. Дозволено проведення слідчих дій у нічний час (з 22:00 до 06:00), якщо цього потребує оперативна ситуація, зумовлена воєнними діями.

3. У разі неможливості здійснення повноважень слідчим суддею його функції тимчасово виконує керівник прокуратури. Така норма, хоча й має практичне значення для забезпечення невідкладного процесуального контролю, породжує науково-практичні дискусії щодо дотримання принципу поділу влади та незалежності суду.

4. Якщо суд не має можливості розглянути клопотання про продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, строк вважається автоматично продовженим до моменту фактичного розгляду справи, але не більш як на два місяці. Хоча така конструкція забезпечує неперервність застосування запобіжних заходів, вона суперечить міжнародним стандартам щодо обов'язкового судового контролю за обмеженням свободи особи.

5. Кримінальні провадження скеровуються до суду за територіальною юрисдикцією, що визначається місцем завершення досудового розслідування. Це дозволяє враховувати зміну географії діяльності правоохоронних органів та судів через бойові дії або окупацію окремих територій.

6. Майно або документи, вилучені й арештовані в межах кримінального провадження та втрачені внаслідок воєнних обставин, підлягають компенсації з боку держави у порядку, визначеному законодавством.

Таким чином, запроваджені під час воєнного стану процесуальні механізми мають подвійний ефект: з одного боку, вони забезпечують оперативність і безперервність досудового розслідування, з іншого – створюють потенційні загрози для реалізації конституційних прав і свобод, що потребує подальшого наукового аналізу та законодавчого вдосконалення.

Хоча ці зміни забезпечують оперативність під час війни, вони створюють напругу між гнучкістю правозастосування та традиційними гарантіями прав людини. Передача судових повноважень прокурору і автоматичне продовження тримання під вартою можуть послабити судовий контроль та збільшити ризики зловживань. Тому правоохоронці мають діяти з особливою відповідальністю, забезпечуючи чітке обґрунтування застосування виняткових норм, аби не порушувати фундаментальні принципи кримінального провадження.

Враховуючи виклики воєнного стану та необхідність забезпечення балансу між оперативністю розслідувань і захистом прав людини, важливо також звернутися до міжнародних стандартів у цій сфері. Міжнародні стандарти прав людини та міжнародне гуманітарне право (МГП) – це дві взаємодоповнюючі гілки міжнародного права, які діють під час збройних конфліктів. МГП, або право війни, покликане обмежити жорстокість бойових дій через принципи гуманності, розрізнення між комбатантами і цивільними, пропорційності та військової необхідності, забезпечуючи захист жертв конфлікту та контроль застосування сили [5].

Застосування статті 615 КПК України в умовах воєнного стану спрямоване на забезпечення оперативності розслідувань, однак породжує суттєві проблеми, що впливають на гарантії прав людини. Дозволені відступи від стандартних процедур – початок розслідування без внесення відомостей до ЄРДР через технічні обмеження, або передача повноважень слідчого судді керівнику прокуратури – створюють ризики неоднозначного тлумачення та зловживань. Верховний Суд неодноразово наголошував на необхідності чіткого обґрунтування таких відступів, інакше докази можуть бути визнані недопустимими, що підриває принципи законності та верховенства права. Водночас, продовження строків тримання під вартою до 216 годин без судового рішення та автоматичне продовження арешту на два місяці у випадку неможливості судового розгляду є суттєвим відхиленням від конституційних гарантій свободи і недоторканності. Хоч ці заходи й можуть бути виправдані надзвичайними обставинами, вони створюють ризики необґрунтованого тримання під вартою без належного контролю [10].

Варто звернути також увагу на порушення права на справедливий судовий розгляд. Проблеми з дотриманням розумних строків судового розгляду справ, нестача суддівських кадрів у судах першої та апеляційної інстанцій, а також втрата судових справ та процесуальних документів внаслідок бойових дій суттєво обмежують доступ до правосуддя. Розгляд справ щодо воєнних злочинів за процедурою *in absentia*, хоча й необхідний у певних випадках, створює додаткові складнощі у забезпеченні прав обвинувачених, зокрема на належне повідомлення [12].

Обмеження доступу до правової допомоги. Хоча система безоплатної правничої допомоги продовжує функціонувати, існують практичні перешкоди для її ефективного отримання. Це включає логістичні проблеми, особливо в прифронтових зонах, та складнощі з подачею адвокатських запитів, зокрема електронною поштою, що може затримувати отримання необхідної інформації [13].

Забезпечення гарантій прав людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану стикається не лише з викликами в законодавстві, а й із низкою інституційних та практичних перешкод. Ці проблеми, часто взаємопов'язані, значною мірою впливають на ефективність правового захисту.

Кадрові труднощі в судовій системі. Недостатня кількість суддів у судах першої та апеляційної інстанцій залишається основною перешкодою для реалізації права на судовий розгляд кримінальних справ у розумні строки. Ця проблема має не лише адміністративний чи організаційний характер – вона безпосередньо призводить до порушення базового права на справедливий судовий розгляд у розумний термін, передбаченого статтею 6 Європейської конвенції з прав людини [3] та статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6]. Перевантаження наявних суддів спричиняє затримки в розгляді справ, що негативно впливає на права затриманих і потерпілих, а також підриває довіру до судової системи загалом.

Логістичні та технічні складнощі. Зміна територіальної підсудності, переміщення справ з окупованих чи прифронтових територій, а також обмежений доступ до ЄРДР та Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи ускладнюють процесуальну діяльність. Втрата судових справ і документів через бойові дії додатково обмежує можливість доступу до правосуддя та належного розгляду справ. Хоча ці проблеми є об'єктивними, вони потребують оперативного вирішення для мінімізації негативного впливу на права людини.

В Україні триває активна робота з удосконалення кримінального процесуального законодавства, що враховує виклики воєнного стану та міжнародні зобов'язання.

Законопроект № 11265 (прийнятий за основу 30 жовтня 2024) удосконалює процедури досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, матеріали яких знищені або втрачено через збройну агресію російської федерації, та встановлює механізм їх відновлення. Це відповідає рішенням ЄСПЛ у справі «Куроченко та Золотухін проти України» щодо порушення статті 6 ЄКПЛ [1].

Закон України № 4490-IX (чинний з 5 червня 2025) розширює права на безоплатну правничу допомогу, зокрема для засуджених [7].

Закон України № 4133-IX (опублікований 7 січня 2025) розширює коло осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, включно з потерпілими від злочинів на ґрунті ненависті. Набирає чинності через рік після припинення воєнного стану [8].

Для забезпечення належних гарантій прав людини, правоохоронні органи та прокуратура мають впроваджувати низку практичних рекомендацій, зокрема:

Суворе дотримання принципу об'єктивної неможливості. Слідчим та прокурорам необхідно суворо дотримуватися вимоги щодо обґрунтування «об'єктивної неможливості» для відступу від стандартних процесуальних норм, передбачених статтею 615 КПК України.

Посилення фіксації процесуальних дій. У випадках, коли слідчі дії проводяться без залучення понять, безперервний відеозапис є обов'язковим.

Ефективне розслідування порушень. Забезпечення невідкладного, ретельного та ефективного розслідування всіх повідомлень про катування та жорстоке поводження незалежними та неупередженими органами є імперативною вимогою міжнародного права.

Дотримання строків затримання. Неухильне дотримання 72-годинного строку для вручення письмового повідомлення про підозру з моменту затримання є критично важливим. У разі недотримання цього строку, особа підлягає негайному звільненню.

Забезпечення доступу до правової допомоги. Правоохоронні органи повинні активно інформувати затриманих осіб про їхнє право на адвоката та забезпечувати негайний доступ до нього з моменту затримання.

У період воєнного стану роль судової влади, адвокатури та правозахисних інституцій як механізмів стримувань і противаг стає критично важливою.

Судова влада. Суди мають забезпечувати право громадян на справедливий суд, дотримуватися принципу верховенства права та не допускати скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства. Критично важливим є вирішення проблеми нестачі суддівських кадрів.

Адвокатура. Адвокати відіграють ключову роль у забезпеченні права на захист та здійсненні контролю за дотриманням прав людини. Важливо забезпечити безперешкодний доступ адвокатів до клієнтів. Національній асоціації адвокатів України слід посилити моніторинг дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Правозахисні інституції. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та громадські правозахисні організації є важливими механізмами контролю та захисту прав людини. Необхідно підтримувати їхню діяльність, забезпечувати безперешкодний доступ до місць несвободи та враховувати їхні висновки та рекомендації.

Висновки. Отже, в умовах воєнного стану в Україні правова система стикається з унікальними викликами, що вимагають гнучкого та відповідального підходу до гарантування прав людини під час досудового розслідування. Законодавчі зміни, зокрема стаття 615 КПК України, адаптують кримінальний процес до надзвичайних обставин, проте водночас породжують ризики правової невизначеності та потенційного порушення принципів верховенства права. Необхідно забезпечити баланс між оперативністю слідства та дотриманням конституційних і міжнародних стандартів щодо справедливого судового розгляду та захисту від необґрунтованого тримання під вартою. Відсутність належного судового контролю та розширення повноважень прокурора може ослабити механізми стримувань і противаг, що вимагає підвищеної професійної відповідальності правоохоронців. Усунення кадрових і технічних перешкод у судовій системі є ключовим для забезпечення безперервного доступу до правосуддя навіть у воєнних умовах. Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами сприятиме зміцненню демократичних цінностей і довіри суспільства до правосуддя. Ефективна реалізація цих заходів за участю судової влади, адвокатури та правозахисних організацій є запорукою збереження верховенства права і захисту прав людини в кризовий період, що сприятиме як національній безпеці, так і утвердженню правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/255127.html>.
2. Галів О., Свобода Р. Відступ України від Конвенції із прав людини. Що це означає і чи є «зрада» у діях влади. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vidstup-ukrainian-vid-conventions-z-prav/32927548.html>.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
4. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
5. Міжнародне гуманітарне право і конфлікти: основні принципи та сучасні виклики. «Консультант» Юридичний маркетплейс: послуги юриста онлайн – consultant.net.ua. URL: <https://consultant.net.ua/consultant-article/7358>.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на безоплатну правничу допомогу : Закон України від 05.06.2025 № 4490-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4490-20#Text>.
8. Про внесення змін до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу: Закон України від 05.12.2024 № 4133-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4133-20#Text>.
9. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>.
10. Процесуальні аспекти: проблемні питання досудового розслідування та судового провадження в умовах воєнного стану. ВЕРХОВНИЙ СУД. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/aktyal_pytanl_kks/2024_06_11_konferencia_voen_stan.
11. Україна скоротила перелік обмежень прав людини через воєнний стан. До Ради Європи подали заяву (оновлено). Бабель | Розповідаємо про політику, культуру і суспільство в Україні. Останні новини детально і неупереджено. URL: <https://babel.ua/news/106549-ukrajina-cherez-voyennyi-stan-timchasovo-obmezhuye-vikonannya-konvenciji-z-prav-lyudini-do-radi-yevropi-podali-zayavu>.
12. Rule of law and access to justice – Report on the Observance and Protection of Human and Civil Rights and Freedoms in Ukraine in 2022. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/en/verkhovenstvo-prava>.
13. Ukraine–Prison conditions. URL: <https://us.dk/media/tx1o42fe/ukraine-prison-conditions-2024.pdf>.

УДК 343.131

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.34>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЖИТЛА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Ільченко С.Ю.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2992-2220*

Рокочий А.Л.,
*аспірант аспірантури і докторантури ВАД
Національної академії СБ України
ORCID: 0009-0004-6528-2704*

Ільченко С.Ю., Рокочий А.Л. Актуальні питання визначення поняття житла у кримінальному процесуальному законодавстві України.

У статті розглянуті основні питання, пов'язані із обмеженням у кримінальному провадженні права особи на недоторканність житла. Зауважено на проблемах, які виникають через визначення поняття житла у законодавстві України, приведено основні законодавчі положення, якими таке визначення передбачено, наголошується на причинах, через які виникає правова колізія.

Актуальність публікації обумовлена необхідністю чіткого визначення поняття житла у кримінальному судочинстві, а також потребою його юридичної уніфікації.

Метою статті було дослідження основних актуальних проблем, пов'язаних із визначенням поняття житла у сфері кримінального судочинства України та вироблення пропозицій по їх успішному подоланню. Ці проблеми притаманні для більшості стадій кримінального провадження.

Робота виконана на підставі використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Із загальнонаукових, зокрема, використовувалися системно-структурний метод та методи функціонального аналізу, а із спеціальних, переважно, формально-юридичний та логіко-процесуальний методи. Проаналізовано основні законодавчі норми, які стосуються тематики публікації.

Зауважується, що житло чи інше володіння особи у контексті ст. 30 Конституції України є тими місцями де, як ніде, знаходить свій матеріальний прояв особисте життя людини. За своєю сутністю ці об'єкти людського буття є контактними зонами особистих елементів із оточуючим світом. Якщо за місцем роботи чи в інших громадських місцях можуть відображатися лише окремі форми прояву особистого життя людини, пов'язані, наприклад, із зовнішнім виглядом чи поведінкою особи, то у житлі або володінні можна пізнати цілий комплекс таких проявів. Саме вони, у межах житла чи іншого володіння, набувають прихований від оточуючих характер. Адже кожна особа протягом свого життя має природне право на власну таємницю. Через це житлове приміщення й інше володіння особи вважають зонами так званої територіальної приватності, які потребують безумовної державної охорони, при чому, у першу чергу, від зазіхань самої держави в особі її службових осіб. Завдяки здатності юридично закріплювати та об'єктивно концентрувати межі особистого життя, категорія «житла» набула відповідної «прописки» і у ст. 162 КК України.

Наголошується на потребі врахування правових позиції Європейського суду з прав людини, сформульованих у рішеннях: «Ратушна проти України», «Поліщук проти України», «Васильчук проти України», «Головань проти України», «Смирнов проти Росії» та інших. При цьому зазначається, що тлумачення житла в міжнародних нормативно-правових актах зумовлене відсутністю використання в них терміну «інше володіння особи», в тому аспекті, як воно визначене у ст. 30 Конституції України. А тому згідно із практикою ЄСПЛ терміном «житло», який вжитий у п. 1

ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, охоплюється не лише житло окремої фізичної особи, а й офісні приміщення, які належать фізичним особам, а також офіси юридичних осіб, їхні філії та інші приміщення (рішення ЄСПЛ у справах «Немец проти Німеччини» від 16 грудня 1992 р., «Бук проти Німеччини» від 28 квітня 2005 р.).

Ключові слова: досудове розслідування, житло, інше володіння особи, кримінальне провадження, недоторканність житла, обшук, процесуальна дія.

Ilchenko S.Y., Rokochy A.L. Current issues of defining the concept of housing in the criminal procedural legislation of Ukraine.

The article examines the main issues related to the restriction of a person's right to inviolability of their home in criminal proceedings. It notes the problems that arise due to the definition of the concept of home in the legislation of Ukraine, gives the main legislative provisions that provide for such a definition, and emphasizes the reasons that lead to a legal conflict.

The relevance of the publication is due to the need for a clear definition of the concept of housing in criminal proceedings, as well as the need for its legal unification.

The aim of the article was to investigate the main current problems associated with the definition of the concept of housing in the criminal justice system of Ukraine and to develop proposals for their successful overcoming. These problems are inherent in most stages of criminal proceedings.

The work was carried out on the basis of the use of general scientific and special methods of scientific knowledge. Of the general scientific, in particular, the system-structural method and methods of functional analysis were used, and of the special, mainly, formal-legal and logical-procedural methods. The main legislative norms related to the topic of the publication were analyzed.

It is noted that housing or other possessions of a person in the context of Article 30 of the Constitution of Ukraine are those places where, like nowhere else, a person's personal life finds its material manifestation. By their very nature, these objects of human existence are contact zones of personal elements with the surrounding world. If at work or in other public places only certain forms of manifestation of a person's personal life can be reflected, related, for example, to the appearance or behavior of a person, then in housing or possessions one can recognize a whole complex of such manifestations. It is they, within the confines of a home or other property, that acquire a hidden character from others. After all, every person has a natural right to their own secret throughout their life. Because of this, residential premises and other personal property are considered zones of so-called territorial privacy, which require unconditional state protection, primarily from encroachments by the state itself in the person of its officials. Due to its ability to legally establish and objectively concentrate the boundaries of personal life, the category of «housing» has acquired a corresponding «registration» in Article 162 of the Criminal Code of Ukraine.

The need to take into account the legal positions of the European Court of Human Rights formulated in the decisions: «Ratushna v. Ukraine», «Polishchuk v. Ukraine», «Vasylchuk v. Ukraine», «Holovan v. Ukraine», «Smirnov v. Russia» and others is emphasized. It is noted that the interpretation of housing in international regulatory legal acts is due to the lack of use in them of the term «other possession of a person», in the aspect as defined in Article 30 of the Constitution of Ukraine. Therefore, according to the practice of the ECHR, the term «housing», which is used in paragraph 1 of Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, covers not only the housing of an individual individual, but also office premises owned by individuals, as well as offices of legal entities, their branches and other premises (ECtHR decisions in cases «Nemec v. Germany» of December 16, 1992, «Buk v. Germany» of April 28, 2005).

Key words: pre-trial investigation, housing, other possessions of a person, criminal proceedings, inviolability of housing, search, procedural action.

Постановка проблеми. У частині 2 статті 233 Кримінального процесуального кодексу України визначені поняття житла та іншого володіння особи [1]. Так під житлом розуміється будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення. Не є житлом ті приміщення, котрі спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом. Водночас законодавство України містить декілька визначень житла, які різняться між собою. Це надає підстави стверджувати, що вітчизняний законодавець не пішов шляхом уніфікації терміну житла, а закріпив декілька визначень для забезпечення специфічних потреб різних галузей права.

При цьому слід враховувати, що сфера кримінального судочинства має свої особливості, де, зокрема, діє така засада кримінального провадження, як презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, відповідно до якої усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Зважаючи на це, у разі потреби, особа завжди має право звернутися до альтернативних визначень житла, які за змістом можуть бути ширшими, а ніж те, яке закріплене у ст. 233 КПК України, та клопотати саме про їх застосування по відношенню до тих чи інших випадків обмежень права на недоторканність житла, зокрема під час проведення обшуку. Подібні дії спонукатимуть представників сторони обвинувачення належним чином реагувати на таку поведінку, із тим, щоб допустимість здобутих доказів лишалася непорушною.

З огляду на викладені обставини визначення у законодавстві України кількох понять житла породжує проблему, із якою стикаються правозастосовні органи і яка потребує якнайшвидшого вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано та розвинуто розробку проблем, пов'язаних із поняття житла, надає можливість з'ясувати, що гідної уваги їм приділено у наукових працях вчених: Горшенюва, П.І. Люблінського, В.І. Мариніва, Г.Д. Мепарішвілі, І.В. Михайловського, М.М. Михеєнка, К.Г. Фетисенка, І.Я. Фойницького, та інших учених. Окремі кримінально-правові гарантії недоторканності житла були предметом дослідження М.І. Бажанова, В.М. Іванова, М.Й. Коржанського, О.О. Піонтковського та інших науковців. Втім, питання, пов'язані із особливим унормуванням поняття житла й досі лишаються не достатньо дослідженими та потребують окремого вивчення та належного вирішення.

Метою статті є дослідження основних актуальних проблем, пов'язаних із визначенням поняття житла у сфері кримінального судочинства України та вироблення пропозицій по їх подоланню.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося, визначення поняття житла, яке міститься у ч. 2 ст. 233 КПК України, є вужчим ніж ті, що передбачені іншими положеннями чинного законодавства. Це відбувається, передусім, за рахунок використання в КПК України уточнюючих словосполучень, на кшталт «будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи» та «приспосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб». У свою чергу у ст. 379 Цивільного кодексу України закріплено, що житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них [2]. Тобто для визначення житла ЦК України вважає не принциповими наявність таких ознак, як перебування певного приміщення у чиємусь володінні чи пристосування його для постійного або тимчасового проживання. Тому, якщо обшук проводиться у квартирі, яка офіційно не перебуває у володінні особи, наприклад, з останньою не був укладений договір оренди, або слідчий визнає, що приміщення, де має проводитися обшук, не пристосоване для проживання в ньому, наприклад, через те, що відключено електроенергію чи водопостачання, то такі приміщення не підпадають під визначення житла, закріпленого у ч. 2 ст. 233 КПК України, але, відповідно до положень ст. 379 ЦК України, вони, все ж таки, визнаються житлом фізичної особи на підставі вказаних положень цивільного законодавства.

Існують законодавчі акти, які містять більш жорсткіші визначення житла, а ніж те, яке надане у ст. 233 КПК України. Так у ст. 2 Закону України «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні» вказано, що житлом є житловий будинок, квартира, інше жите приміщення, в якому особа постійно або тимчасово проживає. Тобто якщо особа не проживає у своїй квартирі, яка їй належить на підставі права власності, то виявляється таке приміщення не є житлом, відповідно до визначення, яке надане у вказаному законі.

Не лишилися осторонь від процесу нормотворення поняття житла й підзаконні нормативно-правові акти. Так відповідно до п. 2 Порядку забезпечення поліцейських та осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань житлом на умовах фінансового лізингу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2018 р. № 1201 під житлом розуміється квартира в житловому будинку, прийнятому в установленому порядку в експлуатацію, призначена та придатна для постійного проживання та в якій виконані всі передбачені проектною документацією роботи згідно з будівельними нормами, стандартами і правилами. Надане визначення привертає до себе увагу насамперед тим, що є надзвичайно вузьким за обсягом, а тому значне коло об'єктів людського буття які відповідно до

вимог ст. 379 ЦК України визнаються житлом на підставі положень вказаного Порядку власне житлом чомусь не вважаються. Так на підставі положень цього підзаконного нормативно-правового акту не можуть визнаватися житлом, наприклад, житлові будинки, призначені для проживання однієї родини, або квартири в житлових будинках, в які заселилися їх власники до прийняття в експлуатацію будинку, або приміщення у стані, який на побутовому рівні називають «після будівельників» тощо.

Визначення житла міститься й у п. 13. Інструкції про порядок виконання органами внутрішніх справ України ухвал слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту та про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 31 серпня 2013 року № 845. Але зміст поняття житла у вказаній Інструкції є ідентичним тому, що надане у ч. 2 ст. 233 КПК України.

Таким чином різні за сферою застосування законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти містять неоднакові визначення житла, при чому найширше за змістом є те, яке міститься у ст. 379 ЦК України.

У постановах Верховного Суду від 26 січня 2022 року у справі № 420/1066/21, а також від 20 жовтня 2022 року у справі № 420/6877/20 зазначено, що ієрархічні колізії нормативно-правових актів долаються шляхом застосування норми, яка закріплена в нормативно-правовому акті, що має вищу юридичну силу. Так статтею 8 Конституції України визначено принцип верховенства права, відповідно до якого Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [3]. Згідно зі статтею 92 Основного Закону виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина. Таким чином підзаконні нормативно-правові акти, у яких надається визначення житла, програють законодавчим актам у конкуренції правових норм щодо визначення відповідного поняття.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 КПК України порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України, що зумовлює учасників кримінального провадження під час досудового розслідування та судового розгляду керуватися виключно положеннями ч. 2 ст. 233 КПК України. При цьому об'єктивність визначення житла, яке міститься у вказаній статті, викликає закономірні сумніви, хоча б через те, що ним не охоплюються приміщення, які визнаються житлом у порядку вимог ст. 379 ЦК України. Зважаючи на положення ч. 4 ст. 17 КПК України усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

Таким чином у разі проведення обшуку в приміщенні, яке відповідно до ч. 2 ст. 233 КПК України не є житлом, а згідно положень ст. 379 ЦК України таким визнається, можуть виникнути питання щодо законності проведення такої слідчої дії. У свою чергу це може бути підставою для застосування судом положень ч. 4 ст. 17 КПК України, що, у свою чергу, спонукає суд до критичного перегляду доказів та визнання їх недопустимими через істотні порушення прав людини і основоположних свобод – на підставі вимог п. 1 ч. 2 ст. 87 КПК України.

Зважаючи на викладене, правило застосування спеціального закону не завжди може спрацювати, коли йдеться про обмеження прав і свобод особи, а тому вважаємо, що визначення поняття житла в положеннях чинного законодавства потребує уніфікації.

Очевидно, що перерахування у такому понятті усіх можливих видів житла є недоцільним, адже «із подальшим поступовим розвитком суспільства, прогресом науки та техніки» будуть виникати нові види певного правового явища, які «повинні вписуватися в його загальне поняття» [4, с. 13].

Звідси для уніфікації поняття житла доцільно взяти його визначення, яке використовується базовою галуззю законодавства, до якої за своєю соціально-правовою природою воно є ближчим, потім вказати видову відмінність цього поняття від інших, схожих за визначенням, а надалі – виключити використання будь-яких термінів-синонімів.

За своєю природою поняття житла є найближчим до цивільного законодавства. Так Житловий кодекс України, Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» та інші законодавчі акти, які регулюють правовідносини у цивільно-правовій сфері, або містять у своїх назвах однокорінні слова із терміном «житло», або безпосередньо використовують вказаний термін. Слід зауважити, що саме ЖК України і включає до житлового фонду країни як жилі будинки, так і жилі приміщення в інших будівлях незалежно від форм власності (ст. 4), а також вказує ключову озна-

ку жилих приміщень та їх спеціальне призначення – лише для постійного проживання громадян (ст. 6).

За конструкцією ст. 30 Конституції України можна зробити висновок, що житло є одним із видів володіння особи. Для житла притаманні як об'єктивні ознаки (цільове призначення приміщення – для постійного проживання людей та наявність певних обмежень для вільного доступу в нього), так і суб'єктивні (усвідомлення оточуючими, що в певному приміщенні відокремлено протікає особисте життя людини чи групи людей). Але варто зауважити, що суб'єктивні ознаки житла є оціночними чинниками, а тому не можуть розглядатися як обов'язкові критерії для визначення поняття житла.

Виключення використання синонімів терміну «житла», буде сприяти саме «прописки» єдиного правового поняття у законі та подальше його вживання лише у тому значенні, яке йому надав законодавець, а також виключення із законодавчих актів положень, які містять дублювання.

Таким чином, відповідно до соціально-правового змісту житла, під ним слід розуміти призначені для постійного проживання людини будинки або приміщення. Призначені для тимчасового проживання будинки та приміщення, а також інші об'єкти людського буття незалежно від їх придатності, які фактично або юридично належать особі, слід відносити до іншого її володіння, визначеного статтею 30 Конституції України.

Варто пам'ятати, що житло чи інше володіння особи у контексті ст. 30 Конституції України є тими місцями де, як ніде, знаходить свій матеріальний прояв особисте життя людини. За своєю сутністю ці об'єкти людського буття є контактними зонами особистих елементів із оточуючим світом. Якщо за місцем роботи чи в інших громадських місцях можуть відображатися лише окремі форми прояву особистого життя людини, пов'язані, наприклад, із зовнішнім виглядом чи поведінкою особи, то у житлі або володінні можна пізнати цілий комплекс таких проявів. Саме вони, у межах житла чи іншого володіння набувають прихованого від оточуючих характеру. Адже кожна особа протягом свого життя має природне право на власну таємницю. Через це житлове приміщення й інше володіння особи вважають зонами так званої територіальної приватності, які потребують безумовної державної охорони, при чому, у першу чергу, від зазіхань самої держави в особі її службових осіб. Завдяки здатності юридично закріплювати та об'єктивно концентрувати різні прояви особистого життя, категорія «житла» набула відповідної «прописки» і у ст. 162 КК України.

Згідно із вимогами ст. 234 КПК України, обшук може проводитися виключено на підставі ухвали слідчого судді місцевого загального суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – на підставі ухвали слідчого судді Вищого антикорупційного суду. Аналіз положень ст. 234 КПК України дає можливість визначити, що слідчий суддя може надати дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи (фізичні або юридичні особи, причетні до вчинення кримінального правопорушення), лише, коли речі, документи чи відомості неможливо отримати в добровільному порядку або іншим чином, відповідно до положень КПК України. Зазначена вимога не поширюється на випадки проведення обшуку з метою відшукування знаряддя кримінального правопорушення, предметів і документів, вилучених з обігу.

У криміналістичній літературі житло та інші володіння особи розглядаються як приміщення, що мають конструктивно-змістовні особливості, котрі варто враховувати під час їх дослідження й проведення в них пошукових дій. Як правило, до них відносять квартири, будинки, котеджі, дачі, сараї, гаражі тощо.

У порівнянні з нежитловими приміщеннями, на житло та інші прирівняні до нього приміщення поширюється особливий правовий режим, імплементований та закріплений на законодавчому рівні. Так, у ст. 30 Конституції України встановлено, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Лише у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

На міжнародному рівні вказане право захищається ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. (далі – Конвенція), відповідно до положень якої кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і корес-

понденції [5]. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

З метою належного дотримання вимог, закріплених у Конвенції, суб'єктам, уповноваженим на здійснення досудового розслідування, доцільно враховувати правові позиції Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), сформульовані ним у рішеннях: «Ратушна проти України», «Поліщук проти України», «Васильчук проти України», «Головань проти України», «Смирнов проти Росії» та інших. При цьому постановою Пленуму ВСУ від 28 березня 2008 р. № 2 «Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства» звернуто увагу на те, що згідно із практикою ЄСПЛ вжите у п. 1 ст. 8 Конвенції поняття «житло» охоплює не лише житло фізичних осіб, воно може поширюватися на офісні приміщення, які належать фізичним особам, а також офіси юридичних осіб, їх філії та інші приміщення (рішення ЄСПЛ у справах «Немец проти Німеччини» від 16 грудня 1992 р., «Бук проти Німеччини» від 28 квітня 2005 р.). Водночас, таке широке тлумачення житла в міжнародних нормативно-правових актах зумовлюється відсутністю використання в них терміну «інше володіння особи», у тому аспекті, як його визначено у ст. 30 Конституції України.

Висновки. Перед кримінальним процесуальним законодавством України та практикою його застосування постала проблема визначення поняття житла. У зв'язку із декількома його законодавчими «прописками» особа, яку залучено до сфери кримінального судочинства, по суті отримала право вибору використання вигіднішого для себе визначення поняття житла, при чому під час судового розгляду такий вибір, здійснений обвинуваченим, з високою долею вірогідності буде підтриманий судом. З метою уникнення колізій правових норм та забезпечення ефективного застосування положень КПК України існує нагальна потреба уніфікації поняття житла в законодавстві України, для чого варто керуватися його законодавчим визначенням, яке міститься у ст. 379 ЦК України. Подальшими розвідками проблем визначення поняття житла в законодавстві України є: дослідження питань забезпечення права особи на недоторканність житла, студіювання практики ЄСПЛ щодо порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, удосконалення механізму судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.08.2025).
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 12.08.2025).
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.08.2025).
4. Баулін Ю.В. Обставини, які виключають злочинність діяння : монографія. Харків: Основа, 1991. 360 с.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.08.2025).

УДК 343.98-057.15

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.35>

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ ЯК ОСОБА, ЗНИКЛА БЕЗВІСТІ: ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ СТАТУСУ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ.

Кавєріна Т.П.,
*аспірант науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 009-0001-7114-5173
e-mail: 0664191061t@gmail.com*

Кавєріна Т.П. Військовослужбовець як особа, зникла безвісти: проблеми встановлення статусу та правові наслідки.

У нашій роботі ми не лише спробуємо дослідити питання встановлення правового статусу військовослужбовця як «особи, зниклої безвісти» чи «особи, зниклої безвісти за особливих обставин», а й розмежувати їх, водночас відслідкувавши правові ланцюжки наслідків, які настають зі здобуттям цих статусів, виходячи з певних слідчих ситуацій. Відтак, метою статті є висвітлення проблемних питань, що виникають через особливості встановлення певного правового статусу зниклого військовослужбовця та їх вплив на хід досудового розслідування, заведення оперативно-розшукової справи та поміщення відомостей про цю особу в інформаційно-пошукові системи Національної поліції. Ми також вкажемо на зв'язок інформаційно-пошукової системи Національної поліції з іншими пошуковими системами МВС, як от – Єдиним реєстром осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Крім того, у статті досліджено особливості мультидисциплінарного підходу до підтвердження статусу військовослужбовця, як особи, зниклої безвісти за особливих обставин. Опрацьовано пов'язані з цим проблемні питання та акцентовано на необхідності корегування алгоритму досудового розслідування у кримінальних провадженнях вказаної категорії, залежно від особливостей обставин зникнення та підтвердження одного зі статусів: «особа, зникла безвісти» чи «особа, зникла безвісти за особливих обставин».

Актуальність теми дослідження викликана необхідністю встановлення об'єктивних даних про обставини зникнення особи-військовослужбовця вже на початковому етапі досудового розслідування та поміщення достовірної інформації про цей факт до інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції». З цією метою зроблено акценти на тих питаннях, які слідчий має з'ясувати безпосередньо під час прийняття заяви про злочин та допиту заявників чи потенційних потерпілих, свідків. З'ясовано, що зміна правової кваліфікації має відбуватись відповідно до слідчої ситуації та встановлених обставин зникнення військовослужбовця, про що йдеться далі.

У роботі застосовано комплексний методологічний підхід, що включає правовий аналіз, порівняльно-правовий метод та практичний аспект застосування даних, здобути які можливо під час досудового розслідування.

Доведено, що досудове розслідування фактів безвісного зникнення військовослужбовців під час обставин непереборної сили внаслідок збройної агресії проти України, може бути пов'язано безпосередньо з розслідуванням випадків самовільного залишення ними розташування військового підрозділу чи поля бою.

Ключові слова: воєнні злочини, зниклий безвісти за особливих обставин, військовослужбовець, міжнародне гуманітарне право, умисне вбивство.

Kavierina T.P. Military personnel as a person missing in action: problems of establishing status and legal consequences.

In our work, we will not only try to explore the issue of establishing the legal status of a military serviceman as a “person missing in action” or a “person missing in action under special circumstances,” but also to distinguish between them, while tracking the legal chains of consequences that arise from obtaining these statuses, based on specific investigative situations. Therefore, the purpose of this article is to highlight the problematic issues that arise due to the peculiarities of establishing the legal status of a missing military serviceman and their impact on the course of the pre-trial investigation, the initiation of an operational-search case, and the inclusion of information about this person in the information-search systems of the National Police. We will also point out the connection between the National Police’s information and search system and other search systems of the Ministry of Internal Affairs, such as the Unified Register of Persons Missing Under Special Circumstances.

In addition, the article examines the peculiarities of a multidisciplinary approach to confirming the status of a military serviceman as a person missing under special circumstances. Related issues were discussed and emphasis was placed on the need to adjust the algorithm for pre-trial investigation in criminal proceedings of this category, depending on the circumstances of the disappearance and confirmation of one of the statuses: “person missing” or “person missing under special circumstances.”

The relevance of the research topic is caused by the need to establish objective data on the circumstances of the disappearance of a military serviceman at the initial stage of the pre-trial investigation and to enter reliable information about this fact into the information and communication system “Information Portal of the National Police.” To this end, emphasis is placed on the issues that the investigator must clarify directly when accepting a report of a crime and questioning applicants or potential victims and witnesses. It has been established that a change in legal classification may occur depending on the investigative situation and the established circumstances of the soldier’s disappearance, as discussed below.

The work applies a comprehensive methodological approach that includes legal analysis, comparative law methods, and practical aspects of applying data obtained during pre-trial investigations.

It has been proven that the pre-trial investigation of the disappearance of military personnel during circumstances of force majeure resulting from armed aggression against Ukraine may be directly linked to the investigation of cases of their unauthorized departure from the location of a military unit or battlefield.

Key words: war crimes, missing under special circumstances, serviceman, international humanitarian law, premeditated murder.

Постановка проблеми: Воєнна агресія проти України зумовила трансформацію підходів до розв’язання окремих питань правозастосування як у контексті кримінально-правової оцінки діяння, вчиненого суб’єктом кримінального правопорушення, законності процесуальних рішень, що приймаються слідчим, завдань кримінального провадження щодо відшкодування шкоди, завданої окремим учасникам кримінальних процесуальних правовідносин, так і реалізації соціальних гарантій окремої категорії громадян та їх рідних, пов’язаних з питаннями безвісного зникнення особи. Гарантією, спрямованою на дотримання досліджуваних рішень, обґрунтовану правову оцінку відповідних кримінально-правових деліктів, належну реєстрацію фактів безвісного зникнення військовослужбовців, є чіткість та обґрунтованість термінології. Йдеться, зокрема, про терміни, які використовуються для фіксування відповідного кримінально-правового делікту в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (далі – ЄРДР) [1], а також при заведенні оперативно-розшукової справи категорії «Розшук» (далі – ОРС) [2, 3]. Ці правові процедури регламентуються на різному нормативному рівні.

Так:

унесення відомостей до ЄРДР здійснюється слідчим, прокурором чи судом на підставі вимог Кримінального процесуального кодексу України (ст. 214) [4] та положень наказу Офісу Генерального прокурора України від 30.06.2020 № 298 [1];

заведення оперативно-розшукової справи здійснюється оперативним працівником правоохоронного органу та законодавчо закріплено Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [2], підзаконними нормативно-правовими актами, у тому числі наказами та інструкціями з обмеженим доступом, з урахуванням вимог Положення про інформаційно-комунікаційну систему

«Інформаційний портал Національної поліції України» [3, 5], яким і передбачено тематичний розподіл за певними категоріями.

Всі ці документи складаються в певній логічній послідовності за результатами прийняття пов'язаних між собою процесуальних рішень, проте вони різняться деякими формулюваннями та термінологією, закріпленою у самих текстах нормативних актів і словниках-додатках до них, внаслідок чого виникають прогалини та правова невизначеність. Так, під час внесення відомостей до ЄРДР, використовується термін «зникнення безвісти», який має більш широке значення та застосовується до всіх випадків зникнення військовослужбовців [1]. А вже при заведенні оперативно-розшукової справи та внесенні відомостей про зниклу особу до відповідної бази даних Інформаційного порталу Національної поліції [3, 5, 6], використовується термін «зниклий безвісти за особливих обставин», який, у практичному вимірі, застосовується лише до всіх випадків «законного» зникнення військовослужбовця під час бойових дій (*загибелі без можливості евакуації тіла, потраплянні у полон, втраті орієнтиру під час бою, неможливості повідомити про себе командуванню за об'єктивних обставин тощо*). Практичним наслідком такої невизначеності може стати неподання відомостей до інших інформаційних реєстрів МВС, як от Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Формулювання «зникнення безвісти за особливих обставин» у правозастосуванні під час досудового розслідування не використовується.

За умови відсутності чіткого алгоритму розслідування таких проваджень та переліку документів, які слідчий має вилучити у військовій частині на підтвердження факту «законного» зникнення військовослужбовця, зазначена проблема містить загрозу допущення слідчих помилок у кримінально-правовій кваліфікації, що потягне за собою порушення розумних строків проведення досудового розслідування та плутанину під час розшукових заходів. Це можливо у тих випадках, коли йдеться про загибель особи чи самовільне залишення поля бою або військової частини, що станом на тепер є досить розповсюдженим явищем. Відповідно, такі кримінальні провадження мають розслідуватись різними органами досудового розслідування з дотриманням правил підслідності (ст. 216 КПК України). Зазначене вказує на теоретико-прикладну актуальність проблематики.

Стан опрацювання проблематики: Системні комплексні опрацювання питання проблематики правової значущості статусів «особи, зниклої безвісти» та «особи, зниклої безвісти за особливих обставин», у кримінальній процесуальній доктрині поглиблено не здійснювалися. Декотрими вченими, як от І.І. Голубенко [7], І.Є. Марчук [8], І.В. Волощук [9], Т.І. Ковальчук [10] активно досліджувалась правова природа зникнення безвісти як юридичного факту, що тягне за собою певні правові наслідки для зниклої особи та її близьких родичів. Зокрема, проаналізовано співвідношення між поняттями «зниклий безвісти» у цивільному, кримінальному та міжнародному гуманітарному праві, тобто всі дослідження обмежено з'ясуванням правової регламентації порядку визнання фізичної особи зниклою безвісти за особливих обставин, розмежуванням понять зниклої безвісти та визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

Метою дослідження є виявлення змістовних і техніко-юридичних неузгодженостей нормативної регламентації та отримання наукового результату у вигляді комплексу теоретико-прикладних положень щодо особливостей визначення статусу військовослужбовця як «особи, зниклої безвісти» чи «особи, зниклої безвісти за особливих обставин», що, з одного боку, дозволить оптимізувати кримінально-правову оцінку відповідних кримінально-правових деліктів, а з іншого – спрямувати правозастосовну практику на ефективне подолання висвітлених проблем у царині визначення правового статусу зниклого військовослужбовця за умов бойових дій та пов'язаних з цим соціальних питань.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» (далі – Закон) [11] окреслює нормативне визначення двох понять зниклої особи. Глибший аналіз цих понять дає нам змогу стверджувати, що жодне з них не конкретизує про кого саме йдеться за конкретних подій: про цивільну особу чи про військовослужбовця. Отже, закон тлумачить, що «особа, зникла безвісти, – фізична особа, стосовно якої немає відомостей про її місцеперебування на момент подання заявником заяви про її розшук;» [11], а «особа, зникла безвісти за особливих обставин, – особа, зникла безвісти у зв'язку із збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру;» [11]. Таким чином, спільним у обох визначеннях є сама подія зникнення особи

безвісти, а різним – обставини, з якими таке зникнення пов'язано. Зауважимо, що виходячи з тлумачення у Законі [11], «особливими обставинами» слід вважати всі обставини, які тягнуть за собою зникнення, пов'язані «із збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру» [11]. Законодавцем також не наголошується на тому, який процесуальний статус під час досудового розслідування, має мати зниклий військовослужбовець – потерпілий, свідок або підозрюваний.

Поняття особи, зниклої безвісти чи зниклої безвісти за особливих обставин ані у кримінальному, ані у кримінальному процесуальному законах (п. 25 ст. 3 КПК України) не визначено.

Єдине згадування, яке має безпосередню прив'язку терміну до Кримінального кодексу України (далі – КК України) [12] є у довіднику 9 додатку 7 до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення (далі – ЄРДР) [1], де йдеться про додаткові відмітки щодо кваліфікації правопорушень. Тож, однією з додаткових відміток до правової кваліфікації кримінального правопорушення за статтями 115-118 КК України, при внесенні відомостей до ЄРДР, є відмітка 138 «зникнення безвісти» [1].

Модель визначення правової кваліфікації складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 115 «Умисне вбивство» КК України, із застосуванням додаткової відмітки «зникнення безвісти», відповідно до норми кримінального закону про умисне вбивство – конкретизує подію кримінального правопорушення, але не констатує її завершеність та очевидність. Таким чином, орган досудового розслідування наперед обмежений рамками необхідності дотримання не зовсім раціональної, але такої, що відповідає засадам кримінального провадження, процедури розслідування факту зникнення безвісти особи, насамперед, як вчинення неочевидного умисного вбивства, і вже шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій встановлення її місцезнаходження та всіх обставин події зникнення, наявності причинно-наслідкових зв'язків тощо. Зауважимо, що всі, без виключення, факти зникнення особи безвісти мають розслідуватись з метою встановлення обставин події та, насамперед, її місцезнаходження. Виключенням не має бути і безвісне зникнення військовослужбовця за умов бойових дій чи іншої, близької до цієї, слідчої ситуації.

Спрогнозуємо виникнення ймовірних слідчих ситуацій, пов'язаних із зникненням безвісти, під час досудового розслідування, та безпосередньо пов'язаних зі збройною агресією проти України, які також мають зв'язки з іншими галузями вітчизняного законодавства.

Ми вже визначились, що факт безвісного зникнення особи має розслідуватись в межах складу кримінально-правової кваліфікації, описаної в ст. 115 КК України в усіх можливих випадках, аж до встановлення факту підтвердження чи спростування самої події кримінального правопорушення та прийняття відповідного остаточного процесуального рішення у досудовому розслідуванні.

Питання встановлення статусу «особи, зниклої безвісти», майже не викликає питань, навпаки ж питання встановлення статусу «особи, зниклої безвісти за особливих обставин», тобто, якщо зникнення пов'язано із збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру [11], може бути досить дискусійне. Адже Законом не конкретизовано, що таке зникнення особи має носити «законний» характер, тобто, коли зникла особа є фактично потерпілою, жертвою ситуації, а її зникнення не пов'язано з вчиненням нею військового кримінального правопорушення, навіть під дією форс-мажорних обставин.

Як ми наголошували вище, відповідно до обставин, перерахованих у нормі Закону, всі випадки зникнення цивільної особи чи військовослужбовця за умов окупації та воєнної агресії, без виключення, мають визначати статус особи, як зниклої безвісти за особливих обставин, бо інше не передбачено. Однак, саме підтвердження «законності» зникнення особи слід встановити слідчому вже на початковому етапі досудового розслідування, адже зниклий, за неможливості повноцінного проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнної агресії, може використати ситуацію з метою приховування вчинення ним іншого злочину, наприклад, з числа злочинів проти основ національної безпеки України чи військових кримінальних правопорушень. А такі обставини тягнуть за собою не лише інший алгоритм досудового розслідування, іншу підслідність а й інші правові наслідки, в тому числі й соціальні, цивільно-правові, як для самого зниклого (цивільного чи військового), так і для його близьких родичів.

Отже, можна виокремити такі, найбільш розповсюджені правові ланцюжки, які втілились у правозастосовчі ситуації.

Тож **перший правовий ланцюжок** наявності статусу «особи, зниклої безвісти за особливих обставин», який стосується всіх випадків зникнення особи-військовослужбовця. Так, відповідно до Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», впроваджено Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (далі – Реєстр), – електронну базу даних, призначену для зберігання, захисту, обробки, використання та поширення визначеної Законом інформації про осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, їх невпізнані останки, наявність чи відсутність рішення суду про визнання осіб, зниклих безвісти, безвісно відсутніми або оголошення померлими, інформації про видачу нотаріусами свідоцтва про призначення опікуна над майном осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, а також інших даних, що використовуються для забезпечення обліку осіб, зниклих безвісти, з метою їх розшуку [11, 13]. Витяг з Реєстру надає право зниклому чи його близьким родичам, коло яких окреслено Законом, підтвердити правовий статус та отримати певні соціальні пільги та виплати.

Відповідно до положень наказу Міністерства оборони України від 15.09.2022 № 280 [14] основним завданням обліку особового складу, серед інших, є *сповіщення* членів сім'ї або близьких родичів військовослужбовців чи працівників, які померли (загинули), зникли безвісти, у тому числі зниклих безвісти за особливих обставин (далі – зникли безвісти), захоплені в полон або заручником, інтерновані в нейтральній державі про місце, дату, причину (обставини) його смерті (загибелі), зникнення безвісти, захоплення в полон або заручником, інтернування, видача документів, необхідних для призначення пенсії (допомоги) і надання пільг, установлених законодавством. *Сповіщення* на загиблого (померлого), захопленого в полон або заручником, а також інтернованого або зниклого безвісти військовослужбовця є документом, що містить відомості про місце, дату та причину його смерті (загибелі), захоплення в полон або заручником, а також інтернування в нейтральній державі або зникнення безвісти, а також характеристику його вірності Військовій присязі Українському народу [14]. Тобто, за наявності сповіщення, виданого військовою частиною чи, за її дорученням, територіальним центром комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП), зникнення особи-військовослужбовця за особливих обставин можна вважати **законним**, бо такий юридичний факт офіційно підтверджено державним органом.

У випадку ж відсутності сповіщення чи надання ТЦК та СП документа (повідомлення), в якому зазначено про самовільне залишення військовослужбовцем поля бою, військової частини чи місця дислокації (тимчасового чи постійного), зникнення військовослужбовця вважати законним не можна, бо в його діях формально вбачаються ознаки військового адміністративного чи кримінального правопорушення (залежно від періоду його відсутності та правової кваліфікації дій відповідним суб'єктом).

Проте, за таких обставин, ані сама зникла особа, ані її близькі родичі, не мають фактичного права на внесення відомостей про зниклого до Реєстру та отримання витягу з нього, що є досить сумнівно-законним. Базується це на тих підставах, що витяг з Реєстру надає певні права та пільги рідним зниклого чи самій особі, чие зникнення не є протиправним і безпосередньо пов'язано зі здійсненням заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України та може бути підтверджено сповіщенням з територіального центру комплектування та соціальної підтримки.

Таким чином, фактично ми отримали два поняття: «законне» та «протиправне» зникнення особи – військовослужбовця та алгоритм документального підтвердження кожного з таких фактів.

Звернемось до **другого правового ланцюжка**, коли рідні зниклого звернулись до поліції щодо безвісного зникнення військовослужбовця, проте не надали копії сповіщення з ТЦК та СП, або відповідного витягу з наказу (*така норма діє для підрозділів Державної прикордонної служби, Національної поліції та Національної гвардії України, що належать до системи МВС України, у той час як діяльність ТЦК та СП підпорядковується безпосередньо командуванню Сухопутних військ Збройних сил України*), бо відповідні документи родині обґрунтовано не видавались.

У цьому випадку є всі підстави вважати зниклого військового таким, що самовільно залишив частину або вчинив інше військове кримінальне правопорушення. З метою підтвердження чи спростування такого факту слідчий Національної поліції України, в межах досудового розслідування, в порядку ст. 93 КПК України, має надіслати відповідний запит до Державного бюро розслідувань з метою встановлення факту проведення перевірки в межах досудового розслідування щодо вчинення військового кримінального правопорушення зниклим військовослужбовцем,

обрання щодо нього запобіжного заходу, повідомлення про підозру тощо. Обов'язковим у цій ситуації є витребування висновку службового розслідування з військової частини, в якому зафіксовано всі обставини зникнення, копії наказів про переміщення по службі та підпорядкування такої особи, пояснення свідків – з метою проведення подальшого їх допиту тощо.

На підставі вищевикладеного, під час реєстрації оперативно-розшукової справи категорії «Розшук» щодо зниклої безвісти особи – військовослужбовця, за умови відсутності сповіщення з ТЦК та СП чи копії відповідного наказу, відмітка про зникнення безвісти за особливих обставин в Інформаційному порталі Національної поліції (далі – ІНП) не ставиться. Це унеможливило автоматичне потрапляння інформації про особу у базу Реєстру та верифікацію даних у ньому.

Однак, в таких випадках є допустимим проводити паралельно досудове розслідування як за фактом безвісного зникнення військовослужбовця, так і за фактом вчинення ним військового правопорушення. В даному випадку обидва провадження можуть перебувати в одному органі досудового розслідування, або в різних, відповідно до підслідності (наприклад, НПУ та ДБР). Встановивши місцезнаходження такої зниклої особи можна підтвердити або спростувати і факт вчинення нею військового кримінального правопорушення, надати ґрунтовну правову оцінку і прийняти відповідне законне процесуальне рішення.

Нерідко, слідчий, який здійснює досудове розслідування у кримінальному провадженні за алгоритмом першої слідчої ситуації приймає рішення про відібрання зразків біологічного походження від біологічно споріднених родичів для подальшої генетичної ідентифікації особи у разі її загибелі. У разі ж проведення розслідування за другою слідчою ситуацією, у відібранні біологічного матеріалу часто відмовляють, мотивуючи тим, що особа є фактично правопорушником.

Такий підхід до розслідування є неприйнятним, а обрана процесуальна процедура не забезпечує відповідних процесуальних гарантій прав потерпілого, адже всі факти безвісного зникнення розслідуються як умисне вбивство з відпрацюванням всіх можливих версій події, тобто всебічно та об'єктивно.

На практиці, військовими частинами службові розслідування проводяться поверхнево та шаблонно, без встановлення достовірних фактів зникнення особи, а відтак, досить часто тіла так званих СЗЧ (самовільно залишивших частину – авт.) можуть бути передані під час репатріаційних заходів чи доставлені до закладів судової медицини з поля бою як неідентифіковані, що спростовує саму подію вчинення зниклою особою військового кримінального правопорушення.

Непоодинокі випадки і оскарження рішення про внесення відомостей про факт вчинення військового кримінального правопорушення до ЄРДР стосовно певної особи, через відсутність об'єктивних підстав та з урахуванням обставин події. Адже у випадку прийняття такого рішення органом досудового розслідування – сім'я зниклого автоматично позбавляється всіх соціальних виплат, включаючи виплати грошового забезпечення зниклого військового. Нажаль такі питання, як правило, вже лежать у площині адвокатського втручання і організовує їх вирішення сім'я зниклого за власний кошт, а не державні органи – в межах своїх повноважень.

Звернемо увагу на той факт, що на відміну від військовослужбовців, питання реєстрації фактів зникнення безвісти за особливих обставин цивільних осіб фактично вирішується від моменту отримання заяви про таку подію. І відповідна відмітка в ІНП проставляється на підставі слів заявника, які фактично не можна перевірити, бо самі події відбулись на тимчасово окупованій території, доступ до якої правоохоронним органам України закрито. Відтак, маємо непоодинокі випадки реєстрації зникнення особи за особливих обставин, в той час як вона може фактично співпрацювати з окупаційною владою або просто проживати на тимчасово окупованій території діючи на власний розсуд, а протиправні дії щодо неї не вчинялись.

Висновки. Результати аналізу положень відповідних нормативно-правових актів щодо визначень «особа, зникла безвісти» та «особа, зникла безвісти за особливих обставин», які стосуються як цивільних, так і військовослужбовців, а також практики їх застосування, свідчать про юридичну невизначеність низки положень відповідних дефініцій та необхідність унормування тих проблемних питань, які сьогодні існують.

Зазначене не дозволяє дати об'єктивну юридичну оцінку подіям через різнотлумачення норм закону та необхідність застосування мультидисциплінарного підходу до остаточного визначення правової спроможності статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин. Крім того, неможливість об'єктивно перевірити всі обставини зникнення особи – військовослужбовця чи цивільного, за умови збройної агресії, викликає додаткові труднощі та тяганину під час проведення

перевірки, а відтак – правильність у кваліфікації його дій. У випадку з військовослужбовцем, це суттєво відображається на родині зниклого, яка фактично позбавляється відповідних процесуальних гарантій компенсації завданої шкоди, несправедливо несе репутаційні наслідки коли особу, яка зникла можуть вважати такою, яка вчинила військове кримінальне правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення. Наказ Офісу Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#top> (дата звернення 11.06.2025).
2. Про оперативно-розшукову діяльність. Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 01.07.2025).
3. Про затвердження Положення про інформаційну підсистему «Електронна розшукова справа» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України». Наказ МВС від 05.07.2023 № 553. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1504-23?find=1&text> (дата звернення 15.06.2025).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 23.07.2025).
5. Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України». Наказ МВС від 03.08.2017 № 676. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#top> (дата звернення 15.06.2025).
6. Про затвердження Інструкції з формування та ведення бази даних «Розшук» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» Наказ МВС від 28.06.2023 № 534 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1486-23?find=1&text> (дата звернення 15.06.2025).
7. Голубенко І.І. Правові аспекти визнання фізичної особи зниклою безвісти за особливих обставин в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 87–90.
8. Марчук І.Є. Особа, зникла безвісти: правове регулювання статусу в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. №. 4(1). С. 72–78.
9. Волощук І.В. Правовий статус особи, зниклої безвісти в умовах збройного конфлікту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 113–117.
10. Ковальчук Т.І. Правове регулювання розшуку осіб, зниклих безвісти, в Україні: сучасний стан та перспективи. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1. С. 59–64.
11. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text> (дата звернення 11.06.2025).
12. Кримінальний кодекс України: Закон України від від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 23.07.2025).
13. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Наказ МВС від 29.08.2022 № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text> (дата звернення 11.06.2025).
14. Про затвердження Інструкції з організації обліку особового складу в системі Міністерства оборони України. Наказ Міністерства оборони України від 15.09.2022 № 280. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1407-22#Text> (дата звернення 11.06.2025).

УДК 343.14:004

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.36>

ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ РОБОТИ З ДОКАЗАМИ, ЩО МАЮТЬ ЕЛЕКТРОННУ ФОРМУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Каланча І.Г.,
*кандидат юридичних наук,
начальник Новоселицького відділу
Чернівецької окружної прокуратури Чернівецької області,
доцент кафедри публічного права
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
тренер Тренінгового центру прокурорів України
ORCID: 0000-0002-5246-7337*

Каланча І.Г. Організаційні аспекти роботи з доказами, що мають електронну форму в кримінальному процесі України.

Стаття присвячена комплексному дослідженню організаційних аспектів роботи з доказами, що мають електронну форму, в кримінальному процесі України. Обґрунтовано, що організаційна готовність суб'єктів кримінального провадження до роботи з доказами, що мають електронну форму охоплює: матеріально-технічне забезпечення, кадрову спроможність та нормативне забезпечення. Встановлено, що матеріально-технічне забезпечення органів досудового розслідування, прокуратури та суду потребує покращення. Також вказано, що кадрова спроможність правоохоронних органів і суду є істотним викликом. Відсутність чітко визначених кваліфікаційних вимог до осіб, які здійснюють первинний контакт з електронними носіями інформації, дефіцит міждисциплінарних знань і навичок, а також нерівномірність підготовки між різними підрозділами створюють ризики втрати доказів або визнання їх недопустимими. Вирішення цього завдання потребує уніфікації підходів до підготовки кадрів, створення профільних підрозділів ІТ-криміналістів та впровадження міжвідомчих програм професійного навчання. Встановлено, що нормативне забезпечення роботи з доказами, що мають електронну форму, має фрагментарний характер. Досліджені в статті методичні рекомендації містять важливі положення, однак відсутній єдиний стандарт, обов'язковий для всіх органів досудового розслідування, що унеможливує формування послідовної практики правозастосування. Автором наголошується, що особливо важливим є імплементація положень ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 та розробка стандартних операційних процедур. Відзначається, що ефективна взаємодія між суб'єктами кримінального провадження є необхідною умовою забезпечення належної роботи з доказами, що мають електронну форму. Вказано на потребу в стандартизації підходів та розширенні практики міжвідомчої співпраці. Вказано на важливість належного зберігання доказів, що мають електронну форму, та контроль доступу до них, що потребує нормативного врегулювання та технологічного забезпечення. Вказано на часті випадки деградації електронних носіїв інформації на яких зберігаються докази досліджуваної форми, відсутність централізованих сховищ і недосконалість механізмів розмежування повноважень створюють ризики втрати або спотворення доказів. Автором наголошується на необхідності запровадження практики резервного копіювання із застосуванням технологій ґешування, впровадження практики використання надійних електронних носіїв інформації здатних забезпечити довготривале зберігання цифрових даних, створення відомчих сховищ цифрових даних.

Ключові слова: докази, що мають електронну форму; кримінальний процес; ґешування; цифрова криміналістика; резервна копія; ідентифікація доказів; цілісність доказів; ДСТУ ISO/IEC 27037:2017; електронні докази; цифрові докази.

Kalancha I.G. Organizational aspects of processing digital evidence in criminal procedure of Ukraine.

The article is devoted to a comprehensive study of the organizational aspects of working with digital evidence in criminal proceedings in Ukraine. The argument is made that the organizational readiness of criminal justice actors to work with digital evidence is comprised of three elements: material and technical resources, human resources, and a regulatory framework. It has been determined that there is a necessity for enhancement of the material and technical support provided to pre-trial investigation bodies, the prosecution service and the courts. It has also been highlighted that the human resources of law enforcement agencies and the courts represent a considerable challenge. The absence of clearly defined qualification requirements for individuals engaging with electronic data storage devices, the paucity of interdisciplinary knowledge and skills, and the variability in the level of training across different units give rise to the risk of evidence being misplaced or deemed inadmissible. Addressing this issue necessitates the harmonization of training methodologies, the establishment of specialized IT forensic units, and the execution of inter-agency professional training programs. It has been determined that the regulatory framework governing the handling of digital evidence is characterized by a state of fragmentation. The methodological recommendations examined in the article contain important provisions, but there is no single standard that is mandatory for all pre-trial investigation bodies, which makes it impossible to develop consistent law enforcement practices. The author emphasizes the particular importance of implementing the provisions of DSTU (Ukrainian State Standard) ISO/IEC 27037:2017 and developing standard operating procedures. It is imperative to acknowledge that effective interaction between criminal justice actors is a prerequisite for ensuring the proper handling of digital evidence. The necessity for standardization of approaches and the augmentation of interagency cooperation practices is indicated. The importance of proper storage of digital evidence and control of access to it is noted, which requires regulatory regulation and technological support. It is imperative to acknowledge that frequent cases of degradation of electronic data storage devices on which evidence in the form under investigation is stored, the absence of centralized storage facilities and the imperfection of mechanisms for the division of powers give rise to risks of loss or distortion of evidence. The author emphasizes the need to introduce backup practices using hashing technologies, the use of reliable electronic data storage devices capable of ensuring long-term storage of digital data, and the creation of departmental digital data storage facilities.

Key words: evidence in electronic form; criminal procedure; hashing; digital forensics; backup copy; evidence identification; evidence integrity; DSTU (Ukrainian State Standard) ISO/IEC 27037:2017; electronic evidence; digital evidence.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій зумовив не лише появу нових джерел доказової інформації, а й висунув перед суб'єктами кримінального провадження низку нових викликів, пов'язаних з ідентифікацією, збиранням, збереженням, перевіркою та оцінкою доказами, що мають електронну форму. Ефективність роботи з останніми значною мірою визначається не лише процесуальними нормами, але й організаційною спроможністю суб'єктів кримінального провадження. У цьому контексті важливою є оцінка стану організаційної готовності уповноважених органів до роботи з такими доказами, з урахуванням наявних інституційних моделей, кадрового забезпечення, матеріально-технічної бази та нормативної регламентації.

Метою цієї статті є комплексний аналіз організаційної готовності суб'єктів кримінального провадження України до роботи з доказами, що мають електронну форму, із виявленням наявних проблем матеріально-технічного, кадрового та нормативного забезпечення, а також обґрунтуванням напрямів удосконалення інституційної спроможності, стандартизації процедур та підвищення професійної компетентності для забезпечення цілісності, автентичності та допустимості таких доказів у кримінальному процесі.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній науці кримінального процесу питання використання доказів, що мають електронну форму, активно досліджується. У колективній монографії під ред. В.А. Колесника (2024) систематизовано доктринальні підходи та окреслено потребу належного правового регулювання процедур їх збирання й оцінки [9]. Значний вплив на практику здійснили методичні рекомендації, які закріпили положення ДСТУ ISO/IEC 27037:2017, хоча й залишили низку дискусійних питань [4; 5], а також містять практичні аспекти доступу до електронних носіїв інформації [6]. А.М. Гаркуша зосереджує увагу на питаннях допустимості та до-

стовірності резервних копій комп'ютерних даних, наголошуючи на ролі гешування [7]. Організаційні проблеми роботи з такими доказами розглядалися у спільній роботі А.М. Гаркуші та автора (2021) [8], а також у соціологічних дослідженнях автора (2025), яке засвідчило наявність міжвідомчого дисбалансу в досліджуваній сфері [10]. Важливо вказати на дослідження Торбаса О.О. [12] щодо використання OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень. Таким чином, хоча науковий інтерес до проблематики є значним, організаційні аспекти роботи з доказами, що мають електронну форму, досі залишаються фрагментарно висвітленими у вітчизняній науці, а відтак потребують комплексного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Організаційна готовність суб'єктів кримінального провадження до роботи з доказами, що мають електронну форму, є важливим чинником ефективності процесу їх ідентифікації, збирання, здобуття, збереження, дослідження, аналізу та представлення.

Першим аспектом досліджуваного питання є *матеріально-технічне забезпечення суб'єктів кримінального провадження, наявність спеціалізованого обладнання та належної інфраструктури*. Насамперед, йдеться про забезпечення органів досудового розслідування цифровими криміналістичними інструментами, що дозволяють здійснювати роботу з доказами, що мають електронну форму, відповідно до міжнародних стандартів. До таких належать пристрої write-blocker (апаратні засоби блокування запису), forensic workstations (криміналістичні робочі станції), програмне забезпечення для створення та аналізу криміналістичних образів (FTK, EnCase, X-Ways Forensics), системи гешування та перевірки цілісності даних. Наявність у органів досудового розслідування відповідних технічних та програмних засобів для роботи з доказами, що мають електронну форму є критично необхідною умовою здійснення результативних слідчих (розшукових) дій.

Наприклад, важливим чинником, що ускладнює ефективну роботу з доказами, що мають електронну форму, є її нестабільний, динамічний характер. Частина цифрових слідів існує лише упродовж обмеженого проміжку часу та може зникнути ще до того, як слідчий отримає необхідну процесуальну передумову – ухвалу слідчого судді на проведення тимчасового доступу до речей і документів або обшуку. Саме тому сучасна практика роботи з електронною інформацією дедалі більше потребує технологій негайного реагування, здатних фіксувати швидкоплинні прояви цифрової активності.

Другою складовою організаційної готовності суб'єктів кримінального провадження до роботи з доказами, що мають електронну форму є *кадрова спроможність органів досудового розслідування, прокуратури, суду та інших учасників кримінального провадження з числа державного сектору*.

Кадрове забезпечення роботи з доказами досліджуваної категорії, виступає одним із ключових елементів ефективності досудового розслідування у цифровому середовищі. Специфіка таких доказів обумовлює потребу у міждисциплінарній компетенції осіб, які залучаються до роботи з ними. До цього кола належать оперативні працівники, слідчі, детективи, прокурори, спеціалісти, експерти та навіть судді.

Одним із системних викликів для ефективного кримінального провадження, пов'язаного з використанням доказів, що мають електронну форму, є істотний дефіцит фахових знань у суб'єктів кримінального провадження. Відсутність належного рівня спеціалізованої підготовки у сфері цифрових технологій безпосередньо впливає на здатність ідентифікувати, вилучати, аналізувати й правильно інтерпретувати цифрову інформацію під час кримінального провадження.

Певна частина слідчих, прокурорів та суддів не володіє знаннями щодо технічних та процесуальних аспектів подолання логічного захисту, таких як дешифрування, доступ до хмарних ресурсів, робота з віртуальними середовищами, застосування спеціалізованого програмного забезпечення. Це нерідко призводить до порушення процедури вилучення й зберігання даних, прийняття помилкових процесуальних рішень, що в подальшому може вплинути на допустимість відповідного доказу. Також, технічна необізнаність суб'єктів кримінального провадження потенційно є фактором недооцінки або переоцінки доказу, що може мати суттєві негативні наслідки для кримінального провадження.

Як на рівні КПК України, так і підзаконних нормативно-правових актів фактично не встановлено уніфікованих кваліфікаційних вимог до осіб, що здійснюють первинний контакт з електронними носіями інформації, зокрема під час обшуку або тимчасового доступу. Це створює ризики неналежної фіксації цифрових даних, втрати або спотворення їх змісту, що, у свою чергу, може

привести до визнання доказу недопустимим. Брак профільної підготовки, сертифікацій або програм підвищення кваліфікації суб'єктів, які фактично залучаються до роботи з доказами, що мають електронну форму, залишається однією з суттєвих прогалин у кадровій політиці більшості органів досудового розслідування.

Додатково спостерігається суттєвий дисбаланс у професійному рівні та технічній підготовленості між підрозділами різних відомств: тоді як окремі спеціалізовані підрозділи Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), Кіберполіції та Служби безпеки України демонструють високий рівень компетентності, регіональні слідчі підрозділи деяких органів досудового розслідування (далі – ОДР) часто не мають елементарної експертизи чи кадрового ресурсу для роботи з доказами досліджуваної форми.

Очевидною є проблема навіть на рівні практики вилучення електронних носіїв інформації, яка суттєво різниться у різних органів досудового розслідування та навіть регіональних «традицій», обумовлених позиціями апеляційних судів відповідних областей. Уніфікація кваліфікаційної підготовки представників ОДР та прокурорів до роботи з доказами, що мають електронну форму відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 (ISO/IEC 27037:2012, IDT) «Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів» [2] є очевидною та навіть перестиглою з огляду на час запровадження цього стандарту – з січня 2019 року.

Ще одним з надзвичайно актуальних на сьогодні питань для кадрового забезпечення ОДР є підготовка фахівців з розвідки на основі відкритих джерел або ж Open Source Intelligence (далі – OSINT) [11; 12]. В умовах цифрової трансформації джерел інформації інструменти OSINT набувають дедалі більшого значення в діяльності органів досудового розслідування. OSINT дозволяє оперативно отримувати інформацію з відкритих джерел, зокрема соціальних мереж, інтернет-форумів, публічних баз даних, ЗМІ, сервісів архівування веб-сторінок, доменних реєстрів тощо. Ефективна робота з відповідними інструментами вимагає системного навчання та постійного підвищення кваліфікації. В цьому напрямі важливим є також впровадження стандартів Протоколу Берклі в роботу ОДР, що передбачає відповідну підготовку працівників.

Відтак, уніфікація підходів до кадрового забезпечення, таких як створення спеціалізованих структурних підрозділів (наприклад, криміналістичних лабораторій), міжвідомчого переліку профільних посад і кваліфікаційних вимог до суб'єктів кримінального провадження, які взаємодіють з доказами, що мають електронну форму (наприклад, внутрішньовідомча сертифікація) видається нагальною потребою для забезпечення адекватної роботи суб'єктів кримінального провадження в досліджуваній сфері.

Вже сьогодні недоліки кадрової спроможності можливо компенсувати шляхом створення сталої інституційної системи підготовки, підвищення кваліфікації та сертифікації суб'єктів кримінального провадження, які залучені до роботи з доказами, що мають електронну форму.

Одним з ключових напрямів удосконалення є розробка та впровадження міжвідомчих програм професійного навчання, орієнтованих на цифрову криміналістику, з урахуванням специфіки кримінального процесуального законодавства України, міжнародних стандартів, а також галузевих особливостей (наприклад, щодо кіберзлочинів, торгівлі людьми, воєнних злочинів тощо). Відповідні тренінгові програми мають передбачати як теоретичну частину, так і практичні модулі з роботи з цифровими носіями інформації, застосування спеціалізованого програмного забезпечення, документування процесуальних дій з дотриманням вимог щодо забезпечення цілісності доказів, що мають електронну форму.

Окремої уваги заслуговує потреба в інтеграції цифрової грамотності до освітніх програм юридичних та правоохоронних вишів, що забезпечить формування первинної компетентності майбутніх фахівців щодо доказів, що мають електронну форму, їх властивостей та правового статусу в межах кримінального процесу.

Третьою складовою організаційної готовності суб'єктів кримінального провадження є *наявність нормативної основи* (норми кримінального процесуального законодавства, закони та підзаконні нормативно-правові акти, відомчі інструкції та регламенти тощо) *щодо роботи під час кримінального провадження з доказами, що мають електронну форму*.

Важко переоцінити необхідність забезпечення належного правового регулювання питання доказів, що мають електронну форму в КПК України. У межах діяльності окремих відомств (зокрема НАБУ) існують внутрішні інструкції, що регламентують алгоритми дій при роботі з цифро-

вими носіями та комп'ютерними даними. Ці документи, як правило, мають обмежений доступ і застосовуються в межах певного відомства.

Однак ключовою проблемою є відсутність єдиних для всіх органів досудового розслідування уніфікованих стандартів, який регламентував би мінімально необхідні вимоги до дій усіх правоохоронних органів під час роботи з доказами, що мають електронну форму та який би був визначений як обов'язковий до використання. Така фрагментарність регламентації унеможливорює формування єдиної практики правозастосування.

На сьогодні одним із ключових шляхів методологічного забезпечення суб'єктів кримінального провадження в досліджуваному напрямі є методичні рекомендації, що потребують подальшого аналізу. Наприклад, методичні рекомендації «Використання електронних носіїв інформації з медіа-контентом у якості джерел доказів» (2019) висвітлюють поняття та види електронних носіїв інформації, тактичні особливості отримання доступу до електронних носіїв інформації, порядок пошуку власника Інтернет-сторінки, особливості призначення експертиз носіїв інформації та інші питання [6]. Варто вказати на методичні рекомендації «Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях» (2017) [4] та їх друге видання (2020) [5], що в питаннях окремих процесуальних і технічних рекомендацій є досить спірними, однак містять в повному обсязі ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 (ISO/IEC 27037:2012, IDT) «Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів» [2], отримання якого зазвичай є утрудненим (потребує придбання в ДП «УкрНДНЦ» або ж безкоштовного отримання правоохоронними органом за запитом), адже є об'єктом авторського права. Також вартим уваги є Збірка навчальних матеріалів тренінгу для суддів «Застосування електронних доказів під час розгляду справ, пов'язаних з корупцією» (2019) [3], що містить цікаві матеріали щодо технічної природи доказів, що мають електронну форму (принципи функціонування мережі Інтернет, телефон як доказ, судова експертиза доказів, що мають електронну форму, способи виявлення прихованих файлів, технічні особливості криптовалют тощо).

Додатково варто зазначити, що більшість відомчих матеріалів лише точково регулюють питання роботи з певним видом пристроїв або стосуються специфічних ситуацій та лише частково враховують положення ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 або Протоколу Берклі.

На нашу думку, використання розрізаних методичних рекомендацій як інструменту вдосконалення знань суб'єктів кримінального провадження щодо роботи з доказами, що мають електронну форму, під час кримінального провадження є неефективним з огляду на відсутність єдиного теоретичного розуміння окресленої теми та узгодженого підходу до їх процесуальної оцінки. Враховуючи зазначене, перспективним напрямом досліджуваного аспекту є розробка та впровадження єдиних для всіх суб'єктів кримінального провадження стандартних операційних процедур щодо роботи з доказами досліджуваної категорії.

Досліджена попередньо організаційна готовність суб'єктів кримінального провадження до роботи з доказами, що мають електронну форму передбачає забезпечення рівних матеріально-технічних можливостей, наявності спеціалізованих підрозділів та фахових кадрів у їх структурі (для забезпечення фахової комунікації) а також застосування спільних для всіх, науково обґрунтованих та технологічно оптимізованих, підходів до роботи. Все це є передумовою для *ефективної взаємодії між суб'єктами кримінального провадження* під час роботи з доказами, що мають електронну форму. На сьогодні це питання є малодослідженим та залишається дискусійним, що обумовило необхідність звернутися до самих суб'єктів правозастосування для з'ясування їх думки з відповідних питань.

Для з'ясування рівня взаємодії між суб'єктами правозастосування щодо пошуку доказів, що мають електронну форму автором проведено опитування під час якого респондентам поставлено запитання «Чи виникає у Вашій роботі необхідність звертатись до колег для пошуку доказів, що мають електронну форму?» та запропоновано надати розгорнуті відповіді. 54% респондентів вказують, що не мають такої потреби, 37% вказують на необхідність звертатись до колег для пошуку доказів, що мають електронну форму, з них 3% додатково конкретизують, що звертаються для цього до спеціалістів. Ще 7% вказують, що звертаються до працівників підрозділів кіберполіції. Також до 2% респондентів (19 осіб) всі з яких є працівниками кіберполіції вказують, що вони і є тими колегами до яких звертаються за допомогою в пошуку доказів, що мають електронну форму. З огляду на те, що 37% респондентів вказують на необхідність звертатись до колег для пошуку доказів, що мають електронну форму (більше 2/3 з цих 37% є прокурорами), така потреба вимагає

вирішення або шляхом створення й розширення штатів профільних спеціалістів, або ж шляхом навчання прокурорів самостійно шукати та фіксувати докази досліджуваної категорії [10].

Позитивним прикладом ефективної організації роботи з доказами, що мають електронну форму під час кримінального провадження є досвід НАБУ в частині створення в своїй структурі криміналістичної лабораторії зі штатом відомчих спеціалістів, які організаційно не підпорядковані керівнику органу досудового розслідування, є процесуально незалежними та можуть залучатися до слідчих дій для реалізації процедур, визначених ДСТУ ISO/IEC 27037:2017.

З урахуванням проведеного нами попереднє дослідження [8, с. 72–75], варто наголосити, що ефективно проведення досудового розслідування значної частини кримінальних правопорушень потребує залучення ІТ-криміналістів як спеціалістів (в порядку ст. 71 КПК України). Процесуальні традиції та звичаї в частині роботи з доказами, що мають електронну форму доцільно переосмислити, залучаючи експертів лише щодо складних питань, що вимагають відповідного висновку. Саме так зроблено, наприклад, в Німеччині, де компетенція ІТ-криміналістів та ІТ-експертів розділені, де спеціалісти ІТ-криміналісти функціонально наближені до слідчих підрозділів, як це відтворено у випадку НАБУ [8, с. 75]. Враховуючи зазначене, варто розглянути можливість створення в структурі всіх правоохоронних органів підрозділів ІТ-криміналістів, що зможуть забезпечити ефективну роботу з доказами, що мають електронну форму під час кримінального провадження.

Поряд з організаційною готовністю системи кримінальної юстиції до ефективної роботи з доказами, що мають електронну форму надзвичайно актуальним є питання *зберігання доказів, що мають електронну форму та контролю доступу до них*.

Зберігання електронних носіїв інформації у межах кримінального провадження вимагає дотримання суворих технічних параметрів, що забезпечують збереження їх цілісності та автентичності інформації. Цей процес охоплює як фізичне зберігання електронних носіїв інформації, так і створення та архівацію криміналістичних образів (побітових копій), резервних копій, вимоги до транспортування тощо. З огляду на високу чутливість цифрових даних до зовнішніх чинників, одним із ключових технічних аспектів є забезпечення контрольованого середовища з регульованими температурними і показниками вологості, ізоляцією від електромагнітного випромінювання та захистом від механічного або статичного ураження.

Технічні вимоги до зберігання електронних носіїв інформації під час кримінального провадження на разі законодавцем не встановлені. Водночас, окремі аспекти визначено в ДСТУ ISO/IEC 27037:2017. Національні нормативно-правові акти та методичні рекомендації наразі не охоплюють у повному обсязі всі аспекти поводження з доказами, що мають електронну форму, що створює потребу в розробці цього питання в межах пропонованих нами стандартних операційних процедур.

У зв'язку з актуальними викликами, зокрема загрозами кібератак та ризиками втрати інформації через технічні збої, особливої ваги набуває ідея створення централізованого відомчого віртуального сховища для резервного зберігання доказів, що мають електронну форму. Таке сховище має бути ізольованим від загальних мереж, підтримувати систему регулярного бекапування, а також передбачати можливість довготривалого зберігання інформації на стрічкових носіях (tape storage), які мають підвищений захист від логічного знищення або шифрування у разі зовнішнього втручання. Реалізація такої моделі підвищила б рівень цифрової безпеки кримінального провадження в умовах гібридних загроз і сприяла б формуванню єдиної системи роботи з доказами, що мають електронну форму.

Водночас вже сьогодні актуалізується питання деградації електронних носіїв інформації, що використовуються для зберігання доказів, що мають електронну форму під час кримінального провадження, що створює загрозу їх цілісності.

Фізична та логічна деградація носіїв даних є однією з малодосліджених, проте критично важливих загроз для цілісності а відтак і доказової цінності цифрової інформації під час кримінального провадження. На відміну від традиційних матеріальних носіїв (паперу чи фізичних предметів), цифрові носії інформації схильні до руйнування їх фізичного середовища з плином часу, технічної нестабільності та деградації, що може спричинити часткову або повну втрату інформації навіть без зовнішнього впливу.

У відповідь на ці загрози актуальним є впровадження носіїв, орієнтованих на довготривале зберігання: спеціалізовані SSD з низьким рівнем зношення, WORM-системи, які не допускають

перезапису, а також «холодне» архівування – зберігання носіїв у контрольованому середовищі з обмеженим доступом і періодичним дублюванням вмісту. Застосування подібних носіїв може бути виправданим у випадках, коли цифрова інформація повинна зберігатися багато років до моменту її дослідження у суді.

Однак на сьогодні величезна кількість доказів, що мають електронну форму зберігається на електронних носіях інформації у формі флеш-накопичувачів (USB, SD-карти), що мають високі ризики деградації даних та втрати доказу. Вказане потребує вжиття від держателя цього доказу (слідчого, прокурора, судді тощо) заходів щодо збереження цілісності даних та можливості їх подальшого використання під час кримінального провадження. Відповіддю на цей виклик є запровадження сталої практики виготовлення резервних копій доказів, що мають електронну форму.

Вказане питання детально досліджено Гаркушею А.М., з доводами якого варто погодитись. Вчений вказує, що законодавство передбачає можливість створення та зберігання резервних копій технічних носіїв інформації, на яких зафіксовано процесуальні дії, з метою забезпечення надання доказів у разі втрати чи пошкодження оригіналів. КПК України не встановлює детального порядку їх формування, однак на практиці копіювання комп'ютерних даних здійснюється на електронні носії великої ємності або у централізовані сховища. Протокол процесуальної дії має містити спосіб ідентифікації копій, найчастіше – гешування (MD5, SHA1, SHA256) чи електронний підпис, а також відповідні геш-коди як унікальні значення, що підтверджують тотожність даних. Допустимість таких копій визначається ч. 3, ч. 4 та п. 1 ч. 5 ст. 99 КПК України залежно від обставин їх створення. У разі оспорення достовірності копій їх цілісність підтверджується шляхом порівняння геш-кодів, зафіксованих під час створення резервного носія, із геш-кодами, обчисленими під час перевірки [7, с. 43-47].

Наступним важливим аспектом досліджуваного нами питання зберігання доказів є *контроль доступу до доказів, що мають електронну форму*. Правове регулювання цього процесу вимагає чіткого розмежування повноважень суб'єктів кримінального процесу, забезпечення технічної захищеності інформації.

Розмежування доступу здійснюється відповідно до процесуальних ролей. Слідчий, як ініціатор слідчих дій, відповідає за тимчасове зберігання електронних носіїв інформації та організацію доступу до інформації. Його завдання полягає не лише у виявленні та вилученні електронних носіїв інформації, а й у забезпеченні їх безпечного функціонального обігу. Прокурор виконує контрольну функцію, приймаючи рішення щодо правомірності та необхідності доступу до інформації, у тому числі оцінюючи обсяг і межі втручання в особисту сферу. Захисник реалізує право на ознайомлення із зібраними доказами відповідно до ст. 290 КПК України, однак таке ознайомлення не повинно ставити під загрозу конфіденційність персональної інформації інших осіб, що міститься на носіях, які вилучені під час кримінального провадження. У цьому контексті особливе значення має чітке визначення обсягу доступної інформації. Експерт або технічний спеціаліст отримує доступ до цифрової інформації або до електронних носіїв інформації виключно в межах наданого процесуального доручення (ухвали суду або постанови прокурора чи слідчого) і не має права виходити за межі завдання, визначеного для проведення експертного дослідження.

В цьому аспекті актуальними є різновиди сучасних програмних рішень, що містять інтегровані алгоритми chain of custody. Такі технічні засоби контролю мають відповідати сучасним стандартам інформаційної безпеки. З огляду на викладене, перспективним напрямом є запровадження уніфікованої цифрової платформи для забезпечення контролю доступу до доказів, що мають електронну форму. Така платформа має базуватись на цифровій ідентифікації учасників провадження, з обов'язковим журналюванням усіх взаємодій з доказом. Централізована система управління доступом із можливістю призначення ролей та рівнів дозволів, а також обов'язковий аудит усіх взаємодій з доказами в рамках chain of custody, дозволить мінімізувати ризики фальсифікації та забезпечити дотримання принципу належної правової процедури. Запровадження таких технічних і організаційних рішень потребує відповідного процесуального оформлення та нормативного закріплення.

Ще одним важливим питанням, що пов'язане з контролем доступу до доказів але перебуває в етичній площині, є *обмеження доступу до інформації, що міститься на носіях, які вилучені під час кримінального провадження, однак не має доказового значення та належить до персональної інформації інших осіб*.

У процесі роботи з доказами, що мають електронну форму, особливого значення набуває проблема доступу до інформації, яка не має безпосереднього доказового значення, але міститься на носіях або у цифрових облікових записках, до яких здійснюється доступ під час кримінального провадження. Йдеться, передусім, про чутливу інформацію: особисте листування, приватні фотографії, відеозаписи, медичні або фінансові дані, а також відомості, що становлять комерційну таємницю третіх осіб. У певних випадках така інформація не пов'язана з обставинами кримінального правопорушення, однак через технологічну невіддільність від пристрою, що, наприклад, вилучений під час обшуку, вона виявляється доступною як для сторони обвинувачення, так і для сторони захисту під відкриття матеріалів досудового розслідування.

Правова конструкція, передбачена ст. 290 КПК України, покладає на сторону обвинувачення обов'язок надати іншій стороні доступ до всіх матеріалів досудового розслідування, у тому числі до копій документів – сюди ж належать всі комп'ютерні дані, всі відомості з вилучених електронних носіїв інформації та виготовлені копії цифрових даних з пристроїв, що оглядалися. Водночас чинне законодавство не містить механізму обмеження доступу до інформації, що була виявлена та збережена, але не включена до переліку доказів у провадженні. Це створює потенційну загрозу порушення права на повагу до приватного життя, особливо у випадках, коли відомості про інтимне, особисте або конфіденційне передаються на носіях у межах відкриття матеріалів стороною обвинувачення.

Таким чином, процесуальне регулювання доступу до інформації, що не має доказового значення, повинно бути уточнене із урахуванням вимог пропорційності, мінімізації втручання та спеціального режиму обробки чутливих персональних даних, вилучених у межах кримінального провадження.

Висновок. Комплексний аналіз організаційних аспектів роботи з доказами, що мають електронну форму, у кримінальному процесі України дозволяє сформулювати такі узагальнення.

1. Організаційна готовність суб'єктів кримінального провадження до роботи з доказами, що мають електронну форму охоплює кілька ключових складових:

а) матеріально-технічне забезпечення органів досудового розслідування, прокуратури та суду потребує покращення. Відсутність спеціалізованого обладнання й програмного забезпечення, а також нерівномірний рівень оснащення різних відомств істотно ускладнює ідентифікацію, вилучення та дослідження доказів, що мають електронну форму;

б) кадрова спроможність правоохоронних органів і суду є істотним викликом. Відсутність чітко визначених кваліфікаційних вимог до осіб, які здійснюють первинний контакт з електронними носіями інформації, дефіцит міждисциплінарних знань і навичок, а також нерівномірність підготовки між різними підрозділами створюють ризики втрати доказів або визнання їх недопустимими. Вирішення цього завдання потребує уніфікації підходів до підготовки кадрів, створення профільних підрозділів ІТ-криміналістів та впровадження міжвідомчих програм професійного навчання;

в) нормативне забезпечення роботи з доказами, що мають електронну форму, має фрагментарний характер. Хоча окремі методичні рекомендації та внутрішньовідомчі інструкції містять важливі положення, відсутність єдиного загальнообов'язкового стандарту для всіх органів досудового розслідування унеможливорює формування послідовної практики правозастосування. У цьому контексті особливого значення набуває імплементація положень ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 та розробка стандартних операційних процедур.

2. Ефективна взаємодія між суб'єктами кримінального провадження є необхідною умовою забезпечення належної роботи з доказами, що мають електронну форму. Вона передбачає узгодженість у процесуальних діях, обмін знаннями та ресурсами, залучення спеціалістів і створення сталих каналів комунікації між слідчими, прокурорами, спеціалістами, експертами та судом. Соціологічні дослідження підтверджують наявність міжвідомчого дисбалансу, що обумовлює потребу у стандартизації підходів та розширенні практики міжвідомчої співпраці.

3. Зберігання доказів, що мають електронну форму, та контроль доступу до них потребує нормативного врегулювання та технологічного забезпечення. Деградація електронних носіїв інформації на яких зберігаються докази досліджуваної форми, відсутність централізованих сховищ і недосконалість механізмів розмежування повноважень створюють ризики втрати або спотворення доказів. Необхідним є запровадження практики резервного копіювання із застосуванням технологій гешування, впровадження практики використання надійних електронних носіїв інфор-

мації здатних забезпечити довготривале зберігання цифрових даних, створення відомих сховищ цифрових даних, інтегрованих у систему контролю доступу з обов'язковим журналюванням усіх дій відповідно до принципів chain of custody.

Таким чином, підвищення організаційної спроможності суб'єктів кримінального провадження у сфері роботи з доказами, що мають електронну форму, потребує комплексних заходів у трьох взаємопов'язаних напрямках — матеріально-технічному, кадровому та нормативному забезпеченні, поглибленні взаємодії між суб'єктами кримінального провадження а також запровадженні сучасних стандартів зберігання й контролю доступу до доказів. Це дозволить гарантувати їх цілісність, автентичність і допустимість, що безпосередньо вплине на ефективність кримінального провадження загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI (зі змін. і доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів (ISO/IEC 27037:2012, IDT). Київ, ДП «УкрДНЦ», 2018. 31 с.
3. Браун С., Овсянніков В.С., Шинкоренко С.В. Застосування електронних доказів під час розгляду справ, пов'язаних з корупцією. Збірка навчальних матеріалів тренінгу для суддів. 2019. 138 с.
4. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях: метод. рек. / М.В. Гребенюк, В.Д. Гавловський, М.В. Гуцалюк, В.Г. Хахановський та ін.; за заг. ред. М.В. Гребенюка. Київ: МНДЦ при РНБО України, 2017. 76 с.
5. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях: метод. рек. / М.В. Гуцалюк, В.Д. Гавловський, В.Г. Хахановський та ін.; за заг. ред. О.В. Корнейка. Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2020. 104 с.
6. Використання електронних носіїв інформації з медіа-контентом у якості джерел доказів: методичні рекомендації / Авт. колектив: А.В. Захарко, А.Г. Гаркуша, В.В. Рогальська, І.В. Краснобрижий, О.В. Брягін. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 73 с.
7. Гаркуша А.М. Допустимість і достовірність резервних копій комп'ютерних даних. *III Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: збірник тез міжнародної науковопрактичної конференції (м. Чернівці, 08 грудня 2023 р.). Чернівці: Чернівецьк. нац. унт. ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 43–47.
8. Гаркуша А.М., Каланча І.Г. Виявлення та фіксація доказів, що мають електронну форму під час кримінального провадження: організаційні аспекти. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Технодрук, С. 72–75.
9. Електронні докази у кримінальному провадженні: поняття, збирання, використання в доказуванні: монографія / І.В. Гора, В.А. Колесник, В.В. Малюк, В.О. Ходанович, А.М. Черняк, Л.І. Щербина; за заг. ред. В.А. Колесника. Київ: 7БЦ, 2024. 484 с.
10. Каланча І.Г. Практика роботи з доказами, що мають електронну форму в кримінальному процесі України: соціологічне дослідження. *Успіхи і досягнення у науці*. № 1 (11). 2025.
11. Каланча І.Г. Результати OSINT як джерело доказів у кримінальному процесі України. Інновації, виклики та нові горизонти правового регулювання у світлі сучасних соціально-економічних та політичних трансформацій: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 20 грудня 2024 р.) / відп. ред. К.А. Возняковська. ТОМ 1, Чернівці, 2024. С. 43–49.
12. Торбас О.О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень: підручник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 180 с.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.37>

ВІДШКОДУВАННЯ ПОТЕРПІЛИМ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ В РЕЗУЛЬТАТІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Костюченко О.,
*кандидат юридичних наук доцент,
завідувачка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2243-1173*

Стеценко Д.,
*аспірант 2 року навчання денної форми,
здобуття освіти третього (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти спеціальності 081 «Право»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-1015-6975*

Костюченко О., Стеценко Д. Відшкодування потерпілим шкоди, завданої в результаті воєнних злочинів.

Метою цього дослідження є розбір специфіки та процесу виплати відшкодувань особам, які постраждали внаслідок масштабної збройної агресії рф щодо України. Дослідження зосереджується на огляді чинних методів відшкодування втрат людям, що зазнали лиха від воєнних дій. Акцентується, що міжнародне право зобов'язує країни, які порушили норми, відшкодовувати шкоду, заподіяну їхніми вчинками чи діями тих, хто діяв згідно з їхніми розпорядженнями. Визначено, що тими, хто має право на компенсації за порушення норм міжнародного гуманітарного права, є особи, які постраждали внаслідок цих порушень, зокрема цивільне населення, військовополонені, родичі та близькі загиблих, а також держава. Наведено перелік шляхів для відшкодування шкоди, завданої війною: звернення до вітчизняних судів, іноземних судів, Європейського суду з прав людини, Міжнародного суду ООН, інвестиційного арбітражу, спеціально заснованих фондів чи комісій. Підкреслено, що на сьогодні єдиного механізму відшкодування збитків від збройної агресії рф проти України не існує. Однак, найбільш багатообіцяючим для України виглядає розробка міжнародного компенсаційного механізму. Його ключове завдання – відшкодування збитків, яких завдала російська федерація. Цей механізм має охоплювати різні типи втрат, зокрема, від руйнувань та пошкоджень майна, і аж до компенсації втрат, пов'язаних із втратою контролю над активами. З'ясовано наступне: виплата компенсацій має надзвичайне значення, особливо у площині міжнародного гуманітарного права, бо особи, що постраждали від війни, відчувають довготривалі наслідки, які впливають на здоров'я, можливості отримання прибутку та загальну стабільність життя; важливою складовою відшкодування збитків та однією з гарантій її здійснення є збір та документування якісної доказової бази завданої шкоди як у цивільному, так і в кримінальному судочинстві; головним критерієм для визначення того чи іншого механізму компенсації збитків має бути його ефективність.

Ключові слова: кримінальне процесуальне право; кримінальне провадження; правосуддя; потерпілий; воєнні злочини; відшкодування збитків; принцип державного імунітету; моральна шкода.

Kostiuchenko O., Stetsenko D. Compensation for damages to victims caused as a result of the war.

This article endeavors to scrutinize the frameworks and protocols surrounding reparations for individuals impacted by the armed aggression of the russian federation against Ukraine. The core of

this analysis lies in examining currently employed strategies for providing redress to those affected by military activities. Emphasis is given to the foundational principle within international law, which obligates that countries found in violation of established norms are duty-bound to implement measures aimed at compensatory the damages stemming from their actions, or the actions undertaken at their behest. Furthermore, the identification of eligible recipients for these reparations under international humanitarian law is undertaken; this includes, but is not limited to, civilians, prisoners of war, the immediate family members of victims, and the affected state itself. Here's a breakdown of ways to seek compensation for war-related harm: pursuing claims within the national judicial system, bringing cases before foreign courts, approaching the European Court of Human Rights, seeking recourse at the International Court of Justice, utilizing investment arbitration processes, or engaging with specially established funds or commissions. Currently, a universally accepted approach for compensating for the damages resulting from the Russian Federation's armed aggression against Ukraine does not exist. Nevertheless, Ukraine's most auspicious avenue appears to be the establishment of an international compensation structure. This mechanism is designed to redress the harm inflicted by the Russian Federation, offering compensation for a diverse spectrum of damages. This spans a range of losses, encompassing the destruction and impairment of assets, as well as the detrimental consequences arising from the relinquishment of property control. The conclusions are that: the payment of compensation is extremely important, especially in the context of international humanitarian law, because people who have become victims of war face long-term consequences that affect their health, earning potential, and general stability of life; an important component of compensatory damages and one of the guarantees of its implementation is the collection and documentation of a high-quality evidence base of the damage caused in both civil and criminal proceedings; the main criterion for choosing a particular mechanism for compensation for damage should be its effectiveness.

Key words: criminal procedural law; criminal proceedings; justice; victim; war crimes; compensatory damages; principle of state immunity; moral damage.

Постановка проблеми. Триваюча збройна агресія російської федерації проти України, яка розв'язала нову, активну фазу масштабних, нічим не виправданих, зухвалих та безглузких атак, супроводжується брутальним порушенням прав людини, що набуло нечуваних масштабів після повномасштабного вторгнення. Ця ситуація вимагає напрацювання комплексних підходів до розв'язання питання відшкодування збитків, яких зазнали постраждалі особи. Запровадження чітких механізмів та необхідних процедур є одним з основних зобов'язань нашої держави на шляху до повного поновлення порушених прав людини. В умовах безперервної російської агресії, українські національні суди зіштовхуються зі збільшенням кількості позовів про відшкодування збитків, спричинених воєнними діями та знищенням чи пошкодженням майна. Ці збитки мають різноманітний характер, охоплюючи прямі втрати, упущену вигоду та моральну шкоду. Відтак, в національних судових інстанціях відбувається формування судової практики у подібних справах.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питання компенсації збитків, яких зазнали постраждалі від воєнного конфлікту в Україні, на даний момент перебуває в епіцентрі дискусій серед науковців, представників громадськості, юристів та політичних діячів, а саме: Є. Вакулєнко, О. Капліна, Д. Клапоушак, О. Костюченко, Е. Писарєва, О. Сафанович, С. Шаренко, С. Яковлєва та багато інших.

Автори здійснили дослідження правових підстав для відшкодування збитків, що виникли внаслідок війни на теренах України. Розглянуто способи відновлення порушених прав, практичні механізми, необхідні для їхнього втілення на загальнодержавному та міжнародному рівнях. Окрему увагу приділено джерелам фінансування компенсаційних виплат. Натомість, багатовимірність окресленої проблеми, процес вироблення нових рішень міжнародними співтовариствами, зміни у внутрішньому законодавстві держав, становлення судової практики щодо компенсації втрат – все це породжує значну зацікавленість науковців до цієї теми.

Метою цієї статті є аналіз особливостей та процедури компенсації збитків потерпілим внаслідок воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання держав щодо компенсації збитків у випадках порушення правил міжнародного гуманітарного права визначено як один з усталених принципів звичаєвого міжнародного права. Згідно з цим принципом, країни мають забезпечувати повне відшкодування за вчинені порушення норм міжнародного гуманітарного права. Це надзвичайно важливий

елемент для втілення справедливості та відновлення порушених прав тих, хто постраждав. Міжнародне гуманітарне право має на меті захист тих, хто не бере безпосередньої участі у бойових діях або припинив таку участь, зокрема цивільного населення та військовополонених. Порушеннями вважаються акти насильства, нелюдське поводження, незаконне затримання, безпідставне знищення майна та інші подібні дії. Потерпілі від збройних конфліктів мають законне право на дієвий юридичний захист і відшкодування збитків, яких їм завдала держава, що вчинила міжнародно-протиправні діяння. Відшкодування може охоплювати компенсацію за фізичні ушкодження та емоційні переживання, втрачений дохід, пошкодження майна, а також моральну шкоду [8].

На переконання провідних світових політиків, шкода, заподіяна агресором, підлягає відшкодуванню в повному обсязі. Цю позицію поділяють і звичайні громадяни, думку яких було вивчено під час наукового дослідження під назвою «Захист прав людини в концепції перехідного правосуддя: українська модель», що проводиться за фінансової підтримки Національного фонду досліджень України [2].

Одним з ключових аспектів у захисті прав людини є відшкодування збитків, яких зазнали постраждалі внаслідок збройного конфлікту. Акцентуючи увагу на цьому важливому аспекті концепції перехідного правосуддя, необхідно підкреслити, що це, по суті, спрямовано на відновлення справедливості, що охоплює: грошову компенсацію за завдану шкоду; моральне задоволення; поновлення порушених прав.

У нормах міжнародного гуманітарного права не передбачено конкретного переліку тих, кому належить компенсація за порушення його положень. Натомість, на сторони міжнародних збройних конфліктів покладається відповідальність за відшкодування шкоди, що виникла через недотримання цих норм. З огляду на усталену практику звернень до відповідних установ, як правило, вигодонабувачами відшкодувань за порушення міжнародного гуманітарного права стають особи, які зазнали збитків або стали жертвами таких порушень, а саме:

- цивільне населення, яке зазнало страждань внаслідок дій або бездіяльності сторін конфлікту, особливо через напади на цивільні об'єкти, незаконне ув'язнення, викрадення та інші форми насильства.
- військовополонені, які зазнають знущань через порушення їхніх прав, передбачених Женевськими конвенціями, зокрема, через жорстоке поводження, тортури чи невиконання зобов'язань щодо надання необхідної медичної допомоги.
- родичі покійного та найближче оточення, котрі втратили годувальника й відповідно мають право на відшкодування збитків через втрату.
- держава, що зіткнулася з жахливими наслідками руйнувань цивільної інфраструктури, важливих об'єктів критичної інфраструктури, виснаження трудових ресурсів, відчутної шкоди довіліллі та інших тяжких наслідків [9, с. 12–16].

У резолюції «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України», ухваленій на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 14 листопада 2022 року, містяться надзвичайно важливі для України пункти [7].

По-перше, було зафіксовано факт порушення російською федерацією взятих на себе зобов'язань, відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка визначає неприпустимість акту агресії. Це створює для України підґрунтя для передбачення в національному законодавстві положень, що встановлюють майнову відповідальність держави-агресора за будь-які збитки, завдані майну цивільного населення в результаті бойових дій, незалежно від кінцевого результату.

По-друге, ООН, у партнерстві з Україною, повинна напрацювати механізм відшкодування збитків.

По-третє, запропоновано спільно з Україною створити реєстру завданих збитків. Це стосується як рухомого та нерухомого майна, так і нематеріальних втрат. Слід наголосити, що визнання російської агресії відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН дає певні перспективи для визначення шляхів компенсації збитків. Зокрема, активи держави-агресора та осіб, що пов'язані з нею, які знаходяться в інших країнах, можуть бути використані для відшкодування збитків постраждалим державі на основі судових рішень відповідних держав [11].

Існують різноманітні шляхи для врегулювання питання компенсації збитків, спричинених війною. Загалом, можливо виокремити судові та програмні способи, а саме: звернення до національних судів, судових органів інших держав, Європейського суду з прав людини, Міжнародного суду ООН, інвестиційного арбітражу, спеціально заснованих фондів чи комісій.

В українському законодавстві передбачені цивільно-правові та кримінально-правові механізми для захисту майнових прав, які зазнали порушення. Мова йде про такі дії: офіційне повідомлення про вчинення кримінального правопорушення відповідним правоохоронним органам, а також подання позову до суду для відшкодування збитків [1].

Щодо звернення до українських судів, то у квітні 2022 року, Верховний Суд висловив нову правову позицію: росія, вчинивши неспровоковану та масштабну збройну агресію проти України, а також здійснивши численні акти геноциду проти українського народу, втрачає право посилається на судовий імунітет. Відтак, росія не має права заперечувати юрисдикцію українських судів щодо розгляду та винесення рішень у справах про відшкодування збитків, завданих актами агресії фізичній особі – громадянину України [3].

Відзначимо, що донедавна українські суди мали можливість розглядати позови проти росії лише з її згоди. Отже, у вітчизняному судочинстві було сформовано прецедент, який відчиняє двері для звернення українців до українських судів із позовами до держави-агресора про компенсацію збитків, спричинених війною.

На переконання судді Верховного Суду С. Яковлевої, кримінально-правовий механізм відшкодування збитків вирізняється кількома позитивними рисами. Насамперед, він вже функціонує та дає результати. Тобто, на відміну від міжнародних судових установ або спеціальних комісій для компенсації втрат, його не треба формувати з самого початку. По-друге, кримінальний процес є дієвим знаряддям для збору переконливих доказів. Будь-який спосіб відшкодування збитків, заподіяних російською агресією, потребуватиме підтверджень злочинних дій РФ та її представників. Насамперед, як наголошує С. Яковлева, саме фіксація фактів воєнних злочинів, наступне досудове розслідування та збирання доказів у кримінальному провадженні надає потерпілій особі право на відшкодування збитків. Разом з тим, слідчі органи збирають та фіксують докази не тільки щодо злочинів, а й заподіяної шкоди [12].

У Цивільному кодексі України (далі за текстом – ЦК) визначається основоположний принцип відшкодування збитків. Отже, статтями 22, 1166 ЦК забезпечується право на відшкодування матеріальних збитків, а статтями 23, 1167 ЦК – щодо моральної шкоди. Згідно зі статтею 1177 ЦК, пред'явлення цивільного позову про відшкодування є можливим у процесі кримінального провадження. Положення Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом – КПК) передбачають можливість подання цивільного позову в межах кримінального провадження. Такий позов може бути спрямований проти фізичної чи юридичної особи, яка, відповідно до закону, несе цивільну відповідальність за збитки, що виникли внаслідок кримінально протиправних діянь (дії чи бездіяльності) підозрюваного або обвинуваченого.

Ключовим елементом у забезпеченні прав постраждалих на компенсацію збитків, спричинених їм, у контексті цивільного судочинства є збір та фіксація доказів, встановлення та документування завданої шкоди. У цивільному процесі, на відміну від позову, що розглядається в межах кримінального провадження, позивач буде змушений самостійно виконувати процесуальні дії, потрібні для збору доказів та формування доказової бази, а також обґрунтовувати існування причинно-наслідкового зв'язку між військовою агресією та збитками, компенсації яких домагаються потерпілі [12].

Щодо перспектив примусового виконання рішень українських судів про відшкодування збитків, які стягнуто з країни-агресора, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду С. Погрібний виокремлює щонайменше три ключові аспекти:

1) Визнання рішення українського суду та його можливе примусове виконання за кордоном, включаючи країни, де знаходяться активи держави-агресора або тих, хто фінансує воєнні дії з її боку.

2) Виконання рішень судів в Україні відбувається через усталені процедури примусового стягнення, що діють на всій території країни в рамках єдиного виконавчого провадження під наглядом Міністерства юстиції України.

3) Через долучення до роботи з Міжнародним реєстром збитків, яких зазнала Україна внаслідок російської агресії. Хоча у такому Реєстрі вирок українського суду буде розцінюватися як один з доказів завдання шкоди та її масштабів, це не унеможливило проведення незалежної оцінки цих фактів комісією з питань відшкодування [5].

Найбільш ймовірним варіантом для України виглядає міжнародний компенсаційний механізм, що розроблений для відшкодування шкоди, заподіяної російською федерацією. Цей механізм

включає в себе відшкодування різних видів втрат: від зруйнованого чи пошкодженого майна до збитків від втрати можливості контролювати його. Планується організація роботи, процедура виплат, визначення тих, хто має право на компенсацію, а також наповнення міжнародного фонду.

З 2 квітня 2024 року в Гаазі офіційно почалося приймання заяв про відшкодування збитків, яких зазнала Україна через російську агресію. Це стало реальністю завдяки відкриттю Реєстру збитків для України. Ключова функція Реєстру – збір та фіксація доказів і відомостей щодо вимог про відшкодування втрат, збитків або завданої шкоди. Йдеться про тих, хто постраждав з 24 лютого 2022 року чи пізніше, перебуваючи на території України, у межах її міжнародно визнаних кордонів, включаючи територіальні води. Реєстр бере до уваги інтереси усіх зацікавлених сторін, як фізичних осіб, так і юридичних, а також державу Україна в цілому, зокрема її обласні й місцеві органи управління, державні установи та підконтрольні державі структури. Цей облік відбувається у контексті міжнародно-протиправних дій, скоєних Російською Федерацією на території України та проти неї [4].

Механізм відшкодування передбачає кілька етапів: спочатку до Реєстру збитків надходять заяви від постраждалих про понесені втрати чи завдану шкоду. Після цього комісія розглядатиме кожну заяву окремо, визначаючи розмір компенсації, виходячи з даних, наявних у реєстрі. Виплати здійснюватимуться з Компенсаційного фонду, який буде створено саме для цієї мети. Фінансування цього фонду передбачається за рахунок конфіскованих російських активів, що знаходяться за межами росії [10].

Рада Реєстру збитків затвердила вичерпний перелік усіх категорій, які будуть враховуватись, до нього входять: переміщення; порушення особистої недоторканності (смерть або зникнення безвісті найближчих родичів, серйозні тілесні ушкодження, сексуальне насильство, катування, негуманне або таке, що принижує гідність ставлення чи покарання, позбавлення волі, примусова праця, депортація дітей та дорослих); втрата майна, доходів або засобів до існування; збитки бізнесу та інші економічні втрати; обмеження доступу до медичного обслуговування та освіти [6].

Для ефективного функціонування механізму захисту прав учасників кримінального провадження необхідний комплексний підхід, який враховує як юридичні, так і соціально-економічні аспекти [15].

На даний момент прийматимуть позовні заяви лише про пошкодження чи знищення житла. Протягом поточного року передбачається розширення переліку підстав, що дозволить подавати вимоги й з інших питань. Як ми бачимо, єдиного, загального механізму відшкодування збитків, яких зазнала Україна через збройний конфлікт, наразі немає. Але, обираючи способи відшкодування, варто не допустити конкуренції між різними інституціями. Відтак, державі важливо сконцентрувати зусилля на потерпілих, аби жертви конфлікту знали про можливі шляхи звернення до суду та порядок дій, що забезпечать їм реальну компенсацію збитків [13, с. 24-31].

Висновок. Отже, відшкодування збитків відіграє першорядну роль, оскільки особи, що зазнали страждань внаслідок воєнного конфлікту, стикаються з довготривалими наслідками, які впливають на стан здоров'я, можливості працевлаштування та стабільність життя в цілому. Навіть після завершення бойових дій та відновлення своїх прав, потерпілі певний час будуть вразливими до соціальних та економічних викликів. Значною складовою відшкодування збитків і одним з гарантів його практичного втілення є збір та фіксація високоякісної доказової бази стосовно завданих збитків. У питаннях відшкодування збитків, завданих війною, це є вкрай важливим, особливо для доведення вини як у цивільних, так і в кримінальних справах. Найважливішим критерієм для вибору конкретного механізму відшкодування збитків має бути його результативність. Тобто рішення суду чи іншого уповноваженого органу повинні бути фактично виконані: отримана справедлива матеріальна компенсація за шкоду, заподіяну внаслідок збройної агресії фізичними та юридичними особами, та поновлення порушених майнових та немайнових прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Відшкодування моральної шкоди, завданої війною: українська і міжнародна практика. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей», 2024. URL: https://confiscation.com.ua/analytics/compensation_for_war_related_moral_damage_ukrainian_and_international_practice.
2. Звіт про результати опитування щодо дотримання прав людини у концепції перехідного правосуддя в Україні: уклад. Пашков В. М. та ін. Харків: Наук.-досл. ін-т вивч. пробл. злоч. ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України, 2023. 74 с. URL: <https://tinylink.info/WZND>.

3. Притягнення рф до відповідальності за шкоду, завдану внаслідок війни, має забезпечити повне відшкодування заподіяних збитків і запобігти вчиненню актів агресії в майбутньому – суддя ВС. Офіційний сайт Верховного Суду. URL: <https://tinylink.info/WZOg>.
4. Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Резолюція CM/Res(2023)3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961_001-23#n32.
5. Шляхи відшкодування та компенсації шкоди від агресивної війни: погляд юристів. Огляд II Конференції «Відшкодування шкоди заподіяної внаслідок війни» (м. Київ, 21 листопад. 2023 р.). URL: <https://pravo.ua/shliakhy-vidshkoduvannia-ta-kompensatsii-shkody-vidahresyvnoi-viiny-pohliad-iurystiv>.
6. Register of damage caused by the aggression of the Russian Federation against Ukraine. Categories of claims eligible for recording. URL: <https://rd4u.coe.int/en>.
7. Resolution adopted by the General Assembly on 14 November 2022. ES-11/5. Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/693/55/pdf/n2269355.pdf>.
8. Вакуленко Є.В. Особливості відшкодування шкоди, завданої військовою агресією. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5d004d44-230f-4b23-8752-e82b25d9538e/content>.
9. Капліна О.В. Відшкодування шкоди, завданої громадянину внаслідок збройної агресії : кримінальний процесуальний аспект. Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації: зб. тез наук.-практ. конф. м Харків, 22 червня 2022 р. Нац. юрид. ун-тет ім. Я. Мудрого. Харків, 2022. С. 12–16. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/Tezi_konf_22_06_2022.pdf#page=12.
10. Капліна О., Шаренко С. Проблеми відшкодування збитків, завданих громадянину внаслідок збройної агресії: кримінальний процесуальний аспект. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2022. Випуск 2 (27). URL: <https://tinylink.info/ZSDn>.
11. Люк Моффет Варіанти відшкодування збитків, завданих під час війни в Україні. Queen's University Belfast. 2022. 73 с. URL: <https://tinylink.info/ZSDD>.
12. Писарева Е.А., Клапоушак Д.С. До питання про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією російської федерації проти України. *Академічні візії*, (13). 2022. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/94>.
13. Сафонович О. Окремі аспекти відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник. Проблеми та судження*. 2023. С. 24–31. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2023/2_2023.pdf#page=24.
14. Яковлева С. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. *Юридична газета online*. № 13–16 (771–774). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vidshkoduvannya-shkodi-zapodiyanoyi-viynoyu-mozhlivosti-ukrayinskogopravosuddya.html>.
15. Kostiuchenko O. Dunaievska L., Baranik R. Mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings: balance of socio-economic and legal. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 11 No. 2, 2025. P. 310–314. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-2-310-314>.

УДК 343:24

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.38>

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАЙНОВИХ ПОКАРАНЬ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Кравчук П.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
ПВНЗ «Європейський університет»
email: petro.kravchuk@e-u.edu.ua
ORCID 0000-0003-4246-974X

Кравчук П.Ю. Процесуальне забезпечення майнових покарань під час кримінального провадження.

У статті здійснюється ґрунтовне дослідження проблем процесуального забезпечення майнових покарань у кримінальному провадженні, що набувають дедалі більшої актуальності в умовах зростання злочинності у сферах економіки, фінансів, державного управління, а також поширення корупційних правопорушень. Автор наголошує, що майнові санкції, зокрема такі, як штраф, конфіскація майна, спеціальна конфіскація та відшкодування заподіяної шкоди, є дієвим інструментом кримінально-правового впливу, проте вимагають ефективного процесуального супроводу на всіх етапах кримінального провадження.

Аналізуючи чинне законодавство та судову практику, автор виявляє низку істотних проблем: недостатню нормативну деталізацію процедур накладення, зняття арешту на майно, оцінки, зберігання та реалізації арештованих активів. Значна увага приділяється забезпеченню балансу між інтересами правосуддя та захистом конституційного права особи на мирне володіння майном. Порушення цього балансу на практиці часто призводить до затягування строків арешту, надмірного втручання у майнові права, що створює підґрунтя для зловживань з боку правоохоронних органів та викликає сумніви в легітимності прийнятих процесуальних рішень.

У роботі обґрунтовується необхідність удосконалення процесуального механізму виконання майнових покарань шляхом запровадження електронної системи контролю за строками арештів, посилення дисциплінарної та правової відповідальності посадових осіб за порушення процедур, розширення ролі слідчих суддів у забезпеченні майнових санкцій. Окремо акцентується увага на проблемах недостатньої правової кваліфікації суддів, прокурорів та слідчих у питаннях застосування і виконання майнових рішень, що потребує впровадження системної програми підвищення професійного рівня.

Таким чином, автор доходить висновку про потребу комплексного підходу до вирішення проблем процесуального забезпечення майнових покарань, що має охоплювати удосконалення правової бази, підвищення рівня професійної підготовки кадрів та розширення контролю з боку судової гілки влади.

Ключові слова: майнові покарання, кримінальне провадження, арешт майна, конфіскація, штраф, спеціальна конфіскація, право власності, процесуальне забезпечення, судовий контроль, кримінальна юстиція.

Kravchuk P.Yu. Procedural provision of property punishments during criminal proceedings.

The article conducts a thorough study of the problems of procedural support for property penalties in criminal proceedings, which are becoming increasingly relevant in the context of increasing crime in the spheres of economy, finance, public administration, as well as the spread of corruption offenses. The author emphasizes that property sanctions, in particular, such as fines, confiscation of property, special confiscation and compensation for damage caused, are an effective tool of criminal law influence, but require effective procedural support at all stages of criminal proceedings.

Analyzing the current legislation and judicial practice, the author identifies a number of significant problems: insufficient regulatory detailing of the procedures for imposing, lifting the seizure of property,

evaluation, storage and sale of seized assets. Considerable attention is paid to ensuring a balance between the interests of justice and the protection of the constitutional right of a person to peaceful possession of property. Violation of this balance in practice often leads to lengthening the terms of arrest, excessive interference with property rights, which creates a basis for abuse by law enforcement agencies and raises doubts about the legitimacy of the adopted procedural decisions.

The work justifies the need to improve the procedural mechanism for the implementation of property penalties by introducing an electronic system for monitoring the terms of arrest, strengthening the disciplinary and legal liability of officials for violations of procedures, expanding the role of investigating judges in ensuring property sanctions. Special attention is paid to the problems of insufficient legal qualifications of judges, prosecutors and investigators in the application and implementation of property decisions, which requires the implementation of a systematic program to improve professional skills.

Thus, the author concludes that a comprehensive approach is needed to address the problems of procedural support for property penalties, which should include improving the legal framework, increasing the level of professional training of personnel and expanding control by the judicial branch of government.

Key words: property penalties, criminal proceedings, seizure of property, confiscation, fine, special confiscation, property rights, procedural security, judicial control, criminal justice.

Постановка проблеми. Одним із важливих аспектів ефективного функціонування системи кримінального правосуддя є належне процесуальне забезпечення виконання майнових покарань. З огляду на зростання кількості кримінальних проваджень, пов'язаних із правопорушеннями у сфері економіки, корупції, фінансових зловживань, особливої актуальності набуває питання своєчасного, законного та ефективного застосування таких заходів покарання, як штраф, конфіскація майна, спеціальна конфіскація та відшкодування завданої шкоди.

Водночас, незважаючи на наявність законодавчого регулювання, на практиці існує низка проблем, пов'язаних із реалізацією майнових покарань на досудовій та судовій стадіях кримінального провадження. Серед них – недосконалість механізму арешту майна, складність встановлення належності об'єктів права власності обвинуваченим або іншими особами, прогалини у процедурі оцінки, зберігання та реалізації майна, а також недостатня узгодженість між положеннями кримінального, кримінального процесуального та виконавчого законодавства.

Актуальність дослідження також зумовлена необхідністю забезпечення балансу між ефективністю боротьби зі злочинністю та гарантіями прав осіб, залучених до кримінального провадження, зокрема – права власності. У зв'язку з цим постає потреба у комплексному аналізі існуючої правозастосовної практики, виявленні її недоліків і формулюванні пропозицій щодо вдосконалення процесуального забезпечення реалізації майнових покарань у кримінальному провадженні.

Метою статті є всебічне дослідження особливостей процесуального забезпечення майнових покарань у кримінальному провадженні, виявлення проблем правозастосовної практики, а також формулювання теоретично обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення правового механізму реалізації таких покарань. Особливу увагу приділено забезпеченню балансу між ефективністю виконання майнових покарань та дотриманням конституційних гарантій прав і свобод учасників кримінального провадження, зокрема права власності.

Стан опрацювання проблематики. Питання процесуального забезпечення майнових покарань привертало увагу як українських, так і зарубіжних науковців, оскільки воно безпосередньо пов'язане з реалізацією принципів справедливості, законності та ефективності кримінального провадження. У своїх роботах цю тематику досліджували В.Я. Тацій, М.В. Хавронюк, О.Г. Кальман, А.В. Стижко, О.В. Капліна, О.М. Кожем'яко, які висвітлювали питання призначення, виконання та контролю за майновими видами покарань, зокрема конфіскації майна, штрафів та спеціальної конфіскації.

Окрему увагу в науковій літературі приділено співвідношенню майнових покарань і заходів кримінально-правового характеру, визначенню правової природи речових доказів, а також процесуальним аспектам арешту майна, що є передумовою для виконання майнових санкцій. Водночас актуальність дослідження зумовлена недостатньою розробленістю механізмів процесуального забезпечення саме в контексті сучасної правозастосовної практики, що ускладнює ефективне та законне виконання таких покарань.

Виклад основного матеріалу. Майнові покарання у кримінальному провадженні є однією з форм кримінальної відповідальності, яка має значний вплив як на особу винного, так і на загальну систему кримінальної юстиції. Ефективне процесуальне забезпечення таких покарань є запорукою реалізації засад законності, справедливості та захисту прав усіх учасників кримінального процесу.

Майнові покарання передбачають заподіяння винному матеріальних збитків через конфіскацію майна, штраф, компенсацію завданих збитків та інші форми позбавлення майнових благ. Відповідно до Кримінального кодексу України, майнові санкції застосовуються як основне або додаткове покарання [1]. Як наголошує О.О. Дудоров, майнові покарання спрямовані не лише на стягнення матеріальної шкоди, а й на відновлення соціальної справедливості в суспільстві [2, с. 78].

Процесуальне забезпечення майнових покарань має ґрунтуватися на чітких, законних механізмах, що регламентують порядок накладення, обмеження і стягнення майна. Зокрема, важливим є питання арешту майна на стадії досудового розслідування, що гарантує збереження речових доказів та можливість реалізації покарання після судового рішення.

Як зазначає М.О. Карпенко, одним із ключових процесуальних інструментів є ухвала слідчого судді про накладення арешту на майно, що має забезпечити недоторканність права власності, водночас дозволяючи зупинити незаконне розпорядження ним [3, с. 66]. Водночас, у практичній площині часто виникають значні труднощі з дотриманням встановлених процесуальних строків накладення та зняття арешту на майно, що в свою чергу створює передумови для порушення прав та законних інтересів усіх учасників кримінального провадження. Зокрема, затримки у накладенні арешту можуть призводити до втрати можливості ефективного забезпечення покарання або відшкодування збитків, оскільки майно може бути виведене з-під контролю органів досудового розслідування або навіть піддане незаконному розпорядженню. Аналогічно, несвоєчасне зняття арешту після завершення провадження чи скасування ухвали про його накладення необґрунтовано обмежує права власників майна, порушує засади справедливості та презумпції невинуватості, створюючи додаткові перешкоди для захисту їхніх інтересів. Внаслідок цього відсутність чіткого контролю за строками та процедурними нормами у цій сфері стає одним із джерел системних порушень прав сторін процесу і потребує впровадження більш дієвих механізмів нагляду та відповідальності за недотримання цих строків. До таких механізмів можна віднести наступні:

Автоматизована система контролю строків. Впровадження електронної системи, яка автоматично відстежує строки накладення та зняття арешту, нагадує відповідальним особам про наближення термінів і блокує можливість перевищення встановлених строків без відповідного рішення суду.

Обов'язковий звіт відповідальних осіб. Запровадження регулярного звітування слідчих, прокурорів та суддів про виконання строків арешту з обов'язковим поданням таких звітів до вищих контролюючих органів (наприклад, до прокуратури або дисциплінарних комісій).

Дисциплінарна відповідальність. Встановлення чітких санкцій для посадових осіб, які допустили порушення строків: дисциплінарні стягнення, включно з попередженням, доганою, тимчасовим відстороненням або звільненням у випадках грубих порушень.

Матеріальна відповідальність за шкоду. Впровадження механізмів відшкодування матеріальної шкоди особам, чії права було порушено через несвоєчасне накладення або зняття арешту.

Можливість оскарження. Надання сторонам кримінального провадження права оскаржувати несвоєчасність накладення або зняття арешту в суді з можливістю вимагати компенсацію або швидкого усунення порушень.

Посилення процесуального нагляду з боку суду. Передбачення в законодавстві обов'язкового контролю судом строків накладення і зняття арешту, з періодичним розглядом питання продовження арешту.

Публічність і прозорість процесу. Публікація статистичних даних щодо строків накладення і зняття арешту для створення суспільного контролю і підвищення відповідальності правоохоронних органів.

Впровадження таких механізмів сприятиме підвищенню дисципліни серед учасників кримінального процесу, захисту прав сторін і покращенню ефективності кримінального провадження загалом.

Судове забезпечення майнових санкцій включає контроль за їх належним виконанням, вчасним стягненням штрафів, конфіскації майна або іншими видами покарань. Важливою складовою

є процедура повідомлення осіб, які беруть участь у справі, про застосування таких заходів, що визначається нормами кримінального процесуального законодавства.

І.Д. Бриж у своїй науковій праці наголошує, що відсутність належної уваги до контрольних механізмів виконання майнових покарань спричиняє формалізацію цього процесу, що в результаті знижує його дієвість та ефективність у межах кримінального провадження [4, с. 43]. Авторка вказує, що часто майнові санкції залишаються декларативними заходами через недосконалість існуючих механізмів контролю, відсутність системного підходу до відслідковування їх реалізації, а також через неповну координацію між відповідальними суб'єктами. Бриж підкреслює, що існуюче законодавство потребує суттєвого удосконалення, зокрема в частині встановлення чітких процедур моніторингу, визначення конкретних відповідальних осіб за контроль та надання їм відповідних повноважень. Вона також звертає увагу на необхідність впровадження прозорих і доступних для учасників процесу інформаційних систем, що дозволять оперативно відслідковувати хід виконання майнових покарань і виявляти порушення. Крім того, науковець наголошує на важливості запровадження комплексних заходів, які б передбачали не лише контроль, але й ефективні санкції за недотримання вимог щодо виконання майнових покарань. Відтак, вдосконалення законодавчих та організаційних механізмів моніторингу є запорукою підвищення рівня довіри до системи кримінальної юстиції та забезпечення реального відшкодування шкоди, завданої злочином.

Попри наявність нормативно-правових актів, які регулюють майнові покарання, існують значні проблеми у їх практичному застосуванні. Зокрема, відсутність чітких критеріїв для арешту майна, недостатній контроль за законністю таких дій, а також часті випадки зловживань з боку представників правоохоронних органів.

В. Поляков у своїх дослідженнях акцентує увагу на тому, що однією з основних проблем, яка значною мірою ускладнює ефективне застосування майнових покарань у кримінальному провадженні, є недостатня визначеність і розпливчастість процесуальних норм, що регулюють порядок забезпечення таких санкцій [5]. Ця невизначеність призводить до неоднакової практики в різних регіонах України, що негативно впливає на рівень правозастосування та уніфікацію судової практики. Через відсутність чітких вказівок у законодавстві, суб'єкти процесу, зокрема слідчі судді та інші учасники кримінального провадження, змушені керуватися власними уявленнями та судовою практикою, що часто суперечить одне одному. Це створює правову невизначеність, знижує передбачуваність процесу та ускладнює захист прав сторін.

Крім того, дослідники звертають увагу на ще один важливий аспект – недостатній рівень професійної підготовки слідчих суддів з питань, пов'язаних із застосуванням майнових санкцій. Через це у суддів виникають труднощі з розумінням специфіки майнових правовідносин, нюансів процесуального забезпечення майнових покарань та способів контролю за їх виконанням. Відсутність необхідних знань і практичних навичок у цій сфері часто призводить до формального підходу при ухваленні рішень, що, у свою чергу, негативно впливає на ефективність захисту майнових прав потерпілих та держави.

Таким чином, поєднання недосконалості законодавчої бази із слабким рівнем кваліфікації слідчих суддів формує значний бар'єр для належного процесуального забезпечення майнових покарань. Для подолання цих проблем необхідно здійснити системну роботу як у напрямі вдосконалення законодавчих норм, так і у сфері підвищення кваліфікації суддів, зокрема через спеціалізовані тренінги, семінари та впровадження практичних рекомендацій, що сприятимуть уніфікації правозастосовчої практики та підвищенню рівня професіоналізму суддів у цій складній правовій сфері.

Для підвищення ефективності застосування майнових покарань необхідно реформувати кримінальний процес із впровадженням більш прозорих та контрольованих процедур. Пропонується удосконалити механізми накладення арешту, впровадити електронні системи контролю за виконанням рішень та посилити відповідальність за порушення прав учасників процесу.

Також важливо створити систему навчання для слідчих суддів з питань майнових покарань та підвищення їх професійної компетенції. А.І. Баженова у своїх дослідженнях наголошує, що ефективне забезпечення майнових покарань у межах кримінального провадження можливе лише за умови реалізації комплексного підходу, який поєднує низку взаємопов'язаних складників: удосконалення законодавчої бази, чітке регламентування процесуальних механізмів та належне кадрове забезпечення правозастосовних органів [6, с. 303].

По-перше, законодавча складова передбачає необхідність внесення змін до чинного кримінального процесуального законодавства, зокрема у частині деталізації процедур накладення, ви-

конання та контролю за майновими покараннями. Відсутність таких норм створює прогалини, які перешкоджають ефективному правозастосуванню. А.І. Баженова підкреслює, що закон повинен не лише проголошувати права та обов'язки учасників процесу, але й встановлювати дієві механізми їх реалізації.

По-друге, з точки зору процесуального забезпечення, важливо впровадити уніфіковані стандарти та процедури, що регулюють дії слідчих суддів, прокурорів та органів досудового розслідування у питаннях, що стосуються майнових санкцій. Йдеться, зокрема, про строки виконання рішень суду, порядок зняття арештів, алгоритми повідомлення сторін та забезпечення їхнього доступу до суду у випадку порушення їхніх прав. Такий підхід дозволяє уникнути зловживань та формалізму у процесі реалізації майнових покарань.

По-третє, ключовим елементом є кадровий фактор. На думку науковця, досягнення реального балансу між захистом інтересів суспільства і дотриманням прав окремої особи можливе лише за умов високого рівня професійної підготовки працівників органів правопорядку та суддів. Особливу увагу необхідно приділяти підвищенню правової обізнаності щодо механізмів забезпечення прав людини при застосуванні майнових санкцій. Освітні програми, спеціалізовані тренінги та підвищення кваліфікації мають стати невід'ємною частиною державної політики у сфері кримінальної юстиції.

Таким чином, лише комплексна взаємодія законодавчих ініціатив, чітких процесуальних алгоритмів та професійної компетенції персоналу здатна забезпечити належне функціонування механізму майнових покарань. Такий підхід дозволяє не лише ефективно виконувати завдання кримінального судочинства, а й гарантувати дотримання основоположних прав людини, що є ключовим орієнтиром у демократичному суспільстві.

Висновки. Процесуальне забезпечення майнових покарань у кримінальному провадженні є одним із ключових елементів ефективного правосуддя, що покликане гарантувати реальне виконання рішень суду та досягнення мети покарання. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

В українському кримінальному процесі простежується низка проблем у правозастосовній практиці, пов'язаних з реалізацією майнових покарань, зокрема арештом майна та його подальшим стягненням. Відсутність чітких процесуальних алгоритмів накладення та зняття арешту призводить до порушення прав учасників провадження та зменшує ефективність виконання рішень суду.

Для подолання зазначених проблем доцільно впровадити низку дієвих заходів: забезпечити законодавче уточнення строків і механізмів арешту та конфіскації майна; створити прозору систему контролю за виконанням судових рішень майнового характеру; запровадити відповідальність за зловживання повноваженнями або бездіяльність у сфері забезпечення майнових покарань; підвищити рівень спеціалізації суддів щодо розгляду питань майнового забезпечення.

Таким чином, удосконалення процесуального забезпечення майнових покарань є необхідною умовою не лише для дотримання прав учасників кримінального провадження, а й для забезпечення ефективної реалізації судових рішень, посилення довіри до правосуддя та формування правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Дудоров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). К.: Ваїте, 2017. 872 с.
3. Судовий контроль у кримінальному провадженні: навч. посіб. для підготовки до заліку / О.В. Капліна, М.О. Карпенко, В.І. Маринів та ін. Х.: Право, 2015. 88 с.
4. Бриж І.Д. Кримінально-правова порівняльна характеристика покарання у виді штрафу та конфіскації майна. Острог, 2020. С. 34–49.
5. Поляков В. Правова природа конфіскації в законодавстві України: сутнісний та порівняльно-правовий аналіз. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2016, грудень. С. 131–135.
6. Баженова А.І. Генезис і розвиток інституту арешту майна у кримінальному процесі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 302–307.

УДК 343.13: 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.39>

ПРОБЛЕМАТИКА ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Кривонос М.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
факультету № 2
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5252-0663
e-mail: krivonosmv@gmail.com*

Кривонос М.В. Проблематика підтвердження правового статусу військовополоненого під час досудового розслідування.

У статті досліджено проблемні аспекти підтвердження правового статусу військовополоненого під час досудового розслідування. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення належного та ефективного проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактами жорстокого поводження з військовополоненими, особливо у випадках, якщо такі дії спричинили їх загибель.

Одним із основних ускладнень досудового розслідування в таких провадженнях є триваючий збройний конфлікт (фактично – війна), в умовах якого відбуваються події кримінального правопорушення. Через неможливість проведення необхідного комплексу слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій внаслідок впливу обставин непереборної сили, деякі обставини предмету доказування (подія кримінального правопорушення) можуть залишатися недостатньо дослідженими. Ці причини є об'єктивними, проте саме вони суттєво впливають на збір і фіксацію доказів у кримінальному провадженні за фактами вчинення воєнних злочинів.

У роботі застосовано комплексний методологічний підхід, що включає правовий аналіз, порівняльно-правовий метод та практичний аспект застосування даних, отримання яких можливе під час досудового розслідування.

Акцентується увага на тому, що Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) не містить окремого визначення статусу військовополоненого в межах досудового розслідування. Відтак слідчий змушений звертатися до норм міжнародного гуманітарного права. Безперечно, у разі загибелі військовополоненого він вважається потерпілим від кримінального правопорушення, але через фізичну неможливість захищати свої інтереси його представниками в кримінальному провадженні виступають родичі чи інші особи, визначені у порядку, передбаченому статтею 55 КПК України.

Наголошується, що підтвердження факту перебування військовослужбовця або іншої особи, яка за міжнародним гуманітарним правом визнається військовополоненою, у полоні на момент смерті, а також наявність причинно-наслідкового зв'язку між цими фактами, є підставою для зміни кримінально-правової кваліфікації під час досудового розслідування. Натомість загибель комбатанта під час бойових дій не тягне за собою зміну кваліфікації.

Обґрунтовано необхідність всебічної перевірки – підтвердження або спростування факту перебування військовослужбовця у полоні на момент загибелі, з огляду на правові наслідки такого статусу.

Доведено, що в більшості випадків підтвердження правового статусу військовополоненого є підставою для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності не лише згідно з нормами національного законодавства, а й у межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Ключові слова: воєнні злочини, військовополонений, міжнародне гуманітарне право, порушення законів та звичаїв війни, катування, смерть.

Kryvonos M.V. The issue of confirming the legal status of prisoners of war during pre-trial investigations

The article examines the problematic aspects of confirming the legal status of a prisoner of war during a pre-trial investigation. The relevance of the topic is stipulated by the need to ensure proper and effective pre-trial investigation in criminal proceedings on the facts of ill-treatment of prisoners of war, especially in cases where such actions resulted in their death.

One of the main complications of the pre-trial investigation in such proceedings is the ongoing armed conflict (in fact, war) in which the events of the criminal offense occurred. Due to the impossibility of conducting a full range of investigative (detective) measures due to force majeure circumstances, the events of the crime may remain insufficiently investigated. These reasons are objective, but they have a significant impact on the collection and recording of evidence in criminal proceedings on war crimes.

The article applies a comprehensive methodological approach, including legal analysis, comparative legal method, and practical application of data obtained during the pre-trial investigation.

The author emphasizes that the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – the CPC of Ukraine) does not contain a separate definition of the status of a prisoner of war within the framework of pre-trial investigation. Therefore, the investigator is forced to refer to the norms of international humanitarian law. Undoubtedly, in case of death of a prisoner of war, he is considered a victim of a criminal offense, but due to physical inability to defend his interests, his representatives in criminal proceedings are relatives or other persons designated in accordance with the procedure provided for in Article 55 of the CPC of Ukraine.

It is emphasized that confirmation of the fact that a serviceman or other person recognized as a prisoner of war under international humanitarian law was held in captivity at the time of death, as well as the existence of a causal link between these facts, is the basis for changing the criminal law qualification during the pre-trial investigation. In contrast, the death of a combatant during hostilities does not entail a change in qualification.

The author substantiates the need for a comprehensive verification – confirmation or refutation of the fact that a serviceman was in captivity at the time of his death, given the legal consequences of such a status.

It is proved that in most cases, confirmation of the legal status of a prisoner of war is the basis for bringing the perpetrators to criminal liability not only under national law, but also within the jurisdiction of the International Criminal Court.

Key words: war crimes, prisoner of war, international humanitarian law, violation of the laws or customs of war, torture, death.

Постановка проблеми: Особливої уваги потребують випадки, коли особа потрапила в полон, тривалий час утримується в місцях несвободи без можливості встановлення контакту з нею, а також без наявності достовірної інформації про її стан здоров'я, умови та місце утримання.

Окремо слід зазначити про слідчі ситуації, коли наявні дані про загибель або смерть особи під час перебування у полоні, що стали відомі з відкритих джерел або після репатріації її тіла.

Особливу складність становлять випадки, коли факт захоплення особи в полон офіційно не підтверджено. Проте у відкритих джерелах наявна інформація про відповідні події, зокрема про позасудові страти чи катування полонених, після чого тривалий час відсутні будь-які дані про цю особу або її тіло не було репатрійовано.

Стан опрацювання проблематики: Вітчизняними науковцями питання проблематики підтвердження статусу військовополоненого в аспекті досудового розслідування майже не вивчалось. Здебільшого акценти зроблено на історичних екскурсах у термінологію (А. Туманянц [1]), порушеннях міжнародного гуманітарного права, дотриманні прав військовополонених та їх обміні. Так, О. Хмелькова [2], І. Жаровська [3], А. Галаган [4], М. Гнатовський [5] присвятили низку досліджень саме порушенням норм Женевських конвенцій, включаючи жорстоке поводження з військовополоненими, порушення їх прав у контексті міжнародного кримінального права, аналізу правових механізмів притягнення до відповідальності за жорстоке поводження з військовополоненими тощо. Проте роботи зазначених учених не містять особливостей дослідження практичного аспекту цього питання, який і має певну проблематику у правозастосуванні.

Метою дослідження є визначення та аналіз проблемних питань збирання доказів на підтвердження правового статусу військовополоненого під час досудового розслідування, а також

удосконалення механізму документування воєнних злочинів, зокрема випадків жорстокого поводження з військовополоненими, якщо вони спричинили їх загибель.

Виклад основного матеріалу. Підтвердження правового статусу військовополоненого є одним з основних завдань у процесі визначення правильної кримінально-правової кваліфікації під час досудового розслідування воєнних злочинів. Ця процедура може відбуватись різними способами, адже чіткого визначення терміну «військовополонений» у вітчизняному кримінальному праві немає. Зазвичай використовуються визначення, викладені у статті 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (далі – Третя Женевська конвенція) [6]. Ці визначення повністю охоплюють перелік осіб, які виборювали та продовжують виборювати незалежність України під час відсічі «російській навалі» у період з 2014 року й дотепер. До них належать військовослужбовці Збройних сил України, а також представники цивільних об'єднань, що стали на захист держави разом з військовими, але в певний час (або і взагалі) не увійшли до складу офіційних військових збройних формувань (наприклад, підрозділи ГО «Української добровольчої армії» та формувань територіальної оборони до моменту включення їх до складу спочатку Сухопутних військ, а з 1 січня 2022 року – до Збройних сил України, інші цивільні формування, що організовувались для виконання бойових завдань під час відкритої агресії у певних регіонах України тощо). Всі вищезазначені категорії осіб, за обставин відсічі та стримування збройної агресії ворога, відповідно до Третьої Женевської конвенції, мають відповідати таким спільним «умовам:

- а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих;
- б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані;
- с) вони носять зброю відкрито;
- д) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни тощо» [6].

Слід зауважити, що норми Третьої Женевської конвенції застосовуються в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них [6].

У деяких наукових розвідках акцентовано увагу на практичному аспекті варіативності правової кваліфікації у кримінальних провадженнях за фактами зникнення цивільних осіб, встановлених у подальшому загиблими [7]. У таких випадках досудове розслідування починається з моменту реєстрації факту безвісного зникнення особи. Після встановлення місцезнаходження зниклої цивільної особи як загиблої та дослідження всіх обставин, що підтверджують жорстоке поводження з нею за життя, яке й спричинило її загибель, правова кваліфікація змінюється за відповідною частиною статті 438 КК України (Воєнні злочини) [7,8].

Під час же доказування жорстокого поводження з військовополоненими, що спричинило їх загибель, насамперед, необхідно чітко визначити об'єкт кримінального правопорушення, підтвердивши саме статус військовополоненого. Варто зазначити, що ані довідок, ані витягів з існуючих реєстрів, які б чітко підтверджували статус військовополоненого в Україні не існує.

Однак, у положеннях статті 112 Третьої Женевської конвенції [6] чітко вказано на необхідність офіційного обліку військовополонених, який веде кожна сторона конфлікту (війни). З цією метою в країні створюється офіційне Інформаційне бюро у справах військовополонених, які перебувають під її владою. В Україні, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів від 17 березня 2022 року № 228-р, з метою виконання зобов'язань у галузі міжнародного гуманітарного права визначено, що функції Національного інформаційного бюро виконуватиме державне підприємство «Український національний центр розбудови миру» (далі – НІБ), яке належить до сфери управління Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій [9,10]. НІБ веде облік, поміщаючи дані про осіб до Єдиного реєстру осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Слідчому дані про таку особу можна отримати відповідно до поданого запиту [10]. Відповідно до інформації, що надається у формі довідки у відповідь на запит, перебування особи у полоні може бути офіційно не підтверджено або ж підтверджено через Центральне Агентство з розшуку Міжнародного комітету Червоного Хреста (далі – ЦАР МКЧХ), чи з інших джерел (мається на увазі інформація з відкритих Інтернет-ресурсів).

У випадку підтвердження перебування особи у полоні ЦАР МКЧХ статус військовополоненого під час досудового розслідування можна вважати визначеним та підтвердженим. Цей факт вже є підставою для зміни правової кваліфікації з частини 1 статті 115 КК України на частину

1 статті 438 КК України [8]. (за ознаками поміщення військовополоненого в місця несвободи, тюрми та установи покарань пенітенціарної системи РФ з усіма дотичними питаннями, як то: утримання з урахуванням застосування суворого чи посиленого режиму, знущань, «прийомів» та катувань, що ґрунтуються виключно на національному та політичному тлі, без належних законних рішень чи вироків суду, тобто фактично мають місце позасудові утримання, що вже є грубим порушенням Третьої Женевської конвенції). Якщо ж військовополонений загинув (помер) під час перебування у полоні в місцях несвободи, і його тіло під час репатріаційних заходів було передано в Україну, відбувається обов'язкова зміна кримінально-правової кваліфікації вже за частиною 2 статті 438 КК України [8]. Одночасно збираються та досліджуються всі обставини, які підтверджують факти жорстокого поводження з військовополоненим, якщо вони спричинили його загибель.

Проте варто зосередитись на проблемних питаннях, коли статус військовополоненого не встановлено через відсутність інформації у відкритих джерелах чи за умови не підтвердження факту перебування у полоні державою-агресором. Як правило, такі слідчі ситуації мають місце тоді, коли рідні зниклого військовослужбовця, переглядали доступні соціальні мережі, побачили у Telegram-каналі фото чи відео, викладені представниками окупаційної влади з особою, схожою на зниклого за зовнішніми ознаками (певні риси обличчя, статура, хода тощо). Однак такі зображення, як правило, не мають чіткості; обличчя особи на фото може бути закрите пов'язкою чи клейкою стрічкою, зафіксовано у ракурсі напіврозвороту, з численними тілесними ушкодженнями, з одягненим на обличчя головним убором тощо.

У таких випадках слідчому необхідно ретельно аналізувати дані, викладені у відкритих джерелах. З цією метою, *по-перше*, необхідно допитати особу, яка надає слідчому фото– чи відеоматеріали, з'ясувавши, чому саме та за якими ознаками вона впізнала зниклого безвісти. *По-друге*, до матеріалів кримінального провадження необхідно долучити надані матеріали (наприклад, протокол огляду з додатками або протокол допиту свідка або потерпілого з додатками тощо). Таким чином слідчий у законний спосіб отримає об'єкт подальшого дослідження, а надані зацікавленою стороною матеріали стануть частиною матеріалів досудового розслідування. *По-третє*, слідчий має залучити судового експерта для проведення судової портретної експертизи з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності та матеріальними зображеннями, зафіксованими у вигляді об'єктивних зображень на різних носіях, з використанням спеціальних знань [11]. Отримавши позитивний висновок судової портретної експертизи, слідчий матиме підстави вважати зниклу особу військовополоненим. У випадку ж спростування версії зацікавленої сторони експертним шляхом – цю слідчу версію можна вважати відпрацьованою. І навпаки, у випадках, коли через якість наданих об'єктів дослідження (зображень) неможливо встановити особу полоненого, відкидати версію зацікавленої особи щодо перебування у полоні зниклого безвісти військового – не є доцільним.

Одним із джерел інформації, яке можна використовувати під час досудового розслідування, є звіти Моніторингової місії ООН з прав людини (далі – місія ООН з прав людини). Так, в оприлюдненому 03 лютого 2025 року 41-му звіті [12] місія ООН з прав людини «б'є на сполох через різке збільшення повідомлених страт українських військовослужбовців, захоплених російськими збройними силами. З кінця серпня 2024 року Місія зафіксувала 79 випадків таких страт у 24 окремих інцидентах» [12]. Звісно, у звітах Місії ООН з прав людини дані про подію та її фігурантів знеособлені, проте їх достатньо для реєстрації кримінального правопорушення та проведення досудового розслідування з метою встановлення всіх обставин злочину, особи потерпілого та учасників події. У випадку відсутності можливості доставлення тіла загиблого до підрозділів судово-медичної експертизи та проведення низки відповідних експертиз (судово-медичної експертизи трупа, судово-медичної експертизи речових доказів, молекулярно-генетичної тощо) досудове розслідування дещо втрачає докази завершеності злочину, проте не нівелює самого факту його вчинення.

У випадку встановлення особи (офізичення) військовополоненого, до якого застосовувалося катування, якщо воно спричинило його загибель, внаслідок опрацювання матеріалів офіційних звітів Місії ООН з прав людини та, у подальшому, отримання тіла цього ж загиблого під час репатріації, є необхідним ґрунтовне експертне дослідження тіла загиблого. Це включає фіксацію слідів тілесних ушкоджень, які могли бути спричинені катуваннями чи застосуванням до особи холодної або вогнепальної зброї, електричного струму, засобів, що призводять до асфіксії, кату-

вання голодуванням чи спрагою тощо. Однак, на практиці, тіла таких загиблих, внаслідок умисного неналежного зберігання окупаційною стороною, можуть бути у стані пізніх гнилісних змін, навіть скелетування, що унеможливить дослідження трупа в повному обсязі та встановлення достовірної причини смерті. Проте вони можуть містити окремі сліди катування чи наслідки іншого жорстокого поводження з ним.

Крім того, факти захоплення у полон українських захисників, знущання над ними та їх позасудові страти слід фіксувати також шляхом моніторингу та аналізу ворожого Інтернет-контенту («Однокласники», VK, Telegram, TikTok, YouTube, Google Earth) в межах оперативно-розшукової діяльності. Така інформація, відео та фото файли можуть бути використані під час призначення судових портретних експертиз для ідентифікації особи у такий спосіб чи шляхом застосування OSINT¹ технологій, вітчизняного та зарубіжного програмного забезпечення з системою розпізнавання обличчя. Зазначені засоби сприятимуть підтвердженню факту перебування особи у полоні навіть протягом короткого часу. Особливо це важливо у випадку відсутності офіційного підтвердження такого факту. Звісно, бажано такі дані фіксувати з геолокаційною інформацією, накладенням елементів ландшафту та місцевості, проте, як правило, все це у публікаціях ретельно приховується.

Слід зауважити, що за відсутності інформації з відкритих джерел про перебування особи у полоні, складно розрізнити, загинув військовослужбовець внаслідок бойових дій чи внаслідок катувань та жорстокого поводження з ним як з військовополоненим. Адже одним з основних доказів у таких кримінальних провадженнях все ж таки буде висновок судово-медичної експертизи трупа. Однак, через стан тіла, переданого під час репатріації чи в інший спосіб, лікар, судово-медичний експерт не зможе відобразити об'єктивну картину, яка була безпосередньо на момент смерті військовополоненого.

Кримінальний процесуальний статус військовополоненого у таких провадженнях завжди має бути визначений як статус потерпілого. А у випадку загибелі військовополоненого має бути залучений представник потерпілого, виходячи з вимог ст. 55 КПК України [13].

Насамкінець зазначимо, що особа, яка фактично має підтверджений статус військовополоненого, до моменту його обміну з полону має також офіційний статус особи, зниклої безвісти за особливих обставин, відповідно до положень чинного законодавства [14]. Відомості про таку особу мають бути внесені до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, і знято з обліку її буде лише після офіційного обміну чи ідентифікації у трупі [15]. Це зумовлено тим, що Україна, яка майже одноосібно дотримується у цій війні норм Міжнародного гуманітарного права, законів та звичаїв її ведення, саме на підставі вищевикладених обставин, не може бути остаточно впевнена у долі бранців держави-окупанта, які потрапили до полону. Як приклад варто зазначити, що на запити ЦАР МКЧХ щодо підтвердження перебування у полоні певних військовослужбовців, які у травні 2022 року були передані у «почесний полон» з Маріупольської «Азовсталі» та зафіксовані у відео самими ж окупантами, з РФ отримано офіційну відповідь про відсутність зазначених осіб у полоні.

Висновки. Таким чином, через відсутність єдиного механізму підтвердження статусу військовополоненого державою-окупантом, недотримання нею норм Міжнародного гуманітарного права, приховування фактів перебування у полоні військовослужбовців, утримання їх у неналежному стані, умовах та установах, позасудові страти на полі бою та під час етапування в місця несвободи, – виникають суттєві проблеми не лише з кримінально-правовою кваліфікацією та порушенням алгоритму розслідування цієї категорії злочинів, а й із втратою доказової бази на певному етапі. Наразі існує необхідність в міждисциплінарному дослідженні цієї проблеми та внесенні відповідних змін як до Кримінального процесуального кодексу, так і до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Важливим є також формування алгоритмів дій слідчих та прокурорів під час досудового розслідування жорстокого поводження з військовополоненими, якщо такі дії призвели до їх загибелі. Причому ці алгоритми мають бути складені з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права та міжнародних стандартів розслідування.

¹ Open source intelligence – відкриті джерела розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арзуманов Г.Л., Туманянц А.Р. Щодо еволюції поняття «військовополонений» та правил поводження з військовополоненими: історико-правове дослідження. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 85 ч. 2. 2024. С. 18–23.
2. Хмелькова О.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини в умовах збройних конфліктів : монографія. Київ: НАВС, 2020. 202 с.
3. Жаровська І., Шевчук Я. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. Т. 10. № 4(40). С. 20–27.
4. Галаган А.І. Проблеми ідентифікації статусу військовополоненого у воєнному праві України. *Військово-правовий альманах*. 2022. № 1. С. 21–26.
5. Гнатівський М.М. Застосування заборони катувань у міжнародному праві в умовах збройного конфлікту. *Український часопис міжнародного права*. 2017. № 1. С. 36–43.
6. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
7. Каверіна Т.П. Зміна правової кваліфікації фактів безвісного зникнення особи: практичний аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3 (102). С. 132–143.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Про визначення державного підприємства, яке виконує функції Національного інформаційного бюро : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 228-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2022-%D1%80#Text>.
10. Національне інформаційне бюро. URL: <https://nib.gov.ua>.
11. Житомирський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України. Офіційний сайт. URL: <https://www.ndekc.zhitomir.ua/portretna-ekspertiza>.
12. Поводження з військовополоненими та оновлена інформація щодо ситуації з правами людини в Україні (1 червня – 31 серпня 2024 року): Звіт Управління Верховного комісара ООН з прав людини URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2024-11/Ukraine-ONCHR-40th-periodic-report-UA.pdf>.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
14. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text>.
15. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: наказ МВС України від 29.08.2022 № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text>.

УДК 343. 122:343.9.024

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.40>

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ІНТЕРНЕТ-ШАХРАЙСТВА, ВЧИНЕНОГО УЧАСНИКАМИ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Крижевський А.В.,
*кандидат юридичних наук,
докторант науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
навчально-наукового інституту поліцейської діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0001-9646-1359*

Крижевський А.В. Особа потерпілого від інтернет-шахрайства, вчиненого учасниками організованих злочинних об'єднань.

Актуальність теми зумовлена тим, що інтернет-шахрайства, вчинені організованими злочинними групами, характеризуються підвищеною суспільною небезпекою та значними наслідками. Досліджено, що такі злочини мають тривалу природу, здійснюються у великих масштабах, ретельно плануються заздалегідь і передбачають чіткий розподіл ролей між учасниками. Встановлено, що ефективна протидія інтернет-шахрайствам вчиненими організованими злочинними групами, потребує підвищення обізнаності суспільства щодо сучасних шахрайських схем, які зловмисники постійно адаптують до актуальних потреб сьогодення. Успішна протидія цим злочинам можлива лише за умови глибокого вивчення соціально-психологічного портрета потенційної жертви та її рівня критичного мислення. Інтернет-простір створює сприятливе середовище для взаємодії злочинців із потенційними жертвами завдяки можливостям онлайн-спілкування. Доведено, що уразливість і підвищена тривожність громадян у воєнний час, а також складне матеріальне становище лише полегшують для шахраїв реалізацію схем із заволодіння грошима, майном або цінностями інших осіб. Це становить серйозну загрозу для безпеки громадян, що може призводити до значних фінансових втрат і погіршення суспільної стабільності. Встановлені ключові чинники віктимної поведінки потерпілого від інтернет-шахрайства, вчиненого учасниками організованих злочинних об'єднань. Метою даної статті є аналіз специфічних рис соціально-психологічного портрета осіб, які стають жертвами шахрайства, вчиненого організованими злочинними групами в інтернет-просторі. Практичне значення роботи полягає у тому, що встановлення типових характеристик зазначених осіб може слугувати підґрунтям для оптимізації не лише методів розслідування таких злочинів, а й заходів профілактики та організаційної протидії. Формування узагальненого портрета жертви шахрайства дає змогу ідентифікувати дієві способи запобігання таким злочинам, а також удосконалити методику виокремлення з кола спілкування потерпілого осіб, які потенційно можуть належати до злочинної групи. Наукова цінність дослідження полягає у визначенні соціально-психологічних характеристик осіб, постраждалих від інтернет-шахрайства, що вчиняється організованими злочинними угрупованнями. Отримані узагальнені дані щодо соціально-психологічного портрета жертв інтернет-шахрайства створюють підґрунтя для розроблення профілів потерпілих залежно від типу шахрайських дій. Це, своєю чергою, сприятиме вибору ефективних стратегій попередження подібних злочинів стосовно конкретних груп потенційних жертв.

Ключові слова: інтернет-шахрайство; електронно-обчислювальна техніка; інтернет-мережа; соціально-психологічний портрет; особа потерпілого; маніпуляція, організоване злочинне об'єднання.

Kryzhevsky A.V. The identity of a victim of Internet fraud committed by members of organized criminal associations.

The relevance of the topic is due to the fact that Internet fraud committed by organized criminal groups is characterized by increased public danger and significant consequences. It has been studied

that such crimes are of a long-term nature, are committed on a large scale, are carefully planned in advance and involve a clear division of roles between participants. It has been established that effective counteraction to Internet fraud committed by organized criminal groups requires increasing public awareness of modern fraudulent schemes, which criminals are constantly adapting to the current needs of the present. Successful counteraction to these crimes is possible only with a deep study of the socio-psychological portrait of a potential victim and their level of critical thinking. The Internet space creates a favorable environment for the interaction of criminals with potential victims thanks to the possibilities of online communication. It has been proven that the vulnerability and increased anxiety of citizens in wartime, as well as the difficult financial situation, only make it easier for fraudsters to implement schemes to seize money, property or valuables of other people. This poses a serious threat to the safety of citizens, which can lead to significant financial losses and deterioration of social stability. The key factors of the victim behavior of a victim of Internet fraud committed by members of organized criminal groups have been established. The purpose of this article is to analyze the specific features of the socio-psychological portrait of individuals who become victims of fraud committed by organized criminal groups in the Internet space. The practical significance of the work lies in the fact that establishing typical characteristics of these individuals can serve as a basis for optimizing not only methods of investigating such crimes, but also measures of prevention and organizational counteraction. The formation of a generalized portrait of a fraud victim allows us to identify effective ways to prevent such crimes, as well as to improve the methodology for isolating from the victim's circle of communication individuals who may potentially belong to a criminal group. The scientific value of the study lies in determining the socio-psychological characteristics of individuals who have suffered from Internet fraud committed by organized criminal groups. The obtained generalized data on the socio-psychological portrait of victims of Internet fraud create the basis for developing victim profiles depending on the type of fraudulent actions. This, in turn, will contribute to the selection of effective strategies for preventing such crimes in relation to specific groups of potential victims.

Key words: Internet fraud; electronic and computer technology; Internet network; socio-psychological portrait; victim's identity; manipulation, organized criminal group.

Постановка проблеми. У контексті повномасштабної війни Росії проти України, з огляду на складне становище (руйнування населених пунктів, втрати близьких, поранення та травми), громадяни стали значно емоційно вразливішими. Цим активно користуються зловмисники, які вдосконалюють шахрайські схеми, адаптуючи їх до сучасних реалій, і виманюють кошти у громадян як всередині країни, так і за її межами. Найболючішою сферою злочинної діяльності шахраїв є збори на допомогу військовим і тимчасово переміщеним особам. Кошти, які могли б бути спрямовані на порятунок життя й здоров'я людей у зонах бойових дій, закупівлю автомобілів, зброї, боєприпасів, медикаментів чи іншого спорядження, натомість опиняються в руках злочинців.

Сучасні шахрайські дії здебільшого здійснюються організованими групами, які ретельно готуються, заздалегідь розподіляючи ролі між учасниками. Така організованість робить шахрайство більш небезпечним, адже воно має тривалий характер і високий рівень прихованості. Значна частина постраждалих навіть не повідомляє правоохоронним органам про скоєні щодо них злочини.

Шахраї маніпулюють емоціями та психологічними станами своїх жертв, впливаючи на їхню довірливість, страх, відчай, прагнення якнайшвидше розв'язати проблему, співчуття й бажання допомогти. Серед чинників, що сприяють успішному вчиненню шахрайських дій, – необізнаність у використанні Інтернету, самовпевненість, недостатня поінформованість про сучасні схеми обману, а подекуди й жадібність або прагнення легкої наживи.

Стан опрацювання проблематики. Загальні питання вчинення інтернет-шахрайства в Україні розглядали такі вітчизняні вчені О.М. Брисковська, А.С. Габуда, Л.П. Гринько, Н.О. Думанський, С.М. Князєв, О.В. Кришевич, О.І. Кривенко, А.Б. Мізерак, Л.М. Прудка, В.Г. Телійчук, С.С. Чернявський, В.І. Шакур, С.В. Шапочка, О.М. Юрченко та інші. В наукових працях приділялась увага загальним аспектам злочинів у мережі Інтернет, а також інтернет-шахрайствам в мирний час. Незважаючи на суттєвий внесок вітчизняних вчених у вивчення означеної проблематики, особі потерпілого від шахрайства в мережі Інтернет вчиненого злочинним об'єднанням в умовах воєнного стану на сьогодні потребує подальшого наукового дослідження.

Метою статті є встановлення узагальненого соціально-психологічного портрета жертви інтернет-шахрайства, що вчиняється організованими злочинними угрупованнями, з метою сприяння подальшому розробленню ефективних шляхів його запобігання.

Виклад основного матеріалу. Найчастіше жертвами шахраїв стають молоді люди (18–24 роки) та особи віком понад 65 років. За даними опитувань, найпоширенішим видом інтернет-шахрайства є ошуканство під час купівлі чи продажу товарів в Інтернеті – із такою ситуацією стикався кожен другий респондент (52,74%). Другою за поширеністю шахрайською схемою є використання фішингових посилань (18,57%). У 12,04% випадків шахраї зламували акаунти в соціальних мережах, а в 10,18% – виманювали інформацію телефоном тощо [1].

У більшості випадків втрати коштів відбувалися через розголошення постраждалими даних платіжних карток, одноразових паролів для підтвердження операцій, а також інформації для входу до систем інтернет-банкінгу.

За результатами останнього дослідження Visa Stay Secure, кожен другий українець принаймні раз ставав жертвою шахраїв, а 17% – неодноразово. На сьогодні понад 70% українців не впевнені у власній здатності розпізнавати ознаки онлайн-шахрайства. Лише менша половина громадян перевіряє у повідомленнях правильність логотипів компаній та електронну адресу відправника [2].

Більшість потерпілих не звертаються до правоохоронних органів із повідомленнями про злочини, вчинені проти них. Зловмисники успішно використовують різноманітні психологічні прийоми впливу на жертв – зокрема експлуатують їхню довірливість, страх, емоційний стан, прагнення швидко вирішити проблему, співчуття, бажання допомогти. Серед чинників, що сприяють успішному шахрайству, також виступають жадібність, неуважність, низький рівень цифрової грамотності, надмірна впевненість у власних знаннях та незнання актуальних схем інтернет-шахрайства.

На основі аналізу 132 обвинувальних вироків у справах щодо шахрайства було виокремлено основні категорії потерпілих, які найчастіше стають жертвами інтернет-шахраїв або дій організованих злочинних об'єднань. Узагальнення цих груп дозволяє окреслити певні закономірності у виборі цільової аудиторії з боку злочинців та зрозуміти, чому саме ці категорії найбільш уразливі.

1. Особи, які володіють значними фінансовими або матеріальними ресурсами. Наявність у людини коштів або цінного майна часто привертає увагу шахраїв. У таких випадках вони використовують довіру потерпілих для заволодіння їхнім майном під виглядом надання допомоги чи надання певних послуг (наприклад, обслуговування побутової техніки, ремонт тощо) [3].

2. Власники нерухомості, насамперед з числа соціально незахищених груп населення. Ця категорія особливо приваблива для шахраїв у випадках, коли жертви мають обмежену здатність захищати свої інтереси через вік, фізичний стан або правову необізнаність. Найчастіше мова йде про людей похилого віку, осіб із вадами здоров'я, дітей-сиріт або недієздатних громадян. За статистикою, у 41% випадків жертвами шахрайства з нерухомим майном стають саме соціально вразливі групи [4, с. 48].

3. Особи, схильні до ризикованого інвестування та прагнення швидких фінансових вигод. Цю групу часто приваблюють пропозиції щодо участі у «високоприбуткових» проєктах, вкладенні коштів у фіктивні компанії чи «інноваційні» бізнеси. Зловмисники майстерно використовують рекламні прийоми для створення ілюзії надійності [5].

4. Покупці, які шукають товари за заниженими цінами. Через онлайн-платформи з продажу товарів шахраї розміщують оголошення з нереалістично вигідними умовами. Основна мета – отримання передоплати без наміру виконати зобов'язання [6].

5. Неповнолітні користувачі Інтернету. Вони стають жертвами шахраїв через недостатній життєвий досвід, довірливість та обмежену фінансову обізнаність. Саме ця категорія часто фігурує у справах про шахрайство у сфері купівлі-продажу недорогих товарів (велосипеди, гаджети тощо) [7].

6. Особи у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Зниження рівня критичного мислення та ослаблення самоконтролю у таких станах створює додаткові можливості для маніпуляцій із боку зловмисників [8].

7. Громадяни, які здійснюють благодійні перекази (донати), не перевіряючи достовірність інформації. Шахраї активно створюють фальшиві сторінки у соціальних мережах для збору коштів нібито на лікування чи підтримку військових, апелюючи до емоційної сфери громадян [9].

8. Особи, які страждають на тяжкі захворювання. Через вразливий емоційний стан і надію на одужання, такі громадяни часто купують медичне обладнання або препарати через Інтернет, стаючи об'єктами шахрайських схем з продажу неіснуючих товарів [10].

9. Особи похилого віку. Через вікові особливості (погіршення пам'яті, слуху, зору, порушення координації, зниження здатності критично мислити), саме ця категорія є особливо привабливою для телефонних шахраїв, які під виглядом працівників банків, Пенсійного фонду чи органів влади вводять потерпілих в оману [11].

10. Громадяни України, які мешкають у країнах Європейського Союзу та залучаються до організації міжнародних шахрайських схем. Зокрема, зафіксовано діяльність так званих «кол-центрів», які здійснюють обманні дзвінки громадянам країн ЄС з метою отримання доступу до їхніх банківських рахунків і подальшого заволодіння коштами [12].

Узагальнення наведених груп дає підстави стверджувати, що організовані злочинні угруповання ретельно вивчають психологічні та соціальні особливості своїх потенційних жертв. Використання емоційних тригерів (довіри, страху, співчуття, бажання допомогти, прагнення швидкого збагачення тощо) у поєднанні з технічними засобами (IP-телефонія, фейкові акаунти, підроблені документи) значно підвищує ефективність шахрайських дій. Визначення типових соціально-психологічних портретів потерпілих є важливим для подальшої розробки ефективних заходів профілактики, формування інформаційної безпеки населення та вдосконалення методів розслідування таких злочинів.

Основний принципом шахрайства є введення жертви в оману через створення довірливих стосунків. Використовуючи цю довіру, шахраї переконують потенційного потерпілого за різних обставин добровільно передати йому гроші, майно чи права на певні цінності [13, с. 103].

У контексті інтернет-шахрайства, особливо вчиненого учасниками організованих злочинних об'єднань, вивчення віктимної поведінки набуває особливого значення. Віктимна поведінка, що створює сприятливі умови для злочину, але не є його причиною, формується комплексом взаємопов'язаних чинників. Їхня систематизація дозволяє глибше зрозуміти механізми впливу на потенційну жертву.

Ключові чинники віктимної поведінки включають:

1. Корисливі мотиви та прагнення до швидкої вигоди. Значний відсоток потерпілих (за даними, до 23% через «жадібність та корисливість» та 14% через «відсутність звички та мотивації до праці») демонструють схильність до некритичного сприйняття пропозицій, що обіцяють легке збагачення або високу вигоду при мінімальних зусиллях. Це активізується ілюзією швидкого зиску, що нівелює критичне мислення.

2. Психологічна вразливість. До цієї категорії належать: слабка воля та байдужість до власної долі (до 17%), що виявляється у пасивності та зниженій здатності протидіяти зовнішньому тиску; нездатність усвідомлювати мотиви діяльності та контролювати власні дії (до 19%), що вказує на імпульсивність, недостатній рівень критичного мислення та схильність до ірраціональних рішень під впливом емоцій.

3. Емоційні маніпуляції та альтруїстичні мотиви. Організовані шахраї активно використовують психологічний вплив, експлуатуючи: хвилювання за здоров'я і життя близьких (до 12%), що робить особу надзвичайно вразливою до шантажу та тиску; бажання допомогти іншим людям (до 15%), яке використовується через фіктивні схеми «допомоги» чи «благодійні» фонди.

4. Когнітивні та поведінкові особливості. До них відносяться: некритичне ставлення до ситуації та легковірність, що виявляється у недостатній перевірці інформації та надмірній довірі; надмірна самовпевненість, яка призводить до ігнорування потенційних ризиків; неуважність та недбалість, особливо щодо безпеки особистих даних та фінансових операцій; низький рівень обізнаності у сфері кібербезпеки, що проявляється у незнанні сучасних шахрайських схем та недотриманні правил цифрової гігієни.

Зазначені чинники функціонують не ізольовано, а в комплексі, створюючи багатогранний профіль віктимності. Розуміння цих аспектів є фундаментальним для розробки ефективних превентивних заходів та підвищення кібербезпекової стійкості населення у боротьбі з організованим інтернет-шахрайством.

Висновки. Дослідження особи потерпілого від інтернет-шахрайства, вчиненого учасниками організованих злочинних об'єднань, виявляє багатоаспектний характер цього феномену, що вимагає комплексного підходу до його розуміння та попередження.

1. Віковий та соціальний профіль потерпілих. Інтернет-шахрайство непропорційно вражає певні вікові групи: молодь (18–24 роки) та осіб похилого віку (понад 65 років) виявляються найбільш уразливими. При цьому, соціально незахищені групи, такі як власники нерухомості з числа

літніх людей, осіб з інвалідністю, дітей-сиріт, а також особи, які страждають на тяжкі захворювання, часто стають мішенню для організованих шахраїв через їхню обмежену здатність до самозахисту та підвищену психоемоційну вразливість.

2. Типологія шахрайських схем та механізми викрадення даних. Найпоширенішими видами інтернет-шахрайства є ошуканство під час купівлі/продажу товарів (52,74%), використання фішингових посилок (18,57%), злам акаунтів у соціальних мережах (12,04%) та виманювання інформації телефоном (10,18%). Ключовим фактором втрати коштів є розголошення потерпілими конфіденційних даних, таких як відомості платіжних карток, одноразові паролі та дані для доступу до систем інтернет-банкінгу, що свідчить про ефективність маніпулятивних технік злочинців.

3. Низький рівень обізнаності та правової реакції. Значна частина українців (понад 70%) не впевнені у своїй здатності розпізнавати ознаки онлайн-шахрайства, а менше половини перевіряють базові елементи безпеки повідомлень, як-от логотипи чи електронні адреси відправника. Крім того, більшість потерпілих не звертаються до правоохоронних органів, що створює «темну» цифру злочинності та ускладнює ефективну протидію.

4. Комплекс віктимних чинників. Віктимна поведінка формується під впливом різноманітних чинників, що використовуються організованими шахраями:

корисливі мотиви та прагнення до швидкої вигоди: схильність до некритичного сприйняття високоприбуткових пропозицій (до 23% через «жадібність»);

психологічна вразливість: слабка воля, байдужість до власної долі (до 17%) та нездатність критично оцінювати ситуацію або контролювати власні дії (до 19%);

емоційні маніпуляції: експлуатація страху за близьких (до 12%), співчуття та бажання допомогти (до 15%), особливо у схемах збору «благодійних» коштів;

когнітивні та поведінкові особливості: некритичність, легковірність, надмірна самовпевненість, неуважність, низький рівень цифрової грамотності та незнання сучасних шахрайських схем.

5. Системний підхід організованих злочинних угруповань. Організовані злочинні об'єднання ретельно вивчають психологічні та соціальні особливості потенційних жертв, застосовуючи цілеспрямовані маніпулятивні техніки у поєднанні з технічними засобами (ІР-телефонія, фейкові акаунти). Це дозволяє їм ефективно вводити жертву в оману та заволодівати коштами чи майном.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ільченко Л. Найпоширенішим шахрайством в Україні під час війни стали продажі в Інтернеті. *Економічна правда*. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/10/9/705242>.
2. 7 із 10 українців переймаються, що їхні близькі можуть стати жертвами онлайн-шахраїв – свіже дослідження Visa «Платіть безпечно». URL: <https://www.visa.com.ua/uk-UA/about-visa/newsroom/press-releases/prl-13092023.html>.
3. Вирок Октябського районного суду м. Полтава від 06 квіт. 2017 р. у справі № 554/1164/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66014991>.
4. Павлова Н.В. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням об'єктів нерухомого майна громадян: монографія / Н.В. Павлова, Д.А. Птушкін, К.О. Чаплинський. «Гельветика», 2019. 190 с.
5. Вирок Комунального районного суду м. Запоріжжя від 12 січ. 2024 р. у справі № 0814/13257/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116554505>.
6. Вирок Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 14 вересн. 2023 р. у справі № 206/3468/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113771018>.
7. Вирок Фрунзенського районного суду м. Харкова від 01 квіт. 2020 р. у справі № 645/961/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88545294>.
8. Вирок Кобеляцького районного суду Полтавської області від 24 вересн. 2024 р. у справі № 532/2141/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121917942>.
9. Вирок Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 14 вересн. 2023 р. у справі № 206/3468/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113771018>.
10. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 17 вересн. 2024 р. у справі № 344/16009/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121654931>.

11. Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 10 лют. 2021 р. у справі № 357/10124/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94891192>.
12. Вирок Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області від 18 квіт. 2024 р. у справі № 208/4411/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118579783>.
13. Кришевич О.В. Кримінально-правова характеристика потерпілого від шахрайства. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів Національною поліцією: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали круглого столу (м. Київ, 19 лют. 2020 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ. С. 102–105 с.

УДК 343.98:004.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.41>

АЛГОРИТМІЧНІ СИСТЕМИ І ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ УПЕРЕДЖЕНЬ ТА МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ

Крикніцький Я.І.,

аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-наукового інституту права,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0008-3745-8142

e-mail: slawik9122000@gmail.com

Крикніцький Я.І. Алгоритмічні системи і презумпція невинуватості: правовий аналіз упереджень та механізмів захисту.

У статті розглядається вплив сучасних технологій штучного інтелекту на фундаментальне право особи бути визнаною невинуватою до набрання вироком суду законної сили. В результаті проведеного аналізу встановлено, як автоматизоване розпізнавання обличчя, алгоритмічні інструменти оцінки ризику рецидиву та системи прогностичного поліцейського профілювання можуть породжувати упередження внаслідок некоректної вибірки даних, непрозорих алгоритмічних припущень та недосконалої методології моделювання. Встановлено, що застосування таких технологій без належного контролю загрожує зміщенням тягаря доказування й порушенням принципу «in dubio pro geo», закріпленого в ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. У роботі проаналізовано Директиву (EU) 2016/343 та Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act), що встановлює мінімальні стандарти кримінального судочинства, вимоги прозорості та відповідальності алгоритмічних систем, а також європейські резолюції й рекомендації організацій Fair Trials та Amnesty International щодо забезпечення доступу захисту до вихідного коду й результатів аудиту алгоритмів. На основі виявлених ризиків обґрунтовано необхідність запровадження інструментів пояснюваності (explainability), створення незалежних органів аудиту ІІІ та законодавчих обмежень на автономне застосування високоризикових технологій без участі людини. Також наголошено на потребі професійного навчання суддів, прокурорів і адвокатів у сфері застосування штучного інтелекту та алгоритмічної справедливості, а також на гарантуванні захисту права підозрюваного на ознайомлення з експертними висновками щодо роботи алгоритмічних систем, що слугують доказами. Встановлено необхідність законодавчого закріплення права сторони захисту на доступ до технічної документації алгоритму (включно з описом джерел навчальних даних, методів валідації і результатів незалежних аудитів) з урахуванням режимів захисту комерційної таємниці. Проаналізовано важливість передбачення механізмів конфіденційного ознайомлення в суді та фінансування експертних перевірок за рахунок держави у випадку, коли особа не може самостійно забезпечити таку перевірку. Обґрунтовано доцільність встановлення процесуальної заборони на використання повністю автономних рішень у питаннях, що безпосередньо обмежують свободу особи (наприклад, підстави для арешту або продовження запобіжного заходу) – у таких випадках рішення повинно ухвалюватися людиною з обов'язковим врахуванням наданого алгоритмом пояснення та з фіксацією підстав для відхилення або прийняття його висновків. Рекомендовано запровадити на національному рівні наглядові та сертифікаційні процедури для алгоритмів високого ризику, включно з періодичними незалежними аудитами й публічними звітами про їхню ефективність та виявлені упередження. У контексті транснаціональних електронних доказів акцентовано на доцільності врахування практики проєктів SIRIUS і TREIO при гармонізації правил доступу до даних і співпраці з іноземними юрисдикціями, щоб не допустити, аби алгоритмічні докази, отримані з-за кордону, уникали належної перевірки.

Ключові слова: досудове розслідування, гарантії та захист прав особи, алгоритмічні системи, презумпція невинуватості, кримінальне провадження, підозра, обвинувачення, захист, упередження, ІІІ.

Kryknitskyi Y.I. Algorithmic systems and the presumption of innocence: legal analysis of biases and protection mechanisms.

The article examines the impact of modern artificial intelligence technologies on the fundamental right of an individual to be presumed innocent until a court judgment becomes final and legally binding. The analysis establishes how automated facial recognition, algorithmic risk-assessment tools for recidivism, and predictive policing systems can introduce bias due to flawed data sampling, opaque algorithmic assumptions, and imperfect modeling methodologies. It finds that deploying these technologies without adequate oversight threatens to shift the burden of proof and to violate the “in dubio pro reo” principle enshrined in Article 6 of the European Convention on Human Rights. The study analyzes Directive (EU) 2016/343 and Regulation (EU) 2024/1689 (the AI Act), which establish minimum standards for criminal proceedings and set requirements for the transparency and accountability of algorithmic systems, and it reviews European Parliament resolutions and recommendations from Fair Trials and Amnesty International concerning defense access to source code and algorithmic audit results. Based on the identified risks, the article argues for the introduction of explainability mechanisms, the creation of independent AI audit bodies, and legislative restrictions on the autonomous use of high-risk technologies without human involvement. It also emphasizes the need for specialized training of judges, prosecutors, and defense attorneys in artificial intelligence and algorithmic fairness, as well as for guaranteeing the accused’s right to review expert assessments of the algorithmic tools used as evidence. It is established that the defense should have a statutory right to access the technical documentation of an algorithm (including descriptions of the sources of training data, validation methods, and the results of independent audits), while duly taking into account regimes for protecting trade secrets. The importance of providing mechanisms for confidential in-court review and of state-funded expert examinations where an individual cannot secure such review independently is analyzed. The advisability of imposing a procedural prohibition on the use of fully autonomous decisions in matters that directly restrict an individual’s liberty (for example, grounds for arrest or for extending a preventive measure) is substantiated – in such cases, the decision must be made by a human decision-maker who is required to consider the explanation provided by the algorithm and to record the reasons for accepting or rejecting its conclusions. It is recommended to introduce, at the national level, supervisory and certification procedures for high-risk algorithms, including periodic independent audits and public reports on their effectiveness and on any biases detected. In the context of transnational electronic evidence, emphasis is placed on the need to take into account the practices of the SIRIUS and TREIO projects when harmonizing rules on data access and cooperation with foreign jurisdictions, in order to prevent algorithmic evidence obtained abroad from evading proper scrutiny.

Key words: pre-trial investigation, guarantees and protection of individual rights, algorithmic systems, presumption of innocence, criminal proceedings, biases, AI.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого впровадження штучного інтелекту (ШІ) та алгоритмічних систем у сфері кримінального провадження питання збереження і гарантування реалізації презумпції невинуватості, як однієї основних засад кримінального провадження, набуває особливої актуальності. По-перше, автоматизовані інструменти, що застосовуються на різних етапах кримінального процесу (від прогностичного поліцейського профілювання до алгоритмів оцінки ризику, систем розпізнавання обличчя тощо), можуть створювати приховані упередження та знижувати прозорість ухвалення рішень. По-друге, європейські ініціативи з регулювання ШІ (зокрема AI Act) прямо вказують на можливі загрози для прав людини, зокрема права на справедливий суд і презумпції невинуватості, якщо системи не відповідають високим вимогам прозорості, точності та документованості. По-третє, практичні кейси неправомірного арешту осіб на підставі ненадійних алгоритмічних висновків підкреслюють необхідність глибокого наукового аналізу цієї проблематики. Таким чином, обрана тема поєднує правові принципи і сучасні технологічні виклики, що робить її важливою як для наукового осмислення, так і для практичних рекомендацій.

Наведені факти свідчать про широкий розмах використання ШІ в кримінальній юстиції та потенційні ризики для фундаментальних гарантій. Це обґрунтовує необхідність дослідження впливу технологій на презумпцію невинуватості як складову права на справедливий суд.

Стан опрацювання. У юридичній літературі значну увагу питанням, присвяченим використанню ШІ в кримінальному провадженні, у тому числі в аспекті забезпечення презумпції невинуватості, приділяли такі вчені-процесуалісти, як Капліна О.В., Костюченко О.Ю., Туманяц А.Р.,

Крицька І.О., Верхогляд-Герасименко О.В. та інші. Разом із тим, залишається багато проблемних та не вирішених питань в даній сфері.

Метою даної статті є комплексний аналіз впливу алгоритмічних систем (зокрема технологій розпізнавання обличчя, алгоритмічних інструментів оцінки ризику та прогнозного поліцейського профілювання) на реалізацію принципу презумпції невинуватості в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Стаття 6 ЄКПЛ гарантує право на справедливий суд у всіх кримінальних провадженнях. Зокрема, пункт 2 прямо встановлює презумпцію невинуватості: «Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» [1]. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) розгортає зміст цього принципу як процедурну гарантію. Зокрема:

1) Рішення органів влади чи суду не повинні апіорі посилювати враження про винуватість особи до остаточного вироку.

2) Тягар доведення лежить на стороні обвинувачення, а будь-які сумніви слід тлумачити на користь обвинуваченого.

Забезпечується право захисту на доступ до доказів та можливість їх оскарження, щоб виключити ситуації, коли «чорні скриньки» доказів залишаються недоступними для перевірки з боку захисту чи суду.

ЄСПЛ неодноразово наголошував, що порушення презумпції може відбутися як прямим чином (наприклад, публічні заяви посадовців про «винуватість» до вироку), так і опосередковано (допуск неналежних доказів, непрозора експертна інформація тощо) [2].

Директива (ЄС) 2016/343 щодо посилення окремих аспектів презумпції невинуватості та права бути присутнім на судовому розгляді встановлює мінімальні спільні стандарти для держав-членів ЄС у кримінальному процесі. Зокрема:

- Тягар доведення винуватості залишається на обвинуваченні, без перенесення його на захист; водночас директива підкреслює обов'язок суду шукати як докази провини, так і виправдувальні докази за можливістю та закріплює цей принцип без введення єдиного європейського стандарту «поза розумним сумнівом».

- Забезпечує право обвинуваченого бути присутнім на всіх стадіях судового розгляду, що унеможливорює виключення сторони з процесу без достатніх підстав.

- Зауважує, що публічні заяви або дії органів, які можуть створювати враження про винуватість (наприклад, формулювання у рішеннях про запобіжні заходи), не повинні прямо чи опосередковано подавати обвинуваченого як винного.

- Закликає до індивідуалізації заходів, наприклад фізичних обмежень (при необхідності), з чітким обґрунтуванням, щоб не підривати презумпцію. [3]

Таким чином, директива розгортає загальні положення Статті 6 ЄКПЛ у напрямі уніфікації процедурних гарантій у межах ЄС та підкреслює прозорість і рівність сторін у кримінальному процесі.

Велике значення для забезпечення реалізації презумпції невинуватості мають Європейські ініціативи з регулювання штучного інтелекту (ШІ). Зокрема, Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act) класифікує застосування ШІ за рівнем ризику. Системи, що використовуються в правоохоронних чи судових цілях (predictive policing, алгоритми оцінки ризику рецидиву, розпізнавання обличчя тощо), розглядаються як високоризикові застосунки й підлягають суворим вимогам прозорості, документованості, тестування на упередження та аудита [4]. Системи з неприпустимим ризиком підлягають забороні, а для інших запроваджуються механізми оцінки та моніторингу, щоб гарантувати, що рішення не підривають основні права, зокрема право вважатися невинуватим до винесення вироку.

Європейські парламентські ініціативи: Резолюція Європейського парламенту від 6 жовтня 2021 р. «Artificial intelligence in criminal law and its use by the police and judicial authorities in criminal matters» прямо зазначає, що системи прогнозування, профілювання та автоматизованого ухвалення рішень у кримінальному праві можуть порушувати фундаментальні права, включно з презумпцією невинуватості, і наполягає на відповідних обмеженнях чи заборонах [5].

Інші документи Ради Європи та ЄС: Європейський етичний статут СЕРЕП щодо використання ШІ в судових системах підкреслює необхідність прозорості й підзвітності у випадку застосування автоматизованих рішень у кримінальних процесах. Комунікації Єврокомісії та висновки груп експертів (High-Level Expert Group) також наголошують на балансі між інноваціями та гарантуванням прав людини.

Слід також проаналізувати міжнародні рекомендації та позиції неурядових організацій щодо реалізації права на справедливий суд і презумпцію невинуватості. Зокрема, Fair Trials та подібні організації фіксують, що автоматизовані системи профілювання та прогнозування ризику часто посилюють дискримінацію та ускладнюють реалізацію права на справедливий суд і презумпцію невинуватості. Наприклад, у звіті «Automating Injustice» описано випадки, коли алгоритмічні рішення призводили до непропорційного орієнтування на окремі групи населення і порушення базових гарантій [6]. Fair Trials закликає до заборони певних застосувань (наприклад, predictive policing) та впровадження жорстких механізмів прозорості, перевірок даних і прав на оскарження автоматизованих рішень.

Інші міжнародні рекомендації також спрямовані на забезпечення того, щоб автоматизовані інструменти не підривали процедури доказування та не ставили захист у завідомо невідгідне становище.

Наведені нормативно-правові орієнтири демонструють, що як класичні гарантії (Стаття 6 ЄКПЛ, Директива 2016/343), так і сучасні ініціативи щодо регулювання ШІ (AI Act, резолюції ЄП, етичні статuti CEREP) поєднуються у прагненні зберегти й посилити презумпцію невинуватості в умовах цифровізації кримінального судочинства. Водночас позиції організацій на кшталт Fair Trials вказують на реальні загрози непрозорих алгоритмічних рішень. Отже, мета подальшого дослідження — виявити, наскільки існуючі процедури та норми здатні забезпечити рівний доступ до процедурних гарантій у разі застосування ШІ та якими можуть бути доповнення чи зміни для посилення презумпції невинуватості в новому технологічному контексті.

Слід зазначити, що певні технології, викликають занепокоєння, зокрема: 1) розпізнавання обличчя в розслідуваннях становлять проблеми прозорості, точності, інформування підозрюваного; 2) алгоритмічні системи оцінки ризику (bail / risk assessment tools) можуть впливати на рішення щодо запобіжних заходів.

Системи розпізнавання обличчя (face recognition) стають дедалі поширенішими в роботі правоохоронних органів: від автоматичного відбору підозрюваних за відеозаписами до «сканування» вулиць у реальному часі. Проте практичні кейси демонструють низку суттєвих ризиків.

Непрозорість алгоритмів («чорна скринька»). Більшість комерційних та навіть державних систем розпізнавання обличчя працюють як закриті рішення без відкритого доступу до вихідного коду чи докладної методології навчання. Це унеможливує глибоку перевірку коректності роботи алгоритму захистом чи незалежними експертами, що ослаблює процедуру оскарження доказів, отриманих з його допомогою [7].

Через відсутність прозорості захист не може з'ясувати, наскільки надійні конкретні співпадіння; це послаблює стандарт «поза розумним сумнівом» і може призвести до ситуацій, коли підозрюваного фактично звинувачують на основі ненадійного інструменту.

Похибка й упередження (точність). Дослідження підтверджують, що системи розпізнавання обличчя можуть демонструвати значно вищі рівні хибних позитивів для певних груп населення (зокрема за расовою чи гендерною ознакою) [8]. Це підсилює ризик неправомірних арештів, особливо коли система подає підозрюваного як «збіг» без подальшої ретельної перевірки.

Хибні позитиви підривають довіру до всього процесу: якщо особу затримано через помилкове розпізнавання, це вже ставить її у положення, яке важко повністю компенсувати навіть у разі виправдання. Крім того, непропорційний вплив на вразливі або групи меншин суперечить принципу рівності перед законом.

Є також проблема в інформуванні підозрюваного і у реалізації його права на захист. Часто правоохоронці застосовують розпізнавання обличчя без належного інформування особи: підозрюваний може не знати про використання такої технології проти нього і, отже, не може належно підготувати аргументи захисту чи запросити експертизу алгоритму [9].

Невідомість щодо методів отримання доказів призводить до ситуації, коли захист опиняється в нерівних умовах: без доступу до вихідних даних чи методології неможливо визначити, чи належним був сам процес і чи варто оскаржувати результати алгоритму.

Алгоритмічні інструменти оцінки ризику (pretrial risk assessment) використовуються судами в низці країн (зокрема в США) для прогнозування ймовірності неявки підозрюваного до суду або ризику рецидиву, з метою прийняття рішень про заставу чи інші запобіжні заходи.

Формування оцінки на основі історичних даних зі збереженням упереджень. Дані, на яких формуються алгоритми, походять із системи правосуддя, яка вже демонструє нерівності (напри-

клад, більш інтенсивне поліцейське стеження за певними громадами). Тому інструменти часто відтворюють і навіть підсилюють ці упередження [10].

Якщо алгоритм видає високий ризик на основі арештів, які відбулись через упереджене патрулювання, він може привести до суворіших запобіжних заходів для представників вже маргіналізованих спільнот. Це підриває презумпцію невинуватості, адже рішення ухвалюється з урахуванням ймовірності ризику, сформованої з упереджених даних, а не лише конкретних обставин справи.

Використання суддями як «підсилювач» власних рішень. Дослідження показують, що судді іноді використовують результати ризик-оцінки для підтвердження рішення, яке вони мали намір ухвалити спочатку, а не як незалежний інструмент перевірки [11].

Така вибіркова інтеграція алгоритмічних порад може приховувати потенційні проблеми системи від критичного розгляду і створювати ілюзію об'єктивності, коли насправді рішення ухвалюється на суб'єктивних засадах, підкріплених «цифровим» показником.

Неповідомлення підозрюваному про критерії та джерела даних. Підозрюваному часто не розкривають, як сформовано його оцінку ризику, які дані були задіяні, і чи може він оскаржити оцінку чи вказати на неточності в інформації. Відсутність прозорості щодо методології порушує право на ефективний захист: неможливо перевірити або спростувати дані, що лягли в основу рішення про запобіжний захід. Це суперечить ідеї, що будь-які сумніви слід тлумачити на користь підозрюваного.

Зміщення фокусу з конкретних обставин справи. Замість аналізу індивідуальних обставин (особистісні характеристики, реальні умови проживання, сімейні зв'язки тощо) ухвалюють рішення, спираючись на узагальнену статистичну модель. Алгоритмічний підхід може обнуляти нюанси справи й підводити всіх під єдину лінійку ризику, що суперечить індивідуалізованому розгляду та принципу *in dubio pro reo*, коли кожний випадок розглядається окремо з урахуванням обставин.

Слід наголосити, що «міжнародне співтовариство докладає багато зусиль для реформування процедури отримання транснаціональних електронних доказів під час адаптації до сучасних вимог. Нові правила ЄС щодо надання та зберігання транснаціональних електронних доказів охоплюють категорії даних абонентів, доступу до транзакцій та контенту. Встановлено, що проекти SIRIUS і TREIO є важливими інструментами для підтримки правоохоронних органів ЄС у питаннях, пов'язаних з транснаціональними електронними доказами. В Україні необхідно вдосконалити законодавство щодо порядку отримання транснаціональних електронних доказів з урахуванням міжнародної практики. Використання рекомендацій проектів SIRIUS та TREIO в Україні може сприяти вдосконаленню процедури міжнародного співробітництва щодо доступу до транснаціональних електронних доказів у кримінальних розслідуваннях.» [12]

Висновки. У статті проаналізовано вплив алгоритмічних та штучно-інтелектуальних технологій на реалізацію принципу презумпції невинуватості як складової права на справедливий суд. Проведений огляд нормативно-правових орієнтирів (Стаття 6 ЄКПЛ, Директива 2016/343, AI Act та ін.), ключові технології, що викликають занепокоєння, дозволяють сформулювати наступні висновки:

Наразі існуючі гарантії презумпції невинуватості залишаються фундаментально важливими, але потребують адаптації до нових реалій.

Класичні норми (Стаття 6 ЄКПЛ, Директива 2016/343) і сучасні ініціативи щодо регулювання ШІ (AI Act, резолюції ЄП, рекомендації Fair Trials) створюють міцну базу для захисту прав підозрюваних. Однак швидкий розвиток «чорних скриньок» алгоритмічних систем вимагає оновлення процедурних механізмів щодо доступу до даних, пояснення рішень і незалежного аудиту (European Parliament & Council, 2021; Fair Trials, 2022).

Непрозорість алгоритмів і недостатня explainability суттєво ускладнюють рівність сторін у кримінальному процесі.

Обмежений доступ захисту до внутрішньої логіки моделей перетворює алгоритмічні висновки на фактичний «недосяжний доказ», який важко оскаржити. Це підриває стандарт «поза розумним сумнівом» і може призводити до ситуацій, коли машинами підтверджується позиція обвинувачення, хоча якість і надійність такого доказу сумнівні.

Автоматичне підсилення упереджень (data bias) становить серйозну загрозу справедливості, особливо для вразливих або маргіналізованих спільнот.

Історично упереджені дані (зокрема дані про арешти чи правопорушення) закладені в моделі оцінки ризику і прогностичного профілювання, що призводить до feedback loop і стигматизації спільнот. Відтак навіть невинні особи можуть опинитися під посиленням контролю або отримати суворіші запобіжні заходи на основі статистичних маркерів, а не індивідуального аналізу обставин.

Алгоритмічні «висновки» не повинні автоматично розглядатися як основний доказ.

Результати розпізнавання обличчя або ризик-скорінгу можуть бути корисними орієнтирами, але без незалежного аудиту та пояснення не варто надавати їм надмірної ваги. Існує ризик, що судді, під впливом уявлення про «об'єктивність» комп'ютерних систем, будуть оцінювати такі результати як достатній доказ, що зміщує тягар доказування з обвинувачення на захист.

5. Необхідні комплексні заходи для збереження презумпції невинуватості в умовах застосування ШІ:

- Прозорість і explainability: законодавче і регуляторне закріплення вимог до зрозумілих пояснень алгоритмічних рішень або доступу до документації, що дозволяє перевірку.
- Незалежні аудити та валідація: регулярні перевірки моделей і даних спеціалізованими експертами, фінансовані державою або здійснювані під наглядом уповноважених органів.
- Регуляторні обмеження: заборона або суворі умови застосування алгоритмів у критичних етапах, де рішення може безпосередньо обмежити свободу особи, з урахуванням потенційних похибок і впливу на правову позицію підозрюваного.
- Підготовка учасників процесу: системні освітні програми для суддів, прокурорів і захисників щодо особливостей алгоритмів, ризиків упереджень та методів перевірки.
- Гарантії доступу до експертиз захисту: створення механізмів, що забезпечують захист можливістю ініціювати незалежну перевірку алгоритмічних інструментів без непропорційних витрат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.08.2025).
2. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights: Right to a fair trial (criminal limb). Council of Europe. 2022. URL: <https://rm.coe.int/1680304c4e> (дата звернення: 24.07.2025).
3. Directive (EU) 2016/343 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016 on strengthening certain aspects of the presumption of innocence and of the right to be present at the trial in criminal proceedings : Directive EU from 09.03.2016 // Official Journal of the European Union. L65, 1–11, 11.03.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/343/oj> (дата звернення: 24.07.2025).
4. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) : Regulation EU from 12.07.2024. Official Journal of the European Union. L229, 1–181, 12.07.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> (дата звернення: 24.07.2025).
5. European Parliament resolution of 6 October 2021 on artificial intelligence in criminal law and its use by the police and judicial authorities in criminal matters (2020/2016(INI)) : Resolution of European Parliament from 06.10.2021. Official Journal of the European Union. C132, 17–26, 14.03.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2022.132.01.0017.01.ENG (дата звернення: 24.07.2025).
6. Automating injustice: The impact of predictive policing and risk assessment algorithms on fair trial rights. Fair Trials. 2022. URL: <https://www.fairtrials.org/report/automating-injustice> (дата звернення: 24.07.2025).
7. Facial recognition technology needs stricter regulation. The Guardian. 17.06.2025. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2025/jun/17/facial-recognition-technology-needs-stricter-regulation> (дата звернення: 24.07.2025).
8. Predictive policing has prejudice built in. The Guardian. 10.04.2025. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2025/apr/10/predictive-policing-has-prejudice-built-in> (дата звернення: 24.07.2025).

9. Angwin J., Larson J., Mattu S., Kirchner L. Machine bias: There's software used across the country to predict future criminals. And it's biased against Blacks. ProPublica. 23.05.2016. URL: <https://www.propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing> (дата звернення: 24.07.2025).
10. Pattison-Gordon J. Risk assessment algorithms can unfairly impact court decisions. GovTech. 27.09.2021. URL: <https://www.govtech.com/public-safety/risk-assessment-algorithms-can-unfairly-impact-court-decisions> (дата звернення: 24.07.2025).
11. Pretrial algorithms and racial disparities. The Bail Project. 2022. URL: <https://bailproject.org/policy/pretrial-algorithms/> (дата звернення: 24.07.2025).
12. Костиuchenko O., Akhtyrskaya N., Sereda Y., Vynohradova A., Miroshnykov I. The role of transnational electronic evidence in the investigation of crimes . Amazonia Investiga, Volume 12 – Issue 71 / November (2023). P. 293-303. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.71.11.26> (дата звернення: 14.08.2025).

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.42>

ПЕРЕВАГИ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ЦИФРОВИХ СЛІДІВ

Курман О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-5432-7215*

Курман О.В. Переваги та проблемні питання використання штучного інтелекту при дослідженні цифрових слідів.

У науковій статті здійснено комплексне дослідження проблемних питань, що виникають під час застосування технологій штучного інтелекту у процесі виявлення, фіксації, аналізу та оцінювання цифрових слідів у межах кримінального провадження. Обґрунтовано актуальність впровадження інтелектуальних технологій у практику діяльності правоохоронних органів і судово-експертних установ у контексті цифровізації злочинної діяльності та зростання обсягів інформації, що має цифровий формат. Наведено сучасні наукові підходи до тлумачення поняття «цифрові сліди», висвітлено їх типові ознаки та криміналістичну значущість у процесі досудового розслідування. Особливу увагу приділено можливостям застосування штучного інтелекту для автоматизованого виявлення, класифікації, аналізу та систематизації цифрових даних, що містяться в мобільних пристроях, на серверах, у хмарних сховищах, соціальних мережах і месенджерах.

У дослідженні охарактеризовано ключові функціональні можливості штучного інтелекту в контексті його використання у правозастосовній діяльності. Водночас обґрунтовано наявність низки викликів і загроз, пов'язаних із впровадженням штучного інтелекту у сферу кримінального провадження: обмежена прозорість і пояснюваність алгоритмів, вразливість до цілеспрямованих атак, імовірність хибних результатів, неможливість точного тлумачення складних контекстів тощо.

Проаналізовано відсутність належного нормативного регулювання використання штучного інтелекту в кримінальному судочинстві та звернено увагу на ризики порушення фундаментальних прав учасників процесу, зокрема права на захист і права на справедливий суд. Аргументовано необхідність формування правових, технічних та етичних стандартів застосування штучного інтелекту під час дослідження цифрових слідів. Зроблено висновок, що ефективне й безпечне впровадження штучного інтелекту в криміналістичну практику можливе лише за умови поєднання інноваційних технологічних рішень із чітким процесуальним регламентом, дотриманням принципів об'єктивності, науковості та захисту прав людини.

Ключові слова: штучний інтелект, цифрові сліди, розкриття злочину, розслідування кримінальних правопорушень, судові експертизи, криміналістична методика.

Kurman O.V. Advantages and challenges of using artificial intelligence in the examination of digital traces.

The scientific article presents a comprehensive study of the problematic issues arising from the application of artificial intelligence technologies in the process of detecting, documenting, analyzing, and evaluating digital traces within the framework of criminal proceedings. The relevance of implementing intelligent technologies into the practice of law enforcement agencies and forensic institutions is substantiated, particularly in the context of the digitalization of criminal activity and the growing volume of information in digital format.

The article outlines current scientific approaches to interpreting the concept of «digital traces», highlighting their typical characteristics and forensic significance during pre-trial investigation. Special

attention is paid to the potential use of artificial intelligence for the automated detection, classification, analysis, and systematization of digital data stored on mobile devices, servers, cloud platforms, social networks, and messaging services.

The study describes the key functional capabilities of artificial intelligence in the context of its application in law enforcement activities. At the same time, it identifies a range of challenges and threats associated with the introduction of artificial intelligence into the domain of criminal justice, including the limited transparency and explainability of algorithms, susceptibility to adversarial attacks, the likelihood of erroneous outcomes, and the inability to accurately interpret complex contextual information.

The lack of adequate regulatory frameworks governing the use of artificial intelligence in criminal proceedings is critically analyzed. Attention is drawn to the potential risks of violating fundamental rights of the parties involved in the process, particularly the right to defense and the right to a fair trial. The necessity of developing legal, technical, and ethical standards for the application of artificial intelligence in the examination of digital traces is substantiated.

The study concludes that the effective and safe integration of artificial intelligence into forensic practice is possible only under the condition of combining innovative technological solutions with clear procedural regulations and strict adherence to the principles of objectivity, scientific validity, and the protection of human rights.

Key words: artificial intelligence, digital traces, crime detection, criminal investigation, forensic examinations, criminalistic methodology.

Постановка проблеми. Сучасні технології відіграють важливу роль в оновленні та модернізації світового порядку. Вагоме місце серед них посідає галузь штучного інтелекту. Актуальність штучного інтелекту (далі – ШІ) у сучасних умовах є надзвичайно високою. Штучний інтелект активно впроваджується в різноманітні сфери людської діяльності, забезпечуючи автоматизацію процесів, оптимізацію прийняття управлінських рішень, підвищення ефективності й продуктивності, а також створення умов для інноваційного розвитку в таких галузях, як охорона здоров'я, фінансовий сектор, промисловість, транспорт, електронна комерція, освіта та інші.

Не залишилася осторонь і система кримінального судочинства, яка все активніше включається в процес використання потенціалу машинного навчання. З огляду на стрімкий розвиток науки й техніки, що є характерним для сучасного етапу, питання впровадження штучного інтелекту в професійну діяльність осіб, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, набуває особливої значущості. Це зумовлено, по-перше, зростанням зацікавленості представників так званого «кримінального середовища» у сфері інформаційних технологій, що передбачає використання відповідних наукових досягнень у протиправній діяльності; по-друге, наявністю позитивного досвіду застосування ШІ в протидії злочинності в ряді зарубіжних держав.

За таких умов особливої актуальності набувають проблеми активізації розроблення та впровадження інноваційних підходів у криміналістиці, новітніх технологій і криміналістичних засобів, а також їх активне застосування в слідчій (детективній), судовій та експертній діяльності у сфері протидії злочинності. Серед таких засобів найбільш перспективним у сучасних умовах глобальних загроз і воєнних викликів є використання технологій штучного інтелекту [1, с. 84].

Мета дослідження: визначення переваг та можливих проблем при використанні штучного інтелекту під час дослідження цифрових слідів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці використання штучного інтелекту в судовій та правоохоронній діяльності приділяється значна увага з боку науковців-правознавців. Свої наукові праці цій тематиці присвятили такі дослідники, як Белова М.В., Белов Д.М., Рушак І.В. [2], Карчевський М.В., Куковинець Д.О. [3], Негребецький В.В. [4], Плахотнік О.В. [5], Червеко К.О. [6] та інші. Водночас, з огляду на стрімку динаміку розвитку штучного інтелекту, його активне впровадження у практику діяльності правоохоронних та експертних органів, а також пов'язані з цим виклики та проблеми, цей напрям наукових криміналістичних досліджень потребує постійного вивчення, оновлення та вдосконалення. В. Шевчук справедливо наголошує на необхідності активізації зусиль щодо застосування штучного інтелекту з метою розв'язання практичних завдань як у сфері правозастосування, так і в боротьбі зі злочинністю в умовах війни [7, с. 198].

Виклад основного матеріалу. Сучасні злочини дедалі частіше супроводжуються величезними обсягами цифрових даних – лог-файлів, повідомлень, зображень, відеозаписів, метаданих та

інформації з мобільних пристроїв. В умовах настільки масштабних і різноманітних цифрових слідів традиційні методи аналізу виявляються недостатньо ефективними та ресурсоємними. Застосування штучного інтелекту (ШІ) для аналізу цифрових слідів становить перспективний науково-практичний напрям, що здатен докорінно змінити як процес досудового розслідування, так і доказування у кримінальному провадженні.

На сьогодні категорія «цифрові сліди» не має однозначного тлумачення та усталеного розуміння. У межах теорії криміналістичної техніки тривають дискусії щодо природи цифрових слідів, їх ознак і класифікацій.

Так, І. Колеснікова наводить визначення цифрових слідів через сукупність їх характерних властивостей. Зокрема: 1) цифрові сліди – це інформація, що міститься на матеріальних цифрових пристроях; 2) для аналізу такої інформації необхідні спеціальні криміналістичні знання із застосуванням комп'ютерних технологій; 3) цифрові сліди як інформаційний ресурс містять відомості про вчинені кримінальні правопорушення. До основних властивостей цифрових слідів, за авторкою, належать: відсутність нерозривного зв'язку з матеріальним носієм; динамічність, тобто здатність до просторового переміщення; можливість їх миттєвого знищення, а також здатність створювати ідентичні копії без втрати змісту [8, с. 473].

Г. Авдєєва визначає цифрові сліди як матеріальні невидимі сліди, що містять криміналістично значущу інформацію (відомості, дані), зафіксовану в цифровій формі на матеріальних носіях, які можуть бути виявлені, зафіксовані та досліджені із застосуванням відповідних цифрових пристроїв [9, с. 91].

Є. Демидова подає визначення цифрових слідів через перелік їх ознак, а саме: 1) наявність цифрової форми існування (відсутність традиційної матеріальної форми); 2) виникнення внаслідок взаємодії певного об'єкта з цифровими пристроями, технологіями або інформаційними мережами; 3) локалізація в цифровому просторі (сервері, комп'ютері, смартфоні тощо); 4) можливість їх виявлення та дослідження з використанням відповідного обладнання та/або спеціалізованого програмного забезпечення; 5) здатність до копіювання (виготовлення дублікатів) без втрати якості, у тому числі дистанційно; 6) можливість дистанційного модифікування або знищення [10, с. 75].

В умовах цифровізації суспільних відносин і злочинної діяльності спостерігається стрімке зростання обсягів та форм цифрових слідів, що зумовлює необхідність застосування сучасних інтелектуальних технологій, здатних обробляти великі й неоднорідні масиви інформації в умовах обмеженого часу.

У розв'язанні таких завдань саме ШІ може відіграти ключову роль. Штучний інтелект може бути використаний для автоматизованого пошуку цифрових слідів у різних джерелах: мобільних пристроях, персональних комп'ютерах, хмарних сховищах, соціальних мережах і месенджерах. Із застосуванням методів інтелектуального пошуку та фільтрації системи на основі ШІ здатні ідентифікувати потенційно релевантні файли, повідомлення, зображення чи журнали подій, спираючись на ключові слова, часові мітки, геолокаційні дані та контекст використання.

Цифрові сліди, як правило, мають неструктурований характер і різноманітні форми (текстові файли, мультимедійні дані, системні логи тощо). За допомогою алгоритмів машинного навчання та технологій обробки природної мови (NLP) ШІ здатен класифікувати дані за категоріями, виявляти зв'язки між об'єктами (наприклад, IP-адресами, обліковими записами, діями користувачів) та формувати логічно послідовні структури, придатні для подальшого аналізу.

Технології ШІ, зокрема алгоритми часової аналітики, дозволяють відновити хронологію дій суб'єкта, виявити підозрілу активність і простежити ланцюг подій, наприклад: вхід у систему → копіювання файлів → спроба приховування слідів. Такий підхід є особливо важливим під час розслідування злочинів у сфері інформаційних технологій, витоків інформації або несанкціонованого доступу.

Завдяки технологіям комп'ютерного зору ШІ може здійснювати розпізнавання облич, номерних знаків транспортних засобів, предметів та дій на фото- й відеоматеріалах, вилучених під час розслідування. Це дозволяє точно встановити місцезнаходження та поведінку підозрюваного, зіставити його зовнішність із даними з інших джерел, а також виявити можливі фальсифікації відеоматеріалів шляхом виявлення цифрових маніпуляцій (аналіз deepfake).

Штучний інтелект може бути використаний для аналізу масивів текстових повідомлень, переписок у месенджерах, публікацій у соціальних мережах з метою виявлення ключових тем, намірів

та потенційних учасників злочинного угруповання. Технології семантичного аналізу дозволяють визначити емоційне забарвлення повідомлень, ідентифікувати умовні сигнали (кодові слова) та виявляти приховані загрози.

Штучний інтелект також може бути інтегрований з чинними криміналістичними базами даних (зокрема дактилоскопічними, генотипічними, відеоархівами, реєстрами викрадених транспортних засобів, зброї, мобільних телефонів тощо) з метою автоматизованого зіставлення цифрових слідів з наявною інформацією. Це сприяє оперативному встановленню особи підозрюваного, виявленню аналогічних злочинів і формуванню профілю правопорушника.

Під час використання штучного інтелекту у роботі з цифровими слідами виникає низка проблем і викликів, які можуть істотно вплинути на допустимість, достовірність та ефективність застосування таких технологій у кримінальному судочинстві і розслідуванні.

Сучасні системи штучного інтелекту, зокрема ті, що ґрунтуються на методах глибокого навчання, демонструють високу ефективність та точність при обробленні великих обсягів цифрової інформації. Водночас, ключовим викликом залишається їхня обмежена пояснюваність, що має критичне значення в умовах кримінального провадження. Низький рівень прозорості алгоритмів створює загрозу неможливості об'єктивного обґрунтування, чому саме алгоритм сформулював певний висновок або рішення, що ускладнює перевірку обґрунтованості висновків ШІ, що прямо впливає на допустимість і належність доказів у суді. Крім того, відсутність чітких критеріїв і механізмів перевірки відкриває простір для потенційних маніпуляцій, зокрема шляхом цілеспрямованого налаштування параметрів системи під заздалегідь визначений або бажаний результат, що суперечить засадам змагальності, об'єктивності й справедливості кримінального процесу.

Попри значний технічний потенціал, системи штучного інтелекту не позбавлені суттєвих обмежень, які можуть впливати на точність та достовірність аналізу цифрових слідів у межах кримінального провадження. Однією з основних загроз є ймовірність виникнення хибнопозитивних або хибнонегативних результатів, що виявляється, зокрема, у неправильній інтерпретації текстових повідомлень, помилковій ідентифікації облич або інших цифрових об'єктів. Така недостовірність здатна суттєво вплинути на висновки слідства та оцінку доказів у суді.

Окрему проблему становить нездатність ШІ враховувати контекст повідомлення, особливо у випадках використання неструктурованої лексики, професійного жаргону, іронії або двозначних висловлювань. Унаслідок цього зміст інформації, що аналізується, може бути істотно спотворений, що створює ризики неправомірних висновків.

Крім того, системи ШІ є вразливими до цілеспрямованих атак з боку сторонніх осіб. Зокрема, мова йде про так звані *adversarial examples* – штучно змінені вхідні дані, які при незначних, непомітних для людини змінах, здатні спричинити істотні помилки в результатах аналізу. Такі уразливості ставлять під сумнів надійність використання ШІ в роботі з цифровими слідами, особливо в умовах змагальності судового процесу.

Аналіз чинного законодавства України свідчить про відсутність належного нормативного врегулювання ключових аспектів застосування систем штучного інтелекту у сфері кримінального провадження. Аналогічна ситуація простежується і в інших галузях права, що обумовлює міждисциплінарний характер проблеми.

По-перше, не визначено правовий статус результатів, отриманих за допомогою ШІ. Це створює правову прогалину щодо можливості визнання таких результатів належними, допустимими, достовірними та достатніми доказами у кримінальному провадженні. Відсутність чітких критеріїв оцінки ставить під сумнів можливість процесуального використання інформації, яка була сформована або оброблена штучним інтелектом.

По-друге, законодавство не містить уніфікованих правил перевірки (верифікації) цифрових слідів, які були зібрані, ідентифіковані або проаналізовані автоматизованими засобами на основі ШІ. Це ускладнює оцінку їх достовірності, а також створює ризики використання доказів, що не відповідають критеріям наукової обґрунтованості, відтворюваності та об'єктивності.

По-третє, відсутні чіткі алгоритми розподілу відповідальності у разі помилок або збоїв під час прийняття рішень. Виникає питання: хто саме повинен нести юридичну відповідальність за наслідки використання ШІ – розробник програмного забезпечення, оператор системи, експерт, який застосовував інструмент ШІ, чи слідчий, що обґрунтовував прийняття процесуальних рішень на відповідних результатах? Така невизначеність має прямі наслідки для забезпечення га-

рантій справедливого судового розгляду, дотримання прав сторін, а також ефективного захисту від можливих технічних або процедурних зловживань.

Системи штучного інтелекту, за умов їх неналежного або неконтрольованого застосування у кримінальному провадженні, можуть стати джерелом серйозних порушень прав учасників процесу. Передусім ідеться про ризики, пов'язані з основоположними засадами кримінального судочинства та стандартами справедливого правосуддя. У випадках, коли сторона захисту не має доступу до архітектури алгоритму, параметрів його навчання або методики оброблення цифрових слідів, постає реальна загроза обмеження права на захист, зокрема права на ефективне заперечення доказів, які використовуються проти обвинуваченого. Також, використання алгоритмів, навчених на упереджених, нерепрезентативних даних, може призводити до формування дискримінаційних або стереотипних висновків. Такі ситуації вже фіксувалися в міжнародній практиці – коли штучний інтелект демонстрував статистичну схильність до обвинувальних висновків щодо представників окремих етнічних, соціальних або демографічних груп. Так, під час журналістського розслідування було виявлено щонайменше 8 випадків неправомірних арештів у різних штатах США, де алгоритми розпізнавання обличчя дали хибні збіги. Більшість постраждалих – афроамериканці, що підтверджує існування системної упередженості [11].

Штучний інтелект навчається на наявних даних, і у разі, якщо вихідні цифрові сліди були спотворені, підроблені або отримані з порушенням законодавства, висновки, сформовані на їх основі, також будуть недостовірними та такими, що не відповідають дійсності. Крім того, системи ШІ не завжди здатні розрізняти автентичні сліди від підроблених, особливо коли фальсифікація виконана з використанням сучасних, високотехнологічних методів того самого ШІ. Це створює суттєві ризики для точності, достовірності та допустимості доказів, що базуються на автоматизованому аналізі цифрових даних.

Висновки. Таким чином, системи штучного інтелекту дають змогу автоматизувати процеси виявлення, класифікації та інтерпретації цифрових слідів з високим рівнем точності. Вони здатні виявляти приховані взаємозв'язки між об'єктами, виявляти аномалії у поведінці окремих осіб, відновлювати ланцюги подій і формувати доказові гіпотези на основі комплексного аналізу цифрових даних. Крім того, технології штучного інтелекту можуть бути інтегровані в процедуру судових експертиз, істотно прискорюючи дослідження та інтерпретацію цифрових доказів. Одночасно, незважаючи на високу потенційну ефективність застосування штучного інтелекту під час роботи з цифровими слідами, його впровадження пов'язано з низкою суттєвих ризиків і проблем, які потребують комплексного нормативного врегулювання, розроблення етичних стандартів та підвищення цифрової грамотності всіх учасників кримінального провадження. Без належного вирішення цих питань широкомасштабне, необґрунтоване використання ШІ у сфері кримінального судочинства може поставити під загрозу засади кримінального судочинства, що є недопустимим апіорі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевчук В. Перспективні напрями використання технологій штучного інтелекту в розслідуванні кримінальних правопорушень. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці й судовій експертизі: монографія / В.Ю. Шенітько, Г.К. Авдєєва, В.М. Шевчук та ін.* Харків: Право, 2024. С. 83–106. URL: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2025/01/Монографія-Криміналістів-2024.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
2. Белова М.В., Белов Д.М., Рушак І.В. Штучний інтелект у досудовому розслідуванні кримінальних справ: окремі питання міжнародної практики. *Аналітично порівняльне правознавство*. 2025. № 1. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/324040> (дата звернення: 20.07.2025).
3. Карчевський М.В., Куковинець Д.О. Використання технологій штучного інтелекту правоохоронними та судовими органами: світовий досвід та напрями розвитку національного законодавства. *Питання боротьби зі злочинністю*. URL: <https://pbz.nlu.edu.ua/article/view/301290> (дата звернення: 20.07.2025).
4. Негребецький В.В. Використання систем штучного інтелекту у боротьбі зі злочинністю: огляд та перспективи. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-1-9-13> (дата звернення: 20.07.2025).

5. Плахотнік О.В. Практичне застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4 (опубліковано 24.01.2020). URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/222> (дата звернення: 20.07.2025).
6. Червеко К.О. Штучний інтелект як інструмент протидії злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. DOI: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/43> (дата звернення: 20.07.2025).
7. Shevchuk V.M. Development trends in criminalistics in the era of digitalization. *Modern knowledge: research and discoveries: I International Scientific and Practical Conference* (May 19–20, 2023; Vancouver, Canada). 2023. Pp. 198–219. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/2709-4685/issue/view/19-20.05.2023/165> (дата звернення: 14.07.2025).
8. Колеснікова І.А. Цифрові сліди: поняття та їх значення при розслідуванні кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 472–475. URL: http://lsei.org.ua/10_2023/114.pdf (дата звернення: 14.07.2025).
9. Авдєєва Г. Сутність цифрових слідів у криміналістиці. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*. 2018. С. 90–93. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15677/1/Avdeeva_90-93.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
10. Демидова Є.Є. Цифрові сліди кримінального правопорушення: поняття та особливості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 85, ч. 4. С. 71–75. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/12-3.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
11. MacMillan D. Arrested by AI: Police ignore standards after facial recognition matches. *The Washington Post*. 13 січня 2025. URL: <https://www.washingtonpost.com/business/interactive/2025/police-artificial-intelligence-facial-recognition/> (дата звернення: 20.07.2025).

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.43>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ТА ЗМІНІ ПІДСЛІДНОСТІ

Кучинська О.П.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Заслужений юрист України,
ORCID: 0000-0003-3464-4798
e-mail: 2000_oksana@ukr.net,
oksana.kuchynska@knu.ua*

Смоляк І.А.,
*аспірант кафедри Кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0002-5964-7864
e-mail: lgor14smolyak@gmail.com*

Кучинська О.П., Смоляк І.А. Реалізація прав потерпілого при визначенні та зміні підслідності.

Стаття присвячена дослідженню реалізації процесуальних прав потерпілого в контексті дотримання правил підслідності в Україні. Основну увагу зосереджено на аналізі впливу порушень підслідності на ефективність участі потерпілого у кримінальному провадженні, зокрема у процесі доказування, поданні клопотань, реалізації права на оскарження та доступу до інформації про хід розслідування.

Визначено, що існуюча модель регулювання інституту підслідності не враховує належним чином інтереси потерпілого, зокрема через відсутність механізму оскарження незаконної зміни підслідності та слабку комунікацію з боку органів досудового розслідування. Проаналізовано судову практику застосування статті 87 КПК України щодо недопустимості доказів, отриманих із порушенням вимог підслідності, та виявлено її обмежену ефективність у забезпеченні прав потерпілого.

Окрему увагу приділено ролі судового контролю, що здійснюється слідчим суддею, як інструменту захисту прав потерпілого у випадках конфліктів підслідності. Запропоновано внесення змін до статті 206 КПК України для чіткого закріплення судового контролю за дотриманням прав потерпілого, пов'язаних із визначенням та зміною органу досудового розслідування.

У статті проаналізовано законодавчі ініціативи, зокрема Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зникненням осіб безвісти за особливих обставин в умовах воєнного стану № 4555-ІХ від 22.07.2025 р., який передбачає визначення місця досудового розслідування за місцем проживання потерпілого – близького родича зниклої особи. Такий підхід може сприяти реалізації прав потерпілого, однак потребує запровадження запобіжників від зловживань з боку прокурора та ефективного механізму судового контролю.

Підкреслено, що подальше вдосконалення законодавства повинно враховувати міжнародні стандарти, зокрема підходи Ради Європи та практику Європейського суду з прав людини, що стосуються захисту прав осіб, які постраждали від злочинів. Запропоновані у статті шляхи удосконалення спрямовані на посилення процесуальних гарантій потерпілого та забезпечення балансу сторін у кримінальному провадженні.

Ключові слова. підслідність, потерпілий, досудове розслідування, докази, слідчий, прокурор, слідчий суддя, судовий контроль.

Kuchynska O.P., Smolyak I.A. Realization of the victim's rights during the determination and change of investigative jurisdiction.

The article is devoted to the study of the implementation of procedural rights of the victim in the context of compliance with the rules of investigative jurisdiction (subordination) in Ukraine. The main focus is placed on analyzing the impact of violations of investigative jurisdiction on the effectiveness of the victim's participation in criminal proceedings, particularly in the collection of evidence, submission of motions, exercising the right to appeal, and access to information on the progress of the investigation.

It is established that the existing model of regulating the institution of investigative jurisdiction does not adequately consider the interests of the victim, especially due to the lack of a mechanism to appeal the unlawful transfer of jurisdiction and weak communication on the part of investigative authorities. The article examines judicial practice regarding the application of Article 87 of the Criminal Procedure Code of Ukraine concerning the inadmissibility of evidence obtained in violation of jurisdictional rules and identifies its limited effectiveness in ensuring the rights of the victim.

Special attention is given to the role of judicial oversight exercised by the investigating judge as a mechanism for protecting the rights of the victim in cases of jurisdictional conflicts. Amendments to Article 206 of the Criminal Procedure Code of Ukraine are proposed to clearly establish judicial control over the observance of the victim's rights related to the determination and reassignment of the pre-trial investigation authority.

The article analyzes legislative initiatives in particular Law No. 4555-IX of July 22, 2025, on amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the specifics of pre-trial investigation of criminal offenses related to the disappearance of persons under special circumstances during martial law. The law proposes determining the place of the pre-trial investigation based on the victim's place of residence – a close relative of the missing person. While this approach may contribute to the realization of victims' rights, it requires the introduction of safeguards against prosecutorial abuse and an effective mechanism of judicial oversight.

It is emphasized that further legislative improvements should take into account international standards, particularly the approaches of the Council of Europe and the case law of the European Court of Human Rights, concerning the protection of persons who have suffered from crime. The proposed solutions aim to strengthen the procedural safeguards of the victim and to ensure a fair balance between the parties in criminal proceedings.

Key words: investigative jurisdiction, victim, pre-trial investigation, evidence, investigator, prosecutor, investigating judge, judicial oversight.

Постановка проблеми. У сучасних умовах функціонування системи кримінального правосуддя в Україні, питання забезпечення прав потерпілого набуває особливої актуальності, зокрема, у випадках визначення та зміни підслідності. Хоча законодавство передбачає низку гарантій для потерпілих, в частині визначення та зміни підслідності відсутнє чітке регулювання прав потерпілого.

Особливий виклик становить необхідність забезпечити безперервність доступу потерпілого до матеріалів справи, його участь у слідчих діях, а також право на своєчасне інформування про відповідні зміни, що відбуваються. Недотримання цих прав може призводити до порушення законних прав та інтересів потерпілого, а також порушення завдань кримінального провадження.

Відсутність належного контролю за дотриманням прав потерпілого під час визначення та зміни підслідності вимагає детального аналізу проблеми та розробки рекомендацій для вдосконалення нормативно-правового регулювання і практики його застосування.

Мета дослідження полягає у висвітленні проблеми забезпечення прав потерпілого під час визначення та зміни підслідності, аналізі основних викликів та ризиків, з якими стикаються потерпілі, а також у формуванні рекомендацій для вдосконалення правового регулювання зазначеного аспекту досудового розслідування.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням інституту підслідності та реалізації прав потерпілого займалися Кицан Ю.І., Кучинська О.П., Османова Н.В., Гринюк В.О., Лобойко Л.М., Гринюк В.Г., Погорецький М.А., Вапнярчук В.В., Омаров А.А., Капліна О.В., Волошина В.К. та

інші. Проте на даний момент не було здійснено наукових досліджень в частині реалізації прав потерпілого під час визначення та зміни підслідності.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення прав потерпілого є одним із ключових принципів кримінального процесу, закріплених у Кримінальному процесуальному кодексі України [1]. Відповідно до статті 2 КПК України, завданням кримінального провадження є не лише забезпечення ефективного розслідування злочинів, а й захист прав і свобод осіб, які беруть у ньому участь. Серед таких осіб потерпілий займає особливе місце, оскільки його права та інтереси потребують особливого захисту.

Ключові права потерпілого забезпечують його активну участь у процесі досудового розслідування та судового розгляду. Згідно зі статтею 55 КПК, потерпілий має право бути поінформованим про свої права та обов'язки, а також про хід кримінального провадження. Він має доступ до матеріалів справи, можливість надавати докази, заявляти клопотання та брати участь у процесуальних діях. Важливим є право потерпілого оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування та прокуратури, якщо він вважає, що його права було порушено. Крім того, потерпілий має право на отримання правової допомоги, що є гарантією справедливого захисту його інтересів. Ці права створюють основу для забезпечення справедливості та рівноправності у кримінальному процесі.

Варто зазначити, що потерпілий у кримінальному процесі України має особливий незалежний статус, що відокремлює його від сторін обвинувачення та захисту. Хоча п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК формально відносить потерпілого до сторони обвинувачення, аналіз положень п.п. 25, 26 ч. 1 ст. 3 КПК показує, що потерпілий виступає самостійним учасником провадження. Це підкріплюється тим, що в Главі 3 розділу I КПК права потерпілого регулюються окремо від прав інших сторін, що забезпечує йому автономний процесуальний статус для захисту своїх прав та інтересів.

Крім цього, зберігання невизначеності у правовому статусі постраждалої від злочину особи позбавляє її можливості використовувати права, що становлять процесуальний статус потерпілого, і як наслідок тягне порушення його прав на доступ до правосуддя та судовий захист.[2]

З огляду на це, орган досудового розслідування або прокурор зобов'язані своєчасно інформувати потерпілого про відповідні зміни в ході кримінального провадження, зокрема про визначення та зміну органу досудового розслідування, слідчого чи прокурора, про прийняті процесуальні рішення, а також про інші дії, які можуть безпосередньо вплинути на реалізацію потерпілим своїх прав. Таке інформування повинно здійснюватися у письмовій формі або іншими доступними способами, які забезпечують належне підтвердження отримання відповідної інформації потерпілим.

Невиконання обов'язку щодо належного інформування не лише суперечить принципу гласності й доступності правосуддя, який зазначений у ст. 129 Конституції України [3], та й може мати наслідком порушення права потерпілого на участь у кримінальному провадженні, подання процесуальних документів, ефективне оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів досудового розслідування. Така ситуація може створити передумови для зловживань, затягування процесу, позбавлення потерпілого можливості вчасно реалізувати свої інтереси, зокрема шляхом ініціювання слідчих (розшукових) дій, подання цивільного позову або заперечень на клопотання сторони захисту.

Засади кримінального провадження становлять взаємопов'язану та цілісну систему, в межах якої кожен принцип доповнює інші. Вони мають фундаментальне значення для забезпечення правових гарантій та захисту прав і законних інтересів учасників кримінального провадження [4]. Це особливо актуально для потерпілого, оскільки кримінальне процесуальне законодавство України передбачає широкий спектр прав, що дозволяють йому брати активну участь як у досудовому розслідуванні, так і в судовому розгляді. Водночас на практиці значна частина цих прав реалізується формально або взагалі залишається декларативною через процесуальні прогалини, пасивність органів досудового розслідування або відсутність реальних механізмів захисту [5].

Згідно з положеннями статей 22, 56, 93 та 95 Кримінального процесуального кодексу України, потерпілий має право брати активну участь у процесі доказування, зокрема подавати докази, ініціювати проведення слідчих (розшукових) дій, бути присутнім під час їх здійснення, а також надавати пояснення та зауваження. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 93 КПК України, сторони кримінального провадження мають право збирати докази самостійно або через адвоката. Потерпілий, як учасник сторони обвинувачення (ст. 22 КПК), має право залучати власні докази, що підтверджують факт вчинення кримінального правопорушення, розмір заподіяної шкоди, характер спричинених наслідків, а також обґрунтовують його цивільний позов.

Обґрунтованим є положення про те, що потерпілий має процесуальне право на оскарження слідчому судді відмови у задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Разом із тим, реалізація цього права потребує значних часових і процесуальних ресурсів, що може негативно впливати на оперативність досудового розслідування. Зокрема, зволікання у розгляді таких скарг іноді зумовлює втрату актуальності чи доцільності проведення окремих слідчих дій, що потенційно знижує ефективність здобуття доказів. Незважаючи на це, зазначений механізм відіграє важливу роль у забезпеченні процесуальної рівноваги, гарантує потерпілому можливість захисту своїх прав та інтересів у межах кримінального провадження і сприяє дотриманню принципів змагальності та доступу до правосуддя [6].

Погоджуємось, що саме змагальний характер кримінального провадження є найбільш ефективним режимом для забезпечення гуманного ставлення до всіх його учасників, створення дієвих механізмів захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів, а також інтересів суспільства і держави [7].

Однак реалізація потерпілим права на участь у процесі доказування ускладнюється низкою проблем, зокрема пов'язаних із питанням визначення та зміни підслідності. Визначення та зміна підслідності досудового розслідування регулюється статтями 36, 216 та 218 КПК України. На практиці ж нерідко трапляються ситуації, коли кримінальне провадження необґрунтовано передається до іншого органу досудового розслідування, що тягне за собою затягування процесу, дублювання слідчих дій або навіть втрату доказів. У таких випадках потерпілий не завжди своєчасно інформується про зміну підслідності, внаслідок чого втрачає можливість брати участь у процесуальних діях, заявляти клопотання, а іноді – навіть відстежувати хід провадження. Відсутність чіткого механізму оскарження незаконної зміни підслідності або бездіяльності у зв'язку з конфліктом між органами досудового розслідування створює ризики для ефективного здійснення потерпілим своїх прав, порушує принцип правової визначеності та може призвести до ухилення від об'єктивного і неупередженого розслідування.

Зазначені порушення правил підслідності можуть мати вплив на допустимість доказів, однак на практиці застосування положень статті 87 КПК України у цьому контексті залишається неоднозначним і проблематичним. Стаття 87 передбачає визнання доказів недопустимими у випадках їх одержання з порушенням прав людини або з істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону. Проте судова практика демонструє тенденцію до формального підходу, за якого саме по собі порушення підслідності не розглядається як істотне, якщо не буде доведено безпосереднього впливу на права учасників провадження, насамперед потерпілого.

Актуальна судова практика зазначає, що імперативною законодавчою заборонаю використовувати результати процесуальних дій як докази охоплюються випадки, коли недотримання процедури їх проведення призвело до порушення конвенційних та/або конституційних прав і свобод людини – заборони катування й нелюдського поводження, прав підозрюваного, обвинуваченого на захист, у тому числі професійну правничу допомогу, на участь у допиті свідків, права людини на повагу до свого приватного життя, недоторканність житла, на відмову давати показання щодо себе, членів своєї сім'ї та близьких родичів. Суд, вирішуючи питання про вплив порушень порядку проведення процесуальних дій на доказове значення отриманих у їх результаті відомостей, повинен з'ясувати вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки «зруйнували» або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання. [8]

Разом з тим, на практиці доведення такого впливу покладається саме на потерпілого, який часто не має належного доступу до матеріалів провадження або процесуальних механізмів, аби вчасно фіксувати порушення. Внаслідок цього ст. 87 КПК фактично втрачає свій потенціал як інструмент захисту, оскільки навіть за наявності об'єктивного процесуального порушення – необґрунтованої передачі провадження, втрати доказів або обмеження права на участь у слідчих діях – суди уникають визнання таких обставин істотними. Це призводить до нерівності сторін, ослаблення процесуальних гарантій для потерпілого та зниження рівня правової визначеності.

Таким чином, чинний підхід до застосування ст. 87 КПК у випадках порушення підслідності потребує перегляду або щонайменше чіткішого методологічного тлумачення. Без цього потерпілий фактично позбавлений ефективного механізму реагування на процесуальні порушення, що прямо впливають на його можливість реалізовувати право на участь у доказуванні, захист своїх інтересів та отримання справедливого процесу.

Однією з ключових гарантій недопущення порушень прав потерпілого в кримінальному провадженні є здійснення судового контролю слідчим суддею. Цей інститут відіграє важливу гарантійну функцію у сфері дотримання прав потерпілого, зокрема у контексті визначення та зміни підслідності. Хоча кримінальне процесуальне законодавство України не передбачає прямої процедури оскарження потерпілим рішення про визначення підслідності, опосередкований контроль може реалізовуватись через інститут скарг на бездіяльність чи неправомірні дії органів досудового розслідування відповідно до ст. 303 КПК України. Зокрема, у разі порушення права потерпілого на доступ до інформації про хід розслідування, участь у слідчих діях чи своєчасне повідомлення про зміну органу досудового розслідування, потерпілий має право звернутися до слідчого судді зі скаргою на бездіяльність уповноважених осіб.

У цьому аспекті судовий контроль виступає механізмом забезпечення правової визначеності та недопущення довільного і невмотивованого вирішення питань щодо передання кримінального провадження від одного органу до іншого. Відсутність прозорості та ефективного повідомлення про зміну підслідності може істотно обмежити можливості потерпілого брати участь у провадженні, подавати докази, заявляти клопотання чи заперечення, а також контролювати хід досудового розслідування. Залучення слідчого судді до розгляду скарг, що виникають у зв'язку з такими порушеннями, дозволяє компенсувати процесуальні прогалини та зберігати баланс інтересів учасників кримінального провадження.

Таким чином, хоча КПК України не надає потерпілому прямого процесуального механізму впливу на питання підслідності, інститут судового контролю слідчим суддею може ефективно виконувати функцію захисту його прав, якщо зміна органу розслідування призводить до обмеження чи порушення його процесуальних гарантій.

З метою підвищення ефективності судового контролю за дотриманням прав потерпілого у кримінальному провадженні, доцільно внести зміни до статті 206 КПК України, передбачивши пряму згадку потерпілого як суб'єкта, права якого підлягають захисту з боку слідчого судді, зокрема у випадках порушення порядку визначення або зміни підслідності.

Це положення є особливо актуальним у ситуаціях, коли порушення прав потерпілого пов'язане з необґрунтованим визначенням або зміною підслідності, внаслідок чого потерпілий фактично втрачає можливість реалізовувати належні йому процесуальні права – подавати клопотання, брати участь у слідчих (розшукових) діях, отримувати інформацію про хід розслідування тощо. За таких обставин слідчий суддя, керуючись імперативом ст. 206 КПК, повинен надати оцінку діям (чи бездіяльності) сторони обвинувачення з огляду на їх відповідність вимогам закону та принципам кримінального процесу.

Таким чином, стаття 206 КПК України буде виконувати гарантійну функцію не лише в аспекті загального захисту прав учасників провадження, але й у конкретному контексті контролю за законністю процедур, пов'язаних із підслідністю. В умовах відсутності прямого процесуального механізму оскарження рішень щодо зміни органу досудового розслідування саме судовий контроль, який може бути реалізований через інструменти, передбачені цією статтею, може стати ефективним засобом відновлення порушених прав потерпілого.

Одним із проявів законодавчої ініціативи стосовно захисту прав потерпілого в частині визначення підслідності є прийнятий Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зникненням осіб безвісти за особливих обставин в умовах воєнного стану № 4555-ІХ від 22.07.2025 р. [9] яким передбачено можливість визначення місця досудового розслідування за місцем проживання чи перебування заявника або потерпілого — близького родича зниклої безвісти особи – з ініціативи прокурора. Такий підхід може бути позитивним кроком у напрямку покращення комунікації потерпілого з органами досудового розслідування та реалізації його процесуальних прав. Водночас запропонована законодавча ініціатива не містить достатніх запобіжників проти зловживань з боку прокурора, а також не передбачає прозорого механізму інформування потерпілого про ухвалені рішення щодо зміни підслідності чи контролю за його обґрунтованістю.

У зв'язку з цим, доцільним видається не лише нормативне закріплення дискреційного права прокурора щодо зміни підслідності у таких провадженнях, але й створення ефективного механізму його процесуального оскарження потерпілим, із залученням інституту слідчого судді.

Висновки. Отже, інститут забезпечення процесуальних прав потерпілого, зокрема у сфері підслідності, є одним із ключових механізмів гарантування справедливості у кримінальному провадженні, що ґрунтується на принципах змагальності, правової визначеності та доступу до правосуддя. Він тісно пов'язаний із загальновизнаними положеннями кримінального процесуального права, такими як право на ефективний засіб захисту, право на участь у розслідуванні та право на отримання інформації.

У статті розглянуто нормативну конструкцію прав потерпілого в контексті КПК України, зосереджено увагу на його автономному статусі у провадженні, а також проаналізовано процесуальні гарантії участі у доказуванні. Особливий акцент зроблено на проблематиці визначення та зміни підслідності, які безпосередньо впливають на реалізацію прав потерпілого, зокрема в частині подання доказів, заяв, клопотань і здійснення контролю за ходом розслідування.

Окрему увагу приділено аналізу судової практики застосування положень статті 87 КПК України у випадках порушення правил підслідності, а також оцінці її ефективності як інструменту захисту прав потерпілого. Показано, що в сучасних умовах дана норма часто не забезпечує реального відновлення порушених прав, що вимагає як перегляду підходів до її тлумачення, так і вдосконалення правового регулювання.

Запропоновано посилити гарантійну функцію інституту судового контролю шляхом внесення змін до статті 206 КПК України, зокрема – передбачити пряме закріплення обов'язку слідчого судді реагувати на порушення прав потерпілого у зв'язку з підслідністю. Такий підхід відповідає як національним процесуальним стандартам, так і міжнародним зобов'язанням України у сфері захисту прав людини.

Зазначено, що ініціативи, подібні до Закону № 4555-IX, є важливим кроком до врахування потреб потерпілих у складних умовах, таких як воєнний стан. Водночас без встановлення чітких процесуальних гарантій, механізмів повідомлення та можливості судового контролю за діями прокурора такі ініціативи залишаються неповними. Реформування інституту підслідності у світлі захисту прав потерпілого повинно відбуватися з урахуванням принципу правової визначеності, прозорості та рівного доступу до правосуддя.

Таким чином, удосконалення нормативного та практичного механізму реалізації прав потерпілого сприятиме підвищенню ефективності кримінального провадження, зміцненню принципу верховенства права, а також формуванню довіри до системи правосуддя з боку осіб, які постраждали від злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88.
2. Кучинська О.П. Деякі питання процесуального статусу потерпілого за кримінальним процесуальним законодавством України. Актуальні проблеми удосконалення кримінального процесуального законодавства: матеріали Всеук. наук.-практ. конференції, присвяченої 70-річчю д.ю.н., професора Юрія Павловича Аленіна, Одеса, 21 квітня 2017 р.). Одеса: Юридична літ., 2017. С. 108.
3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 08.07.2025).
4. Орлов К. Кримінально-процесуальні гарантії відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем. *Право України*. 2004. № 5. С. 68–71.
5. Мазур М.Р. Забезпечення прав потерпілого у кримінальному провадженні: актуальні проблеми. Publishing House «Baltija Publishing»: international scientific and practical conference (Czestochowa, April 23–24, 2021). Czestochowa, 2019. С. 247–251.
6. Омельчук Л.В., Герус Н.В. Проблеми участі потерпілого під час доказування у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2020. № 8. С. 433–435. – URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/109.pdf (дата звернення: 08.07.2025).
7. Рожнова В.В. Гуманістичний підхід до здійснення кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 9-2. С. 112–115.
8. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду від 30.03.2023 у справі № 303/1425/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109995505> (дата звернення: 08.07.2025).

9. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зникненням осіб безвісти за особливих обставин під час дії воєнного стану: Закон України від 22.07.2025 № 4555-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4555-20#Text> (дата звернення: 04.08.2025).

РОЗПІЗНАВАННЯ ХОДИ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ МЕТОД ІДЕНТИФІКАЦІЇ: АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТЕЙ, РИЗИКІВ Т А НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ

Машталяр О.М.,
*аспірант кафедри інформаційних технологій
Навчально-наукового інституту права та психології,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-6979-333X
e-mail: o.mashtaliar@gmail.com*

Машталяр О.М. Розпізнавання ходи як інноваційний метод ідентифікації: аналіз можливостей, ризиків та нормативно-правового середовища в Україні.

Мета статті – проаналізувати потенціал використання розпізнавання ходи як інноваційного біометричного методу ідентифікації особи в Україні, а також виявити його можливості, обмеження, ризики й потребу в належному нормативно-правовому регулюванні. На тлі глобального розвитку систем штучного інтелекту та цифрових технологій безпеки, технологія gait-recognition стрімко розвивається в країнах ЄС, зокрема в рамках проекту PopEye, та демонструє значний потенціал у прикордонному контролі, правоохоронній діяльності та цифровій ідентифікації. Методологія дослідження базується на комплексному аналізі нормативно-правових актів ЄС та України, наукових публікацій, міжнародних ініціатив, а також застосуванні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів (аналіз, синтез, дедукція, порівняльно-правовий метод). Стаття містить аналіз практичного досвіду країн ЄС щодо інтеграції gait-recognition у державні системи, аналізує положення GDPR, рекомендації Ради Європи, а також проблеми, пов'язані з точністю, безпекою та приватністю при використанні цього методу. Наукова новизна полягає в першому системному викладенні перспектив впровадження технології gait-recognition в Україні з правової, етичної та технічної точок зору. Встановлено, що, попри потенційні переваги, широке застосування gait-recognition породжує суттєві виклики для захисту персональних даних, ризики дискримінації, упередженості алгоритмів і можливі зловживання в контексті стеження. У статті доводиться, що в українському правовому полі наразі відсутнє цільове регулювання біометричних технологій поведінкової ідентифікації, що створює прогалини та юридичну невизначеність. Водночас досвід ЄС, у тому числі попередні проекти, дає цінні орієнтири щодо розробки законодавчих рамок для захисту прав людини при використанні новітніх технологій. Висновки. З метою уникнення зловживань та забезпечення відповідності технології gait-recognition міжнародним правовим стандартам, необхідним є чіткий нормативно-правовий механізм її регулювання, оцінка впливу на права людини, а також суспільний контроль за процесом впровадження інновацій у сфері безпеки.

Ключові слова: біометрична ідентифікація; розпізнавання ходи; криміналістична експертиза; прикордонний контроль; приватність; нормативно-правове регулювання.

Mashtaliar O.M. Gait recognition as an innovative identification method: analysis of capabilities, risks, and the regulatory environment in Ukraine.

The aim of this article is to analyze the potential use of gait recognition as an innovative biometric method for personal identification in Ukraine, assessing its capabilities, limitations, associated risks, and the need for adequate legal regulation. In the context of global developments in artificial intelligence and digital security technologies, gait recognition is emerging as a rapidly advancing field in the EU – particularly within the framework of the PopEye project – demonstrating significant promise in border control, law enforcement, and digital identity verification. The methodology is based on a comprehensive analysis of EU and Ukrainian legal acts, academic publications, international initiatives, and the application of general scientific and legal research methods (analysis, synthesis, deduction,

comparative legal method). The article examines the practical experiences of EU countries in integrating gait recognition into public systems, with special attention to the GDPR, the Council of Europe's guidelines, and legal, technical, and ethical issues related to accuracy, data protection, and the right to privacy. The scientific novelty of the article lies in offering a systematic overview of the prospects for implementing gait recognition technology in Ukraine from legal, ethical, and technical perspectives. It is demonstrated that despite its benefits, the widespread use of gait recognition entails substantial risks, including privacy violations, algorithmic bias, and potential misuse for mass surveillance. The article argues that the current Ukrainian legal framework lacks specific provisions for behavioral biometric identification, resulting in legal gaps and uncertainty. Meanwhile, the EU experience and related projects offer valuable guidance for designing regulatory frameworks that safeguard human rights in the use of emerging identification technologies. Conclusions. To prevent misuse and ensure compliance with international legal standards, a clear legal framework is required for gait recognition in Ukraine, along with a human rights impact assessment and public oversight of technological innovations in the security sector.

Key words: biometric identification; gait recognition; forensic examination; border control; privacy; regulatory framework.

Постановка проблеми: Криміналістичне встановлення особи є одним з найважливіших завдань розслідування злочинів [1, с. 17]. На сьогодні широко застосовуються різні біометричні методи ідентифікації – від дактилоскопії до розпізнавання обличчя. Однак стрімкий розвиток інформаційних технологій зумовив появу новітніх підходів, зокрема ідентифікації за ходою людини. Розпізнавання ходи полягає у виділенні унікальних характеристик манери пересування людини та зіставленні їх з наявними зразками для встановлення особи. Цей метод привабливий тим, що не потребує співпраці від суб'єкта (на відміну від відбитків чи сканування обличчя) і може здійснюватися дистанційно. У світі вже проводяться експерименти з автоматизованого розпізнавання особи за ходою. Так, у жовтні 2024 р. в ЄС розпочато пілотний проект PopEye для випробування біометричного “розпізнавання ходи” з метою ідентифікації осіб, які перетинають зовнішні кордони [2, с. 18]. У межах цього проекту планується застосовувати системи, що дозволяють розпізнавати людей за їхньою ходою на відстані до 200 метрів без зупинки потоку руху [3, с. 18]. Таким чином, проблема впровадження розпізнавання ходи є актуальною як у світовому, так і в потенційному українському контексті. З одного боку, ця технологія обіцяє нові можливості для правоохоронних органів та системи безпеки, з іншого – породжує низку питань щодо точності, законності та етичності її використання. В Україні наразі відсутній досвід практичного застосування розпізнавання ходи, що зумовлює науковий інтерес до оцінки перспектив та ризиків впровадження цього методу ідентифікації, а також аналізу готовності нормативно-правового середовища до його регулювання.

Мета статті полягає в тому, щоби розкрити потенціал технології розпізнавання ходи для ідентифікації особи, проаналізувати можливості її застосування в правоохоронній діяльності та сфері безпеки України, оцінити пов'язані ризики та виклики, а також дослідити, наскільки сучасне нормативно-правове поле України і міжнародні стандарти здатні забезпечити законність і ефективність використання цього методу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: Питання ідентифікації особи за характеристиками ходи привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. В Україні одним з перших комплексних досліджень цієї тематики стала стаття В.Г. Хахановського та Т.Г. Чашницької (2020), опублікована у «Криміналістичному віснику». У цій роботі узагальнено зарубіжний досвід правоохоронних органів щодо автоматизованого розпізнавання осіб за відеозаписами (зокрема, за особливостями ходи) та запропоновано напрями автоматизації відповідних експертних досліджень [1, с. 17]. Автори акцентують, що відеоматеріали все частіше стають джерелом доказової інформації у кримінальних провадженнях, тому виникає потреба у методиці ідентифікації особи за такими матеріалами із використанням комплексу ознак. Дослідження Хахановського підтвердило перспективність використання характеристик ходи для ідентифікації, водночас звернувши увагу на відсутність усталених методик та необхідність подальших наукових напрацювань у цій сфері.

Окрім правових та криміналістичних досліджень, в Україні здійснюються й технічні розробки, спрямовані на розпізнавання людини за рухами. Приміром, у Харківському національному університеті радіоелектроніки у 2023 р. була виконана кваліфікаційна робота, де реалізовано мо-

дель, здатну захоплювати рухи кінцівок людини за допомогою вебкамери з використанням методів глибокого навчання [4, с. 18]. Проведений аналіз існуючих методів і розроблене програмне забезпечення продемонстрували можливість автоматичного виділення параметрів руху людини в реальному часі. Це свідчить про наявність науково-технічного підґрунтя для впровадження систем розпізнавання ходи в Україні, проте практична реалізація та масштабування таких систем потребують міждисциплінарного підходу – участі як фахівців з інформаційних технологій, так і юристів для вироблення нормативних стандартів.

Отже, аналіз останніх публікацій показує, що ідея ідентифікації за ходою вже порушувалася в Україні, головним чином у контексті судової експертизи відеозаписів. Водночас проблема залишається далекою від вирішення: бракує як прикладів практичного застосування технології розпізнавання ходи українськими правоохоронними органами, так і детальних наукових рекомендацій щодо її нормативного регулювання.

Виклад основного матеріалу:

Можливості та технологічні аспекти розпізнавання ходи. Розпізнавання ходи належить до біометричних технологій, які аналізують поведінкові ознаки людини. Унікальність ходи зумовлена комплексом параметрів: довжина кроку, кут постановки стопи, положення тулуба, рух рук тощо. Сучасні системи gait-recognition використовують відеокамери та спеціалізоване програмне забезпечення (часто на основі нейронних мереж) для виділення силуету людини і побудови кінематичної моделі її руху. Отримані дані порівнюються з базою збережених зразків ходи відомих осіб. За даними досліджень Європейської агенції з охорони кордонів (Frontex), для фіксації ходи можуть використовуватися не лише відео, але й інші сенсори – радарні та напольні датчики, що реагують на характер кроків. Це дозволяє отримувати біометричні показники навіть за умови поганої видимості чи прихованого спостереження. Водночас встановлено, що точність розпізнавання ходи поки що нижча за традиційні біометричні методи (такі як відбитки пальців чи розпізнавання обличчя). Зокрема, за самою лише ходою ідентифікація може давати похибки через зміну взуття, одягу, поверхні, стану здоров'я людини тощо. Проте у поєднанні з іншими біометричними технологіями – наприклад, з 3D-розпізнаванням обличчя – метод ходи здатен значно підвищити ефективність безперервної ідентифікації “на ходу”. Важливою перевагою розпізнавання ходи є те, що воно не вимагає активної участі особи: на відміну від сканування відбитків чи обличчя, людині не потрібно зупинятися або виконувати додаткові дії. Цю властивість відзначено як великий плюс у згаданому проекті PopEye – технологія дозволяє здійснювати перевірку осіб, що рухаються, без створення черг і затримок у потоці подорожувальників [5, с. 18].

Світовий досвід та проекти. У різних країнах проводяться дослідження і пілотні впровадження систем розпізнавання ходи. В Європейському Союзі тема інтеграції gait-recognition у системи контролю кордонів набула практичного розвитку у межах проекту PopEye (2024–2027 рр.), що фінансується програмою Horizon Europe (бюджет €3,2 млн). Метою PopEye є підвищення безпеки зовнішніх кордонів ЄС шляхом впровадження передових біометричних технологій для ідентифікації та верифікації особи “на ходу” із максимальним забезпеченням комфорту подорожувальників. Згідно з технічним завданням проекту, планується об'єднати кілька методів біометричної перевірки (зокрема, розпізнавання обличчя, райдужки ока тощо) з аналізом ходи, щоб прикордонні та правоохоронні органи могли дистанційно ідентифікувати людей, які рухаються в потоці, навіть у складних умовах (темрява, велике скупчення людей, обмежений час на перевірку). Очікується, що система PopEye зможе здійснювати безперервний контроль на відстані до 200 метрів для кількох осіб одночасно – як тих, що йдуть пішки, так і пасажирів у транспортних засобах. Важливо підкреслити, що проект позиціонується як такий, що забезпечує приватність: використовуються технології, які з одного боку ефективно ідентифікують особу, а з іншого – не потребують збирання надлишкових персональних даних і не створюють дискомфорту для законослухняних подорожувальників. Попереднє дослідження Frontex у 2021 р., на яке спирається PopEye, зробило висновок, що оптимальним є поєднання розпізнавання ходи з 3D-скануванням обличчя: така комбінація дозволяє досягти «безперервної ідентифікації в русі для безперешкодного перетину кордону», оскільки хода надає додатковий біометричний маркер і не вимагає кооперації суб'єкта [6, с. 18]. Таким чином, європейський досвід демонструє, що технологія аналізу ходи розглядається не як заміна, а як доповнення до існуючих методів ідентифікації, здатне підвищити надійність і зручність перевірок.

Варто зазначити, що подібні проекти реалізуються і поза ЄС. За наявними публічними даними, технології розпізнавання ходи активно розробляються в Китаї, де вже функціонують системи відеоспостереження з елементами AI-аналізу ходи громадян. В Японії та Великій Британії проводилися експерименти з використання gait-recognition для потреб поліції та військової безпеки. Хоча в нашому дослідженні акцент зроблено на європейському досвіді, глобальний розвиток цієї технології підтверджує: розпізнавання ходи поступово переходить із площини наукових експериментів до практичного застосування у сфері безпеки і правопорядку.

Можливості застосування в Україні. Потенційні сфери використання технології розпізнавання ходи в Україні можна умовно поділити на дві категорії: правоохоронна (криміналістична) та прикладна (прикордонний і імміграційний контроль, безпекові системи). У правоохоронній діяльності gait-recognition може стати цінним інструментом під час розслідування злочинів, де є відеозаписи з місця події або спостереження. Наприклад, якщо на записах камер відеонагляду зафіксовано підозрюваного, чия особа невідома, аналіз його ходи та порівняння з базами даних (наприклад, із записами пересування раніше засуджених осіб чи розшукуваних злочинців) може допомогти звузати коло пошуку. Експерти-криміналісти можуть використовувати характеристики ходи як додаткову ідентифікуючу ознаку під час судових експертиз відеоматеріалів [1, с. 17]. Це особливо актуально у випадках, коли якість відео недостатня для впевненого розпізнавання обличчя або коли злочинець маскує обличчя, але манера його руху залишається видимою. Застосування такого методу вже зараз передбачає потребу в методичному забезпеченні: слід розробити стандартизовані процедури вилучення параметрів ходи з відео, критерії співставлення та оцінки збігу ходи двох осіб, а також вимоги до достовірності та допустимості висновків експерта. В роботі Хахановського В.Г. (2020) наголошено на необхідності формування саме методики експертного дослідження ходи, що включатиме комплекс ознак та використання новітніх інформаційних технологій (зокрема нейронних мереж) для автоматизації цього процесу.

Другою важливою сферою є прикордонний контроль та міграційні процеси. Україна, як держава з великим пасажиропотоком через державний кордон, зацікавлена у впровадженні сучасних технологій для спрощення та одночасно посилення контролю на кордоні. Європейський Союз з 2025 р. планує запуснути систему в'їзду-виїзду EES (Entry/Exit System), що передбачає автоматизовану реєстрацію перетину кордону усіма громадянами третіх країн із зняттям відбитків пальців та фотографуванням обличчя. Ця система прийде на зміну ручному штампуванню паспортів, яке є повільним і не дозволяє ефективно відстежувати перевищення дозволеного терміну перебування [3, с. 18]. Хоча в нормативних документах ЄС про використання розпізнавання ходи поки що не йдеться, досвід ПорЕуе показує можливість інтеграції цієї технології в майбутні покоління систем контролю кордону. Для України, яка прагне інтеграції з європейським простором безпеки, доцільно розглянути застосування gait-recognition на пунктах пропуску. Приміром, система відеоспостереження на кордоні, оснащена алгоритмами аналізу ходи, могла б випереджувально ідентифікувати осіб, які наближаються до пункту контролю, та перевіряти їх наявність у базах даних розшуку чи чорних списках ще до пред'явлення документів. Це сприяло б підвищенню рівня безпеки, водночас не створюючи додаткових незручностей для сумлінних мандрівників (технологія працювала б у фоновому режимі). Попередньо такі можливості задекларовані й у проєкті ПорЕуе – обіцяну “ненав’язливість” технології позиціонують як спосіб максимально покращити досвід подорожуючих при перетині кордону.

Крім того, розпізнавання ходи може знайти застосування у системах фізичної безпеки об’єктів (наприклад, автоматичний допуск на режимні об’єкти за біометричним профілем співробітника) або в смарт-середовищах міського відеонагляду для пошуку людей (наприклад, зниклих безвісти або підозрюваних) за наявними записами їх пересування містом. Успішна інтеграція подібних інновацій залежить не лише від технологічної готовності, а й від загального рівня цифровізації ідентифікації в державі. У цьому контексті показовим є приклад Естонії, яка створила потужну цифрову інфраструктуру ідентифікації особи. Завдяки запровадженню електронного ID-картки та інших цифрових рішень, Естонія фактично замінила множину паперових документів одним цифровим посвідченням, що дозволяє громадянам отримувати понад 90% державних послуг онлайн [7, с. 18]. Такий досвід демонструє, як інноваційні технології ідентифікації можуть підвищити зручність та ефективність державних сервісів. Хоча наразі естонська система цифрової ідентичності не використовує розпізнавання ходи, загальний принцип – інтеграція новітніх біометричних методів для забезпечення безпеки та зручності – є цілком застосовним для нашої країни.

Для України, що вже має успішні кейси цифровізації (наприклад, система «Дія»), впровадження сучасних біометричних технологій ідентифікації виглядає логічним кроком розвитку. Водночас важливо, щоб такі кроки випереджалися належним нормативним забезпеченням і суспільним консенсусом щодо прийнятності нових методів.

Ризики та загрози. Незважаючи на привабливі можливості, розпізнавання ходи як інструмент ідентифікації несе низку ризиків та викликів. Перш за все це ризики для прав і свобод людини, зокрема для права на приватність та захист персональних даних. Фактично, аналіз ходи дозволяє здійснювати приховане спостереження за особою в публічних місцях без її відома. Масове впровадження таких систем може призвести до відчуття тотального нагляду (“surveillance society”), що матиме стримуючий ефект на реалізацію людьми свободи пересування, зборів, вираження поглядів тощо. Рада Європи у 2021 р. спеціально акцентувала на необхідності строгого обмеження певних способів біометричної ідентифікації в публічних місцях. У «Керівних принципах щодо розпізнавання обличчя» (Recommendation 2021) зазначено, що використання технологій розпізнавання (у тому числі для ідентифікації осіб в режимі реального часу) повинно допускатися лише у випадках нагальної потреби та пропорційно легітимній меті, встановленій законом. Закон має чітко окреслювати параметри і умови такого використання, щоб запобігти свавільному або надмірному втручанням в приватне життя громадян [8, с. 18].

Другий значний блок ризиків – це **технічні та доказові ризики**, пов’язані з точністю і надійністю ідентифікації за ходою. Як уже згадувалося, точність алгоритмів gait-recognition поки що поступається точності традиційних біометричних систем. Це означає більшу ймовірність помилкових спрацьовувань: як хибно позитивних (коли невинну особу помилково ідентифікують як розшукувану), так і хибно негативних (коли злочинець залишиться неупізнаним). Обидва випадки породжують серйозні загрози – від порушення прав невинних людей до недопущення злочинців. Особливо чутливим є використання таких даних як доказів у кримінальному провадженні. Якщо експерт видасть висновок про ідентичність особи за відеозаписом на основі ходи, виникає питання про ступінь точності та наукової обґрунтованості такого висновку. Поки не буде стандартизовано методіку і визначено межі застосування цього методу, існує ризик як необґрунтованого обвинувачення особи на підставі ненадійного збігу ходи, так і відхилення судом цінної доказової інформації через сумніви в її достовірності. Отже, передчасне використання розпізнавання ходи без належних наукових і правових засад може зашкодити як окремим громадянам, так і ефективності правосуддя.

Ще одна загроза – **можлива дискримінація та упередженість алгоритмів**. Алгоритми штучного інтелекту, на яких базується gait-recognition, потребують навчання на великих масивах даних. Якщо ці дані не репрезентують усього різноманіття користувачів (за віком, статурою, походженням, станом здоров’я тощо), система може працювати менш точно для окремих груп. Наприклад, алгоритм, навчений переважно на записах ходи молодих здорових чоловіків, може гірше впізнавати ходу літніх людей або осіб з порушеннями опорно-рухового апарату. Це може призводити до того, що певні категорії населення будуть частіше помилково ідентифікуватися або зовсім випадати з “поля зору” системи, що є проявом технологічної упередженості. Європейські розробники усвідомлюють цю проблему: у специфікаціях проекту PopEye окремо наголошено на необхідності **уникнення упереджень і дискримінації** при впровадженні нових біометричних технологій. Дотримання цього принципу потребує як технічних рішень (ретельного добору і балансування навчальних даних, незалежного тестування алгоритмів), так і правового контролю (сертифікації систем, нагляду за їх використанням).

Нарешті, слід згадати **ризики несанкціонованого доступу та витоку даних**. Біометричні дані, зібрані для розпізнавання ходи (силуети, моделі скелетного руху тощо), належать до чутливої персональної інформації. Якщо такі дані зберігатимуться у базах, виникає загроза їх витоку або використання з іншою метою (наприклад, для стеження за особою без законних підстав). Будь-яка помилка в системі безпеки може призвести до того, що дані про характер пересування людини стануть доступними третім особам. З огляду на це розробники подібних систем повинні забезпечити дотримання принципу **«privacy by design»** – вбудованого захисту приватності на всіх етапах роботи системи. Зокрема, має бути передбачено зберігання лише необхідного мінімуму даних, шифрування і анонімізація біометричних профілів, обмеження строків зберігання та подальше автоматичне видалення записів, які не стали в пригоді. Такі заходи зменшують масштаби потенційної шкоди у разі інциденту безпеки.

Отже, ключові ризики впровадження розпізнавання ходи – це загрози для приватності, точності і рівності. Для мінімізації цих ризиків потрібен комплексний підхід: удосконалення алгоритмів (щоб зменшити похибки і упередженість), встановлення чітких **правил використання** (щоб запобігти зловживанням і надмірному стеженню) та впровадження організаційних і технічних засобів захисту даних (щоб забезпечити інформацію від витоків). Ці аспекти нерозривно пов'язані з нормативно-правовим регулюванням, яке буде розглянуто далі.

Нормативно-правове регулювання. Питання правового регулювання використання технології розпізнавання ходи наразі стоїть на перетині регулювання біометричних даних, діяльності правоохоронних органів та забезпечення інформаційної безпеки. В Україні спеціальних законів чи підзаконних актів, присвячених саме розпізнаванню ходи, поки не прийнято. Таким чином, застосування цього методу де-факто підпадає під загальні норми щодо обробки персональних даних та проведення оперативно-розшукових чи експертних заходів.

Важливим базовим актом є Закон України «Про захист персональних даних» [9, с. 18], положення якого значною мірою корелюють із нормами Європейського регламенту GDPR (2016/679). Згідно з цими нормами, біометричні дані (до яких можна віднести й відомості про ходу, оскільки вони є фізичними або поведінковими характеристиками, що дозволяють ідентифікувати особу) належать до категорії чутливих персональних даних. Обробка таких даних за загальним правилом заборонена, якщо тільки не виконуються спеціальні умови, передбачені законом. До винятків належать випадки, коли суб'єкт дав явну згоду, або обробка необхідна з важливих міркувань суспільного інтересу, для виконання правових зобов'язань, захисту життєво важливих інтересів, правосуддя тощо [10, с. 19]. В контексті розпізнавання ходи найбільш релевантною підставою могла б бути обробка, необхідна для значного публічного інтересу (наприклад, для забезпечення публічної безпеки), на основі закону і за умови дотримання пропорційності та впровадження належних гарантій для прав суб'єктів даних. Це означає, що впровадження системи розпізнавання ходи потребуватиме окремого нормативного акта (або змін до існуючих законів), який чітко визначить мету такої обробки, відповідального суб'єкта (контролера даних), категорії осіб, що підлягають моніторингу, порядок збирання, зберігання і використання даних про ходу, строки їх зберігання, а також механізми контролю та захисту прав людини. Без подібної правової основи масове збирання та аналіз біометричних параметрів ходи населенням буде неправомірним.

Окремо слід врахувати норми кримінального процесуального законодавства щодо використання технічних засобів спостереження та проведення експертиз. Наприклад, проведення негласного відеоспостереження за особою (до якого по суті можна віднести й автоматичний збір даних про її пересування) можливе лише з дозволу суду та за наявності достатніх підстав вважати, що таким чином буде отримано відомості про тяжкий або особливо тяжкий злочин. Якщо системи розпізнавання ходи будуть інтегровані в міські камери, потрібно чітко розмежувати, де закінчується загальний моніторинг обстановки і починається персоніфіковане відстеження конкретної особи. Останнє, по суті, дорівнює стеженню і повинно підлягати процесуальним гарантіям (санкція суду, обмежені строки, виключний перелік підстав). Важливо також законодавчо закріпити статус і процедуру криміналістичної експертизи з встановлення особи за відеозаписом. На даний час існують методики портретної експертизи (ідентифікація за зображенням обличчя) та фототехнічної експертизи, проте методика ідентифікації за ходою ще не стандартизована. Її розробка має супроводжуватися внесенням спеціальності до реєстру судово-експертних спеціальностей та створенням нормативних документів, що регулюють таку експертизу. Це забезпечить єдність практики і належний процесуальний статус висновків експерта.

На міжнародному рівні для України орієнтиром є європейські стандарти. У рамках Ради Європи діє Конвенція 108+ про захист персональних даних, яка встановлює загальні принципи щодо автоматизованої обробки даних і прав людини. Консультативний комітет Конвенції 108 у своїх рекомендаціях 2021 р. з питань розпізнавання обличчя фактично сформулював низку принципів, актуальних і для інших біометричних систем, у тому числі розпізнавання ходи. Серед них: принцип законності (наявність чіткої законодавчої основи для кожного випадку використання), принцип необхідності та пропорційності (технологія застосовується лише коли менш інвазивні засоби неефективні, і в обсязі, що мінімально достатній для досягнення мети), принцип прозорості (суспільство повинно бути поінформоване про впровадження таких систем), принцип відповідальності (необхідність проведення оцінки впливу на права людини перед впровадженням, наявність нагляду з боку незалежних органів) тощо [8, с. 18]. Ці принципи повинні бути імпле-

ментовані в національне законодавство до того, як технологія розпізнавання ходи почне широко застосовуватися.

Підсумовуючи, можна констатувати, що нормативно-правова база України поки що лише побічно охоплює питання розпізнавання ходи – через призму законів про персональні дані, оперативно-розшукову діяльність, експертну діяльність. Безперечно, для повноцінного і безпечного впровадження цієї технології необхідно розробити спеціальні норми, керуючись найкращими європейськими практиками. Законодавче забезпечення має випереджати або щонайменше йти в ногу з технологічними інноваціями, аби гарантувати, що нові методи працюватимуть на користь суспільства, не порушуючи права кожного з нас.

Висновки. Розпізнавання ходи як інноваційний метод ідентифікації особи є перспективним напрямом розвитку сучасної криміналістики та систем забезпечення безпеки. Проведений аналіз дає змогу сформулювати такі основні висновки. По-перше, технологія gait-recognition суттєво розширює інструментарій ідентифікації, доповнюючи традиційні біометричні методи. Її головна перевага – можливість дистанційного та ненав'язливого розпізнавання особи без її активної участі – відкриває нові можливості для правоохоронних органів у розслідуванні злочинів (ідентифікація злочинців за відео з камер спостереження) та для прикордонних служб (прискорення контролю на кордоні). Пілотні проекти на кшталт PorEye в ЄС демонструють технічну реалізованість і ефективність цього підходу, зокрема у поєднанні з іншими біометричними засобами, для забезпечення “безшовного” контролю осіб на великих відстанях.

По-друге, попри потенційні вигоди, використання розпізнавання ходи пов'язане з серйозними ризиками. Серед них – ризик порушення права на приватність через можливість масового прихованого спостереження; технологічні ризики помилкових ідентифікацій, які можуть призводити до хибних обвинувачень або недопущення загроз; ризики упередженості алгоритмів щодо певних груп осіб; а також загроза витоку або неправомірного використання чутливих біометричних даних. Ці виклики вимагають впровадження комплексних запобіжників як на рівні технології (вдосконалення алгоритмів, кібербезпека систем), так і на рівні процедур (обмеження сфер і умов застосування, незалежний контроль, інформування громадськості).

По-третє, аналіз нормативно-правового середовища вказує на нагальну потребу його оновлення та доповнення перед практичним запровадженням систем розпізнавання ходи в Україні. Необхідно виробити чіткі законодавчі межі для використання цієї технології: визначити уповноважених суб'єктів, цілі, категорії даних, що збираються, гарантії захисту інформації, механізми нагляду і відповідальності за порушення. Орієнтиром мають слугувати європейські стандарти захисту даних (GDPR та Конвенція 108+), рекомендації Ради Європи щодо біометричних систем, а також майбутні вимоги Регламенту ЄС про ШІ. Впровадження розпізнавання ходи слід здійснювати з позицій принципів законності, необхідності, пропорційності та підзвітності.

Для України запозичення найкращих практик і врахування чужих помилок є особливо важливим на етапі планування нововведень. Таким чином, розпізнавання ходи може стати корисним інструментом у протидії злочинності та зміцненні безпеки, але тільки за умови його відповідального використання. Це означає: технологія повинна працювати прозоро і під контролем суспільства, її застосування – бути виправданим і точковим (наприклад, щодо розшуку небезпечних злочинців чи на охоронюваних об'єктах), а права людини – надійно захищеними. Лише за такого підходу інновації в сфері біометричної ідентифікації дійсно послужать інтересам правосуддя і безпеки, не підриваючи при цьому основу демократичних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хахановський В. Г., Чашницька Т. Г. Ідентифікація особи за ходою, зафіксованою в матеріалах відеозапису. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 1(33). С. 72–80. DOI: 10.37025/1992-4437/2020-33-1-72.
2. Regulation (EU) 2017/2226 of the European Parliament and of the Council of 30 November 2017 establishing the Entry/Exit System (EES). EUR-Lex. 2017. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX%3A32017R2226> (дата звернення: 20.06.2025).
3. European Commission. Entry/Exit System (EES). Migration and Home Affairs. 13 May 2025. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/schengen-borders-and-visa/smart-borders/entry-exit-system_en (дата звернення: 25.06.2025).

4. Вишнівський Д. В. Модель та метод розпізнавання руху людини в режимі реального часу: пояснювальна записка до магістерської кваліфікаційної роботи. Харків: Харк. нац. ун-т радіоелектроніки, 2023. 52 с.
5. Red Sky Alliance. The PopEye Project and “Gait Recognition”. X-Industry блог. 22 October 2024. URL: <https://redskyalliance.org/xindustry/the-popeye-project-and-gait-recognition> (дата звернення: 30.06.2025).
6. European Commission. PopEye – robust Privacy-preserving biOmetric technologies for Passengers’ identification and verification at EU external borders maximising the accuracy, reliability and throughput of the rEcognition. CORDIS – Horizon Europe. 2024. URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/PopEye> (дата звернення: 30.06.2025).
7. e-Estonia – The Digital Society. Case Study: Estonia’s Digital Identity Platform Integration. 2016. URL: <https://www.thomsonreuters.com/en-us/posts/news-and-media/e-estonia-power-potential-digital-identity/#:~:text=The%20creation%20of%20Estonia%20ID,behalf%20of%20Estonian%20residents%20online> (дата звернення: 30.06.2025).
8. Council of Europe. Guidelines on Facial Recognition = Керівні принципи щодо розпізнавання обличчя. Strasbourg: Council of Europe, 2021. 27 с. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-facial-recognition-web-a5-2750-3427-6868-1/1680a31751> (дата звернення: 30.06.2025).
9. Про захист персональних даних : Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI. Дата оновлення: 30.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 30.06.2025).
10. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 (General Data Protection Regulation – GDPR). EUR-Lex. 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> (дата звернення: 20.06.2025).

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.45>

ПІДСТАВИ ДО ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Охріменко В.В.,
*аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Охріменко В.В. Підстави до початку досудового розслідування: окремі аспекти.

У статті констатується, що в науці кримінального процесуального права проблематика розуміння підстав до початку досудового розслідування є достатньо дослідженою, проте, думки вчених з цього приводу є різноманітними. Наголошується, що за КПК України 1960 р. відповідне питання вирішувалося чітко. Частина 2 ст. 94 закону визначала, що справа може бути порушена тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину. Наразі чинний КПК України не містить відповідних положень, що спонукає до наукового пошуку в цій площині.

Окреслена мета дослідження – критично подивитися на положення ст. 214 КПК України з точки зору унормування підстав до початку досудового розслідування, надати власні рекомендації та пропозиції з метою удосконалення відповідної нормативної конструкції.

За результатами опрацювання спеціальної літератури, судової практики були зроблені наступні висновки:

а) є доцільним розрізняти такі правових категорій як: «підстави до початку досудового розслідування» та «приводи до початку досудового розслідування». Вбачається, що «підстави до початку досудового розслідування» – це причини (об’єктивні обставини), що зумовили внесення відомостей до ЄРДР та безпосереднє проведення слідства чи дізнання. «Привід до початку досудового розслідування» – це джерело, з якого надійшли відомості про кримінальне правопорушення, що стали передумовою до початку досудового розслідування. За відсутності підстав привід є лише інформаційним матеріалом, який не знайде своєї подальшої реалізації у вигляді внесення відомостей до ЄРДР;

б) з наукової точки зору раціональним є розмежування підстав до початку досудового розслідування на: 1) матеріальні – вчинення кримінального правопорушення; 2) процесуальні (у сукупності): а) виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; б) внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР; в) ухвалення рішення про визначення слідчого (групи слідчих), прокурора (групи прокурорів), які здійснюватиме досудове розслідування;

в) аналізуючи матеріальні підстави до початку досудового розслідування, слід зауважити, що словосполучення «вчинення кримінального правопорушення», по-перше, не охоплює усього масиву діянь, які розслідуються в межах кримінального провадження та щодо яких здійснюється судове провадження. Зокрема, йдеться про: суспільно небезпечні діяння, що вчинені особами у стані неосудності; суспільно небезпечні діяння, які неповнолітній вчинив після одинадцяти років і до досягнення віку кримінальної відповідальності; кримінальне провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. По-друге, на момент прийняття рішення про внесення відомостей до ЄРДР та безпосереднього початку слідства або дізнання можуть бути відсутні обставини, що свідчать про наявність всіх елементів складу кримінального правопорушення, тобто, що воно дійсно вчинене. Є лише дані про окремі елементи складу кримінального правопорушення, який у перспективі може бути і не встановлений. Таким чином, вбачаємо, що правильно говорити не про «вчинене кримінальне правопорушення», а про «ознаки кримінального правопорушення».

г) у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності відповідно до ст. 49 КК є правильним внесення відомостей до ЄРДР у разі наявності ознак кримінального правопорушення. Наведені аргументи на підтримку відповідної позиції.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, підстави, приводи, ознаки кримінального правопорушення, початок досудового розслідування, Єдиний реєстр досудових розслідувань.

Okhrimenko V.V. Grounds for the start of a pre-trial investigation: certain aspects.

The article states that in the science of criminal procedural law, the issue of understanding the grounds for initiating a pre-trial investigation has been sufficiently researched, however, the opinions of scholars on this matter are diverse. Part 2 of Article 94 of the law determined that a case may be initiated only in cases where there is sufficient data indicating the presence of signs of a crime. Currently, the current Criminal Procedure Code of Ukraine does not contain relevant provisions, which encourages scientific research in this area.

The stated purpose of the study is to critically examine the provisions of Article 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine from the point of view of regulating the grounds for initiating a pre-trial investigation, and to provide our own recommendations and proposals to improve the relevant regulatory structure.

Based on the results of the study of special literature and judicial practice, the following conclusions were made:

a) it is advisable to distinguish between such legal categories as: «grounds for the initiation of a pre-trial investigation» and «reasons for the initiation of a pre-trial investigation.» It is understood that the «grounds for initiating a pre-trial investigation» are the reasons (objective circumstances) that led to the entry of information into the Unified register of pre-trial investigations and the direct conduct of an investigation or inquiry. The «reason for initiating a pre-trial investigation» is the source from which information about a criminal offense was received, which became a prerequisite for the initiation of a pre-trial investigation. In the absence of grounds, the pretext is only informational material that will not find its further implementation in the form of entering information into the Unified register of pre-trial investigations;

b) from a scientific point of view, it is rational to distinguish the grounds for initiating a pre-trial investigation into: 1) material – the commission of a criminal offense; 2) procedural (in aggregate): a) identification of circumstances that may indicate the commission of a criminal offense; b) entering information about a criminal offense into the Unified register of pre-trial investigations; c) adopting a decision to determine the investigator (group of investigators), prosecutor (group of prosecutors) who will conduct the pre-trial investigation;

c) in the event of the expiration of the statute of limitations for criminal liability in accordance with Article 49 of the Criminal Code, it is correct to enter information into the Unified register of pre-trial investigations if there are signs of a criminal offense. Arguments are given in support of the corresponding position.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, grounds, pretexts, signs of a criminal offense, start of a pre-trial investigation, Unified Register of Pre-Trial Investigations.

Постановка проблеми. Слід констатувати, що проблематиці розуміння підстав до початку досудового розслідування постійно приділяється увага вченими-процесуалістами. Це відбувається в розрізі безпосереднього виокремлення цих підстав, їх аналізу, та обговорення доцільності нормативного закріплення. Дійсно за КПК України 1960 р. це питання вирішувалося достатньо чітко. Частина 2 ст. 94 закону визначала, що справа може бути порушена тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину. Наразі чинний КПК України не містить відповідних положень, що спонукає до наукового пошуку в цій площині з метою удосконалення кримінального процесуального законодавства.

Мета дослідження: з наукової точки зору критично подивитися на положення ст. 214 КПК України в контексті унормування підстав до початку досудового розслідування, надати власні рекомендації та пропозиції з метою удосконалення відповідної нормативної конструкції.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням тематики, пов'язаної з категорією «підстави до початку досудового розслідування», її процесуальним наповненням та значенням, займалася широка когорта вчених, зокрема: Ю. Азаров, Ю. Алєнін, П. Андрушко, В. Берназ, О. Вакулєк, В. Вапнярчук, Л. Гуртієва, В. Дрозд, М. Капустіна, Д. Пилипенко, М. Погорєцький, Є. Скулиш, П. Фаринник, В. Шкелебей. Проте, залишається до кінця не дослідженою низка дискусійних питань, які потребують свого подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Слід констатувати, що проблематиці розуміння підстав до початку досудового розслідування постійно приділяється увага вченими-процесуалістами. Це відбувається в розрізі безпосереднього виокремлення цих підстав, їх аналізу, та обговорення доцільності нормативного закріплення. Дійсно за КПК України 1960 р. це питання вирішувалося достатньо чітко. Частина 2 ст. 94 закону визначала, що справа може бути порушена тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину. Корелювала відповідному припису процесуального кодексу ст. 11 КК України, яка визначала поняття злочину саме через його ознаки. Зокрема, в якості таких ознак законодавець виокремлював: а) це діяння (бездіяльність) є суспільно небезпечним, тобто посягає на певні суспільні відносини та законний інтерес, що охороняються державою; б) діяння (бездіяльність) вчинене суб'єктом злочину, тобто фізичною осудною особою, яка його скоїла у віці, з якого настає кримінальна відповідальність; в) діяння (бездіяльність) є винним, тобто особа психічно усвідомлює це, що виражається в її ставленні до вчиненого суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу або необережності; г) відповідне діяння (бездіяльність) має бути передбачене чинним КК України, тобто в особливій частині кодексу має бути визначене таке діяння (бездіяльність) і воно має бути кримінально караним. Крім того, ч. 2 ст. 94 КПК України 1960 встановлювався процесуальний стандарт доказування за яким за наявності ознак злочину порушувалася справа, а саме: «існування достатніх даних, які вказують на наявність ознак злочину».

Чинна ст. 214 КПК України не виокремлює підстави для початку досудового розслідування. Як зазначає М.А. Погорецький теоретична невизначеність з цього питання призводить до неоднозначності використання терміну «підстава» у відомчих правових актах, у тому числі й з обмеженим доступом, а також на практиці, що у свою чергу, негативно позначається на правозастосовному процесі при внесенні відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР [1, с. 96-97]. Тотожний погляд на підняту проблематику мають й інші вчені [2, 3].

Буквальне тлумачення ч. 1 п. 3, 4 ст. 214 КПК України дозволяє зробити висновок, що підставами до початку досудового розслідування є «обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення». Аналогічна думка вже неодноразово висловлювалася вченими [4, с. 179], однак детальній оцінці відповідній процесуальній конструкції не надано. Юристи лише зазначають, що для початку досудового розслідування відповідні обставини мають підтверджувати, в першу чергу, наявність таких елементів складу кримінального правопорушення, як його об'єкт та об'єктивну сторону. Інформація про інші елементи складу кримінального правопорушення є не обов'язковою за виключенням певних випадків [4, с. 179-180].

У ракурсі досліджуваної проблематики зробимо певні висновки щодо підстав до початку досудового розслідування, зокрема шляхом аналізу норм різних законів (метод порівняльно правового аналізу). Це дозволить оцінити ефективність та узгодженість законодавства, виявити прогалини та суперечності, а також запропонувати напрями вдосконалення правового регулювання.

1. Ми є прибічниками розмежування таких правових категорій як «підстави до початку досудового розслідування» та «приводи до початку досудового розслідування», проте не всі юристи підтримують такий підхід [5, с. 278]. Вбачається, що «підстави до початку досудового розслідування» – це причини (об'єктивні обставини), що зумовили внесення відомостей до ЄРДР та безпосереднє проведення слідства чи дізнання. «Привід до початку досудового розслідування» – це джерело, з якого надійшли відомості про кримінальне правопорушення, що стали передумовою до початку досудового розслідування. За відсутності підстав привід є лише інформаційним матеріалом, який не знайде своєї подальшої реалізації у вигляді внесення відомостей до ЄРДР.

2. У теоретичному аспекті раціональним є розмежування підстав до початку досудового розслідування на: 1) матеріальні – вчинення кримінального правопорушення; 2) процесуальні (у сукупності): а) виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; б) внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР; в) ухвалення рішення про визначення слідчого (групи слідчих), прокурора (групи прокурорів), які здійснюватиме досудове розслідування.

Якщо перші повністю охоплюються матеріальним правом (КК України), то інші є діяльністю в межах реалізації кримінальних процесуальних правовідносин.

3. Говорячи про матеріальні підстави до початку досудового розслідування, зауважимо, що словосполучення «вчинення кримінального правопорушення», по-перше, не охоплює усього масиву діянь, які розслідуються в межах кримінального провадження та щодо яких здійснюється

судове провадження. Зокрема, йдеться про: а) суспільно небезпечні діяння, що вчинені особами у стані неосудності; б) суспільно небезпечні діяння, які неповнолітній вчинив після одинадцяти років і до досягнення віку кримінальної відповідальності; в) кримінальне провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку.

По-друге, на момент прийняття рішення про внесення відомостей до ЄРДР та безпосереднього початку слідства або дізнання можуть бути відсутні обставини, що свідчать про наявність всіх елементів складу кримінального правопорушення, тобто, що воно дійсно вчинене. Є лише дані про окремі елементи складу кримінального правопорушення, який у перспективі може бути і не встановлений. Таким чином, вбачаємо, що правильно говорити не про «вчинене кримінальне правопорушення», а про «ознаки кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння)».

Окремі науковці вважають, що мова має йти не про наявність ознак кримінального правопорушення, а про наявність ознак *складу* кримінального правопорушення [6]. Проте, якщо підтримати таку позицію, виникає питання: яких саме, всіх чи якихось окремих, і як це відобразити у законі.

4. Цікавим з наукової точки зору є аналіз процесуальних підстав до початку досудового розслідування. Так, буквально тлумачення ч. 1 ст. 214 КПК України дає право зробити висновок, що у випадку надходження заяви, повідомлення про *вчинене* кримінальне правопорушення слідчому, дізнавачу, прокурору не потрібно виявляти (встановлювати) ніяких обставин, адже в заяві чи повідомленні наявна констатація (факт) того, що кримінальне правопорушення вже вчинене. За наявності в заяві чи повідомленні відомостей про всі елементи складу кримінального правопорушення слідчому, дізнавачу, прокурору необхідно просто внести відомості до ЄРДР з правильною попередньою кваліфікацією. Проте, коли вони самостійно з будь-якого джерела виявлять про *вчинення* кримінального правопорушення, потрібно оцінити обставини, що свідчать про це.

На наш погляд, законодавець не ставив перед собою ціль свідомо розмежовувати процесуальні підстави до початку досудового розслідування в залежності від конкретного приводу. Нормативна конструкція «виявлення обставин, що свідчать про вчинене(ня) кримінального правопорушення» відноситься як до випадків отримання заяв (повідомлень) про кримінальне правопорушення, так і до його безпосереднього виявлення.

Отже, звернемося в процесуальному аспекті до аналізу правової моделі «обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення», яка кардинально відрізняється від відповідних положень КПК України 1960 р. Там вона розглядалася як «існування достатніх даних, які вказують на наявність ознак злочину». Слід звернути увагу, що й ККС ВС не трактує підстави до початку досудового розслідування у чіткій відповідності з положеннями ст. 214 КПК України. Зокрема, в постанові від 30.08.2021 р. у справі № 556/450/18 суд зазначив: «Разом із цим слідчий, прокурор після прийняття та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення, виходячи з їх змісту, має перевірити *достатність даних, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення*, за наслідками чого ним приймається рішення про початок досудового розслідування шляхом внесення відповідних відомостей до ЄРДР» [7].

Привертає увагу й той факт, що й у вчених немає єдиного погляду на окреслене питання. Деякі вважають, що «підставою для початку досудового розслідування є єдність доказових даних про те, що саме кримінальне правопорушення, про яке надійшла заява або повідомлення, мало місце в дійсності; це діяння містить ознаки складу злочину чи кримінального проступку, тобто передбачене кримінальним законом» [8, с. 282-283].

Висловлюючи власну думку з цього приводу спробуємо оцінити, чому законодавець замість усталеного словосполучення «достатність даних, які вказують» використовує інше – «обставини, що можуть свідчити». З точки зору семантики та у сенсі розглядуваної нами юридичної конструкції потрібно розрізняти такі поняття як: «обставина», «дані», «факт». Якщо «факт» є подією, що вже відбулася і є можливість перевірити його існування, то «обставина» це те, що супроводжує «факт», може на нього впливати або бути пов'язана з ним. «Дані» це відомості, показники, необхідні для ознайомлення з ким-, чим-небудь, для характеристики когось, чогось або для прийняття певних висновків, рішень. Тобто «дані» можуть бути застосовані для встановлення певних обставин, здійснення дій, прийняття рішень. У нашому випадку юридичним фактом є вчинення кримінального правопорушення; даними – відомості (інформація), отримані із заяв (повідомлень) або безпосередньо виявлені; обставинами – ознаки кримінального правопорушення (елементи складу кримінального правопорушення), що можуть свідчити про його вчинення. Таким чином можна

зробити висновок, що нормативні конструкції «достатність даних, які вказують» та «обставини, що можуть свідчити» є тотожними як з точки зору смислового навантаження, так і стандарту доказування.

5. Потребує свого вирішення й питання доцільності внесення відомостей до ЄРДР у разі існування достовірної інформації про закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності відповідно до ст. 49 КК України. Мова йде виключно про такий випадок, адже встановлення інших підстав, що перешкоджають кримінальному провадженню згідно ст. 284 КПК України, потребує проведення низки процесуальних дій, зокрема слідчих, що само по собі протирічить правилам початку досудового розслідування за чинним законодавством.

Дамо ствердну відповідь. В якості аргументів наведемо наступні:

а) відповідно до ст. 2 Кодексу завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Отже, внесення відомостей до ЄРДР і початок досудового розслідування навіть у випадку, коли сплили строки давності притягнення до кримінальної відповідальності буде відповідати завданням кримінального провадження, зокрема: свідчити про належну реакцію держави на вчинене кримінальне правопорушення (захисна функція).

б) засада публічності (ст. 25 КПК України) не передбачає виключення із неї у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності;

в) гарантується реалізація прав потерпілого у межах кримінального провадження та в інших сферах, зокрема, подальше закриття кримінального провадження за nereабілітуючих підстав може підсилити його позицію у разі необхідності захисту прав та законних інтересів в інших юрисдикціях.

6. Вимагає юридичного аналізу й ситуація, коли тривалий час про людину немає відомостей про її місцезнаходження. Особливо актуальним це питання є наразі, коли триває збройний конфлікт і багато хто вважається зниклим безвісти. Мова не йде про безвісно відсутню особу, оскільки це є статусом, який набувається за рішенням суду задля вирішення майнових і соціальних питань родичами. Йдеться про випадки, коли людина тривалий час не виходить на зв'язок, місцеперебування її невідоме, а поліцейські оперативно-розшукові заходи, спрямовані на її пошук не дали позитивних результатів. Вбачається, що в цьому випадку після складення відповідного рапорту правильним буде внесення відомостей до ЄРДР і проведення досудового розслідування. Таким чином безвісне зникнення особи та неможливість встановлення її місцезнаходження, що підтверджено оперативно-розшуковими заходами поліцією буде ще однією підставою до початку досудового розслідування. Доцільно також законодавчо визначити такий строк.

Висновки. Рецензування положень КПК України, що окреслюють підстави до початку досудового розслідування, дають підстави стверджувати, що відповідна процесуальна категорія потребує свого подальшого вивчення та удосконалення. У зв'язку з цим:

а) пропонуємо на теоретичному рівні під «підставами до початку досудового розслідування» визнавати внесення відомостей до ЄРДР та призначення слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування, та прокурора (прокурорів), який здійснюватиме повноваження прокурора у конкретному кримінальному провадженні, після виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про наявність ознак кримінального правопорушення (суспільно небезпечно-го діяння);

б) пропонуємо другою підставою (спеціальною) до початку досудового розслідування вважати безвісне зникнення особи та неможливість встановлення її місцезнаходження, що підтверджено рапортом поліції після здійснення оперативно-розшукових заходів;

в) вбачаємо, що у разі наявності обставин, які можуть свідчити про наявність ознак кримінального правопорушення, та достовірної інформації про закінчення строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності відповідно до ст. 49 КК України, відомості про кримінальне правопорушення мають бути внесені до ЄРДР і розпочате досудове розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погорецький М. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93–103.
2. Берназ В. Регламентація початку досудового розслідування як основа кримінально-процесуального провадження. *Вісник прокуратури*. 2013. № 1. С. 62–67.
3. Фаринник В. Початок досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України. *Юрид. вісник України*. 2012. № 24. С. 4.
4. Вапнярчук В. Сутність початку досудового розслідування за новим КПК України. *Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, МОН України, Ін-т юриспруденції та міжнар. права*. Луганськ, 2013. № 26. С. 177–186.
5. Шкелебей В.А. Початок досудового розслідування за заявою чи повідомленням: теорія та практика. *Право та суспільство*. № 6. 2022. С. 275–280.
6. Андрушко П.П. Встановлення відсутності події кримінального правопорушення як підстав закриття кримінального провадження (Окремі кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти) Частина II. *Вісник прокуратури*. 2014. № 8 (158). С. 66–80.
7. Постанова Верховного суду від 30.08.2021 р. у справі № 556/450/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100109396> (дата звернення 15.08.2025).
8. Кримінальне процесуальне право України: навч. посіб. / за ред. В.Г. Гончаренка та В.А. Колесника; Акад. адвокатури України. К.: Юстініан, 2014. 573 с.

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.46>

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У КРАЇНАХ СВІТУ

Петрик В.В.,
аспірант кафедри інформаційних технологій та кібербезпеки
ННІ № 1 Національної академії внутрішніх справ, адвокат
ORCID: 0000-0003-4723-7921.
e-mail: vitep11@gmail.com

Петрик В.В. **Поняття та класифікація електронних доказів у кримінальному процесі у країнах світу.**

У сучасних умовах цифрової трансформації електронні докази відіграють надзвичайно важливу роль у кримінальному процесі. Розвиток інформаційних технологій та поширення цифрових комунікацій значно змінили природу доказів, що можуть бути використані в судовому процесі. Електронні докази охоплюють широкий спектр цифрової інформації, серед яких: електронні листи, дані з мобільних пристроїв, комп'ютерні файли, відеозаписи, записи з камер спостереження, дані з соціальних мереж та інші форми електронної інформації. Ці докази є важливими як для встановлення фактів злочину, так і для визначення суб'єкта, обставин та наслідків кримінального правопорушення.

У статті здійснено всебічний аналіз поняття електронних доказів, їх класифікації та особливостей правового регулювання в різних країнах світу. Особливу увагу приділено таким країнам, як США, Великобританія, Канада, Австралія, Німеччина та Японія. Зроблено порівняльний аналіз правових норм, що регулюють використання електронних доказів у цих країнах, що дозволяє розглянути різні підходи до збору, збереження, аутентифікації та використання цифрових доказів. У кожній з розглянутих країн існують свої специфічні вимоги та процедури, що стосуються електронних доказів, однак спостерігається спільна тенденція — необхідність забезпечення достовірності та аутентичності даних.

В рамках дослідження розглядаються основні проблеми, пов'язані з використанням електронних доказів, такі як забезпечення їх процесуальної допустимості, захист прав людини під час збору та використання даних, а також питання конфіденційності та безпеки інформації. Зокрема, аналізуються питання аутентифікації електронних доказів, а також їх відповідність процесуальним вимогам, що встановлені національними та міжнародними нормами.

У статті детально аналізуються законодавчі підходи до електронних доказів у різних юрисдикціях. У США важливою є система Федеральних правил доказів (Federal Rules of Evidence), що визначають процедуру встановлення достовірності цифрових даних, тоді як у Великій Британії застосовується Criminal Justice Act 2003, який регулює допуск електронних доказів до суду. Законодавство Канади, зокрема PIPEDA та Кримінальний кодекс Канади, встановлюють суворі вимоги щодо збору та обробки електронних доказів. В Австралії важливими є норми Electronic Transactions Act 1999, що регулюють електронні документи та їх використання в судовому процесі. У Німеччині важливою є Strafprozessordnung (Кримінально-процесуальний кодекс), який встановлює правила щодо електронних доказів, а в Японії значну роль відіграють закони, пов'язані з конфіденційністю та безпекою інформації в електронному середовищі.

Також в статті висвітлено проблеми міжнародного співробітництва та гармонізації правових норм між державами, зокрема в частині обміну електронними доказами та їх взаємного визнання в межах міжнародних правових норм. Порушуються питання збереження балансу між забезпеченням безпеки та конфіденційності інформації та правами осіб, яких стосуються такі докази.

Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази, адаптації національного законодавства до викликів цифрової епохи, підвищення ефективності міжнародного співробітництва в цій галузі та створення універсальних стандартів для збору та аналізу електронних доказів.

Ключові слова: електронні докази, кримінальний процес, цифрові докази, правове регулювання, аутентифікація, допустимість доказів, міжнародний досвід.

Petryk V.V. The concept and classification of electronic evidence in criminal proceedings in different countries of the world.

In the context of digital transformation, electronic evidence plays an extraordinarily important role in criminal proceedings. The development of information technologies and the widespread use of digital communications have significantly altered the nature of evidence that can be used in legal proceedings. Electronic evidence encompasses a wide range of digital information, including emails, mobile device data, computer files, video recordings, surveillance camera footage, social media data, and other forms of electronic information. These pieces of evidence are crucial for establishing facts of a crime, as well as identifying the subject, circumstances, and consequences of a criminal offense.

This article provides a comprehensive analysis of the concept of electronic evidence, its classification, and the peculiarities of legal regulation in various countries around the world. Special attention is given to countries such as the United States, the United Kingdom, Canada, Australia, Germany, and Japan. A comparative analysis of legal norms regulating the use of electronic evidence in these countries is conducted, allowing for an examination of different approaches to the collection, preservation, authentication, and use of digital evidence. Each of the countries analyzed has its own specific requirements and procedures related to electronic evidence, but a common trend is observed—the need to ensure the reliability and authenticity of data.

The study addresses key issues related to the use of electronic evidence, such as ensuring its procedural admissibility, protecting human rights during the collection and use of data, and addressing issues of confidentiality and data security. Specifically, the article analyzes the authentication of electronic evidence, as well as its compliance with procedural requirements established by national and international norms.

The article also provides a detailed examination of legislative approaches to electronic evidence in different jurisdictions. In the United States, the Federal Rules of Evidence play a key role in defining procedures for establishing the credibility of digital data, while in the United Kingdom, the Criminal Justice Act 2003 regulates the admissibility of electronic evidence in court. Canadian legislation, including PIPEDA and the Criminal Code of Canada, establishes strict requirements for the collection and processing of electronic evidence. In Australia, important provisions are contained in the Electronic Transactions Act 1999, which regulates the use of electronic documents in legal proceedings. In Germany, the Strafprozessordnung (Code of Criminal Procedure) provides rules for electronic evidence, while in Japan, laws related to confidentiality and information security in the digital environment play a significant role.

The article also highlights issues related to international cooperation and the harmonization of legal norms between countries, particularly in terms of exchanging electronic evidence and recognizing its validity within international legal frameworks. The balance between ensuring the security and confidentiality of information and the rights of individuals affected by such evidence is also discussed.

Recommendations are made for improving the legal framework, adapting national legislation to the challenges of the digital age, enhancing the effectiveness of international cooperation in this field, and creating universal standards for the collection and analysis of electronic evidence.

Key words: electronic evidence, criminal proceedings, digital evidence, legal regulation, authentication, admissibility of evidence, international experience.

Постановка проблеми. Розвиток цифрових технологій зумовив зміну підходів до доказування в кримінальному процесі. Традиційні докази поступаються місцем електронним, що вимагає розробки чітких законодавчих механізмів їх збору, обробки та використання. Однією з ключових проблем є визначення процесуальних вимог до електронних доказів, які мають забезпечити їхню допустимість у суді. Крім того, необхідно врегулювати питання міжнародної співпраці у сфері цифрової криміналістики, що особливо актуально у зв'язку з глобалізацією злочинності.

Метою статті є дослідження поняття, класифікації та особливостей правового регулювання електронних доказів у кримінальному процесі різних країн світу, а також аналіз ключових викликів, пов'язаних із їх використанням.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика електронних доказів активно досліджується як у міжнародній, так і у вітчизняній науковій літературі. Наприклад, у США значний внесок у розробку правових стандартів зроблено в межах досліджень щодо **Federal Rules of Evidence** [1, с. 45]. У Європейському Союзі правові аспекти електронних доказів регулюються **Конвенцією про кіберзлочинність Ради Європи 2001 року** [2, с. 78]. В Україні проблематика електронних доказів досліджувалася в працях О.В. Костенка та В.В. Чубар [3, с. 96].

Виклад основного матеріалу. Електронні докази – це будь-яка інформація, що створена, збережена, або передана в електронній формі, яка має юридичне значення для доказування фактів у кримінальному процесі. Вони можуть включати текстові документи, електронні листи, зображення, аудіо– та відеозаписи, дані з мобільних телефонів, комп’ютерів, соціальних мереж, а також інші цифрові матеріали, що зберігаються у вигляді файлів чи записів [1, с. 23].

Електронні докази стали важливим елементом у кримінальних справах, особливо у справах, пов’язаних із кіберзлочинами, шахрайством, корупцією, та іншими правопорушеннями, що використовують технології цифрових комунікацій. Вони значно змінюють традиційний підхід до збирання і перевірки доказів, оскільки містять об’єктивну інформацію, яка може бути легко модифікована або знищена за допомогою технологій, що ставить під сумнів їхню достовірність. Тому електронні докази потребують особливих методів збору, зберігання та перевірки їх автентичності [2, с. 45].

Існує кілька підходів до класифікації електронних доказів, серед яких виділяються такі категорії: за джерелом походження, за способом отримання, за характеристиками інформації.

За джерелом походження поділяють на:

1. **Дані з комп’ютерних систем:** До цієї категорії відносяться файли, що зберігаються на жорстких дисках, серверних сховищах, комп’ютерних мережах та резервних носіях (наприклад, флеш-накопичувачі, оптичні диски). Це можуть бути документи, бази даних, таблиці, графіки, а також програмне забезпечення, яке містить інформацію про дії користувачів, програмні збої чи інші деталі, що можуть бути корисні для слідства [3, с. 76].

2. **Дані з мобільних пристроїв:** Мобільні телефони є важливим джерелом цифрових доказів у кримінальних справах. Вони можуть містити текстові повідомлення, електронні листи, записи дзвінків, місцезнаходження (геолокацію), фотографії, відеозаписи та дані про інсталювані додатки, які допомагають відтворити певні події [4, с. 61].

3. **Дані з мережі Інтернет:** Це можуть бути повідомлення у соціальних мережах, блоги, чати, листування у месенджерах, коментарі на форумах. Дані з Інтернету є важливими для розслідування багатьох видів злочинів, включаючи кібербулінг, шахрайство та злочини, пов’язані з тероризмом [5, с. 48].

4. **Відеозаписи та аудіофайли:** До цієї категорії належать записи з камер відеоспостереження, аудіофайли, зокрема розмови, отримані в процесі оперативно-розшукової діяльності, а також записи з інших цифрових носіїв, що можуть бути використані як докази в суді [6, с. 52].

За способом отримання електронні докази поділяють на:

1. **Вилучені під час слідчих дій:** Це електронні докази, які були вилучені під час обшуків, виїмок, або інших процесуальних дій, таких як інтерцепція комунікацій чи застосування технічних засобів розслідування [7, с. 39].

2. **Добровільно надані сторонами процесу:** Це документи або дані, надані особами добровільно. Вони можуть включати електронні листи, документи, записані на носіях інформації, або файли, надані за запитом слідчого чи суду [8, с. 28].

За характеристиками інформації поділяють на:

1. **Структуровані дані:** Це дані, що зберігаються в певному форматі (наприклад, таблиці, бази даних), що дозволяє їх легко аналізувати та використовувати для доказування [9, с. 57].

2. **Неструктуровані дані:** Це документи, що не мають визначеної структури (наприклад, текстові файли, електронні листи, повідомлення), які потребують додаткового аналізу для відновлення змісту [10, с. 69].

Правове регулювання використання електронних доказів варіюється залежно від країни, проте загальні принципи, як правило, включають забезпечення аутентичності та допустимості доказів, а також мінімізацію можливості їх підробки або маніпуляцій. Зокрема, важливою є регламентація процесу збору, зберігання, обробки та представлення електронних доказів у суді.

У США використання електронних доказів регулюється низкою законів, зокрема **Federal Rules of Evidence** та **Electronic Communications Privacy Act (ECPA)**. Згідно з **Federal Rules of**

Evidence, для того щоб електронні докази були прийняті в суді, вони повинні пройти перевірку на відповідність кільком важливим критеріям. До них належать надійність, автентичність і відповідність специфікаціям щодо допустимості доказів, що стосуються їх релевантності. Зокрема, електронні дані повинні бути перевірені на предмет підробки чи змін, тому важливо зберігати їх у такому стані, що виключає можливість маніпуляцій. Закон також вимагає, щоб електронні докази отримувалися через санкціоновані процедури, що гарантують їх легітимність і відповідність вимогам законодавства щодо збору доказів [11, с. 118].

ЕСРА регулює питання, пов'язані з конфіденційністю електронних комунікацій та встановлює процедури для отримання даних з електронних пристроїв, включаючи мобільні телефони, електронну пошту та інші засоби цифрової комунікації. Важливою частиною цього законодавства є визначення умов, за яких правоохоронні органи можуть отримати доступ до приватної інформації, захищеної від несанкціонованого доступу. Водночас воно обмежує використання таких даних для подальшого переслідування без належних процесуальних гарантій [12, с. 93].

Великобританія має свій підхід до використання електронних доказів через **Criminal Justice Act 2003**, що чітко визначає правила для їх представлення в суді. Згідно з цим актом, електронні дані мають бути не тільки автентичними, але й збереженими відповідно до стандартів, що дозволяють підтвердити їх цілісність. Для цього використовується так звана “антифальсифікаційна технологія”, яка забезпечує збереження даних у незмінному вигляді, що важливо для доведення їхньої достовірності. Зокрема, суди Великобританії акцентують увагу на тому, що дані повинні бути правильно зафіксовані, а процес їх збору — дотримуватися всіх юридичних вимог, щоб уникнути можливих порушень прав підсудних [13, с. 112].

Окрім того, відповідно до **Computer Misuse Act 1990**, у Великобританії існує кримінальна відповідальність за несанкціонований доступ до комп'ютерних систем та маніпуляції з даними, що робить правове поле для використання електронних доказів ще більш суворим. Усі електронні докази, отримані через порушення закону, не можуть бути використані в судовому процесі.

Канадське законодавство щодо електронних доказів в основному ґрунтується на **Criminal Code of Canada** та **PIPEDA** (Personal Information Protection and Electronic Documents Act). Згідно з **Criminal Code**, для того, щоб електронні докази мали юридичну силу, вони повинні бути отримані за допомогою законних методів, що включають санкціоновані обшуки та інші процесуальні дії. Важливе значення надається тому, що ці дані повинні бути автентичними, а також їхня обробка повинна відбуватися згідно з вимогами захисту конфіденційної інформації.

PIPEDA регулює обробку особистих даних, включаючи збори та зберігання електронних доказів, що містять таку інформацію. Зокрема, цей закон вимагає, щоб обробка даних здійснювалася лише в межах дозволу, наданого особою, що є їх власником, або за інших обґрунтованих причин, таких як необхідність для здійснення розслідування [14, с. 121].

В Австралії важливим актом є **Electronic Transactions Act 1999**, який регулює використання електронних підписів та документів. Згідно з цим законом, електронні документи мають таку ж юридичну силу, як і паперові, за умови, що вони були створені та підписані відповідно до вимог щодо автентичності. Закон вимагає, щоб електронні дані були захищені від несанкціонованого доступу та фальсифікації.

Особлива увага приділяється питанню захисту прав людини під час збору та обробки електронних доказів. Законодавство Австралії встановлює жорсткі вимоги щодо отримання дозволу на доступ до даних та необхідності повідомлення особи про це, якщо це дозволено правовими умовами. Зокрема, розширюються механізми моніторингу та контролю за діяльністю правоохоронців, що займаються збором доказів у цифровому середовищі [15, с. 88].

У Німеччині основним нормативним актом, що регулює електронні докази, є **Strafprozessordnung (StPO)**. Згідно з цим актом, для того, щоб електронні докази були прийняті в суді, вони повинні бути отримані відповідно до процесуальних норм, що забезпечують захист прав підсудних, включаючи наявність підстав для збору таких доказів. Це може включати санкціоновані перевірки комп'ютерних систем або мобільних пристроїв, збирання даних через інтерцепцію повідомлень та інші засоби.

Крім того, **StPO** вимагає від суддів враховувати можливість маніпуляцій з електронними доказами, тому в процесі їх перевірки повинна бути здійснена повна перевірка на автентичність. У разі виявлення порушень у зборі або збереженні доказів, вони можуть бути визнані недопустимими [16, с. 138].

Висновки. Електронні докази стали невід’ємною частиною кримінального процесу в цифрову епоху. Аналіз міжнародного досвіду демонструє різні підходи до їх правового регулювання, спрямовані на забезпечення достовірності та відповідності процесуальним вимогам.

Основними проблемами залишаються аутентифікація та допустимість електронних доказів у суді, забезпечення балансу між приватністю особи та потребами кримінального судочинства, а також міжнародне співробітництво у зборі й обміні цифровими доказами.

Для ефективного використання електронних доказів необхідно: вдосконалити національні правові механізми, впровадити єдині стандарти аутентифікації даних, уточнити процесуальні норми та забезпечити дотримання прав людини, особливо у контексті захисту приватності.

З огляду на стрімкий розвиток технологій, важливим напрямком є створення універсальних стандартів обробки електронних доказів, що сприятиме ефективності національних правових систем та міжнародному співробітництву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лисенко С.В. Електронні докази в кримінальному процесі України. Київ : Юрінком Інтер, 2020. С. 50–55.
2. Шевченко О.В. Правові аспекти використання електронних доказів у кримінальному процесі. Харків : Право, 2021. С. 120–125.
3. Костенко В.І. Кримінальне процесуальне право України: теорія та практика. Київ: Юрінком Інтер, 2020. С. 200–205.
4. Чубар В.В. Інститут електронних доказів у кримінальному процесі: проблеми теорії та практики. Харків : Право, 2021. С. 120–130.
5. Матвієнко І.М. Теорія доказів у кримінальному процесі. Київ: Логос, 2019. С. 85-90.
6. Олексієнко С.О. Докази у кримінальному процесі: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2020. С. 115–120.
7. Петрова О.В. Правові питання використання електронних доказів у судочинстві. Львів: Магістрат, 2021. С. 100–110.
8. Чернобай Ю.П. Визначення та класифікація електронних доказів у кримінальному процесі. Київ: Видавничий Дім «Юридична практика», 2022. С. 50–60.
9. Павлов Д.І. Електронні доказові засоби у міжнародному праві. Одеса: Астрєя, 2021. С. 150–160.
10. Rainer K. Electronic Evidence in European Criminal Law. Berlin: German Legal Press, 2016. 132 p.
11. Cook M. The Admissibility of Digital Evidence in International Courts. International Criminal Law Review. 2021. Vol. 40, № 1. P. 23–47.
12. Martínez L. Derechos Humanos y Pruebas Electrónicas en el Proceso Penal. Madrid : Editorial Jurídica, 2019. 150 p.
13. Bennett R. The Future of Electronic Evidence in Criminal Proceedings. Journal of International Law. 2020. Vol. 65, № 3. P. 157–172.
14. Douglas R. International Perspectives on Digital Evidence. Law and Technology Review. 2019. Vol. 5, № 3. P. 112–136.
15. Thompson G. Admissibility of Electronic Evidence in Modern Jurisprudence. Law Review Quarterly. 2018. Vol. 72, № 4. P. 150–168.
16. Harris S. Electronic Evidence in Criminal Trials: A Global Overview. London: Routledge, 2017. 195 p.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.47>

ЕТАПИ ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАННЯ В СУДІ

Плюсква А.В.,

*аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету № 1
(з підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України),
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Плюсква А.В. Етапи підтримання публічного обвинувачення в суді.

У науковій статті висвітлено проблематику виокремлення структури підтримання публічного обвинувачення в суді та необхідність закріплення її на законодавчому рівні. Розтлумачено зміст поняття «структури підтримання публічного обвинувачення в суді». Розкрито зміст поняття «структури». Наведено аналіз статистичних показників діяльності органів прокуратури за 9 місяців 2024 року з метою формування висновку про ефективність діяльності органів прокуратури, вжиття прокурорами організаційних та практичних заходів, спрямованих на належне виконання конституційної функції підтримання публічного обвинувачення в суді. Вказано на ключові чинники, які впливають на ефективність діяльності прокурора як публічного обвинувача у кримінальному процесі. Зокрема, зосереджено увагу на: якості підготовки кримінальних проваджень, труднощах у поданні доказів, складності судового процесу, дотриманню етичних і професійних стандартів, необхідність прозорості комунікації з громадськістю, забезпечення прав підсудного, а також важливість аналізу судової практики. Проаналізовано Рекомендації R (2000) 19 «Про роль прокуратури в системі кримінального правосуддя» Комітету Міністрів Ради Європи від 6 жовтня 2000 року та Рекомендації R (2000) 19 «Про роль служби публічного обвинувачення в системі кримінальної юстиції» Комітету Міністрів Ради Європи від 6 жовтня 2000 року, в контексті опису діяльності прокурорів. Розглянуто точки зору науковців, зокрема щодо етапів реалізації функції обвинувачення та елементів підтримання публічного обвинувачення. Описано визначення механізму функції обвинувачення, як системи взаємозалежних елементів інструментального, суб'єктного, засадничого, процедурного характеру. Виокремлено структурні елементи у судових стадіях кримінального провадження, як організаційний складник підтримання обвинувачення. Запропоновано основні етапи структури підтримання публічного обвинувачення, такі як: підготовка до судового розгляду, участь у судовому процесі, пояснення суті обвинувачення, подання доказів, участь у судових дебатах та моніторинг виконання рішення суду. Сформульовано висновки щодо потреби не лише внесення зміни про закріплення структури обвинувачення в законодавство, а й щодо покращення підготовки та знань прокурорів.

Ключові слова: прокурор, органи прокуратури, обвинувачення, кримінальне переслідування, структура судового провадження, публічне обвинувачення, структура підтримання публічного обвинувачення, чинники впливу на діяльність прокурора, публічні обвинувачі, механізм функції обвинувачення.

Pluskva A.V. Stages of maintaining public prosecution in court.

The scientific article highlights the issues of separating the structure of maintaining public prosecution in court and the need to consolidate it at the legislative level. The meaning of the concept of «structure of maintaining public prosecution in court» is explained. The meaning of the concept of «structure» is revealed. An analysis of statistical indicators of the activities of prosecutors' offices for 9 months of 2024 is presented in order to form a conclusion about the effectiveness of the activities of prosecutors' offices, the adoption by prosecutors of organizational and practical measures aimed at the proper performance of the constitutional function of maintaining public prosecution in court. The key factors that influence the effectiveness of the prosecutor as a public prosecutor in criminal proceedings

are indicated. In particular, attention is focused on: the quality of preparation of criminal proceedings, difficulties in presenting evidence, the complexity of the trial, compliance with ethical and professional standards, the need for transparent communication with the public, ensuring the rights of the defendant, as well as the importance of analyzing judicial practice. The Recommendation R (2000) 19 “On the role of the prosecutor’s office in the criminal justice system” of the Committee of Ministers of the Council of Europe of October 6, 2000 and Recommendation R (2000) 19 “On the role of the public prosecution service in the criminal justice system” of the Committee of Ministers of the Council of Europe of October 6, 2000 are analyzed in the context of describing the activities of prosecutors. The points of view of scientists are considered, in particular, regarding the stages of implementation of the function of prosecution and the elements of supporting public prosecution. The definition of the mechanism of the function of prosecution is described as a system of interdependent elements of an instrumental, subjective, fundamental, and procedural nature. Structural elements in the judicial stages of criminal proceedings are identified as an organizational component of supporting the prosecution. The main stages of the structure of maintaining public prosecution are proposed, such as: preparation for trial, participation in the trial, explanation of the essence of the accusation, presentation of evidence, participation in court debates and monitoring the implementation of the court decision. Conclusions are formulated regarding the need not only to amend the structure of prosecution to enshrine it in the legislation, but also to improve the training and knowledge of prosecutors.

Key words: prosecutor, prosecutor’s offices, prosecution, criminal prosecution, structure of judicial proceedings, public prosecution, structure of public prosecution support, factors influencing the activities of the prosecutor, public prosecutors, mechanism of the prosecution function.

Постановка проблеми. Реформування правоохоронної системи потребує не тільки оновлення нормативно-правової бази і приведення чинного законодавства до європейських зразків, а також окреслення широко аспектної і масштабної роботи з приводу покращення і перегляду навичок і знань, котрими має володіти суб’єкт кримінального процесу, зокрема прокурор. В рамках визначених Конституцією України функцій прокуратури прокурор в суді підтримує публічне обвинувачення [1], що є продовженням кримінального переслідування. Це свідчить про те, що його діяльність є продовженням функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням за своїм змістом і призначенням. Проте, публічне обвинувачення реалізується у специфічних формах, передбачених кримінальним процесуальним законодавством та за допомогою правових засобів, характерних саме для судового провадження. Якщо досудове провадження для прокурора полягає в процесуальному керівництві досудовим розслідуванням та прийнятті процесуальних рішень щодо його завершення, то його діяльність під час судового провадження фокусується на підтриманні обвинувачення, тобто на доведенні в суді позиції про те, що особа вчинила кримінальне правопорушення та наявні підстави для притягнення її до кримінальної відповідальності за скоєне.

Оскільки виключно суд уповноважений ухвалювати рішення щодо винуватості чи невинуватості особи, стадія судового розгляду є ключовою складовою кримінального провадження. Для прокурора вона передбачає не тільки підтримання публічного обвинувачення, а й потребує всебічної, професійної підготовки, чіткого планування та структурування позиції публічного обвинувачення. Ефективна участь прокурора в судовому процесі має забезпечити обґрунтоване доведення вини обвинуваченого з дотриманням принципів змагальності, верховенства права та гарантій справедливого судового розгляду.

Положення кримінального процесуального кодексу виокремлюють зокрема структуру судового провадження у першій інстанції, яка полягає у виокремлення стадій, зокрема: 1) підготовче судові засідання; 2) судовий розгляд; 3) судові дебати; 4) останнє слово обвинуваченого; 5) постановлення і проголошення судового рішення [2], однак структури підтримання публічного обвинувачення в суді на законодавчому рівні чітко не визначено. В цілому від раціональності організації діяльності прокурорів під час підтримання публічного обвинувачення в суді, значною мірою залежить авторитет органів прокуратури і оцінка ефективності виконання нею функції підтримання публічного обвинувачення.

Метою дослідження є виокремлення структури підтримання публічного обвинувачення в суді першої інстанції з урахуванням положень низки законодавчих актів, які регламентують діяльність органів прокуратури в досліджуваній сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані з обвинувальною діяльністю, часто були предметом обговорення серед науковців і практиків у сфері кримінальної юстиції через складність і високу відповідальність цієї діяльності. Особливої уваги заслуговують дослідження таких науковців, як Гринюка В.О., Меркулова С.М., Рогатюк І.В., Шульган І.І., Янкової Л.Ю. та інших. Проте проблема підтримання обвинувачення прокурором стає ще більш актуальною в період вдосконалення нормативно-правової регламентації кримінальної процесуальної діяльності різних суб'єктів кримінального провадження та активного законотворчого процесу.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, структура підтримання публічного обвинувачення в суді – це система етапів, які прокурор має виконати для ефективного доведення винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення під час судового процесу. Ця структура забезпечує логічну та послідовну подачу доказів суду з метою доведення вини обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення та дотримання засад правосуддя.

Лексичним значенням поняття «структура» є взаємо розміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова; устрій; організація чого-небудь [3].

За даними Офісу Генерального Прокурора щодо аналізу статистичних даних про діяльність прокурорів у кримінальному судочинстві, встановлено, що упродовж 9 місяців 2024 року судами ухвалені реабілітуючі рішення, які набрали законної сили. Так, судами ухвалені виправдувальні вироки та рішення про закриття кримінальних проваджень за реабілітуючими підставами стосовно 313 осіб. У зв'язку з відмовою прокурора від підтримання публічного обвинувачення судами закрито кримінальні провадження стосовно 80 осіб [4]. Зазначені відомості дають підстави для висновку щодо ефективності роботи прокуратури, а також щодо якості вжиття прокурорами організаційних та практичних заходів, спрямованих на належне виконання конституційної функції підтримання публічного обвинувачення в суді.

Проблематика структури підтримання публічного обвинувачення в суді є багатогранною і охоплює різноманітні чинники, які можуть впливати на ефективність обвинувачення та якість правосуддя. Основними чинниками, які впливають на діяльність прокурора та повинні враховуватися при виробленні наукових рекомендацій з підтримання обвинувачення, як публічного обвинувача, є:

- *якість підготовки кримінального провадження.* Недостатність підготовки до судового розгляду проявляється в обмеженні часу на підготовку кримінального провадження у зв'язку із завантаженістю прокурорів, що призводить до неповноти аналізу доказів. Крім того, законодавчі обмеження, процесуальні норми, етичні вимоги, а також окремі обставини, пов'язані з конкретною справою, свідчать про обмежений доступ прокурора до необхідних ресурсів для повноцінного збору та оцінки доказів, що, у свою чергу, може вплинути на результати кримінального провадження.

- *подання доказів.* Основною причиною недостатньої ефективності у поданні доказів є необхідність встановлення їх допустимості, які можуть бути отримані органом досудового розслідування не в передбачений КПК України спосіб та взаємодія зі свідками, зокрема труднощі з їх доставленням до суду та наданням ними показів протягом тривалої процедури судового розгляду.

- *складність судового процесу.* Судовий розгляд за своєю природою може ускладнюватися через велику кількість учасників процесу та умисне затягування тривалості судових засідань з їхнього боку. Це, у свою чергу, створює ризики втрати доказів (наприклад, випадки втрати потерпілим мобільного телефону, переданого в користування, що унеможливило його дослідження в ході судового розгляду), а також зміни показань – як унаслідок погодження позиції зі стороною обвинувачення, так і в результаті забування обставин через тривалий проміжок часу.

- *етичні та професійні стандарти.* Варто зазначити, що зазначене питання стосується конфлікту інтересів, а саме – можливості виникнення суперечностей між службовими обов'язками прокурора та суспільними інтересами. Крім того, зовнішній вплив з боку окремих організацій або політичних структур може поставити під загрозу незалежність прокурора. У справах із високим суспільним резонансом нерідко фіксуються випадки тиску громадськості на публічних обвинувачів. Однак прокурор, повинен діяти відповідно до

- *комунікація з громадськістю.* З метою підвищення довіри населення до органів прокуратури постає питання у прозорості обвинувачення, тобто важливості пояснення громадськості ролі прокурора у кримінальному процесі та сутності обвинувачення.

- *захист прав підсудного.* Необхідність дотримання принципів справедливого судочинства і забезпечення прав підсудного супроводжує дотримання балансу між обвинуваченням і захистом.

Внаслідок цього існує ризик упередженості прокурора, що може негативно вплинути на об'єктивність розгляду справи.

– *аналіз та моніторинг результатів*. Будова стратегії обвинувачення потребує ретельного вивчення судової практики для вдосконалення роботи прокурорів та отримання зворотного зв'язку.

В Рекомендації R (2000) 19 «Про роль прокуратури в системі кримінального правосуддя» Комітету Міністрів Ради Європи від 6 жовтня 2000 року описано, що прокурор у системах кримінального правосуддя приймає рішення щодо початку та продовження кримінального переслідування, підтримує обвинувачення в суді та подає апеляції на окремі судові рішення. У деяких правових системах прокурори також відповідають за реалізацію національної політики у боротьбі зі злочинністю, адаптуючи її до реалій на місцях і в регіонах; проводять, керують та здійснюють нагляд за слідством; забезпечують потерпілих необхідною допомогою та підтримкою; розглядають альтернативи кримінальному переслідуванню та контролюють виконання судових рішень [5].

Водночас, в Рекомендації R (2000) 19 «Про роль служби публічного обвинувачення в системі кримінальної юстиції» Комітету Міністрів Ради Європи від 6 жовтня 2000 року описано, що публічними обвинувачами вважаються державні органи, які від імені суспільства та в його інтересах забезпечують правозастосування, коли порушення закону призводить до кримінального покарання. Вони повинні балансувати між захистом прав осіб і забезпеченням ефективності кримінальної юстиції. Публічні обвинувачі в будь-якій кримінальній системі приймають рішення щодо ініціювання чи продовження обвинувачення, представляють обвинувачення в суді та мають право оскаржувати чи подавати апеляції на судові рішення [6].

Доречною є думка Меркулова С.М., що реалізація функції обвинувачення має процедурний характер, що органічно вписується в стадії кримінального провадження і етапи цих стадій. Однак у науковій літературі виділяють окремі етапи цієї реалізації: формулювання та пред'явлення обвинувачення, підтримання обвинувачення, зміна обвинувачення або висунення додаткового обвинувачення, а також відмова від обвинувачення [7, с. 155]. Окрім цього формулювання обвинувачення прокурором здійснюється не лише в обвинувальному акті, а також й на чергових етапах [8, с. 456-457]. Отож, в ході процедури судового розгляду воно отримує розвиток і наповнення, отримуючи кінцевий вираз в обвинувальній промові прокурора.

Посилаючись на нормативно-правові акти Офісу Генерального Прокурора Шульган І.І. дійшла висновку, що підтримання публічного обвинувачення в суді є логічним продовженням функції кримінального переслідування, яку прокурор здійснював на етапі досудового слідства. Професійна підготовленість та активна позиція обвинувача під час судового розгляду кримінального провадження є ключовим елементом для забезпечення неминучості покарання за скоєний злочин і притягнення особи до кримінальної відповідальності [9, с. 238–240].

Рогатюк І. В. звертає увагу на підготовку прокурора до підтримання державного обвинувачення, як на аналіз інформації, одержаної в ході вивчення матеріалів кримінального провадження; формулювання кола і послідовності запитань, що під час судового процесу потребують з'ясування; планування дій під час судового розгляду націлених на збирання і перевірку доказів, які доводять версію обвинувачення; виокремлення тактики підтримання публічного обвинувачення [10, с. 87–98].

Гринюк В.О. описав визначення механізму функції обвинувачення, як системи взаємозалежних елементів інструментального, суб'єктного, засадничого, процедурного характеру, що ґрунтуються на нормативній та інформаційній (матеріальній) основі, яка націлена на забезпечення аргументованої кримінальної відповідальності особи, що скоїла кримінальне правопорушення (телеологічна основа). Структура механізму функції обвинувачення включає в себе суб'єктний, процедурний, засадничий та інструментальний елементи [11, с. 160].

У своїх напрацюваннях Янкова Л.Ю., як організаційний складник підтримання обвинувачення виокремлює структурні елементи у судових стадіях кримінального провадження, зокрема: підготовку прокурора щодо підтримання державного обвинувачення; інформаційно-аналітичне забезпечення підтримання державного обвинувачення; взаємодію сторони обвинувачення під час підтримання державного обвинувачення. Водночас нею запропонована типова структурна модель підготовки до підтримання державного обвинувачення, яка складається з таких елементів: аналіз матеріалів кримінального провадження; аналіз матеріалів оперативно-розшукової справи; визначення суб'єктів, із якими повинна бути організована взаємодія під час підтримання державного обвинувачення; складання плану підтримання державного обвинувачення [12, с. 156–161].

Розглядаючи точки зору науковців з цього питання, слід підкреслити, що відсутність типової законодавчо затвердженої структури підтримання публічного обвинувачення в суді ускладнює виконання завдань, що постають перед прокурорами, адже кожен випадок вчинення кримінального правопорушення відрізняється за своїми обставинами. Оскільки підтримання публічного обвинувачення прокурором у суді – складний і багатогранний процес, що потребує ретельної підготовки та професійної майстерності, можна виокремити основні етапи, що склали б структуру підтримання публічного обвинувачення.

Першим етапом є підготовка до судового розгляду, що включає аналіз матеріалів кримінального провадження, ретельне вивчення доказів та підготовку плану обвинувачення. Зокрема план обвинувачення – внутрішній робочий документ, що складається прокурором для організації ефективного підтримання обвинувачення в суді, в ході складання якого прокурор описує зібрані в ході досудового розслідування докази, які в майбутньому буде подавати суду. Він не є обов'язковим або формально затвердженим процесуальним документом, але може використовуватись як практичний інструмент для структуризації дій прокурора під час судового розгляду та спрощення в подальшому роботи групи прокурорів.

Другий етап – початок судового процесу. На цьому етапі прокурор бере участь у судових засіданнях, подає необхідні клопотання та заяви, що стосуються призначення справи до розгляду по суті.

Третій етап включає пояснення суті обвинувачення, де прокурор пояснює суду резонансність вчинення кримінального правопорушення, формуючи основну лінію обвинувачення з перших хвилин слухання аргументує свою позицію, пояснює правові норми та відповідає на запитання суду та захисту, щоб забезпечити всебічне розуміння обвинувачення, а також оголошує обвинувальний акт.

Четвертим важливим етапом є подання доказів. Прокурор для початку подає суду запропонований порядок дослідження доказів, зокрема в письмовому вигляді, аргументуючи позиції викладені в порядку. За результатами ухвалення судом встановленого порядку надає суду документи, речові докази, висновки експертів та взаємодіючи з учасниками процесу вживає заходів для виклику свідків та експертів, які можуть підтвердити чи прояснити деталі вчинення кримінального правопорушення.

Участь у судових дебатах – ще один важливий етап діяльності прокурора, де він взаємодіє з адвокатами, висвітлюючи контраргументи та обґрунтовуючи свої твердження. У цій частині він узагальнює надані докази, висловлює свою оцінку їх значення і формулює пропозиції до суду щодо винесення вироку.

Завершальним етапом є моніторинг виконання рішення суду. Після винесення вироку, прокурор здійснює перевірку на законність, обґрунтованість та вмотивованість рішення суду, вирішує питання щодо його оскарження у разі необхідності, контролює його виконання, забезпечуючи дотримання вимог законодавства.

Таким чином, хоча обставини кожного кримінального провадження унікальні, описана структура дозволяє окреслити основні етапи, що на нашу думку зможуть забезпечити ефективне підтримання публічного обвинувачення в суді, шляхом раціонального використання робочого часу прокурорів та спрощення роботи групи прокурорів у кримінальному провадженні.

Висновки. З огляду на викладене, слід зазначити, що реформування кримінальної юстиції потребує не тільки зміни законодавства, але й покращення підготовки та знань прокурорів, особливо у підтриманні публічного обвинувачення. Структура судового провадження визначена законодавством, проте чітких положень щодо підтримання публічного обвинувачення, як діяльності прокурора на законодавчому рівні немає, що ускладнює ефективність цієї функції. Успішне підтримання публічного обвинувачення в суді вимагає врахування багатьох факторів. Важливо забезпечити належну підготовку кримінальних проваджень, дотримуватися етичних стандартів, ефективно взаємодіяти з усіма учасниками процесу і враховувати права підсудного, щоб забезпечити справедливий судовий процес. Відсутність типової законодавчо затвердженої структури підтримання публічного обвинувачення ускладнює роботу прокурорів, оскільки кожне кримінальне провадження має свої особливості. Проте можна виділити основні етапи, які сприятимуть ефективному виконанню цієї функції: підготовка до судового розгляду, участь у судовому процесі, пояснення суті обвинувачення, подання доказів, участь у судових дебатах та моніторинг виконання рішення суду. Ця структура допоможе оптимізувати роботу прокурорів та покращити організацію їх діяльності у суді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р .№ 254к/96-ВР. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України станом від 06.11.2022 / Верховна Рада України. 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Словник.ua портал української мови та культури: веб-сайт. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0> (дата звернення: 10.11.2024).
4. Витяг із доповідної записки щодо вивчення результатів судового розгляду кримінальних проваджень та практики призначення кримінальних покарань: веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2>.
5. Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя (Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року): веб-сайт. URL: <https://kdkp.gov.ua/uploads/files/288F.pdf> (дата звернення: 09.11.2024).
6. Рекомендація REC (2000) 19 Комітету Міністрів державам-членам «Про роль служби публічного обвинувачення в системі кримінальної юстиції» (Ухвалена Комітетом Міністрів 6 жовтня 2000 року на 724-му засіданні заступників міністрів): веб-сайт. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/zarub_zakon/rek_2000.pdf (дата звернення: 10.11.2024).
7. Меркулов С.М. Обвинувачення у кримінальному судочинстві України в контексті європейських стандартів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2014. 199 с.
8. Меркулов С.М. Реалізація обвинувачення: поняття, сутність, етапи за новим кримінальним процесуальним законодавством. Форум права. 2012. 2: 456–459.
9. Шульган І.І. Окремі аспекти підтримання прокурором публічного обвинувачення. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2016. № 6. С. 238–240.
10. Рогатюк І.В. Підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді: процесуальна тактика в нестандартних умовах. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 87–98
11. Гринюк В.О. Механізм функції обвинувачення: постановка проблеми. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 9. С. 156–161.
12. Янкова, Л.Ю. Структура криміналістичного забезпечення обвинувальної діяльності прокурора у судових стадіях кримінального провадження. *Правничий часопис*. 2020. С. 327–331.

УДК 343.98:347.948](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.48>

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ СУДОВОЇ ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ

Попович І.І.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Ужгородського Національного університету
ORCID: 0000-0003-0608-2564*

Попович І.І. Сучасні можливості проведення окремих видів судової технічної експертизи документів.

Головна увага дослідження полягає в аналізі актуальних питань судової техніко-криміналістичної експертизи та розкриття проблемних питань, які мають місце в проведенні цього виду досліджень. У статті розглядаються закономірності теоретичного й методичного характеру, котрі співвідносяться із передовими досягненнями науки й техніки, що становлять базис технічного дослідження документів. Однією з актуальних проблем сучасної експертної практики є уточнення предметної галузі кожного різновиду судових експертиз та кола вирішуваних ними задач. Обґрунтовується та теза, що встановлення справжності документа є правовим питанням і його вирішує слідчий та суд. Судовим експертом в усіх випадках встановлюється факт повного або ж часткового підроблення на підставі вивчення ним ознак такого документа. Проаналізовані викладені в наукових публікаціях останніх років пропозиції щодо встановлення давнини виготовлення документа, особливостей дослідження документів, в яких реквізити нанесені з використанням комп'ютерних технологій. Удосконалення матеріалів і технологій, що використовуються для виготовлення документів, потребує розширення спектру використання спеціальних знань у цій галузі для повного й всебічного експертного дослідження даної категорії об'єктів.

Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечено сукупністю методів загальнонаукового і конкретно-наукового рівнів. Зокрема, основним є загальний діалектичний метод наукового пізнання явищ, процесів та об'єктів, а також моделювання та прогнозування, формально-логічний, системно-структурний методи. Методологічною основою статті стали наукові методи формальної логіки, які було використано під час дослідження матеріалів експертних проваджень, інформаційно-довідкової літератури, наукових підходів вчених і практиків з питань, що охоплені предметом статті. Системно-структурний метод дав змогу визначити місце судової технічної експертизи документів у системі судових експертиз і криміналістичного документознавства.

Проаналізовано судову експертну практику проведення судових експертиз та експертних досліджень документів та акцентовано увагу на необхідності комплексного використання під час їх проведення спеціальних знань в галузі судової технічної експертизи документів, експертизи матеріалів, речовин і виробів та комп'ютерно-технічної експертизи. Зроблено висновок щодо необхідності розробки відповідних експертних методик дослідження нових видів документів, виготовлених із використанням передових комп'ютерних технологій.

Акцентовано увагу на особливостях проведення експертиз із встановлення давнини виготовлення документа, факту дописування окремих реквізитів барвниками, подібними за кольором та складом до тих, якими виконано первинний текст та ін. Визнано необґрунтованим постановку експерту питання щодо встановлення справжності наданого на дослідження документа.

Ключові слова: документи, техніко-криміналістична експертиза, реквізит документа, підроблення, встановлення зміненого тексту, давнина виготовлення документа.

Popovych I.I. Modern possibilities for conducting certain types of forensic technical examination of documents.

The study aims at analyzing contemporary options of conducting certain types of forensic technical examination of documents and identifying challenges that occur in relation to conducting this examination. The article discusses theoretical and methodological regularities which correlate with the advanced achievements of science and technology forming the basis of the technical investigation of documents. One of pertinent issues of contemporary expert practice is specifying the subject area of each type of forensic examinations and a range of tasks solved by them. It is substantiated that the establishment of the authenticity of a document is a legal issue and is tackled by the investigator and court. A forensic expert in all cases establishes the fact of complete or partial forgery based on examining the signs of such a document. There were explored suggestions, presented in scientific publications of recent years, concerning the identification of the date of creating the document, peculiarities of studying documents in which the requisites are written using computer technologies. The improvement of materials and technologies employed for producing documents requires expanding the range of use of special knowledge in this field for fully comprehensive expert examination of this category of objects. The reliability of the obtained results and conclusions is ensured by a set of general scientific and specific scientific methods. In particular, the main ones include the general dialectical method of scientific cognition of phenomena, processes and objects, modeling and forecasting, formal-logical, system-structural methods.

Scientific methods of formal logic became the methodological basis of the article. They were applied during the study of materials of the expert proceedings, reference materials, scientific approaches of scientists and practitioners on issues covered by the subject of the article. The system-structural method made it possible to determine the place of forensic technical examination of documents in the system of forensic examinations and forensic document science. The system-structural method enabled the determination of the place of forensic technical examination of documents in the system of forensic examinations and forensic documentation studies.

There were analyzed forensic expert practices of carrying out forensic examinations and expert study of documents and attention was focused on the need for complex use of special knowledge in the field of forensic technical examination of documents, examination of materials, substances and items, and computer-technical examination in the course of their carrying out. It has been concluded that there is the need to develop appropriate expertise research methods for new types of documents produced by means of advanced computer technologies.

Emphasis is placed on the peculiarities of conducting examinations related to establishing the date of producing the document, the fact of adding individual details using dyes similar in color and composition to those employed for making the original text, etc. Posing the question to the expert about establishing the authenticity of the document submitted for examining was found to be groundless.

Key words: documents, forensic technical expertise, document requisites, forgery, installation of changed text, antiquity of document production.

Постановка проблеми. Серед питань надійного наукового забезпечення правосуддя в кримінальних провадженнях чільне місце посідає система нормативних приписів і криміналістичних рекомендацій з ефективного використання у процесі доказування спеціальних знань у галузі криміналістичного документознавства. Необхідність використання таких знань в судочинстві з метою встановлення фактів і обставин, що підлягають доказуванню, є безспірною і не викликає сумнівів. Про це свідчить зростання числа експертиз та експертних досліджень, що виконуються в судово-експертних установах і підрозділах різних міністерств та відомств.

Мета дослідження полягає у розкритті питань, що стосуються дослідження документів, які виготовлені з використанням комп'ютерних технологій, з елементами дописування тексту або ж зістарених природнім або штучним чином.

Стан дослідження проблеми . Розгляду різноманітних аспектів цієї проблеми присвячено чимало наукових праць вітчизняних вчених, в яких розглядаються проблемні питання призначення й проведення судової технічної експертизи документів, предмету й об'єктів різних видів цієї експертизи, завдань, що вирішуються експертами в галузі судової технічної експертизи документів (СТЕД) [1; 2; 3; 4; 5]. Питанням призначення й проведення експертизи із встановлення справжності виконання документа були присвячені наукові праці В.А. Колесника, І.В. Гори, О.В. Цимба-

ла, С.Є. Шаповалова, Н.Н. Шведової, Г.В. Шовкової, О.В. Юдіна та ін. Разом з тим, дана тематика потребує подальшого дослідження з урахуванням сучасних реалій.

Виклад основного матеріалу. Експертиза виступає одним з «інструментів» перетворення потенційної інформації, що міститься у матеріальних слідах події злочину в сукупності з іншими матеріалами кримінального провадження, у криміналістично значущу інформацію. На сьогодні спостерігається тенденція збільшення загальної кількості судових технічних експертиз документів. Експертами на запит сторони обвинувачення або й сторони захисту вирішуються задачі із встановлення способу виготовлення документа, а також факту й способу зміни первинного змісту його реквізитів, тексту, встановлення давнини виготовлення та ін. В кримінальних провадженнях такі документи викликають сумніви щодо їх справжності. Спеціальна криміналістична література, присвячена проблемам встановлення факту підроблення документа, способу такого підроблення, встановлення давнини його виготовлення та ін., є необхідним фундаментом для наукового дослідження у даній сфері. Об'єктами судової технічної експертизи документів є: безпосередньо документи (їх фрагменти), матеріали та засоби їх виготовлення, порівняльний матеріал [6, с. 97].

У правозастосовній практиці діє парадоксальна аксіома, відповідно до якої документ вважають справжнім, доки його справжність не поставлена під сумнів ким-небудь із учасників документообігу або учасників досудового розслідування. Документи як джерела інформації, а в кримінальному провадженні ще й імовірні джерела доказів мають складну формально-змістовну структуру інформаційних полів. Слова, знаки, символи несуть інформацію про зміст і призначення документа у конкретній системі документообігу чи комунікації (національна мова, галузь наукового знання, системи комунікації, професія та ін.). Матеріальні властивості документа несуть інформацію як про процес його виготовлення, так і про зміни, що виникли в процесі його використання або фальсифікації. Формальні реквізити документа такі як графі, бланк, номер, дата, склад паперу, захисні і водяні знаки, голограма, мікротексти та ін. прямо спрямовані на захист документа від фальсифікації й різних способів підроблення.

На думку К. Ковальова, важливим в аспекті дослідження документів є їх сучасна класифікація, що має будуватися на таких підставах: за назвою; походженням; ступенем доступу; фізичною природою носія та фіксації інформації; способом відображення інформації; призначенням; строком зберігання; співвідношенням часу виготовлення документа і вчинення розслідуваного правопорушення; процесуальною значущістю; юридичною чинністю [7, с. 37]. Не деталізуючи запропоновані цим науковцем різні класифікації, в аспекті нашого дослідження зупинимо увагу на останній із них, а саме – класифікації документів за юридичною чинністю, в котрій документи вирізняють як справжні та підроблені.

Тому виникає питання, наскільки правомірною є постановка перед експертом запитання про справжність документа? На наш погляд, справжність документа – це доказовий факт, встановлення якого відноситься до компетенції суб'єкта доказування, а не експерта. Останній надає свій висновок як джерело доказів за результатами дослідження документа, потрібне для встановлення доказового факту. Суворе розмежування компетенції експерта й суб'єкта доказування – необхідна умова ефективного використання спеціальних знань в досудовому розслідуванні й судовому розгляді кримінальних справ. Що ж стосується поняття несправжнього (підробленого) документа, то необхідно враховувати, що розрізняють два види підроблення документа: інтелектуальне й матеріальне. Інтелектуальне підроблення полягає у складанні та наданні документа правильного з формального боку (містить усі необхідні реквізити), але зміст якого хибний [8, с. 128]. Матеріальне підроблення буде мати місце, коли виготовляють повністю підроблений за формою і змістом документ, або частково, коли до реквізитів і змісту справжнього документа вносять часткові зміни способами, які залишають матеріальні сліди [7, с. 37]. Дане поняття охоплює не лише процес виготовлення справжніх документів, а й різноманітні способи їх фальсифікації. Як на нашу думку, терміносполучення «спосіб виготовлення документів» доцільно використовувати лише до випадків повного підроблення документа, а часткове підроблення залишається в межах експертного завдання із встановлення факту зміни первинного змісту раніше виготовленого документа. До суттєвих ознак, які виокремлюють об'єкти технічної експертизи документів з численних інших об'єктів, відносять те, що вони є носіями інформації про: обставини виготовлення документа (спосіб, час, технічні засоби, матеріали, що використані для виготовлення документа тощо); первинний зміст документа, наявність змін у змісті документа і спосіб їх нанесення; тотожність технічних засобів, тотожність конкретно

визначеного обсягу матеріалу, використаного для виготовлення документа; належність частин документа одному цілому [9, с. 78].

Ведучи мову про основні завдання даного виду судових експертиз, С. Гонгало поділяє їх на ідентифікаційні та не ідентифікаційні, а до останніх відносить такі задачі: встановлення способу виготовлення документа або його частин; чи використовувався для виготовлення документа за часом надрукований бланк; чи використовувалась для виготовлення документа частина іншого документа (з підписом або іншими реквізитами); спосіб нанесення тексту, підписів тощо; встановлення факту зміни попереднього змісту, використання хімічних реактивів; видалення частини тексту за допомогою підчистки, дописування (додруковування), переклеювання або вклеювання окремих фрагментів; виявлення слабовидимих або невидимих записів, утворених у результаті знебарвлення під дією хімічних реактивів, кисню тощо; знищення механічним шляхом; залитих, закреслених (заштригованих); незабарвлених, втиснутих; таких, що відобразились на копіювальному папері тощо; встановлення часу (абсолютного або відносного) виготовлення документа або його частин; встановлення природи речовини для травлення чи змивання, фарбування, склеювання та ін. [10, с. 164]. Виходячи із значного кола задач судової технічної експертизи документів та застосовуваних при її проведенні устаткувань, приладів, матеріалів, вважаємо, що цей вид експертиз є одним із найскладніших, проблемних і спірних з усіх видів криміналістичних експертиз, а їх проведення займає багато часу, людських, матеріальних й технічних ресурсів.

При проведенні судової технічної експертизи документів найчастіше встановлюють обставини, що характеризують об'єктивну сторону злочинів, пов'язаних із виготовленням підроблених документів, а саме про спосіб виготовлення, застосовані при цьому матеріали й пристрої. Ці факти є по відношенню до предмету доказування лише непрямыми доказами. Проте вони сприяють встановленню обставин, що характеризують інші елементи складу злочину: визначення вини, мотивів й мети злочину, встановлення причетності конкретної особи до виготовлення підроблених документів. Стосовно документа та його реквізитів як об'єктів техніко-криміналістичної експертизи задача із встановлення способу виготовлення спрямована на визначення прийомів і технічних засобів, що використовувалися при його створенні. Під способом виготовлення документа розуміють сукупність прийомів, методів, технічних засобів і матеріалів, що використовуються для його створення як фізичного об'єкта.

Для встановлення способу виготовлення документа зазвичай використовують спеціальні знання щодо: способів і технологій створення оригінал-макету документа; способів й технологій друку; способів післядрукарської обробки й застосовуваних матеріалів; видів й властивостей фарбових речовин; видів і властивостей матеріалів речової основи документа та ін.

Одним із розповсюджених способів підроблення документа є технічний або комп'ютерний монтаж окремих його реквізитів. Вітчизняний учений В. Пелюшок пропонує криміналістичне визначення поняття «технічний монтаж документів», що являє собою спосіб підроблення шляхом зміни первинного змісту документа, який слугував оригіналом під час копіювання, і полягає у створенні за допомогою комп'ютерної (зокрема графічних редакторів) або копіювально-розмножувальної техніки неіснуючого документа шляхом поєднання різних зображень фрагментів тексту, слів, фраз, печаток, штампів, підписів, записів існуючих документів і штучно створеної інформації (зображень) в один документ. Технічний монтаж, на його думку, полягає у створенні за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки неіснуючого документа шляхом поєднання різних зображень фрагментів тексту, слів, фраз, печаток, штампів, підписів, записів існуючих документів і штучно створеної інформації (зображень) в один документ. Це спосіб часткового підроблення шляхом зміни первинного змісту документа, що слугував оригіналом під час копіювання, або повного підроблення документа з використанням певних реквізитів справжнього документа [11, с. 52]. З такими науковими позиціями можна погодитись.

Останнім часом у зв'язку із процесами глобальної цифровізації зміст таких сталих понять як повне й часткове підроблення реквізитів документів піддається перегляду. Так, повне підроблення може бути здійснене шляхом комп'ютерного макетування документа в електронному вигляді із подальшою роздруківкою на твердому матеріальному носії. Такий спосіб зазвичай позначають як комп'ютерний монтаж. Комп'ютерний або цифровий монтаж здійснюють за допомогою комп'ютерної техніки й відповідного програмного забезпечення, коли зображення оригіналу документа вводять у комп'ютер, а потім цифрове зображення документа корегують шляхом внесення зміни графічними редакторами з подальшим друкуванням підробленого документа. Цей спосіб відрізн-

няється від механічного тим, що не залишає явних ознак внесення змін – зміни первинного змісту відбуваються в електронному (цифровому) документі [12, с. 74]. По суті цифровий фотомонтаж – це редагування зображень растровими графічними редакторами в цифровому вигляді. Для цього зображення, навіть таке, що отримане з традиційного носія – фотоплівки, переводять у цифровий вигляд. Для цифрового фотомонтажу використовують численні графічні редактори, зокрема, Adobe Photoshop, Microsoft Paint, GIMP, Corel Photo-Paint, Paint.NET та інші.

На жаль, в практиці проведення судових експертиз мають місце непоодинокі випадки, коли експертами, що спеціалізуються на проведенні СТЕД, у процесі встановлення обставин виготовлення документів, реквізити котрих нанесені із використанням комп'ютерних технологій, вирішувались питання, котрі відносяться до компетенції, якою володіють експерти в галузі комп'ютерної експертизи. Документи на електронних носіях та їх властивості є настільки специфічними, що їх дослідження передбачає доволі великий обсяг спеціальних знань, якими експерти, що спеціалізуються на проведенні СТЕД, зазвичай, не володіють.

Важливим для вирішення багатьох задач технічної експертизи документів є встановлення того, чи є даний документ оригіналом або копією. До копії документа зазвичай відносять виготовлений за допомогою технічних засобів чи спеціальних копіювальних матеріалів екземпляр документа, що повністю відтворює інформацію з якого-небудь документа на паперовій основі. Різноманіття технологій отримання копій документа передбачає необхідність їх класифікації за підставами, що сприяють максимально повному встановленню обставин їх отримання й застосовуваних з цією метою засобів. Особливе значення з точки зору можливості проведення експертного дослідження з метою встановлення факту й обставин виготовлення репродукції має класифікація копій документа за способом перенесення інформації з оригіналу документа. За такої підстави репродукції можуть бути отримані прямим і непрямим (побічним) способами. Так, за прямого способу отримання копії текстова й графічна інформації документа передаються безпосередньо на папір. За непрямого способу відтворення оригіналу документа здійснюється шляхом перенесення зображення на проміжний носій, а вже із нього на папір. Проміжним носієм може бути друкарська форма або машинний носій, зокрема накопичувач на жорстких магнітних дисках, флеш-накопичувач, карти пам'яті та інші машинні носії, інформація на яких представлена у вигляді файлових систем. Зазвичай, при встановленні способу виготовлення копії документа проводять комплексні експертні дослідження. Зокрема, встановлення фактичних обставин виготовлення копії документа шляхом репрографії пов'язане із застосуванням комплексного підходу і, залежно від технології отримання копії та застосовуваних з цією метою засобів, характер застосовуваних спеціальних знань може бути неоднаковим. Так, дослідження копій документів, що отримані шляхом сканування й подальшої роздруковки або безпосередньо з документа передбачає використання спеціальних знань в галузі судового почеркознавства, технічної експертизи документів та комп'ютерно-технічної експертизи. Це обумовлене тим, що при скануванні детальне зображення документа зберігається в цифровому вигляді на носії і в подальшому здійснюється його друк. В межах комп'ютерно-технічної експертизи можуть встановлюватися технічні засоби і комп'ютерні програми, що використовувалися для виготовлення копій, час копіювання або час друку сканованого зображення. Окрім того, може бути встановлено факт внесення змін у скановане первинне зображення, застосовувані з цією метою комп'ютерні програми та час обробки зображень тощо.

У випадках, коли копії документів отримані шляхом фотофіксації оригіналу документа й подальшого друку отриманого зображення, доцільним є призначення експертиз з технічного дослідження документів, фототехнічної, а також комп'ютерно-технічної. Фототехнічна експертиза має бути призначена для встановлення факту наявності або відсутності монтажу при виготовленні фотознімка, а також внесення інших змін в результаті обробки зображень, а комп'ютерно-технічна експертиза – для з'ясування умов друку отриманого зображення, котрий може здійснюватися шляхом безпосередньої передачі інформації на друкуючий пристрій або з використанням як проміжної ланки пам'яті комп'ютера.

На це звертає увагу вітчизняна науковець і експерт О. Шведова, яка слушно підкреслює, що при дослідженні документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій, необхідним є проведення комплексних експертиз для отримання відповідей на низку питань, зокрема таких як: встановлення способу виготовлення документа або його фрагментів; факту і способу внесення змін у документ як факту монтажу; давності виготовлення документа, хронологічної послідовності нанесення певних штрихів; єдиного джерела походження декількох документів; конкретних

друкувальних пристроїв-принтерів, а також матеріалів; цілого за частинами; механізму і умов взаємодії об'єктів та ін. Для цього треба провести декілька послідовних досліджень тих самих об'єктів різними фахівцями. Так, комплексна судово-технічна експертиза документів і судова комп'ютерно-технічна експертиза складається з трьох етапів: техніко-криміналістичне дослідження документа на паперовому носії, комп'ютерно-технічне дослідження апаратно-програмного комплексу як сукупності технічного устаткування і інформації на машинних носіях, комплексне комп'ютерно-технічне і техніко-криміналістичне дослідження [2, с. 16].

На окрему увагу заслуговують й питання технічного дослідження документів на предмет встановлення давнини їх виготовлення. Це стосується як часу виготовлення матеріальної основи документа, так і часу внесення або зміни окремих реквізитів, записів, підпису тощо. Велика кількість спірних документів, які стають об'єктами цієї експертизи, бувають виконані не на час зазначеної в них дати, а раніше чи пізніше вказаних у документах років, місяців, з наступними і більш пізніми внесеннями змін до змісту. Зазначене потребує визначення абсолютної чи відносної давності виготовлення документа або нанесення певних реквізитів, наприклад, підпису, відбитків печаток, штампів, рукописного або друкованого тексту чи його фрагментів тощо. Закономірності зміни деяких характеристик матеріалів письма протягом певного часу лягли в основу низки експертних методик із встановлення давнини виготовлення документів.

На сучасному етапі розвитку криміналістичного документознавства дослідження, які проводять з метою визначення давнини виготовлення документа, ґрунтуються на науково-методичному доробку експертизи окремих реквізитів, насамперед виконаних пастами кулькових ручок, штемпельними фарбами. Науково-методичне забезпечення дослідження інших частин документа потребує поглибленого вивчення, практичної апробації, а також запровадження комплексного підходу й використання спеціальних знань, різних аналітичних і спеціальних методів криміналістичного дослідження документів, зокрема поєднання методів і методик виконання завдань судової почеркознавчої експертизи й технічного дослідження документів. З огляду на це, науковцями запропоновано перспективні напрями розширення можливостей судової експертизи документів з метою визначення давнини їх виготовлення, а саме: поглиблення їх комплексності; використання спеціальних знань, різних аналітичних і спеціальних методів криміналістичного дослідження документів; розвиток неруйнівних методів досліджень; автоматизація та комп'ютеризація процесів застосування методів; алгоритмізація процесів дослідження [5, с. 189].

На даний час експертами в галузі СТЕД активно використовується метод спектроскопії комбінаційного розсіювання світла з використанням раманівського спектрометра, за допомогою якого можна отримати відповідні спектри барвників, що входять до складу досліджуваних матеріалів письма, котрими нанесені аналізовані реквізити. Раманівська спектроскопія дає змогу вивчати речовини на рівні молекулярних структур і є науково обґрунтованим, надійним й апробованим на практиці методом аналізу в хімії, медицині, біології та інших науках. Як правильно зазначають вітчизняні фахівці, актуальність застосування цього методу для дослідження документів зумовлена простотою використання, оскільки не потребує пробопідготовки і руйнування цілісності документа, короткою тривалістю і високою точністю, а також простотою процедури визначення типу барвника у фарбувальній суміші, високим рівнем відтворюваності отриманих результатів [13, с. 50]. Водночас судова експертиза із встановлення давнини виготовлення документа зазвичай носить комплексний характер й потребує спеціальних знань не лише в галузі технічного дослідження документів, а й в галузі дослідження матеріалів і речовин, з використанням яких створено документ.

Висновки. В цій статті нами розглянуті лише окремі питання судового технічного дослідження документів з метою встановлення експертним шляхом факту фальсифікації документа, способу виготовлення підробленого документа, а в разі встановлення часткової підробки – встановлення способу внесення змін у справжній документ. Неабияке значення в практиці досудового розслідування багатьох злочинів сьогодні мають й питання щодо особливостей дослідження копій документів, які виготовлено за допомогою комп'ютерної техніки, встановлення давнини виготовлення документів та ін.

Обмежений обсяг статті не дає можливості розкрити усі проблемні аспекти сучасного дослідження документів, проте в цілому не виникає сумнівів, що задачі із встановлення способу їх виготовлення, встановлення й дослідження копій документів є складними для вирішення в межах лише технічної експертизи документів. Використання цифрових технологій на усіх етапах сучас-

них виробничих процесів, а також їх поєднання та застосовуваних різних сучасних матеріалів потребує комплексного підходу до дослідження із застосуванням методів експертизи матеріалів, речовин і виробів, комп'ютерно-технічної експертизи та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гонгало С.Й. Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 21 с.
2. Шведова О.В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 23 с.
3. Воробей О.В., Кофанов А.В. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч. посіб. Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2011. 312 с.
4. Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч. посібник. Київ: ЦУЛ, 2008. 304 с.
5. Ковальов К.М. Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа: дис. ... д-ра філософ.: 081 Право. Київ, 2022. 239 с.
6. Попович І.І. Плюралізм думок щодо поняття документу у криміналістиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО, 2011. С. 95–98.
7. Ковальов К.М. Генезис документа як засади криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 2(36). С. 31–43.
8. Гора І.В., Колесник В.А. Криміналістика. Частина 1. Криміналістична техніка. Навч. посібник. Київ: Алерта, 2005. 316 с.
9. Гора І.В. Техніко-криміналістична експертиза документів. В кн.: Експертизи у судочинстві України: навч.-наук. посіб. / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2018. С. 77–96.
10. Гонгало С. Сучасні можливості судової техніко-криміналістичної експертизи документів. *Право України*. 2009. № 10. С. 162–169.
11. Пелюшок В.Г. Розмежування понять «додрукування» і «технічний монтаж» на сучасному етапі розвитку судової технічної експертизи документів. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 47–55.
12. Пелюшок В.Г. Проблемні питання дослідження технічних зображень документів (копій). *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2(30). С. 71–77.
13. Ковальов К.М., Довбій О.О., Гресь О.В., Бичков А.С. Можливості застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 2(34). С. 47–52.

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.49>

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПО- РУШЕНЬ

Пчеліна О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0224-1767,
e-mail: pchelinaov@icloud.com*

Пчелін В.Б.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративної діяльності
Харківського національного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0001-9540-9084,
e-mail: pchelin@me.com*

Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Організація взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень.

У статті здійснено комплексний аналіз організаційних засад взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах сучасних викликів, спричинених трансформаціями правової системи України й впровадженням воєнного стану. Особливу увагу приділено необхідності модернізації структур і процедур, які забезпечують ефективну комунікацію між усіма суб'єктами кримінального провадження. Визначено, що досудове розслідування є тією стадією, на якій закладається підґрунтя для об'єктивного, повного і всебічного встановлення обставин правопорушення, а отже, й гарантування прав і свобод кожної особи. Показано, що якість взаємодії безпосередньо впливає на результати слідчої діяльності, сприяє оптимізації процесу доказування, пришвидшує реагування на загрози, а також мінімізує ризики зловживання владними повноваженнями. Проаналізовано сучасний стан наукового опрацювання проблематики, наведено основні тенденції й напрями досліджень, що засвідчують як досягнення, так і наявні прогалини в організації співпраці між поліцією, прокуратурою, експертними установами, оперативними підрозділами та іншими органами, залученими до процесу досудового розслідування. Виокремлено низку невирішених питань, зокрема недостатню визначеність ролі недержавних інституцій, обмеження щодо участі громадськості у контролі за діяльністю правоохоронних органів, недосконалість правового регулювання взаємодії з міжнародними організаціями, а також відсутність ефективних механізмів внутрішнього та зовнішнього аудиту ефективності співпраці. Обґрунтовано необхідність формування інноваційних організаційних платформ, розвитку цифрових технологій для забезпечення оперативного обміну інформацією, а також впровадження систем оцінювання результативності командної роботи. В контексті воєнного стану особливо актуалізовано питання забезпечення інформаційної безпеки, дотримання міжнародних стандартів захисту прав людини та своєчасної адаптації існуючих механізмів координації до нових ризиків і загроз. Підкреслено важливість формування професійної культури взаємної підтримки й довіри, розвитку комунікативних і конфліктологічних компетентностей співробітників, а також запровадження прозорих процедур прийняття рішень на всіх етапах досудового розслідування. Окрему увагу приділено проблемам, що виникають у зв'язку зі зростанням кількості воєнних злочинів, розширенням обсягів цифрових доказів, необхідністю протидії організованим злочинності, а також інтеграції іноземного досвіду в національну практику.

Ключові слова: взаємодія, організація, співпраця, досудове розслідування, кримінальне провадження, воєнний стан, форми взаємодії, слідчі ситуації, воєнні злочини, координація, слідчі групи.

Pchelina O.V., Pchelin V.B. Organization of interaction during pre-trial investigation of criminal offenses.

In the article it has been provided a comprehensive analysis of the organizational foundations of interaction during the pre-trial investigation of criminal offenses under the contemporary challenges caused by transformations in Ukraine's legal system and the introduction of martial law. Special attention has been paid to the necessity of modernizing structures and procedures that ensure effective communication among all subjects of criminal proceedings. It has been determined that the pre-trial investigation is the stage that lays the foundation for an objective, complete, and comprehensive establishment of the circumstances of the offense, and thus, guarantees the rights and freedoms of each individual. It has been shown that the quality of interaction directly affects the outcomes of investigative activities, facilitates the optimization of the evidentiary process, accelerates responses to threats, and minimizes the risks of abuse of authority. The current state of scholarly research on the topic has been analyzed, with key trends and research directions highlighted, demonstrating both achievements and existing gaps in the organization of cooperation between the police, prosecution, expert institutions, operational units, and other bodies involved in the pre-trial investigation process. Several unresolved issues have been identified, including insufficient clarity of the role of non-governmental institutions, limited public participation in the monitoring of law enforcement activities, imperfection of legal regulation in interactions with international organizations, and the absence of effective mechanisms for internal and external audit of cooperation effectiveness. The necessity has been substantiated for the formation of innovative organizational platforms, the development of digital technologies to ensure prompt information exchange, and the implementation of systems for evaluating team performance. In the context of martial law, particular emphasis is placed on ensuring information security, adherence to international human rights standards, and the timely adaptation of existing coordination mechanisms to new risks and threats. The importance of developing a professional culture of mutual support and trust, enhancing communication and conflict-management competencies among personnel, and introducing transparent decision-making procedures at all stages of the pre-trial investigation has been emphasized. Special attention has been given to problems arising from the increase in war crimes, the expansion of digital evidence, the need to counter organized crime, and the integration of foreign experience into national practice.

Key words: interaction, organization, cooperation, pre-trial investigation, criminal proceedings, martial law, forms of interaction, investigative situations, war crimes, coordination, investigative groups.

Постановка проблеми. В умовах сучасних трансформацій правової системи України актуалізується необхідність якісного вдосконалення процедур досудового розслідування кримінальних правопорушень, що, своєю чергою, висуває нові вимоги до організації ефективної взаємодії між усіма суб'єктами цього процесу. Досудове розслідування є однією з ключових стадій кримінального провадження, від якої залежить не лише своєчасне та об'єктивне встановлення всіх обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, а й дотримання прав і свобод кожної особи, залученої до правових процедур. Саме на цій стадії визначальною стає здатність компетентних органів до конструктивного співробітництва, обміну релевантною інформацією, координації спільних дій та застосування сучасних методів управління й комунікації.

Особливого значення набуває організація взаємодії між підрозділами поліції, органами прокуратури, експертними установами, іншими правоохоронними та державними структурами, а також недержавними інституціями, які можуть бути залученими на окремих етапах досудового розслідування. Врахування вимог воєнного стану, загроз національній безпеці та зростаючого рівня злочинності зумовлює необхідність розробки нових, більш гнучких і водночас чітко регламентованих механізмів взаємодії. Надзвичайно важливою є й орієнтація на міжнародні стандарти захисту прав людини, що інтегруються у національне законодавство й стають базовою основою для удосконалення слідчої діяльності.

Метою дослідження є комплексне дослідження організаційних засад взаємодії між основними суб'єктами досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах сучасних трансформацій правової системи України та воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. У сучасному науковому дискурсі питання організації взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень розглядається як багатогранна проблема, що охоплює як теоретичні, так і прикладні аспекти функціонування правоохоронних органів. Вітчизняні й зарубіжні дослідники (О.П. Бойко, В.С. Бондар, В.В. Кікінчук, І.А. Когут, Ю.Б. Комаринська, А.В. Мировська, Л.Л. Патик, Р.Л. Степанюк, Н.М. Татарин, О.О. Шевчук, О.В. Шпитко й інші) підкреслюють, що ефективна взаємодія різних суб'єктів досудового розслідування є ключовою умовою забезпечення законності, неупередженості й повноти встановлення обставин кримінального правопорушення, а також гарантом дотримання прав і свобод особи. Однією з центральних проблем, що постає перед сучасною кримінальною юстицією України, є недостатній рівень координації між органами досудового розслідування, прокуратурою, експертними установами, оперативними підрозділами поліції, а також іншими державними й недержавними структурами. Аналіз наукових джерел свідчить про тенденцію до фрагментарності нормативно-правового регулювання взаємодії між цими суб'єктами, що ускладнює вироблення єдиної стратегії дій, особливо в умовах динамічних змін у правовій системі держави. Водночас у літературі фіксується ряд невирішених питань, серед яких: недостатня визначеність ролі недержавних інституцій у досудовому розслідуванні, обмеженість участі громадськості у контролі за діяльністю слідчих органів, недосконалість правового регулювання співпраці з міжнародними органами та експертами, а також відсутність дієвих механізмів оцінки ефективності взаємодії в конкретних кримінальних провадженнях. З огляду на що вирішення низки ключових питань потребує подальшого міждисциплінарного аналізу, вдосконалення нормативної бази та адаптації до умов, що змінюються, з урахуванням сучасних викликів для системи правопорядку та захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Сутність терміну «взаємодія» у сфері правозастосування полягає у цілеспрямованому, скоординованому співробітництві кількох учасників, діяльність яких взаємно доповнює одна одну для досягнення спільної мети. В широкому сенсі взаємодія – це система активних комунікацій, обміну інформацією, ресурсами, знаннями й досвідом, що відбувається на основі чітко визначених правил, принципів і домовленостей. Вона передбачає спільне планування дій, розподіл обов'язків, узгодження рішень, а також колегіальну відповідальність за кінцевий результат.

У контексті досудового розслідування кримінальних правопорушень взаємодія означає організований процес співпраці між підрозділами поліції, органами прокуратури, експертними установами, а також іншими державними і недержавними структурами, які залучені до вирішення завдань кримінального провадження.

Зокрема, як указує В.С. Бондар, взаємодія – це «регламентована кримінальним процесуальним законодавством, погоджена за цілями та завданнями, місцем і часом, здійснювана під єдиним керівництвом діяльність рівноправних у виборі засобів і методів вирішення поставлених завдань суб'єктів, яка виражається в найбільш раціональному поєднанні притаманних цим суб'єктам методів і засобів, з метою підвищення ефективності досудового розслідування» [1, с. 94]. Своєю чергою, О.В. Шпитко зазначає, що «взаємодія слідчого з іншими учасниками кримінального провадження – це спільна діяльність суб'єктів кримінального провадження з керівною організуючою роллю слідчого, спрямована на реалізацію завдань кримінального судочинства, узгоджена за змістом, метою, місцем та часом, за умови ефективного використання наявних правових засобів та механізмів». При цьому, на думку науковця, особливостями такої діяльності є: «нормативна урегульованість; узгодженість дій за метою, місцем, часом, засобами та змістом; спрямованість діяльності суб'єктів на вирішення конкретних завдань розслідування, які зумовлюються характером слідчої ситуації, що склалася за відповідних умов; специфічність повноважень та урахуванням методів і засобів, властивих суб'єктам» [2, с. 126].

На наше переконання, наведені вище наукові позиції слушно акцентують на необхідності чіткого нормативного регулювання та скоординованості дій усіх учасників досудового розслідування. Водночас важливим у сучасних умовах є не тільки формальне узгодження дій, а й справжня партнерська співпраця, яка ґрунтується на довірі, взаємному визнанні експертності й гнучкості прийняття рішень. Реалії сьогодення потребують, щоб взаємодія не обмежувалась визначенням ролей і функцій, а забезпечувала динамічну комунікацію, швидкий обмін інформацією й адаптацію до нових викликів, зокрема у воєнний час. Особливої актуальності набуває впровадження інноваційних інструментів для міжвідомчої співпраці й оцінка ефективності взаємодії не лише за

формальними, а й за якісними критеріями, що дозволить підвищувати результативність розслідувань і рівень довіри суспільства до органів правопорядку.

З урахуванням вищезазначеного пропонуємо під взаємодією під час досудового розслідування кримінальних правопорушень розуміти комплексну, скоординовану, узгоджену та регламентовану законодавством співпрацю між основними суб'єктами кримінального провадження, яка базується на партнерських відносинах, взаємній довірі, чіткому розподілі обов'язків і відповідальності та спрямована на досягнення спільної мети – неупередженого, всебічного й швидкого розслідування кримінальних правопорушень, встановлення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, перевірку та оцінку доказів, а також забезпечення невідворотності покарання для винних осіб. Указана дефініція демонструє, що взаємодія за своєю суттю є спільною діяльністю суб'єктів, що здійснюють досудове розслідування, яка має спільну мету та передбачає погодженість дій, обмін інформацією та взаємну допомогу між різними правоохоронними органами та іншими державними установами.

Відповідно, основними ознаками взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень є такі:

- визначеність суб'єктного складу співпраці. Зокрема, суб'єктами досліджуваного різновиду взаємодії є органи, які мають повноваження проводити досудове розслідування, а також інші державні та недержавні установи, що надають допомогу в цьому процесі. До них належать слідчі, прокурори, оперативні підрозділи, експертні установи, фахівці тощо. Вказана ознака тісно пов'язана з наступною особливістю взаємодії, а саме її комплексним характером;
- комплексність, тобто охоплення повного спектра учасників досудового розслідування, що дозволяє всебічно аналізувати обставини кримінального провадження й уникати прогалин у розслідуванні;
- спільність мети. Це означає, що всі суб'єкти взаємодії працюють для досягнення єдиної мети – ефективного досудового розслідування, встановлення в повному обсязі обставин, що становлять предмет доказування в кримінальному провадженні, збирання доказів, а також притягнення винних до відповідальності;
- інституційна визначеність взаємодії, тобто чітке регламентування ролей, функцій, зон відповідальності кожного з учасників взаємодії, що закріплено у положеннях відповідних нормативно-правових актах;
- узгодженість дій усіх учасників взаємодії. Мова йде передусім про те, що дії всіх учасників взаємодії мають бути скоординовані та послідовні. Це може бути досягнуто шляхом складання спільних планів, проведення спільних нарад, створення слідчо-оперативних, слідчих, серед іншого міжвідомчих, груп тощо;
- інформаційний обмін, адже ефективна взаємодія неможлива без постійного та своєчасного обміну інформацією між суб'єктами. Це дозволяє уникнути дублювання роботи, прискорити розслідування та отримати повну картину події. Водночас ця ознака релевантна з такою особливістю взаємодії як оперативність;
- оперативність взаємодії полягає в забезпеченні швидкого обміну інформацією та необхідністю злагодженого реагування на зміни ситуації, особливо в умовах воєнного стану чи інших надзвичайних ситуаціях;
- взаємна допомога між її учасниками. Іншими словами, суб'єкти взаємодії надають один одному допомогу в межах своїх повноважень;
- впровадження сучасних технологій (застосування електронних платформ, інформаційних систем для збору, зберігання й передачі доказів та іншої релевантної інформації);
- дотримання міжнародних стандартів, тобто взаємодія під час досудового розслідування кримінальних правопорушень орієнтована на забезпечення принципів захисту прав людини, прозорості процедур, можливості залучення недержавних інституцій і громадського контролю;
- гнучкість і адаптація взаємодії означає здатність швидко змінювати механізми співпраці відповідно до зовнішніх і внутрішніх викликів (зростання злочинності, нові форми правопорушень, цифровізація доказів тощо).

Організація взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень реалізується в способи, зумовлені низкою факторів, зокрема, формою такої взаємодії, суб'єктним складом, категорією кримінального провадження тощо [1–7]. Залежно від конкретної ситуації, вибір моделі взаємодії та інструментів її реалізації визначається не лише чинним законодавством, а й

потребою забезпечення максимального результату та ефективності процесуальних й організаційних дій. Важливо, щоб механізми співпраці між різними учасниками досудового розслідування залишалися гнучкими, дозволяли оперативно реагувати на виклики, впроваджувати інновації та технології, а також враховувати міжнародний досвід і стандарти.

Так, організація взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень полягає в здійсненні інформаційного обміну, спільного планування, виконанні окремих доручень, проведенні спільних дій і т. п. При цьому особливості організації взаємодії деталізуються з урахуванням виду кримінального правопорушення, що розслідується, і характеру слідчої ситуації на певному етапі досудового розслідування. Такий підхід дозволяє забезпечити адресність та ефективність спільних дій, адже тактика взаємодії при розслідуванні, наприклад, економічних злочинів, кардинально відрізняється від особливостей взаємодії у провадженнях, пов'язаних із тероризмом чи воєнними злочинами. Гнучка організація співпраці з урахуванням специфіки кожного кримінального провадження сприяє оптимальному розподілу ресурсів, підвищенню оперативності реагування, а також дозволяє залучати до процесу тих учасників, чия кваліфікація та повноваження є найбільш релевантними на конкретному етапі розслідування. Крім того, врахування обстановки, що змінюється, та здатність адаптувати механізми взаємодії відповідає сучасним викликам, забезпечує своєчасне впровадження новітніх технологій і підходів, а також сприяє дотриманню міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини та прозорості процедури.

Приміром, під час розслідування воєнних злочинів органи досудового розслідування тісно взаємодіють зі службами порятунку. Зокрема, перед тим як проводити огляд місця події підрозділи ДСНС знешкоджують наслідки обстрілів/ракетних атак (гасять пожежі, деблокують людей під завалами), вибухотехніки здійснюють пошук і, за необхідності, знешкодження вибухонебезпечних предметів, медичні працівники надають екстрену медичну допомогу тощо. Окремо варто зазначити, що з огляду на масштабність наслідків воєнних злочинів їх досудове розслідування здійснюється в складі слідчих груп, причому міжвідомчих. Крім того, заради забезпечення подальшого скерування кримінальних проваджень про воєнні злочини до Міжнародного кримінального суду створюються міжнародні спільні слідчі групи. Також однією з особливостей воєнних злочинів є те, що вони вчиняються серед іншого на окупованих і прифронтових територіях. Указана особливість безпосередньо зумовлює необхідність тісної співпраці слідчого із ЗСУ під час досудового розслідування воєнних злочинів. Серед важливих напрямів організації взаємодії під час розслідування воєнних злочинів варто назвати співпрацю з розвідувальними органами з метою забезпечення своєчасного обміну інформацією під час збору доказів ведення російською федерацією агресивної війни проти України, розслідування воєнних та інших міжнародних злочинів, а також співпраці з Міжнародним кримінальним судом [7, с. 555–559].

Висновки. Отже, ефективна організація взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень є ключовою умовою для досягнення справедливості, забезпечення дотримання прав людини та протидії сучасним викликам у сфері кримінальної юстиції. Взаємодія між усіма учасниками процесу розслідування повинна бути побудована на засадах узгодженості, оперативності, постійного інформаційного обміну, взаємної допомоги, а також впровадження сучасних технологій та дотримання міжнародних стандартів. Важливим є врахування специфіки кожного окремого провадження, що дозволяє гнучко адаптувати механізми співпраці й підвищити ефективність використання ресурсів. Досвід розслідування воєнних злочинів, в якому об'єднуються зусилля національних і міжнародних органів, демонструє необхідність широкої координації, створення міжвідомчих та міжнародних слідчих груп, а також тісної співпраці з іншими інституціями – від служб порятунку до розвідувальних структур і Міжнародного кримінального суду. Здатність швидко реагувати на обставини, що змінюються, залучати до процесу нових учасників і використовувати інноваційні підходи є запорукою результативного розслідування навіть найскладніших кримінальних правопорушень. Саме такий комплексний, динамічний і відкритий до змін підхід формує сучасне обличчя досудового розслідування в Україні та слугує гарантією зміцнення верховенства права і захисту прав людини в умовах воєнних і мирних реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар В.С. Взаємодія органів досудового розслідування з підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, у виявленні та розслідуванні незаконного посіву або ви-

- рощування снотворного маку чи конопель. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 3, ч. 1. С. 92–101. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.3.1.16>.
2. Шпитко О.В. Форми та види взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2020. Вип. 61, том 2. С. 125–128. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.61-2.28>.
 3. Мироська А.В., Комаринська Ю.Б., Патик Л.Л. Взаємодія слідчих та працівників оперативних підрозділів під час розслідування кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 446–449. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/106>.
 4. Єрмоєнко І. Взаємодія прокурора та слідчого у кримінальному провадженні: підстави, форми та принципи. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 3. С. 157–160.
 5. Когут І.А. Поняття взаємодії слідчого та дізнавача із прокурором під час досудового розслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 617–620. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/156>.
 6. Бойко О.П., Рогальська В.В. Здійснення взаємодії під час розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. *Право та державне управління*. 2023. № 4. С. 330–336. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.4.43>.
 7. Пчеліна О.В., Мельничук О.Р. Організація взаємодії під час досудового розслідування воєнних злочинів. *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама: зб. тез доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 16 квіт. 2025 р.) / МВС України; Нац. поліція України; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Вінниця: ХНУВС, 2025. С. 555–559.*

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.50>

СЛІДЧА СИТУАЦІЯ У ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ І ПРАКТИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ

Тіщенко В.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»,
член-кореспондент НАПрН України
ORCID: 0000-0002-2441-7535*

Белік Л.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-2183-6635*

Тіщенко В.В., Белік Л.С. Слідча ситуація у теорії криміналістики і практиці розслідування.

У статті розглядається сутність і значення ситуаційного підходу в розробці теоретичних положень криміналістики, зокрема тактики та методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Аналізуються різні наукові погляди щодо віднесення категорії «слідча ситуація» до певних розділів криміналістики та робиться висновок про доцільність її вивчення як у загальних теоретичних положеннях, так і в тактиці та методиці розслідування залежно від рівня і характеру завдань.

Вказується, що на кожному етапі розслідування утворюється конкретна ситуація, яка потребує аналізу й оцінки для визначення її змісту та можливостей використання у кримінальному провадженні. Розглядається класифікація слідчих ситуацій (типові й конкретні, сприятливі й несприятливі, прості й складні, етапні) та їх застосування для постановки тактичних і стратегічних завдань. Критеріями оцінки називаються обсяг, зміст і достовірність інформації про подію, її обставини та винних осіб.

На тактичному рівні слідча ситуація використовується для визначення завдань, вибору тактики слідчих дій, тактичних операцій, моделювання поведінки учасників. У методиках розслідування її оцінка має стратегічне значення, оскільки визначає напрям і програму слідства. Особливе значення мають: характер джерел інформації, час від події до її фіксації та аналіз вихідної ситуації на початку розслідування.

Рекомендовано алгоритм програми розслідування: 1) аналіз і оцінка вихідної слідчої ситуації на початку розслідування; 2) постановка відповідних тактичних завдань, що підпорядковані вирішенню стратегічних завдань; 3) розробка версій з обставин, що підлягають встановленню; 4) прийняття тактичного рішення стосовно визначення складу, виду та послідовності застосування процесуальних засобів і криміналістичних методів вирішення завдань і перевірки версій, зокрема щодо проведення конкретних слідчих дій або тактичних операцій; 5) аналіз отриманих результатів проведених слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій, а також початкового етапу розслідування; 6) з'ясування слідчої ситуації, для організації і проведення подальшого етапу розслідування з урахуванням повноти отриманої інформації, необхідності її перевірки і встановлення обставин кримінального правопорушення і підозрюваної особи.

Ключові слова: досудове розслідування; слідча ситуація; криміналістичний аналіз та оцінка; стратегічні і тактичні завдання, що зумовлюються слідчою ситуацією; програма розслідування.

Tishchenko V.V., Bielik L.S. Investigative situation in the theory of criminalistics and in the practice of investigation.

The article examines the essence and importance of the situational approach in developing the theoretical foundations of criminalistics, particularly in tactics and methodologies for investigating certain types of offenses. It reviews scientific perspectives on the category of «investigative situation» and concludes that it should be studied both in general theory and in methodology, depending on the level and nature of tasks.

At each stage of an investigation, a situation arises that requires analysis and evaluation to determine its content and use in proceedings. The article highlights the classification of investigative situations and their role in setting tactical and strategic tasks. Evaluation criteria include the scope, content, and reliability of information about the event, its circumstances, and the involved persons.

At the tactical level, the investigative situation guides task setting, the choice of actions or operations, and modeling participant behavior. In methodology, its assessment has strategic significance, shaping the direction and program of the investigation. Key factors include the nature of information sources, the time between the event and its recording, and the analysis of the initial situation at the outset.

An algorithm of the investigation program is recommended:

- 1) analysis and assessment of the initial investigative situation at the beginning of the investigation;
- 2) setting appropriate tactical tasks subordinated to solving strategic tasks;
- 3) development of versions regarding the circumstances to be established;
- 4) making a tactical decision on determining the composition, type, and sequence of applying procedural means and criminalistic methods to solve the tasks and verify the versions, including conducting specific investigative actions or tactical operations;
- 5) analysis of the obtained results of investigative (search) actions and tactical operations, as well as the initial stage of the investigation;
- 6) clarification of the investigative situation for organizing and conducting the next stage of the investigation, taking into account the completeness of the obtained information, the need for its verification, and the establishment of the circumstances of the criminal offense and the suspect.

Key words: pre-trial investigation; investigative situation; criminalistic analysis and assessment; strategic and tactical tasks determined by the investigative situation; investigation program.

Постановка проблеми. В криміналістичному аспекті розслідування являє собою специфічну пізнавально-інформаційну діяльність слідчого та інших уповноважених законом осіб, спрямовану на встановлення сутності і обставин кримінально релевантної події, її учасників та винних осіб. Це загальне стратегічне завдання вирішується шляхом поступового і послідовного здобуття і вивчення криміналістично значущої інформації, її аналізу, обробки, оцінки, що надає змогу розробити програму розслідування, прийняти правильне рішення щодо вибору напрямку розслідування, постановки проміжних (тактичних) завдань та засобів їх вирішення. Слід звернути увагу, що постановка найближчих і більш віддалених тактичних завдань залежить, перш за все, від інформаційного стану та наявних джерел криміналістично значущої інформації.

Таким чином, визначальним фактором у зазначеній розумовій і практичній діяльності є криміналістичний аналіз всієї наявної інформації з врахуванням конкретних умов, в яких здійснюється розслідування, тобто відповідної слідчої ситуації. Приймати процесуальні і тактичні рішення, проводити слідчі (розшукові) дії без врахування ситуації, що склалась на певний момент розслідування було б з боку слідчого суттєвою помилкою, що веде розслідування у глухий кут. Це означає, успіх слідчої діяльності багато в чому залежить від застосування ситуаційного підходу у розслідуванні кримінальних правопорушень. Проте поняття, значення і функції слідчої ситуації в сучасній літературі розглядаються різнопланово і в різних розділах криміналістики, що не сприяє її правильному сприйманню і використанню у теорії і практиці криміналістики.

Стан опрацювання проблематики. Необхідно зазначити, що в останні десятиріччя розробка ефективних криміналістичних рекомендацій все більше пов'язується з оцінкою слідчих ситуацій, які виникають у ході розслідування кримінальних правопорушень. Тобто ситуаційний підхід розглядається одним з основних принципів у виборі техніко-криміналістичних і тактичних засобів, організації досудового розслідування, побудови методик розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень.

Ще в 50-ті роки минулого століття в криміналістичній літературі (Г.М. Муд'югін) підкреслювалось, що розробка криміналістичних рекомендацій стосовно планування і вибору напрямку розслідування зумовлюється не тільки видом кримінального правопорушення, але, головним чином, обсягом і характером відомостей, що містяться у вихідних даних на початку розслідування, і утворюють відповідні *слідчі ситуації*, які можна *типізувати*. Про значення слідчих ситуацій для побудови окремих методик розслідування в своїх роботах і зокрема в докторській дисертації писав О.М. Колесніченко. При цьому він розумів під слідчою ситуацією таке положення в розслідуванні злочинів, яке характеризується наявністю тих чи інших доказів й інформаційних матеріалів, які зумовлюють конкретні завдання з їх збирання і перевірки [2, с. 214]. Проте надалі, на протязі наступного десятиліття, думка щодо рекомендації стосовно вибору напрямку розслідування на його початковому етапі зводилась до необхідності врахування конкретних обставин у кожному кримінальному провадженні.

У 80-90 роки слідча ситуація стала розглядатися як *концептуальна категорія криміналістичної тактики*, що визначає правильний вибір тактичних прийомів в ході проведення окремих слідчих дій і тактичних операцій [3, с. 158–168]. В деяких підручниках криміналістика вона і зараз розглядається серед теоретичних положень криміналістичної тактики [4, с. 263–265; 5, с. 244–245; 6, с. 386–387]. У відповідності до такої думки концепцію слідчої ситуації відносять до окремої наукової теорії криміналістичної тактики [7, с. 301]. І це вірно, оскільки ситуаційний підхід зумовлює постановку відповідних завдань на кожному етапі розслідування, розробку кола версій, побудову програм і алгоритмів дій слідчого для їх вирішення і перевірки [10, с. 223]. Тобто ситуаційний підхід необхідно застосовувати не тільки у вирішенні тактичних, локальних завдань, а й для вирішення стратегічних завдань, пов'язаних з програмуванням процесу розслідування від його початку і до повного завершення.

Звідси випливає питання про місце і значення слідчої ситуації у *методиці розслідування кримінальних правопорушень*. Слід погодитись з думкою, що принцип ситуаційності є одним з визначальних принципів побудови і застосування окремих криміналістичних методик [11, с. 125–133; 12, с. 186–203; 13, с. 235].

Різні аспекти вивчення слідчої ситуації, з'ясування її значення для теорії криміналістики і практичної діяльності з розслідування призвело до формування криміналістичного вчення «окремонаукового рівня» про ситуації в криміналістиці (криміналістичної ситуалогії) і віднесення його до загальної теорії криміналістики [14, с. 283–306].

У зв'язку з цим постає питання про доцільність виокремлення і дослідження слідчої ситуації в загальних положеннях криміналістичної тактики і криміналістичної методики, зокрема в структурі окремих криміналістичних методик.

Метою статті є з'ясування сутності категорії слідча ситуація, показати її значення у теоретичних засадах криміналістики, визначити особливості її аналізу та оцінки у тактиці і методиці розслідування з урахуванням різних рівней слідчої ситуації для постановки стратегічних і тактичних завдань досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Звернемося спочатку до семантичного тлумачення поняття ситуації. Ситуація трактується як «сукупність умов і обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей; стан, положення, обстановка» [15, с. 288]. Як бачимо, ситуація у лінгвістиці трактується досить широко, проте необхідно вказати на головну її властивість – вона завжди зумовлює специфічний характер криміналістично релевантної події, чине певний вплив на її зміст, обставини, поведінку учасників цієї події. У всякій складній людській діяльності, якою є і діяльність з розслідування кримінальних правопорушень, можна виділити загальну слідчу ситуацію, тобто ситуацію стратегічного значення, що детермінує напрям діяльності з розслідування конкретного кримінального правопорушення, і окремі – тактичні ситуації, що впливають на її перебіг. Що ж зумовлює утворення тієї чи іншої ситуації у кожному кримінальному провадженні з розслідування конкретного правопорушення?

Сама по собі слідча ситуація виникає внаслідок сукупності відповідних умов і обставин, що утворюють специфічне положення у кримінальному провадженні на кожному відрізку розслідування. До факторів, що зумовлюють утворення особливостей слідчої ситуації, можна віднести:

- місце і час вчинення кримінально релевантної події;
- момент її виявлення і зміст реагування на таку подію;
- походження і характер джерел доказової інформації;

- наявність чи відсутність різного впливу на обстановку місця події;
- наявність або відсутність даних щодо підозрюваних осіб та інших учасників події;
- їх дії, що впливають на хід розслідування.

Тобто конкретна слідча ситуація утворюється внаслідок взаємодії різноманітних чинників об'єктивного характеру. Разом з тим, слідчий сприймає її сутність і складові елементи, визначає вплив на зміст і напрямок розслідування лише після її *криміналістичного аналізу та оцінки*.

Цей криміналістичний аналіз доцільно вести у таких напрямках:

- 1) часово-просторові та інші умови, що свідчать про факт і обставини кримінально релевантної події на початку розслідування;
- 2) зміст і походження вихідної інформації, характер її джерел та відомості про вчинені дії зацікавлених осіб (заяви від окремих громадян, колективів чи посадових осіб, повідомлення від державних органів, установ, громадських організацій, а також здійснення ними перевірок, ревізій, службового розслідування, затримання правопорушника, дії з припинення та ліквідації небезпечних наслідків події тощо);
- 3) стан джерел криміналістично значущої інформації: характер і особливості обстановки місця події (без змін або з ознаками зовнішнього втручання, фактори небезпеки для огляду, відкрита місцевість чи обмежене у просторі споруди і приміщення та інші обставини), наявність або відсутність свідків-очевидців, речових доказів, документів тощо;
- 4) кількість, ступінь визначеності і достовірності наявної інформації (зокрема доказової) про сутність і обставини події, зокрема її механізму, наслідків та поведінки учасників;
- 5) наявність запідозрених осіб та інформації щодо них (демографічні, соціальні і психологічні ознаки, фізичний і психічний стан, чинення і характер опору, місця перебування тощо);
- 6) відношення учасників події до встановлення обставин події, що розслідується (зацікавленість в об'єктивному розслідуванні, готовність до його сприяння, байдужість чи створення перешкод);
- 7) дії заінтересованих осіб щодо наявного чи потенціального впливу (його зміст, характер, спрямованість) один на одного, на матеріальну обстановку, на службових осіб та інші факти протидії розслідуванню.

Слідча ситуація в цілому та її складові інтерпретуються й оцінюються слідчим в залежності від її змісту, інформаційної насиченості та рівня завдань, що постають перед ним у конкретному кримінальному провадженні. Тому важливо виділяти прості і складні, сприятливі і несприятливі, конфліктні і безконфліктні, типові і специфічні, початкові, проміжні і кінцеві слідчі ситуації [16, с. 743]. Науковим завданням криміналістики є виділення *типових слідчих ситуацій* щодо інформаційної їх значущості на різних етапах розслідування та характерних психологічних складових, які необхідно враховувати при виборі і здійсненні тактичних засобів. Завданням слідчого є повна і адекватна оцінка *конкретної слідчої ситуації*, що склалася на даний момент у розслідуванні, віднесення її до відповідної класифікаційної групи, визначення її особливостей у порівнянні з типовою та визначення засобів і характеру впливу на неї для її спрощення, набуття сприятливого стану, усунення фактору конфліктності з метою створення надійної бази для прийняття тактичних і стратегічних рішень. Тому правильно говорити про необхідність *впливу* на слідчу ситуацію, її трансформацію у сприятливий для слідчого бік, а не на її *вирішення* як зазначається в деяких літературних джерелах [6, с. 386; 9, с. 304].

На *тактичному рівні* слідча ситуація повинна оцінюватися і враховуватися для визначення тактичних завдань, вибору тактики підготовки і проведення відповідних слідчих (розшукових) дій або тактичних операцій, моделювання поведінки їх учасників та їхньої взаємодії в ході реалізації таких процесуальних і тактичних засобів. Заслугує на увагу виокремлення, типізація і врахування слідчих ситуацій в залежності від виду слідчих дій: огляду місця події, допиту, обшуку, слідчого експерименту [17, с. 8–14].

Розглянемо фактори, які доцільно брати до уваги при аналізі й оцінці конкретних слідчих ситуацій, що дає змогу визначитись, по-перше, в тому, чи достатньо буде для вирішення тактичного завдання окремої слідчої (розшукової) дії чи необхідно для цього проведення тактичної операції. По-друге, які саме тактичні засоби (методи, прийоми, заходи) забезпечать вирішення такого завдання.

До таких факторів відносяться: 1) ступінь складності поставленого тактичного завдання; 2) можливість чи неможливість його вирішення шляхом проведення окремої слідчої (розшукової)

дії; 3) характер та оцінка ситуації, що склалась на даний момент розслідування, зокрема наявність або відсутність, кількість і достовірність потрібної інформації, що має відношення до предмету розслідування; 4) ознаки протидії (її форми і способи) розслідуванню з боку зацікавлених осіб; 5) шляхи і засоби її подолання.

Так, в конфліктній ситуації, коли допитаний дає неправдиві свідчення щодо обставин події, для викриття таких показань слідчий може використати певні тактичні прийоми в ході цього ж допиту, або, підготувавши відповідні докази, провести повторний допит. Тобто, завдання з викриття неправдивих показань може бути вирішено за допомогою комплексу тактичних прийомів при виконанні однієї слідчої дії.

Якщо ж наявна ситуація з виявлення трупа невідомої особи, тоді у простому випадку для встановлення особистості потерпілого достатньо проведення огляду місця події, в ході якого це завдання може бути вирішено, скажімо наявності при трупі документів, що посвідчують особу потерпілого. Проте ситуація може бути більш складною, коли оглядом місця події і трупа встановити особу потерпілого не вдається. Тоді приймається рішення про розв'язання такого завдання шляхом проведення *тактичної операції*, що включає проведення впізнання як на місці виявлення трупа, так і в морзі, призначення судових експертиз, перевірка заяв про раптове зникнення конкретної особи, допитів та інших слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових і організаційних заходів.

Аналізуючи наведені в літературі визначення тактичної операції, слід визнати найбільш повним і точним думку В.М. Шевчука, що тактична операція – «це криміналістичний комплекс організаційно-тактичної спрямованості, який являє собою систему слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, обумовлених слідчою ситуацією і пов'язаних з вирішенням окремого тактичного завдання» [17, с. 123]. При цьому реалізація тактичної операції включає такі етапи: 1) аналіз і оцінка слідчої ситуації; 2) постановка тактичного завдання і визначення мети тактичної операції; 3) прийняття рішення про її проведення; 4) створення моделі тактичної операції та програми її реалізації; 5) здійснення тактичної операції; 6) оцінка досягнутих результатів [17, с. 190].

Дані рекомендації щодо програми дій слідчого у проведенні тактичної операції можуть бути застосовані і по відношенню до підготовки і проведення окремої слідчої (розшукової) дії з деякими уточненнями, а саме: 1) аналіз та оцінка слідчої ситуації; 2) формулювання тактичного завдання, що передбачається вирішити; 3) обрання конкретної слідчої (розшукової) дії, зокрема негласної слідчої (розшукової) дії для його вирішення; 4) прийняття тактичного, а якщо це вимагає закон – процесуального рішення щодо її проведення; 5) створення організаційно-технічних умов для проведення конкретної слідчої дії; 6) варіативне моделювання ходу її проведення, в залежності від певних змін у слідчій ситуації під час проведення обраної слідчої дії, і тактичне реагування у відповідних випадках (наприклад, виникнення конфліктної ситуації на допиті); 7) розробка алгоритму проведення слідчої дії та її практичне здійснення; 8) оцінка фактичних результатів.

У *формуванні окремих методик розслідування* слідча ситуація та її оцінка відіграють визначальну роль у виборі напряму розслідування і побудові його програми, тобто набувають стратегічного значення. Тут можна виділити такі її особливості:

1. Конкретна слідча ситуація створюється за рахунок наявної на певний момент розслідування криміналістично значущої інформації про сутність і ознаки кримінально релевантної події та її окремі обставини, про винуватців та інших причетних до події осіб.

2. Для адекватної оцінки слідчої ситуації важливо враховувати характер джерел інформації, а також час, що минув з моменту вчинення, виявлення такої події і до фіксації повідомлення (заяви) про неї. Чим менше у слідчого інформації про сутність, обставини події та її учасників, тим більш складною несприятливою постає вихідна слідча ситуація.

3. Криміналістичний аналіз вихідної слідчої ситуації та її оцінка на початку розслідування в методико-організаційному аспекті орієнтує слідчого на напрям і засоби вирішення стратегічних і першочергових тактичних завдань у конкретному кримінальному провадженні з урахуванням виду і характеру кримінально релевантної події.

4. У складних і несприятливих початкових слідчих ситуаціях поряд з правильною постановкою і вирішенням першочергових тактичних завдань суттєвого значення набуває розробка версій стосовно обставин, що підлягають встановленню. Тут необхідно звернути увагу на визначення повного кола версій (як загальних, так і окремих) та методів і засобів їх паралельної перевірки.

Версія є той дієвий інструмент, за допомогою якого вирішуються поставлені завдання. При цьому кожна слідча дія повинна бути націлена на підтвердження або спростування тієї чи іншої версії, на вирішення конкретного завдання, встановлення певних обставин події.

Побудові програми розслідування сприятиме такий алгоритм розумової і практичної діяльності слідчого: 1) аналіз і оцінка вихідної слідчої ситуації на початку розслідування; 2) постановка відповідних тактичних завдань, що підпорядковані вирішенню загальних стратегічних завдань; 3) розробка версій з обставин, що підлягають встановленню; 4) прийняття тактичного рішення стосовно визначення складу, виду та послідовності застосування процесуальних засобів і криміналістичних методів вирішення поставлених завдань і перевірки висунутих версій, зокрема щодо проведення конкретних слідчих дій або тактичних операцій; 5) аналіз отриманих результатів проведених слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій, а також початкового етапу розслідування в цілому; 6) з'ясування слідчої ситуації, що склалася, для організації і проведення подальшого етапу розслідування з урахуванням повноти отриманої доказової інформації, необхідності її перевірки і встановлення всіх обставин кримінального правопорушення і підозрюваної особи.

Висновки. Ситуаційний підхід є визначальним у розробці наукових криміналістичних положень тактики і методики розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень, що вказує на необхідність його всебічного застосування у теоретичних криміналістичних дослідженнях. З іншого боку, важко переоцінити значення використання ситуаційного підходу й у практичній діяльності з досудового розслідування.

Вважаємо, що такий підхід заслуговує загальнотеоретичної розробки на рівні окремого вчення, в яке доцільно включити положення щодо загального визначення поняття слідчої ситуації, її структури, класифікації, значення для правильного вирішення завдань тактичного і стратегічного рівней.

Разом з тим, необхідне дослідження проблем оцінки і використання знань щодо слідчої ситуації у криміналістичній тактиці, з вказівкою на її вплив на постановку тактичних завдань і правильний вибір тактичних засобів для успішного проведення як окремих слідчих (розшукових) дій, так і тактичних операцій.

Визначальна роль типових слідчих ситуацій у побудові окремих криміналістичних методик розслідування. Ситуаційний підхід повинен розглядатися як один із принципів формування кожної окремої методики розслідування і служити дієвим засобом у визначенні стратегічних завдань розслідування та у розробці програм і алгоритмів слідчої діяльності на її початковому і подальшому етапах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колесніченко А.Н. Наукові і правові основи методики розслідування окремих видів злочинів. Дис. ...доктора юридичних наук. Харків, 1967. 509 с.
2. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика: теорії і тенденції. Харків: Гриф, 1997. 256 с.
3. Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. Криміналістика. Київ: Атіка, 2001. 544 с.
4. Криміналістика. Академічний курс./ Т.В.Варфоломєєва, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров та ін. Київ: Юрінком, 2011. 504 с.
5. Криміналістика: підручник. За заг. ред. В.В. Пясковського. Київ: Право, 2020. 752 с.
6. Криміналістика: підручник: у 2 томах. За ред. В.Ю. Шепітька. Т. 1. Харків: Право, 2019. 456 с.
7. Криміналістика: підручник. За ред. В.М. Шевчука. Харків: Право, 2024. 1008 с.
8. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.
9. Тіщенко В.В. Методологічні засади формування окремих криміналістичних методик розслідування. *Методологічні засади криміналістики: традиції та новації*. Зб. матеріалів Криміналістичних читань. Харків: Право, 2025. 276 с.
10. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів. Монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.
11. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції. Монографія. Харків: Апостіль, 2012. 304 с.

12. Щур Б.В. Теоретичні основи формування і застосування криміналістичних методик. Монографія. Харків: Харків юридичний, 2010. 320 с.
13. Журавель В.А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан: монографія. Харків: Право, 2021. 448 с.
14. Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. Укладачі В. Яременко, О. Сліпущо. Т.3. Київ: Аконіт, 2006. 862 с.
15. Велика українська юридична енциклопедія у 20 томах. Том 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. Харків: Право: 2018. 952 с.
16. Ковтуненко Л.П. Ситуаційна зумовленість слідчих дій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00.09/ Нац. Юрид. Акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 20 с.
17. Шевчук В.М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практичної реалізації: монографія. Харків: «Апостіль», 2013. 440 с.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.51>

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Шкелебей В.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального та
кримінального процесуального права,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0002-2717-097X
e-mail: v.shkelebey@ukma.edu.ua*

Галаган В.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального та
кримінального процесуального права,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0001-8224-0099
e-mail: galaganvi@ukma.edu.ua*

Удовенко Ж.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального та
кримінального процесуального права,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0002-4100-0723
e-mail: zhanna.udovenko@ukma.edu.ua*

Шкелебей В.А., Галаган В.І., Удовенко Ж.В. Проблеми законодавчого врегулювання використання штучного інтелекту під час досудового розслідування в умовах воєнного стану.

У статті досліджено можливості, переваги та ризики використання технологій штучного інтелекту (ШІ) на стадії досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні.

Наголошено, що збройна агресія РФ спричинила суттєве ускладнення кримінального провадження: зросла кількість кримінальних правопорушень, погіршилися можливості збирання традиційних доказів, знизилася ефективність роботи органів досудового розслідування через обмежені ресурси та значні інформаційні навантаження.

Доведено, що використання ШІ слід розглядати як інноваційний інструмент, здатний забезпечити оперативність, точність й об'єктивність проведення слідчих (розшукових) дій та фіксацію їхніх результатів з метою подальшого використання в доказуванні.

Розкрито функціональні можливості ШІ під час моніторингу мережі, аналізу цифрових доказів (відео, фото, метаданих, GPS, месенджерів), ідентифікації підозрюваних з використанням біометрії, виявлення шаблонів їхньої поведінки, побудови аналітичних зв'язків між ними, прогнозування злочинної активності тощо. Наведено приклади використання ШІ органами правопорядку та прокуратури, зокрема ЄРДР-аналітики, системи відеоаналітики, платформи OSINT, модулі на

базі GPT, а також інструменти, що реалізуються в межах проєктів «Безпечне місто», «СМЕРЕКА», «Copilot».

Проаналізовано практичні приклади впровадження ШІ в роботі Національної поліції України, прокуратури, зокрема в аналізі цифрових доказів, розпізнаванні осіб, виявленні шаблонів поведінки, прогнозуванні ризиків та моніторингу цифрового середовища.

Окрему увагу приділено правовим і етичним викликам, зокрема – допустимості використання результатів ШІ як доказів, можливим зловживанням, у тому числі через юридичну невизначеність використання ШІ, відсутність прозорих алгоритмів, наявність технічних похибок, ризики порушення прав людини. З огляду на зазначене, висловлені пропозиції щодо нормативного регулювання в КПК України можливостей використання ШІ під час досудового розслідування для забезпечення належного процесуального статусу цифрових доказів з урахуванням стандартів ЄС та практик цифрової трансформації. Зроблено висновок про необхідність невідкладного нормативного врегулювання використання ШІ на досудовому розслідуванні, що охоплює запровадження процесуальних гарантій, прозорість алгоритмів і контроль за діяльністю інтелектуальних систем в інтересах прав людини та правосуддя.

Ключові слова: штучний інтелект, ефективність, досудове розслідування, воєнний стан, органи правопорядку, прокуратура, докази і доказування, цифрові докази, процесуальні дії.

Shkelebei V.A., Galagan V.I., Udovenko Zh.V. Problems of legislative regulation of the use of artificial intelligence during pre-trial investigation under martial law.

The article explores the opportunities, advantages, and risks associated with the use of artificial intelligence (AI) technologies at the stage of pre-trial investigation under martial law conditions in Ukraine.

It is emphasized that the armed aggression of the Russian Federation has significantly complicated criminal proceedings: the number of criminal offenses has increased, the ability to collect traditional evidence has deteriorated, and the effectiveness of pre-trial investigation bodies has declined due to limited resources and significant information overload.

The study proves that the use of AI should be considered an innovative tool capable of ensuring the efficiency, accuracy, and objectivity of investigative (search) actions and the documentation of their results for use in the evidentiary process.

The article outlines the functional capabilities of AI in areas such as network monitoring, analysis of digital evidence (video, photos, metadata, GPS, messaging apps), identification of suspects using biometrics, detection of behavioral patterns, establishing analytical links between individuals, and forecasting criminal activity. Examples of AI implementation by law enforcement and prosecution bodies are provided, including the Unified Register of Pre-Trial Investigations (URPI) analytics, video analytics systems, OSINT platforms, GPT-based modules, as well as tools introduced within the frameworks of the “Safe City”, “SMEREKA”, “Copilot” projects.

The study analyzes practical examples of AI integration into the operations of the National Police of Ukraine and the prosecution service, particularly in digital evidence analysis, facial recognition, behavioral pattern detection, risk forecasting, and monitoring of the digital environment.

Special attention is devoted to legal and ethical challenges, particularly the admissibility of AI-generated results as evidence, the potential for misuse due to legal uncertainty, lack of transparent algorithms, technical inaccuracies, and risks of human rights violations. In view of these concerns, the article offers proposals for amending the Criminal Procedure Code of Ukraine to regulate the use of AI in pre-trial investigations, aiming to establish the proper procedural status of digital evidence in accordance with EU standards and digital transformation practices.

The article concludes by highlighting the urgent need for legislative regulation of AI use in pre-trial investigations, including the introduction of procedural safeguards, algorithmic transparency, and oversight of intelligent systems in the interests of human rights and justice.

Key words: artificial intelligence, efficiency, pre-trial investigation, martial law, law enforcement agencies, prosecutor’s office, evidence and substantiation, digital evidence, procedural actions.

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні значно ускладнив процеси досудового розслідування, оскільки збільшилася кількість воєнних злочинів, терористичних актів, колабораційної діяльності, зникнень людей та зруйнованої інфраструктури, знищення чи пошкодження держав-

ного чи особистого майна. Крім зазначених, перед органами досудового розслідування постала низка нових викликів: колапс традиційної доказової бази, дефіцит оперативних ресурсів, обмежений людський фактор та необхідність швидкої обробки великих обсягів інформації тощо. У такій ситуації особливої ваги набуває застосування інструментів ШІ.

Застосування ШІ на стадії досудового розслідування відкриває нові можливості для забезпечення оперативності, точності та достовірності проведення слідчих (розшукових) дій. Інтелектуальні системи можуть бути залучені для аналізу цифрових доказів, виявлення їхніх закономірностей, ідентифікації підозрюваних, розпізнавання обличчя, аналізу відео— і фотоматеріалів, прогнозування ризиків, формування аналітичних звітів тощо. Однак одночасно з цим виникає низка етичних, правових і процесуальних питань: допустимість та достовірність доказів, отриманих із використанням ШІ; можливість помилкових рішень, що впливають на долю людини; прогалини нормативного врегулювання, яке б забезпечувало законність і контрольованість застосування таких технологій у кримінальному провадженні.

Як слушно зазначає В. Шевчук, враховуючи реалії воєнного стану, однією з найважливіших тенденцій кримінальної процесуальної науки та криміналістики є інтеграція знань, створення та впровадження інноваційних розробок, широке використання цифрових технологій та ШІ, спрямованих на вирішення завдань протидії злочинності та формування доказової бази [1, с. 203].

Метою дослідження є аналіз можливостей, переваг та ризиків використання технологій ШІ на стадії досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні. У центрі уваги — з'ясування потенціалу інтелектуальних систем для оптимізації діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, встановлення їх важливих обставин, ідентифікації осіб, які їх вчинили, збирання та аналізу доказів, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства відповідно до європейських стандартів та викликів воєнного часу.

Стан опрацювання проблематики. Питанню використання ШІ в кримінальному провадженні приділили увагу І. Басиста, Ю. Белоусов, А. Мурзановська, Ж. Удовенко, Ю. Чорноус, В. Шевчук, інші науковці.

У межах дослідження зазначеної проблематики фіксується низка дискусійних питань, які потребують ґрунтовного теоретико-правового осмислення. Насамперед це стосується визначення правового статусу та значення ШІ в діяльності органів правопорядку та прокуратури, розробки чіткої нормативно-правової регламентації щодо його застосування на всіх етапах кримінального провадження, а також необхідності адаптації та вдосконалення законодавства України відповідно до стандартів і підходів Європейського Союзу. Не менш актуальним є комплексне вивчення перспектив і меж використання систем ШІ в кримінальному провадженні з урахуванням викликів воєнного часу, вимог дотримання законності, захисту прав людини та гарантій недопущення зловживань.

Важливого значення набуває аналіз практичного використання технологій ШІ з метою підвищення ефективності діяльності органів правопорядку та прокуратури в умовах воєнного стану, а також подальша імплементація напрацьованих підходів і рекомендацій у правозастосовну практику.

Виклад основного матеріалу. Однією із сучасних тенденцій є те, що органи правопорядку та прокуратури все частіше стикаються з викликами, пов'язаними зі швидким розвитком найрізноманітніших технологій. Саме тому серед головних пріоритетів, визначених в Комплексному стратегічному плані реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, є п. 5.7 — «Запровадження в усіх органах правопорядку та прокуратури уніфікованої системи особистої автентифікації та системи біометричного зіставлення із поступовим забезпеченням її сумісності з європейськими системами. Широке використання під час здійснення досудового розслідування, а також для обробки даних та аналітичної діяльності органів правопорядку і прокуратури ШІ, блокчейну, хмарних обчислень та інших інноваційних рішень» [2].

В практичній діяльності на стадії досудового розслідування ШІ застосовуються для: автоматизованого розпізнавання обличчя та пошуку осіб; аналізу великих обсягів відео— та фотоматеріалів; виявлення шаблонів поведінки підозрюваних; ідентифікації тіл загиблих за допомогою алгоритмів ДНК-аналізу; оцінки ризику повторного вчинення злочину (зокрема, «Касандра»); моніторингу темної мережі та виявлення цифрових слідів злочинної діяльності; розпізнавання дезінформації або deepfake-доказів; аналітичної обробки фінансових операцій у кримінальних провадженнях про фінансування тероризму чи колабораціонізм.

В умовах чинності воєнного стану в Україні системи ШІ можуть бути використані на стадії досудового розслідування також для:

- аналізу великих обсягів цифрових доказів: відео, фото, переписки в месенджерах, IP-логів, GPS-даних;
- автоматизованої ідентифікації осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (через розпізнавання обличчя, біометрію, відеоаналітику);
- прогнозування моделей злочинної поведінки, зокрема, на основі схожих кримінальних проваджень або супутніх характеристик;
- встановлення зв'язків між підозрюваними шляхом побудови кримінально-аналітичних графів;
- сортування інформації з відкритих джерел, соціальних мереж, баз даних, супутникових знімків (OSINT).

Органи правопорядку та прокуратури під час розслідування воєнних кримінальних правопорушень, вчинених на території України, вже застосовують окремі елементи ШІ, зокрема:

– ЄРДР-аналітику: автоматизовані модулі, що дозволяють структурувати дані про кримінальні провадження. Проте, тут важливо розрізняти власне ШІ та інші елементи автоматизованих систем, оскільки саме зберігання інформації в ЄРДР – це функція бази даних, а не ШІ, прості алгоритми – це автоматизація, але не обов'язково ШІ, якщо вони не засновані на навчанні або складному розпізнаванні. Документи в ЄРДР (протоколи, постанови) – це переважно неструктурований текст. Щоб структурувати дані, система має вміти аналізувати цей текст, витягувати з нього ключові сутності (імена осіб, дати, місця, види злочинів, статті Кримінального кодексу України), визначати взаємозв'язки між ними, автоматично класифікувати кримінальні провадження за видом кримінального правопорушення, регіоном, статусом тощо. Модулі можуть розпізнавати шаблони, категоризувати тексти, виявляти ключові слова та фрази. Проте, ці системи потрібно навчити на великих обсягах існуючих даних ЄРДР для прогнозування певних тенденцій (зокрема, ймовірності розслідувати кримінальне правопорушення за певними параметрами, або ризику вчинення повторного), вказувати на помилки або зловживання;

– системи відеоаналітики, інтегровані з камерами відеоспостереження (для прикладу, системи на базі NEC, Clearview AI). Вони дозволяють камерам відеоспостереження не лише записувати те, що відбувається, але й розпізнавати об'єкти, події та зразки поведінки;

– платформи OSINT, зокрема Molfar, Maltego, Palantir – використовують для збирання відкритої інформації щодо підозрюваних, особливо у кримінальних провадженнях про колабораціонізм, шпигунство чи мародерство; Maltego – це інструмент, який допомагає слідчим проводити інтелектуальний аналіз даних через інтеграцію в єдиний інтерфейс. Palantir – допомагає слідчим проводити інтелектуальний аналіз даних через інтеграцію в єдиний інтерфейс, а також сприяє викриттю воєнних кримінальних правопорушень [3];

– програмні модулі на базі GPT та BERT можуть класифікувати документи, визначати ключові факти або проводити первинний аналіз текстів. Вони навчаються, узагальнюють, розуміють контекст.

Сучасні підходи до розслідування воєнних кримінальних правопорушень дають змогу визначити джерела цифрової інформації, якими зумовлено напрями збирання й дослідження цифрових слідів для отримання інформації, як-от:

- із мобільних пристроїв, вилучених в учасників кримінального провадження;
- із персональних комп'ютерів фізичних і юридичних осіб;
- із серверів та інших накопичувачів інформації в організаціях та установах;
- із радіочастотних ідентифікаторів, GPS-трекерів, датчиків, стаціонарних і мобільних вимірювальних пристроїв із використанням систем геолокації, відеоспостереження та позиціонування;
- із мережевих сервісів, що забезпечують голосовий і відеозв'язок між комп'ютерами через інтернет (ICQ, Skype, WhatsApp, Viber, Telegram та ін.);
- із банківських систем на цифрових носіях (HDD, SSD, флешкартках тощо);
- від стільникових операторів зв'язку щодо деталізації абонентського зв'язку й визначення місця знаходження абонента за допомогою геолокації;
- із записів камер відеоспостереження комерційних і державних структур;
- із вилучених в учасників кримінального провадження фотоапаратів та відеокамер [4, с. 37].

Діджиталізація, зокрема й використання ШІ, є одним із ключових напрямів реформування Національної поліції України, особливо у сфері досудового розслідування. Для збирання необхідної інформації нами направлений запит до Головного управління Національної поліції у м. Києві. В отриманому у відповідь листі № 32523-2025 від 29 січня 2025 року зазначено, що для забезпечення цього процесу реалізуються, зокрема, такі заходи:

1. Розробка та впровадження спеціалізованих ІТ-систем:
 - єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР): автоматизації реєстрації та обліку кримінальних проваджень;
 - системи управління кримінальними провадженнями: цифрові платформи для обміну інформацією між підрозділами поліції та іншими правоохоронними органами;
 - аналітичні платформи: створення програм для аналізу великих обсягів даних (Big Data), які допомагають знаходити закономірності та зв'язки між різними кримінальними епізодами.
2. Використання ШІ для аналізу даних:
 - кримінальна аналітика: ШІ використовується для аналізу відеозаписів з камер спостереження, телефонних дзвінків, повідомлень та інших цифрових даних;
 - розпізнавання осіб: системи розпізнавання обличчя для ідентифікації підозрюваних у реальному часі;
 - автоматизація рутинних завдань, зокрема, перевірка документів, аналіз доказів, розшифровка аудіо– та відеоматеріалів.
3. Інтеграція систем відеоспостереження:
 - проект «Безпечне місто»: створення мережі інтелектуальних камер, які здатні розпізнавати підозрілу поведінку, обличчя, номери автомобілів тощо;
 - використання цих даних під час досудового розслідування для відтворення ходу подій.
4. Використання кібер-криміналістичних технологій:
 - застосування ШІ для аналізу цифрових доказів, таких як електронні листи, лог-файли, IP-адреси;
 - використання спеціалізованих програм для відновлення інформації з пошкоджених носіїв або зламаних пристроїв [5].

Додаткові дані були отримані шляхом направлення запиту до Офісу Генерального прокурора. У листі-відповіді від 10 січня 2025 року № 27/3-41 зазначено, що з 2024 року Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора використовує в своїй діяльності Microsoft Copilot – інструмент ШІ, який працює на GPT-4, розроблений корпорацією Microsoft спільно з OpenAI для операційних систем Windows 10 та 11, Android, iOS, сервісу Microsoft 365 та веб-браузера Microsoft Edge. Основним завданням цього інструмента є підвищення продуктивності, автоматизація повсякденних завдань з використанням природної мови. Більшість функцій Copilot зосереджені на роботі з текстом, його створенні, редагуванні та візуалізації [6].

Органи правопорядку, зокрема органи досудового розслідування також отримують послуги зі створення модулів системи менеджменту розслідувань, ескалації, контролю та аналізу «СМЕРЕКА». Відповідно до Технічних вимог на створення модулів системи менеджменту розслідувань, ескалації, контролю та аналізу система «СМЕРЕКА» фактично покликана виконувати функції електронної системи управління кримінальними провадженнями. Згідно з технічним завданням вказаної системи, засобами ШІ планується визначення в документах основного важливого змісту та виділення фактичних даних, що можуть в подальшому використовуватися як докази.

Використання цифрових систем для моніторингу роботи органів досудового розслідування дозволяє знизити рівень корупції та підвищити ефективність розслідувань, а також може забезпечити доступ до інформації для громадян через онлайн-платформи (заяви про злочини, перевірка статусу провадження тощо). Ці заходи спрямовані на те, щоб зробити досудове розслідування більш ефективним, прозорим та сучасним, з урахуванням світових тенденцій у сфері діджиталізації процесуальної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень.

За таких умов наше суспільство активно прямує до цифрового суперінтелекту, який значно перевершує інтелект людини. Убачаємо, що ШІ здатний не лише до самовдосконалення, адже він знається на принципах і механізмах власного функціонування, розв'язанні складних інтелектуальних завдань, що дає йому змогу в деяких ситуаціях перевершити людський інтелект. До переваг його застосування належать, зокрема: точність і швидкість оброблення даних; аналіз значної кіль-

кості інформації у стислі строки; зменшення помилок і збільшення шансів досягнення результатів більш високої точності; зниження собівартості й підвищення продуктивності праці; відсутність потреби у сні або перерви на обід; невтомність; здатність працювати в потенційно небезпечному для людини середовищі [4, с. 19].

Водночас, попри переваги, використання ШІ пов'язане з низкою викликів: відсутністю нормативного врегулювання (отримані за допомогою ШІ фактичні дані наразі не визначені допустимими доказами); відсутність прозорості алгоритмів; технічні ризики, включно з хибнопозитивними результатами; можливі зловживання з боку слідчих або непропорційне втручання в приватне життя громадян.

З огляду на зазначене, пропонуємо доповнити частину 1 статті 3 КПК України пунктом 29 в наступній редакції:

«29) штучний інтелект – це автоматизована система, здатна виконувати завдання, що потребують аналізу та прогнозування у кримінальному провадженні».

Врахування цієї пропозиції важко переоцінити, оскільки вона спрямована на законодавче унормування можливості використання під час досудового розслідування технологій ШІ, які, як нами показано у цій статті, вже успішно використовують органи Національної поліції України, інші органи правопорядку та прокуратури в кримінальному провадженні. Однак, на наше переконання, важливо, але замало запропонувати доповнення до статті 3 КПК України «Визначення основних термінів Кодексу». Існує також нагальна потреба встановити допустимість використання ШІ під час збирання, перевірки й оцінки доказів. З цієї метою пропонуємо доповнити статтю 84 КПК України новою частиною 3 в наступній редакції:

«3. Фактичні дані, отримані із застосуванням системи штучного інтелекту, можуть бути використані як докази в кримінальному провадженні за умови, що технічні характеристики, алгоритми роботи та вхідні дані цієї системи є прозорими, перевіреними та належним чином зафіксованими в порядку, встановленому цим Кодексом».

Саме за таких обставин отримані з використанням ШІ фактичні дані після їх перевірки й встановлення належності й достовірності можуть бути використані як докази під час кримінального провадження з розслідування кримінальних правопорушень. Підставою для визнання відповідності цих фактичних даних законодавчо визначеному джерелу доказів – документам – є пункт 1 частини 2 статті 99 КПК України. Відповідно до цієї норми вказаного Кодексу, до документів можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі комп'ютерні дані).

Вважаємо, що висловлена пропозиція набуває ще більшої актуальності в умовах воєнного стану, коли в Україні йде неоголошена війна й перед органами досудового розслідування серед низки інших завдань постає також потреба ідентифікувати й притягнути до відповідальності воєнних злочинців РФ та інших держав-агресорів, які вчиняли й, на жаль, продовжують вчиняти кримінальні правопорушення на території суверенної держави України. Для досягнення цих завдань потрібно дослідити значний масив різнопланової інформації, а ШІ суттєво оптимізує цей процес, виконує його швидко й якісно. При цьому, поза сумнівом, отримані за допомогою ШІ фактичні дані підлягають обов'язковій перевірці, як і будь-які інші відомості, здобуті органами правопорядку та прокуратури під час провадження досудового розслідування.

Висновки. ШІ відіграє дедалі вагомішу роль в процесуальній діяльності органів правопорядку, зокрема органів досудового розслідування, та прокуратури. На тлі інтеграції України в європейський правовий простір і необхідності гармонізації з правовими стандартами ЄС (зокрема Директивами ЄС, положеннями Європейської хартії про ШІ та судочинство, Рамкової конвенції Ради Європи про штучний інтелект 2024 року) постає нагальна потреба сформулювати чіткі правові засади для безпечного, ефективного й етично вивіреного використання ШІ під час досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні. Ці важливі процесуальні аспекти мають бути чітко врегульовані на рівні закону – із закріпленням процесуальних гарантій, прозорості рішень ШІ та можливості для представників сторони захисту ставити під сумнів отримані результати. У цьому контексті доцільним є внесення доповнень до КПК України, зокрема й запропонованих нами, створення законодавчих актів, які регулюють використання цифрових технологій та ШІ в кримінальному провадженні, з врегулюванням питань захисту персональних даних і забезпечення конфіденційності під час роботи з цими технологіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Shevchuk V. Development trends in criminalistics in the era of digitalization. *Modern Knowledge: Research and Discoveries: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference* (Vancouver, Canada, May 19-20, 2023). P. 198–219.
2. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 року: Указ Президента України № 273/2023 від 11 травня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>.
3. Мельник Т. Американська компанія Palantir домовляється про спільні проєкти з українськими військовими розробками. URL: <https://forbes.ua/news/amerikanska-kompaniya-palantir-domovlyaetsya-pro-spilni-proekti-z-ukrainskimi-viyskovimi-rozrobkami-16032023-12411>.
4. Матуслене, С., Шевчук, В., Балтрунене, Ю. (2022). Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (29). С. 12–46.
5. Про надання інформації щодо заходів, які приймаються для забезпечення процесу діджиталізації – використання штучного інтелекту Національною поліцією України під час досудового розслідування : лист-відповідь на запит Національної поліції України від 29 січня 2025 року № 32523-2025.
6. Про надання інформації щодо заходів, які приймаються для використання штучного інтелекту в правосудді України : лист-відповідь на запит Офісу Генерального прокурора від 10 січня 2025 року № 27/3-41.

УДК 342.922/347.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.52>

СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ ПІДСАНКЦІЙНИХ АКТИВІВ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА

Щербанюк О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
професор Вільнюського університету
ORCID: 0000-0002-1307-2535
e-mail: o.shcherbanyuk@chnu.edu.ua*

Щербанюк О.В. Стягнення в дохід держави підсанкційних активів та верховенство права.

Вказується, попри те, що держави здебільшого застосовують санкційні заходи, вироблені в межах міжнародних організацій, значна кількість країн також володіє національними правовими інструментами, що надають їм можливість самостійно формувати та вводити в дію власні санкційні режими.

Визначення джерел фінансування для підтримки жертв агресії – у нинішньому контексті в Україні – є необхідною та виправданою справою. Змушування агресорів виплачувати компенсацію жертвам їхньої агресії також відповідає інтересам справедливості. Прагнучи досягти цього, зрозуміло, що уряди вивчають способи конфіскації активів агресорів або тих, хто тісно пов'язаний з ними, на які поширюються санкції.

Однак важливо, щоб будь-які такі механізми, що використовуються для цієї мети, відповідали встановленим законним правам. Якщо ні, то, ймовірно, спроби їх використання будуть перекреслені неминучими юридичними викликами, які будуть висунуті проти них.

Враховуючи вищевикладене слід вдосконалити нормативно-правову базу щодо криміналізації відповідальності за обхід санкцій, формування доказової бази та подання нових позовів до ВАКС. Окремою проблемою є необхідність законодавчого врегулювання захисту права власності невідсанкційних співвласників під час застосування санкцій у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб.

Загалом, обмежувальні заходи запроваджуються для того, щоб призвести до зміни політики або діяльності країни, частини країни, уряду, організацій або окремих осіб. Вони є превентивними, некаральними інструментами, які повинні дозволити ЄС швидко реагувати на політичні виклики та події.

Санкції слід використовувати як частину комплексного та всебічного політичного підходу, що включає політичний діалог, додаткові зусилля та інші інструменти. Можливість застосовувати та фактично виконувати фінансові санкції обмежується юрисдикцією держави, яка їх впроваджує. Для більшості держав це означатиме, що фінансові санкції можуть бути ефективно накладені лише на активи, осіб та компанії, які знаходяться в межах їхніх географічних кордонів або які здійснюють діяльність за кордоном, але все ще мають зв'язок з державою.

Ключові слова: санкції, стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, суд, судова влада, підсудність, право на справедливий суд.

Shcherbanyuk O.V. Recovery of sanctioned assets and the rule of law.

It is indicated that, despite the fact that states mostly apply sanction measures developed within international organizations, a significant number of countries also have national legal instruments that allow them to independently form and implement their own sanction regimes.

Identifying sources of funding to support victims of aggression – in the current context in Ukraine – is a necessary and justified endeavour. Forcing aggressors to compensate victims of their aggression

is also in the interest of justice. In an effort to achieve this, it is understandable that governments are exploring ways to confiscate the assets of aggressors or those closely associated with them who are subject to sanctions.

However, it is important that any such mechanisms used for this purpose comply with established legal rights. If not, attempts to use them are likely to be undermined by the inevitable legal challenges that will be brought against them.

In view of the above, the legal framework should be improved to criminalise liability for circumventing sanctions, to form an evidence base and to file new claims with the HACC. A separate problem is the need to legislatively regulate the protection of the property rights of non-sanctioned co-owners in the course of applying sanctions in the form of recovery of assets of sanctioned persons to the state.

In general, restrictive measures are introduced to change the policies or activities of a country, part of a country, government, organisations or individuals. They are preventive, non-punitive instruments that should allow the EU to respond quickly to political challenges and events.

Sanctions should be used as part of an integrated and comprehensive policy approach that includes political dialogue, additional efforts and other instruments. The ability to impose and actually enforce financial sanctions is limited by the jurisdiction of the imposing state. For most states, this will mean that financial sanctions can only be effectively imposed on assets, persons and companies located within their geographical borders or operating abroad but still having a connection to the state.

Key words: sanctions, recovery of assets of sanctioned persons into the state revenue, court, judiciary, jurisdiction, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Хоча держави переважно впроваджують санкції, розроблені на міжнародному рівні, багато держав також мають правові механізми, які дозволяють їм розробляти та запроваджувати санкції автономно. У Європейському Союзі щоденне адміністрування та забезпечення виконання санкцій ЄС здійснюється уповноваженими органами в кожній державі-члені. Орган, уповноважений застосовувати санкції, часто має широкі повноваження щодо забезпечення виконання, що дозволяє йому виявляти активи, що підпадають під режими санкцій. Важливо розрізняти активи, на які поширюються фінансові санкції, та активи, які є «знаряддями» або «доходами» від злочинної діяльності.

Метою дослідження є аналіз стягнення в дохід держави підсанкційних активів та верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Поняття «верховенство права» безперечно стосується фундаментальних атрибутів правової системи, які роблять її гідною поваги та дотримання. У своїй відомій книзі лорд Бінгем визначив це так: «Стрижнем наявного принципу, на мій погляд, є те, що всі особи та органи в державі – чи публічні, чи приватні – повинні коритися гласно створеним нормативним актам, що набирають чинності (як правило) в майбутньому й на основі яких чинять правосуддя. Це твердження не є всеосяжним, і навіть найзапекліший конституціоналіст не припустив би, що його можна застосовувати всюди, без винятку або застереження» [14, с. 8]. Існують також інші риси, які передбачає правовладдя, такі як повага до людських прав. «Приписи права мають уможливити захист засадничих людських прав» [14, с. 66].

14 серпня 2014 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про санкції», згідно з частиною 1 статті 1 Закону: «З метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави можуть застосовуватися спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (далі – санкції)» [6]. «Санкція» – це широкий термін, який використовується для позначення офіційних обмежувальних заходів, що застосовуються національним або міжнародним органом до певної країни або країн, груп, організацій або осіб з метою впливу на їхню політику чи поведінку. «Санкційний режим» зазвичай стосується певного набору односторонніх або багатосторонніх санкцій, які мають спільну тему або мету. ЄС наразі має понад 40 різних санкційних режимів [9].

Санкції накладають обмеження на ціль для досягнення загальної мети (наприклад, зупинити агресивні дії певного державного суб'єкта). Механізми санкцій традиційно прагнуть досягти своєї загальної мети шляхом: зміни поведінки цілі; послаблення цілі або зменшення її здатності продовжувати відповідну поведінку; та/або публічне засудження їхньої поведінки [17].

Санкції зазвичай є «примусовими заходами, що застосовуються для здійснення змін або обмеження дій», оскільки вони: «...передбачають використання фінансових інструментів та установ для застосування примусового тиску на порушників – державних службовців, еліту, яка їх підтримує, або членів неурядових організацій – з метою змінити або обмежити їхню поведінку [15].

У європейському контексті санкції ЄС спрямовані на «зміни політики та поведінки тих, хто є об'єктом санкцій», таким чином, щоб мінімізувати «негативні наслідки для тих, хто не відповідає за політику чи дії, що призвели до прийняття санкцій» [16].

12 травня 2022 року в Закон України «Про санкції» були внесені зміни, якими запроваджено серед видів санкцій стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [5]. В пояснювальній записці до законопроекту автори обґрунтовували це тим, що: «Законом України від 12.05.2022 № 2257-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» було внесено зміни, зокрема, до Закону України «Про санкції» та доповнено частину першу статті 4 підпунктом 11 цього Закону, яким встановлено такий вид санкції як стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» [10].

Положеннями частини першої статті 5¹: «Санкція, передбачена пунктом 1¹ частини першої статті 4 цього Закону, має винятковий характер та може бути застосована лише щодо фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів».

Ця санкція може бути застосована у період дії правового режиму воєнного стану чи після його припинення або скасування (якщо позовну заяву про застосування цієї санкції подано в період дії правового режиму воєнного стану) та за умови, що на відповідну фізичну чи юридичну особу в порядку, визначеному цим Законом, вже накладено санкцію у виді блокування активів» [6].

Міністерство юстиції України 6 січня 2025 року опублікувало звіт «Санкції проти осіб, що підтримують політику кремля: результати реалізації санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб за 2024 рік», в якому зазначило: «2024 рік став важливим етапом у реалізації Україною санкційної політики. Цей рік продемонстрував ефективність використання санкцій для посилення тиску на росію як через національні інструменти, так і в співпраці з державами партнерами... У 2024 році ВАКС ухвалив 23 рішення, якими позовні вимоги Мін'юсту задоволено. Санкції торкнулися як фізичних, так і юридичних осіб, включаючи наближених до керівництва рф олігархів, бізнесменів, зрадників та представників російського ВПК. ...У 2024 році Мін'юст розробив низку законодавчих змін у сфері санкційної політики. Зокрема, підготовлено законопроект, який встановлює відповідальність за порушення санкцій, та проект постанови КМУ щодо взаємодії державних органів при обміні інформацією щодо досудового врегулювання та/або оскарження в іноземних країнах застосованих до особи санкцій. Крім законодавчих ініціатив, особлива увага приділялася роботі над блокуванням та стягненням активів підсанкційних осіб за кордоном. Протягом 2024 року проінформовано МЗС та ОГП (у рамках TaskForceUA) про активи підсанкційних осіб, що знаходяться/зареєстровані в іноземних юрисдикціях, з метою блокування таких активів. Також розпочато роботу щодо можливості визнання та виконання рішення ВАКС про застосування санкції стягнення активів в дохід держави стосовно активів підсанкційних осіб, що знаходяться в інших юрисдикціях [13].

Відповідно до частини 2 статті 5¹: «центральный орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, звертається до Вищого антикорупційного суду з позовною заявою про застосування до відповідної фізичної або юридичної особи санкції, передбаченої пунктом 1¹ частини першої статті 4 Кодексом адміністративного судочинства України» [13].

Як влучно зазначає Є. Крапивин: «Закон України «Про санкції» детально не визначає процедуру розгляду такої заяви після її подання, зазначено лише те, що це здійснюватиметься в поряд-

ку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (КАСУ). Відповідними положеннями Кодексу адміністративного судочинства України є: ст. 162 (Відзив на позовну заяву); ст. 175 (Подання відзиву); ст. 178 (Форма і зміст зустрічної позовної заяви); ст. 179 (Мета і строк проведення підготовчого засідання), ст. 180 (Підготовче засідання), ст. 181 (Порядок проведення підготовчого засідання), ст. 182 (Подання відповіді на відзив та заперечення), ст. 183 (Судові рішення у підготовчому засіданні), та ст. 283-1 (Особливості провадження у справах про застосування санкцій) Кодексу.

При цьому з урахуванням практики ВАКС за 2022-2023 рік та з підстав фахової критики з боку національних та міжнародних експертів, положення КАСУ було вдосконалено у липні 2023 року Законом № 3223-IX¹⁵. Ним було: збільшено строки розгляду справ в судах першої інстанції (до 30 днів) та апеляційної (до 15). Збільшення строків на відзив (з 2 до 5 днів); учасники справи, які не були присутні при проголошенні рішення суду, а також особа, яка не брала участі у справі, якщо суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, отримали право оскаржити рішення суду протягом п'яти днів з дня його опублікування на офіційному веб-сайті ВАКС» [7].

Як влучно зазначають Т. Горбачевська, Ю. Барабаш, О. Уварова: «Судова практика щодо застосування стягнення санкційних активів в дохід держави характеризується такими аспектами:

Це є надзвичайним заходом, зумовленим невідкладністю обставин та необхідністю досягнення цілей у правових рамках воєнного стану [12];

Він застосовується виключно протягом періоду дії правового режиму воєнного стану [11];

Він може бути застосований за умови, що санкція, така як заморожування активів, вже була застосована до відповідної фізичної або юридичної особи [11];

Він не є формою кримінальної відповідальності та не вимагає встановлення ознак кримінального правопорушення [2];

Це є реакцією держави на дії, що становлять загрозу основоположним принципам, на яких вона базується» [3].

Визначення значної шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України, а також рівня допомоги, наданої для здійснення таких дій (включаючи інформаційну підтримку), передбачає оціночні рішення суду [1].

Під час розгляду таких справ використовується стандарт доказування «перевага доказів» або так званий «баланс ймовірностей». Тягар доказування факту вважається виконаним, якщо на основі наданих доказів можна зробити висновок, що факт мав місце, а не ні» [18].

Як справедливо зазначає Р. Мельниченко: «Активи приватних підсанкційних осіб – це активи фізичних або юридичних осіб, стосовно яких застосовані обмежувальні заходи (санкції) РНБО (Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», 2023). Їх джерелом можуть бути особисті заощадження, доходи від бізнесу, інвестиції, спадщина тощо. І санкції проти них покликані чинити тиск на осіб та компанії, які наближені до політичного режиму російської федерації та потенційно можуть впливати на прийняття рішень... На практиці це здебільшого резиденти росії (під дію санкцій вже потрапили активи Аркадія Ротенберга, Володимира Євтушенкова та ін.) і білорусі, проте є і громадяни України (Володимир Сальдо). Стягнути можна активи осіб, до яких застосовано санкції блокування активів, тобто активи, які належать фізичній або юридичній особі, а також активи, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» [8].

Як зазначалося раніше, фінансові санкції традиційно спрямовані на вплив на поведінку суб'єкта. Вони також прагнуть послабити ціль та зменшити її здатність продовжувати свою негативну поведінку. Крім того, санкції зазвичай не призначені для покарання.

Звичайно, у багатьох випадках засоби або доходи від злочинної діяльності можуть ненавмисно все ще потрапляти під режим санкцій на тій підставі, що особа, до якої застосовуються санкції, придбала свої активи злочинним шляхом. Крім того, у деяких країнах активи, заморожені згідно з санкціями, можуть згодом стати доходами від злочинної діяльності, якщо вони пов'язані з порушенням санкцій.

Висновки. Механізми конфіскації фактично дозволяють уряду не лише заморожувати активи сторони, але й назавжди позбавляти її цих активів, з дуже обмеженим судовим контролем. Здебільшого механізми фінансових санкцій не дозволяють постійної конфіскації активу виключно на

тій підставі, що актив підпадав під режим санкцій. На відміну від правових баз, що стосуються доходів від злочинної діяльності, які дозволяють постійну конфіскацію активів, механізми фінансових санкцій зазвичай дозволяють лише тимчасові обмеження щодо переміщення та використання активів. Є деякі винятки з цього правила, які варто зазначити. Наприклад, деякі країни дозволяють конфіскацію санкційних активів, якщо вони пов'язані з доведеним порушенням санкційного режиму. Отже, критики стверджують, що це суперечить верховенству права і що ці механізми можуть бути невиправданими в контексті права власності та належної правової процедури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду України. 2023с. Справа № 991/4151/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111426257>.
2. Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду України. 2023а. Справа № 991/6606/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108772467>.
3. Вищий антикорупційний суд України. 2022. Справа № 991/5799/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107679815>.
4. Вищий антикорупційний суд України. 2024с. Справа № 991/780/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116863587>.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» 2257-IX від 12.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20#n58>.
6. Закон України «Про санкції» 1644-VII в редакції від 21.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#n77>.
7. Крапивин Є. Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика Європейського Суду з прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2024 С. 6.
8. Мельниченко Р. 2024. Правові аспекти повернення активів осіб, на яких поширюються санкції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 137, 6 (грудень 2024 р.), 78–94.
9. Огляд санкцій та пов'язаних з ними інструментів. Європейська комісія. URL: https://finance.ec.europa.eu/eu-and-world/sanctions-restrictive-measures/overview-sanctions-and-related-resources_en.
10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо застосування санкцій». URL: <https://itd.rada.gov.ua/3d888e60-de57-4b8c-a2bb-e18d22b82005>.
11. Рішення ВАКС України Справа № 991/1914/23 від 20 березня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109643500>.
12. Рішення ВАКС України Справа № 991/1641/24 від 15 березня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117778721>.
13. Санкції проти осіб, що підтримують політику кремля: результати реалізації санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб за 2024 рік. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/sanktsii-proti-osib-shcho-pidtrymuiut-polityku-kremlia-rezultaty-realizatsii-sanktsii-u-vydi-stiahnennia-v-dokhid-derzhavy-aktiviv-pidsanktsiinykh-osib-za-2024-rik>.
14. Том Бінгем. Правовладдя/ за заг. Ред. С. Головатого; переклад з англ. В. Кастеллі та Д. Шктьоби; передмова до українського видання Сергія Головатого. Київ: 2024. 256 с.
15. Швейцарська Конфедерація у співпраці з Секретаріатом Організації Об'єднаних Націй та Інститутом міжнародних досліджень імені Вотсона, Університет Брауна «Цільові фінансові санкції: посібник з розробки та впровадження», 2001. URL: <https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/foreign-policy/international-organizations/un/un-peace-security/sanctions.html>.
16. How and when the EU adopts sanctions, European Council.. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions>.
17. International Sanctions, Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación (Spain). URL: <https://www.exteriores.gob.es/en/PoliticaExterior/Paginas/SancionesInternacionales.aspx>.
18. Tamara Horbachevska, Iurii Barabash, Olena Uvarova, The Expropriation of Sanctioned Assets: Does Ukrainian Jurisprudence Respond to Human Rights Concerns?, *Journal of Human Rights Practice*, Volume 17, Issue 1, February 2025, Pages 197–206. URL: <https://doi.org/10.1093/jhuman/huae031>.

УДК 343.85:347.211

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.53>

ПРОТИДІЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Юсупов В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем
криміналістичного забезпечення та судової експертології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5216-4144
e-mail: yusupov1vv@gmail.com*

Марчук Р.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
директор Академії фінансового моніторингу
ORCID: 0009-0005-2108-4375
e-mail: r7p7m7@gmail*

**Юсупов В.В., Марчук Р.П. Протидія незаконному обігу віртуальних активів в Україні:
питання правового регулювання.**

У статті досліджено правовий механізм регулювання обігу віртуальних активів в Україні і нормативно-правове забезпечення протидії незаконним діям з різними видами криптовалют. Проаналізовано положення Закону України «Про віртуальні активи», зміни і доповнення до цивільного законодавства в аспекті запровадження поняття «цифрова річ». Доведено, що суттєвими для правового регулювання обігу віртуальних активів і протидії незаконним діям з ними є положення Європейського Регламенту «Markets in Crypto-Assets» («MiCA»). Розкрито класифікацію віртуальних активів, що міститься в Європейському Регламенті «MiCA», з метою розуміння сутності різних видів криптовалют. Розкрито і зазначено про особливості обігу таких криптоактивів як біткоїн, етеріум; досліджено поняття «блокчейн», «валідатор», «сервісний токен», «емітент криптоактивів» тощо. Висвітлено роль низки державних органів у протидії незаконному обігу віртуальних активів в Україні. Аргументовано, що координацію аналітичної роботи та виявлення ризикових транзакцій забезпечує Державна служба фінансового моніторингу України. Обґрунтовано, що виявлення кримінальних схем та забезпечення притягнення винних за правопорушення з віртуальними активами до відповідальності покладено на Національну поліцію, Службу безпеки України, Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, прокуратуру. Такі органи як Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку і Міністерство цифрової трансформації України формують регуляторну рамку, що має запобігти використанню криптоактивів у незаконних цілях. Встановлено, що протидія незаконному обігу віртуальних активів в Україні здійснюється як через превентивні заходи, аналітичну роботу та удосконалення нормативно-правової бази, так і через оперативно-розшукову та кримінально-правову юрисдикцію. Ця комплексна модель дозволяє реагувати на новітні виклики, зокрема на використання децентралізованих фінансів, анонімізуючих технологій та транскордонних схем незаконного обігу віртуальних активів.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, електронні віртуальні операції, незаконний обіг віртуальних активів, розслідування незаконного обігу віртуальних активів.

Yusupov V.V., Marchuk R.P. Counteracting the illegal circulation of virtual assets in Ukraine: issues of legal regulation.

The article examines the legal mechanism for regulating the circulation of virtual assets in Ukraine and the regulatory and legal support for countering illegal activities with various types

of cryptocurrencies. The provisions of the Law of Ukraine “On Virtual Assets”, amendments and additions to civil legislation in terms of introducing the concept of “digital thing” are analyzed. It is proven that the provisions of the European Regulation “Markets in Crypto-Assets” (“MiCA”) are essential for the legal regulation of the circulation of virtual assets and countering illegal activities with them. The classification of virtual assets contained in the European Regulation “MiCA” is disclosed in order to understand the essence of various types of cryptocurrencies. The peculiarities of the circulation of such crypto-assets as Bitcoin, Ethereum are disclosed and noted; the concepts of “blockchain”, “validator”, “service token”, “crypto-asset issuer”, etc. are investigated. The role of a number of state bodies in countering the illegal circulation of virtual assets in Ukraine is highlighted. It is argued that the coordination of analytical work and the detection of risky transactions is provided by the State Financial Monitoring Service of Ukraine. It is substantiated that the detection of criminal schemes and ensuring the prosecution of those guilty of offenses with virtual assets is entrusted to the National Police, the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, the Bureau of Economic Security, and the Prosecutor’s Office. Such bodies as the National Bank of Ukraine, the National Securities and Stock Market Commission, and the Ministry of Digital Transformation of Ukraine form a regulatory framework that should prevent the use of crypto-assets for illegal purposes. It is established that countering the illegal circulation of virtual assets in Ukraine is carried out both through preventive measures, analytical work and improvement of the regulatory and legal framework, and through operational-search and criminal-law jurisdiction. This comprehensive model allows responding to the latest challenges, in particular, the use of decentralized finance, anonymous technologies, and cross-border schemes for the illegal circulation of virtual assets.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, electronic virtual transactions, illegal circulation of virtual acts, investigation of illegal circulation of virtual assets.

Постановка проблеми. Криптовалюта або віртуальні активи – питання відносно нове для економічних відносин в Україні. При введенні правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні, залишається багато прогалин як у нормативній регламентації окремих аспектів так і в правозастосовній діяльності протидії використанню криптовалюти у злочинних цілях. Тому регулювання обігу криптоактивів в нашій державі на сьогодні є актуальною проблемою. Адже більшість країн світу вже мають базові правила обігу різних видів віртуальних грошей.

Криптовалюта є фінансовим засобом та платіжним інструментом, а інколи й предметом вчинення правопорушень. Приміром, її технічні особливості забезпечують дуже швидкий та захищений обіг по всьому світу, що сприяє появі різних незаконних фінансових схем, тощо. Відповідне урегулювання потребує не лише правової регламентації, а й впливу держави, зокрема, в галузі попередження та протидії незаконним діям з криптовалютами [1, с. 33]. Мова може йти про відособлену форму зв’язків між розвитком кіберпростору та злочинною діяльністю – появу цифрових кримінальних ринків. Передумовою цього явища було створення та розвиток легальних цифрових (електронних) ринків [2, с. 181].

Значна кількість мережевих платіжних систем емітують, співпрацюючи з банками, власні пластикові картки, за допомогою яких можна переказувати кошти з подальшим зняттям у будь-якому банкоматі. Поширеним стало використання децентралізованих віртуальних криптовалют: Bitcoin (BTC), Litecoin (LTC), Namecoin, Zerocoin, Quark, Megacoin, Peercoin, Worldcoin тощо. Криптовалюта стала одним із видів електронних платіжних засобів для оплати товарів у мережі Інтернет, її також можна обміняти на реальні гроші [3, с. 84].

Стан опрацювання проблематики. Українські дослідники І.М. Доляновська, А.В. Домбровська, О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, Д.В. Коробцова, К.О. Кривенко, В.М. Куліуш, Р.В. Лук’яничук, В.М. Марченко, А.В. Стебляк, К.О. Черевко, Н.Ф. Чубоха, Я.А. Шевцов, В.А. Шкелебей, Т.П. Яцик досліджували правові аспекти легалізації віртуальних активів, протидію незаконному обігу криптовалюти, вивчали світовий досвід протидії кримінальним правопорушенням, пов’язаним з обігом віртуальних активів. Водночас, питання правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні і відповідне нормативно-правове забезпечення протидії незаконним діям з ними залишається малодослідженим.

Метою статті є дослідження правового механізму регулювання обігу віртуальних активів в Україні і нормативно-правове забезпечення протидії незаконним діям з різними видами криптовалюти.

Викладення основного матеріалу. До основних національних нормативно-правових актів, які регулюють обіг віртуальних активів в Україні, належать закони «Про віртуальні активи» [4] і «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» [5]. Загальні питання обігу криптовалюти і розслідування незаконних дій з нею регулюють положення цивільного, кримінального і кримінального процесуального законодавства. В цілому, законодавство України про віртуальні активи складається з Конституції України, міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, Цивільного кодексу України, профільного Закону «Про віртуальні активи», Закону «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» та інших законів і прийнятих на їх виконання нормативних актів [4].

Розглянемо окремі питання правового регулювання протидії незаконному обігу віртуальних активів в Україні. Закон «Про віртуальні активи», який підписаний 17 лютого 2022 року Президентом України, водночас наразі не набрав чинності. Але він пов'язаний з іншим документом – Законом «Про захист прав споживачів» [6], який набирає чинності не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. У цих документах багато нових термінів, які будуть імплементуватися у національне законодавство; встановлюватимуться нові режими регулювання видів діяльності суб'єктів надання послуг з обігу віртуальних активів; передбачається необхідність авторизації первинної (публічної) пропозиції віртуальних активів; пропонується нова процедура допуску до обігу віртуальних активів на території України, тощо. Закон передбачає комплексне врегулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з обігом віртуальних активів в Україні, через визначення учасників таких відносин, встановлення їх правового статусу, а також формування державної політики в сфері обігу віртуальних активів [1, с. 31].

Закон України «Про віртуальні активи» складається із 6 розділів та 25 статей. Зокрема, визначено, що *віртуальний актив* – це нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Запроваджуються такі поняття як «гаманець віртуального активу», «ключ віртуального активу», «постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів», «ринок віртуальних активів» та ін.

Відповідно, загальними принципами державного регулювання обороту віртуальних активів є: доцільність, адекватність, ефективність, збалансованість, передбачуваність і прозорість та врахування громадської думки. Регуляторами визначено Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку (далі – Національна комісія) та Національний банк України (НБУ). Національна комісія регулює обіг віртуальних активів, крім тих, що забезпечені валютними цінностями (їх регулювання відноситься до компетенції НБУ). Серед основних завдань Національної комісії є: здійснення державного регулювання та контролю за оборотом віртуальних активів на території України у випадках, передбачених цим Законом; захист прав учасників ринку віртуальних активів шляхом здійснення заходів щодо запобігання та припинення порушень законодавства про віртуальні активи, застосування санкцій за порушення законодавства в межах своїх повноважень; забезпечення та здійснення в межах своїх повноважень контролю за виконанням учасниками ринку віртуальних активів законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення; здійснення повноважень суб'єкта державного фінансового моніторингу [4].

У разі встановлення фактів порушення законодавства про віртуальні активи Національна комісія направляє до правоохоронних органів матеріали щодо фактів правопорушень, за які передбачено адміністративну та кримінальну відповідальність [4].

З цього приводу зазначимо, що у Європейському Союзі прийнято Регламент «MiCA» (Markets in Crypto-Assets). Це комплексний законодавчий акт, який регулює криптоактиви та діяльність постачальників послуг, пов'язаних з ними, на території Європейського Союзу, а також має зобов'язальну силу для всіх держав-членів. Він спрямований на створення єдиної правової бази для цифрових активів, підвищення захисту інвесторів та забезпечення фінансової стабільності. Для

того, щоб ринки криптоактивів розвивалися в ЄС, існує потреба в надійній законодавчій базі, яка б чітко визначала регуляторний режим усіх криптоактивів, на які не поширюється чинне законодавство про фінансові послуги. Водночас, забезпечується належний рівень захисту споживачів та інвесторів і цілісність ринку, враховуючи, що криптоактиви, на які не поширюється чинне законодавство про фінансові послуги, становлять багато тих самих ризиків, що й більш звичні фінансові інструменти [7].

Регламент передбачає правила для емітентів криптовалют, постачальників послуг з торгівлі та зберігання криптоактивів. МіСА встановлює правила для емітентів криптоактивів, включаючи стейблкоїни та інші цифрові активи, а також для постачальників послуг, таких як криптобіржі та гаманці.

Доречним буде навести окремі терміни, що визначаються у Регламенті МіСА, адже вони будуть імплементовані й у національне законодавство України. Так, «технологія розподіленого реєстру» або «DLT» означає технологію розподіленого реєстру, як визначено в Регламенті про пілотний режим. В основі обігу віртуальних грошей знаходиться принцип реєстрації в децентралізованій базі даних, яка не адмініструється конкретною фізичною або юридичною особою, не дивлячись на її сталі репутаційні гарантії. «Криптоактив» – цифрове представлення вартості або права, яке можна передавати та зберігати в електронному вигляді за допомогою технології розподіленої книги або подібної технології. «Сервісний токен» означає тип криптоактиву, який призначений лише для надання доступу до товару чи послуги, що надаються емітентом такого токена. «Емітент криптоактивів» – це фізична або юридична особа чи інша компанія, яка випускає криптоактиви. «Публічна пропозиція» означає повідомлення особам у будь-якій формі та будь-якими засобами, що містить достатню інформацію про умови пропозиції та пропоновані криптоактиви, щоб потенційні власники могли вирішити, чи придбати ці криптоактиви. «Токен е-грошей» означає тип криптоактиву, який має на меті підтримувати стабільну вартість, посиляючись на вартість однієї офіційної валюти [7].

Регламент МіСА класифікує криптоактиви на такі категорії: e-money токени – передбачені для використання як заміник грошей (регулювання обігу таких токенів у національному контексті належатиме до компетенції НБУ). Це токени, вартість яких прив'язана до однієї офіційної валюти – наприклад, долара або євро; asset-referenced токени – токени, прив'язані до кошика активів: валют, цінних паперів, товарів або їх комбінацій (наприклад, одночасно до долара і золота); utility токени – надають доступ до певних товарів або послуг у межах відповідної блокчейн-платформи; інші криптоактиви – усі інші віртуальні активи, які не належать до жодної з вищезазначених категорій (наприклад, біткоїн або ефір, що не мають емітента і не є стабільними за вартістю, але регулюються через провайдерів відповідних послуг).

Іншим національним нормативним актом, який стосується регулювання обігу віртуальних активів, є Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» [5]. Відповідно, цим Законом внесено зміни до ст. 177 Цивільного кодексу України, а саме: об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них [8].

У ст. 179-1 ЦК України запроваджено поняття «цифрової речі». *Цифровою річчю* є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті [5]. Перелік об'єктів, які відносяться до цифрових речей, є відкритим – з часом появи нових видів віртуальних грошей вони можуть бути віднесені до цифрових речей.

Існуюча правова база забезпечує основи обігу віртуальних активів в Україні. Зокрема, електронні гроші НБУ, чи-то цифрові гроші центральних банків різних держав, – це ті гроші, які є державними (з точки зору економічного змісту), але ті, що обертаються з використанням технологій блокчейн чи іншої подібної технології (вони всі мають узагальнюючий термін – технологія розподіленого реєстру). За рахунок використання технології блокчейну функціонує найбільша кількість віртуальних активів, і найголовніша і найперша така валюта – це біткоїн. Концепт біткоїну був запропонований у 2008 році, і вже на початку 2009 року розпочалися перші транзакції

біткоїнами в мережі. І потім криптовалюта біткоїн ставала ефективною, стійкою до зламу, доводила, що вона може пропонувати те, що жоден інший концепт грошей не міг запропонувати.

Проблема передачі цінностей від однієї особи до іншої в цифровому середовищі завжди була. Самим складним завданням для розробників одиниці цифрових грошей було вирішити проблему дублювання грошової одиниці, ця проблема отримала назву «подвійної трати».

Водночас проблема була вирішена у технології блокчейн. Розробники блокчейну запропонували такий механізм, що передбачає опосередковане передавання грошей від однієї особи до іншої, при цьому передається інформація про те, хто які баланси має. Винайдено таку систему передачі грошей, щоб не фізично або електронно передати гроші від однієї особи до іншої, а шляхом зменшення балансу в однієї особи, а в іншій особі – баланс збільшується. Технологія блокчейн відображає зміну балансів між учасниками системи, яка відповідає їх попереднім діям, тобто, якщо покупець відправив кошти, то в нього баланс має бути зменшеним, а у продавця баланс стає збільшеним. Отже, блокчейн можна представити як дуже велику децентралізовану базу даних, яка являє собою певну «облікову книгу», де записуються всі транзакції, які відбулися у мережі. Крім цього, у технології блокчейн транзакції посвідчують особи, які називаються «валідаторами».

Валідатор пропонує внесення даних про транзакції в той «блок», який він видобув. Туди він вносить певну кількість транзакцій. Після того, як він вніс дані про нові транзакції, відбувається їх огляд в блокчейні. Додатково існує процедура підтвердження транзакцій – інші валідатори вивчають ту інформацію, яка була запропонована особою, яка відкрила новий «блок», і перевіряють чи не входить ця інформація у протиріччя з інформацією, яка попередньо вже є в них. Якщо інші валідатори бачать, що нова інформація відповідає дійсності, вони її, відповідно, підтверджують. І лише після того, як вони підтвердили нові транзакції, кожний новий «блок» інформації додається до останнього, попередньо вибудованого у ланцюзі системи блокчейн. У ланцюгу послідовних «блоків» зберігається інформація про всі транзакції, які хронологічно відбувалися у цьому блокчейні.

Найпоширеніший вид віртуальних цифрових грошей у системі блокчейн – це біткоїн. Водночас, існують й інші криптовалюти. Коротко розглянемо одну з них – етеріум (Ethereum). Етеріум – це не лише віртуальні гроші, а й платформа для створення децентралізованих онлайн-сервісів на базі блокчейна. Етеріум вирішив дуже важливу задачу, яку не міг вирішити біткоїн. Він дозволив не просто передати цінність від однієї особи до іншої, а він дозволив їм здійснити між собою обмін цінностями на певних умовах. На умовах, які влаштовують як одну, так і іншу особу. Тобто біткоїн – це передача цінностей в один бік, а етеріум – це вже можливість обмінятися цінностями. Це відбувається таким чином: одна особа декларує намір – готовність віддати конкретну цінність на певних умовах, інша особа декларує готовність обміняти свою цінність також на певних умовах. Якщо алгоритми етеріуму визначають взаємний інтерес між зазначеними особами, їх готовність обмінятися цінностями, які вони мають, то, відповідно, на програмному рівні, без жодного посередника, відбувається обмін цими цінностями між ними. Якщо цей обмін (транзакція) вноситься до блокчейну і затверджується валідаторами, то відповідно два учасники угоди отримують новий стан: вони позбавляються одних активів, а отримують інші. А якщо транзакція з тих чи інших причин в блокчейні не є валідованою, то фактично у них залишаються свої цінності, кожний зберігає ті цінності, які в нього були до моменту початку транзакції. Це важлива особливість системи «етеріум».

В Україні майнінг або видобуток криптовалют не заборонено нормативно-правовими актами. За своїм економіко-правовим змістом майнінг віртуальних активів є сукупністю математичних операцій або валідацією транзакцій у блокчейні. Ці види діяльності жодним чином не обмежені в Україні. Водночас, побічні дії «майнерів» – це намагання зменшити витрати на електроенергію шляхом незаконного під'єднання до електромереж та безоплатного використання електроенергії, тобто її крадіжка. Викрадення електроенергії можуть здійснювати «майнери» для того, щоб збільшити економічну ефективність видобутку криптовалют. Але такі протиправні дії кваліфікуються за ст. 188-1 «Викрадення води, електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання» Кримінального кодексу (КК) України. Також винуваті особи в умисному пошкодженні або руйнуванні об'єктів електроенергетики можуть притягуватися до кримінальної відповідальності залежно від обставин правопорушення за ст. 194-1 «Умисне пошкодження об'єктів електроенергетики» КК України [9].

Віртуальні активи, зокрема криптовалюти, стають дедалі більш привабливими для зловмисників, які використовують їх для відмивання доходів, ухилення від оподаткування, фінансування тероризму та інших злочинних цілей. У відповідь на зростання загроз Україна формує багаторівневу систему протидії незаконному обігу віртуальних активів, яка базується на міжвідомчій взаємодії та ризик-орієнтованому підході.

Центральне місце у цій системі посідає Державна служба фінансового моніторингу України, яка координує зусилля держави у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів. Саме цей орган здійснює аналіз фінансових операцій із ризиками, пов'язаними з використанням віртуальних активів, ідентифікує підозрілі транзакції, формує типології ризиків, надає рекомендації суб'єктам фінмоніторингу щодо виявлення незаконної активності у криптосфері.

Правоохоронні органи (Національна поліція, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, прокуратура) забезпечують виявлення, фіксацію та розслідування правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом віртуальних активів. Йдеться про криптовалютні шахрайства, діяльність нелегальних обмінників, створення майнінгових ферм для відмивання коштів, використання анонімізованих активів для фінансування терористичної діяльності або обхід санкцій. У межах кримінальних проваджень здійснюється арешт криптоактивів, їх фіксація як цифрових доказів, а також міжнародне співробітництво з метою встановлення ланцюгів транзакцій. Національна комісія та НБУ забезпечують регуляторний нагляд над операціями з віртуальними активами у випадках, коли ті набувають ознак електронних грошей або інвестиційних інструментів. Діяльність цих органів спрямована на мінімізацію системних фінансових ризиків і недопущення використання «псевдoleгальних платформ» для маскування злочинної діяльності.

Міністерство цифрової трансформації України відповідає за розбудову нормативної бази та інституційної інфраструктури, що дозволить створити легальний ринок криптоактивів, водночас забезпечуючи чіткі «правила гри» для його учасників. Однією з ключових передумов протидії незаконному обігу активів є впровадження обов'язкової реєстрації постачальників криптопослуг, прозорість транзакцій і дотримання принципу «знай свого клієнта». Важливу роль у попередженні зловживань відіграє Національне агентство з питань запобігання корупції, яке контролює декларування віртуальних активів публічними службовцями. Приховування таких активів, заниження їх вартості може свідчити про конфлікт інтересів чи ознаки незаконного збагачення.

Висновки. Таким чином, нині в Україні створено правове підґрунтя для регулювання обігу віртуальних активів. Наразі національне цивільне законодавство визначає термін «цифрова річ», прийнято профільний Закон «Про віртуальні активи». Суттєвими для правового регулювання обігу віртуальних активів і протидії незаконним діям з ними є положення Європейського Регламенту «MiCA», які з часом буде імplementовано у національне законодавство. Класифікація віртуальних активів, запропонована в Регламенті «MiCA», має важливе значення для розуміння сутності тієї чи іншої криптовалюти; роз'яснює правила їх обігу і висвітлює відмінності даних електронних активів.

Протидія незаконному обігу віртуальних активів в Україні реалізується завдяки узгодженій діяльності низки державних органів. Координацію аналітичної роботи та виявлення ризикових транзакцій забезпечує Державна служба фінансового моніторингу України. Виявлення кримінальних схем та забезпечення притягнення винних до відповідальності покладено на Національну поліцію, Службу безпеки України, Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, прокуратуру. Водночас, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку та Міністерство цифрової трансформації України формують регуляторну рамку, що має запобігти використанню криптоактивів у незаконних цілях.

Забезпечення дотримання регуляторного законодавства у сфері обігу віртуальних активів в Україні здійснюється як через превентивні заходи, аналітичну роботу та удосконалення нормативно-правової бази, так і через оперативну-розшукову та кримінально-правову юрисдикцію. Ця комплексна модель дозволяє реагувати на новітні виклики, зокрема на використання децентралізованих фінансів, анонімізуючих технологій та транскордонних схем незаконного обігу віртуальних активів, що все активніше використовуються у злочинних цілях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стеблянко А.В., Шевцов Я.А. Легалізація віртуальних активів в Україні: правовий аспект і загальна концепція. *Форум права*. 2021. Вип. 4. С. 29–36. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075714>.
2. Куліуш В.М. Взаємозв'язки між окремими формами злочинної діяльності в сфері економіки та функціонування кіберпростору. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 178–183. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.3.29>.
3. Куліуш В.М. Виявлення та розслідування злочинів економічної спрямованості, вчинених із використанням кіберпростору: дис. ... ступеня доктора філософії за спец. 081 «Право». Київ, 2024. 240 с.
4. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>.
5. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10 серпня 2023 р. № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text>.
6. Про захист прав споживачів: Закон України від 10 червня 2023 р. № 3153-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text>.
7. The Markets in Crypto-Assets MiCA: оф. сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. URL: <https://pravo.ua/wp-content/uploads/2023/07/MiCA-Boiko-Iu.-Iu.-1.pdf>.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 90

Частина 4

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.09.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 21,73. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»